

«ΛΑΤΡΕΥΣΩΜΕΝ ΕΥΑΡΕΣΤΩΣ ΤΩ ΘΕΩ»

Τό αίτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως
σὴν Ὁρθόδοξῃ Ἐκκλησίᾳ

© Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
Ἰασιῶν 1, 115 21 Ἀθήνα
τηλ. 210-7272 381, Fax 210-7272 380
<http://www.apostoliki-diakonia.gr>
e-mail: apostoliki-diakonia@ath.forthnet.gr
Ἔκδοση Α΄ 2003
Κ.Α. 99.25.003
ISBN 960-315-503-9

Χορηγός Ἐκδόσεως:
Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καί Μορφωτικῆς
Ἑπιχειρήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

«ΛΑΤΡΕΥΣΩΜΕΝ ΕΥΑΡΕΣΤΩΣ ΤΩ ΘΕΩ»

Τό αίτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως
σὴν Ὁρθόδοξῃ Ἐκκλησίᾳ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
Β' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΙΕΡΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ

22 - 25 Ὀκτωβρίου 2000
Συνεδριακό Κέντρο Ἱερᾶς Μητροπόλεως
Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ
ΒΟΛΟΣ

Χορηγός Ἐκδόσεως:
Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς
καί Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

ΚΥΡΙΑΚΗ 22.10.2000

- 16.00 Ὑποδοχή συνέδρων.
16.30 Ἁγιασμός.
16.45 Προσφώνηση τοῦ Προέδρου τῆς Διοργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καισαριανῆς Βύρωνος καί Ὑμνητοῦ κ. Δανιήλ.
Χαιρετισμοί.
Ἐναρξη ἐργασιῶν ὑπό τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστοδούλου.

1η Συνεδρία

- Πρόεδρος Συνεδρίας: Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Καισαριανῆς Βύρωνος καί Ὑμνητοῦ κ. Δανιήλ.
17.30-18.00 Α΄ Εισήγηση: *Παράδοση καί ἀνανέωση στή λειτουργική ζωή τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.*
Εισηγητής: *Εὐάγγελος Θεοδώρου*, Ὁμότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
18.00-18.30 Β΄ Εισήγηση: *Ἐκκοσμίκευση καί Θεία Λατρεία.*
Εισηγητής: Πρωτοπρ. *Σαράντος Σαράντης*, Καθηγητής Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς.
18.30-19.30 Συζήτηση.
20.00 Δείπνο - Ἀπόδειπνο.

ΔΕΥΤΕΡΑ 23.10.2000

- 07.00-09.30 Θεία Λειτουργία Ἁγίου Ἰακώβου.
Πρόγευμα.

2η Συνεδρία

- Πρόεδρος Συνεδρίας: Ἀρχιμ. *Ἠλίας Μαστρογιαννόπουλος.*

- 10.00-10.30 Α΄ Εισήγηση: *Βασικοί σταθμοί στή διαμόρφωση τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως (Τυπικοῦ) τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.*
Εισηγητής: Πρωτοπρ. Θεόδωρος Κουμαριανός, Λέκτωρ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- 10.30-11.30 Συζήτηση - Διάλειμμα.
- 11.30-12.00 Β΄ Εισήγηση: *Τό πρόβλημα τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.*
Εισηγητής: Ἰωάννης Φουντιούλης, Ὁμότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- 12.00-12.30 Γ΄ Εισήγηση: *Τό πρόβλημα τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων κατά τήν τέλεση τῆς Θείας Λατρείας.*
Εισηγητής: Πέτρος Βασιλειάδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- 12.30-13.30 Συζήτηση.
- 14.00 Γεῦμα.
- 16.00-17.00 Ἐσπερινός.

3η Συνεδρία

- Πρόεδρος Συνεδρίας: Ἰωάννης Φουντιούλης, Ὁμότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- 17.00-17.30 Α΄ Εισήγηση: *Γενική θεώρηση τοῦ ζητήματος τῆς λειτουργικῆς γλώσσας ὡς μέσου συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας.*
Εισηγητής: Γεώργιος Φίλιας, Καθηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- 17.30-18.00 Β΄ Εισήγηση: *Ἡ μουσική ἔκφραση τῶν λειτουργικῶν ὕμνων καί ἡ δυνατότητα μετάφρασῆς τους στή νεοελληνική γλώσσα.*
Εισηγητής: Γρηγόριος Στάθης, Καθηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- 18.00-19.00 Συζήτηση.
- 19.30 Δεῖπνο - Ἀπόδειπνο.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

ΤΡΙΤΗ 24.10.2000

07.00-09.00 Θεία Λειτουργία.
Πρόγραμμα.

4η Συνεδρία

Πρόεδρος Συνεδρίας: *Γρηγόριος Στάθης*, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

10.00-10.30 Α΄ Εισήγηση: *Οἱ λειτουργικὲς τέχνες σήμερα. Διαπιστώσεις καὶ προτάσεις.*

Εισηγητής: *Ἀριστείδης Πανώτης*, Θεολόγος, τ. Λυκειάρχης.

10.30-11.30 Συζήτηση - Διάλειμμα.

11.30-12.00 Β΄ Εισήγηση: *Ἡ συμβολὴ τῶν χριστιανικῶν κινήσεων στὴν ἀναζωπύρωση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς κατὰ τὰ νεώτερα χρόνια.*

Εισηγητής: *Ἀρχιμ. Ἡλίας Μαστρογιαννόπουλος.*

12.00-12.30 Γ΄ Εισήγηση: *Ἡ λειτουργικὴ κίνηση τῆς Χριστιανικῆς Δύσεως καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολή.*

Εισηγητής: *Παναγιώτης Σκαλιτσῆς*, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

12.30-13.30 Συζήτηση.

14.00 Γεῦμα.

16.00-17.00 Ἑσπερινός.

5η Συνεδρία

Πρόεδρος Συνεδρίας: *Πέτρος Βασιλειάδης*, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

17.00-17.30 Α΄ Εισήγηση: *Προσπάθειες λειτουργικῆς ἀνανέωσης στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας καὶ τίς ἄλλες λαβόφωνες Ἐκκλησίες.*

Εισηγητής: *Πρωτοπρ. Νικόλαος Ἰωαννίδης*, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

- 17.30-18.00 Β' Εισήγηση: *Προσπάθειες λειτουργικῆς ἀνανέωσης σπὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας.*
Εισηγητής: Πρωτοπρ. *Κωνσταντῖνος Καραϊσαρίδης*,
Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρακοβίας.
- 18.00-19.00 Συζήτηση.
- 19.30 Δείπνο - Ἀπόδειπνο.

ΤΕΤΑΡΤΗ 25.10.2000

- 07.00-09.00 Θεία Λειτουργία.
Πρόγευμα.

6η Συνεδρία

- Πρόεδρος Συνεδρίας: Σεβασμ. Μητροπολίτης Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμητιοῦ κ. Δανιήλ.
- 10.00-10.30 Α' Εισήγηση: *Τό αἴτημα τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή Θεία Λατρεία σήμερα.*
Εισηγητής: Πρωτοπρ. *Δημήτριος Τζέρπος*, δρ. Θεολογίας.
- 10.30-11.00 Β' Εισήγηση: *Ποιμαντικές προϋποθέσεις γιά τήν καλλιέργεια τῆς λειτουργικῆς ζωῆς στή σύγχρονη ὀρθόδοξη ἑλλαδική ἐνορία.*
Εισηγητής: Πρωτοπρ. *Ἐλευθέριος Χαβάτζας*, Καθηγητής Θεολόγος.
- 11.00-12.00 Συζήτηση - Διάλειμμα.
- 12.00-13.00 Γενικά Συμπεράσματα - Προτάσεις.
- 13.30 Ἀποχαιρετιστήριο γεῦμα.

Άγασμός υπό του Μακαριώτατου Αρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. ΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ κατά τήν ἑναρξη τοῦ Συνεδρίου.

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Ἐγκύκλιος τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστοδούλου πρὸς τὸν Ἱερὸν Κλήρον καί τὸν λαὸν τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν περὶ Λειτουργικῆς Ἀνανεώσεως.

(Ἀρ. Ἐγκ. 9, 16-10-1998).

Ἀγαπτιοί μου Ἀδελφοί καί Πατέρες,

Ἡ ἀνάγκη λειτουργικῆς ἀνανεώσεως ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἐπισημανθῆ καί προβληματίζει ἤδη τοὺς ἀρμοδίους, πού μελετοῦν τρόπους βιωματικῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν στή δημόσια λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νά ἐκλείψει βαθμηδόν τό θλιβερό ἐκεῖνο φαινόμενο κατὰ τό ὅποῖον πολλοί πιστοί μας ἀγνοοῦν βασικά στοιχεῖα λειτουργικῆς ἀγωγῆς, καί οἱ ὅποιοι ὡς ἐκ τούτου ἀπλῶς «παρακολουθοῦν» ἀλλά δέν «συμμετέχουν» ὀρθῶς στά λειτουργικά δρώμενα. Γιά τήν κατάσταση αὐτή ὄχι μικρή εὐθύνη βαρύνει ἐμᾶς, τοὺς ποιμένες τοῦ λαοῦ, πού ἀνεχθήκαμε, ἂν δέν ὑποθάψαμε τή δημιουργία μιᾶς τέτοιας καταστάσεως. Τό ζήτημα ὁμως τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ μας εἶναι δυσχερές καί ἀπαιτεῖ υἰοθέτηση ὀρθῶν ἐπιλογῶν στίς εἰσαγόμενες ρυθμίσεις, ἔγκρισή των ἀπὸ τό ἀρμόδιο ἐκκλησιαστικό ὄργανο καί συνεπι ἐφαρμογή. Τοῦτο δέ πρὸς ἀποφυγὴν ζημίας στήν

Ἐκκλησία καί στίς ψυχές τῶν εὐσεβῶν ἀνθρώπων. Ὅσοσο τό πρόβλημα ὑπάρχει καί δεῖται ἀντιμετωπίσεως. Τό ἐρώτημα: **«Τί πρέπει νά γίνει ὥστε ἡ ὀρθόδοξη Λειτουργία νά καταστῆ περισσότερο προσιτή σιούς πιστούς»**, ἐπαναλαμβάνεται τελευταῖα σέ συχνότερους ρυθμούς, ἐνῶ κατατίθενται σέ ἄρθρα καί μελέτες θέσεις καί ἀπόψεις, πού δείχνουν ὅτι ὑπάρχει συνεχῶς ἀξανόμενο σχετικό ἐνδιαφέρον, πού καλύπτει τόν λειτουργικό τομέα. Βέβαια κάθε φορά πού δημοσιεύεται κάποιο ἄρθρο ἢ κάποια μελέτη γιά τή λειτουργική ἀνανέωση, προκαλεῖται ἀλυσιδωτή ἀντίδραση, ἐπειδή ἄλλοι συμφωνοῦν καί ἄλλοι διαφωνοῦν μέ τά προτεινόμενα μέτρα. Γι' αὐτό καί θά πρέπει κάθε σοβαρή ἀλλαγὴ στόν τομέα αὐτόν νά γίνεται μέ μεγάλη περίσκεψη καί ἔπειτα ἀπό ἐνδελεχῆ μελέτη κάθε πτυχῆς της, ὥστε νά ἀποφευχθοῦν ἀνεπιθύμητες ἀντιδράσεις καί παρανοήσεις. Καί βέβαια κάθε τέτοια σοβαρή προσπάθεια ἐπιβάλλεται νά ἔχει τήν ἔγκριση τῆς ἀνώτατης ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς, δηλ. τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας, πού θά ζυγίσει μέ σωφροσύνη τά πράγματα καί θά προχωρήσει μέ συνετά βήματα στήν καθιέρωση ἀνανεωμένων τρόπων προσφορᾶς τῆς θείας λατρείας μας, ἀποβλέπουσα στή διευκόλυνση τῆς συμμετοχῆς σ' αὐτήν ὄλων τῶν πιστῶν καί μάλιστα τῶν νέων. Γιατί ὅταν λέμε «λειτουργική ἀνανέωση» ἐννοοῦμε δύο τινά. Πρῶτον μέν τήν οὐσιαστική καί αὐθεντική τήρηση τῆς παραδοσιακῆς μας λειτουργικῆς τάξεως καί δεύτερον τήν διευκόλυνση τῆς οὐσιαστικῆς συμμετοχῆς στή Θ. λατρεία μας περισσοτέρων πιστῶν.

Ὅσοσον οἱ ὀρθές αὐτές ἐπισημάνσεις μας δέν μᾶς ἐμποδίζουν στήν ἀπό τώρα λήψη ὠρισμένων πρώτων καί ἡπίων μέτρων, πού ἐνῶ δέν συνιστοῦν οὔτε «μεταρρυθμίσεις», οὔτε «νεωτερισμούς», ἐν τούτοις συμβάλλουν στήν

ἀρτιότερη καί συμφωνότερη μέ τήν παράδοσή μας προσφο-
ρά τῆς Θ. λατρείας καί δὴ τῆς Θ. Λειτουργίας. Πρόκειται μέ
ἄλλα λόγια γιά μέτρα ἐπιστροφῆς στίς παραδοσιακές μας λει-
τουργικές ρίζες, ἀπό τίς ὁποῖες μᾶς ἀπέκοψε ἡ στή νεώτερη
Ἱστορία μας ἀποδεδειγμένη εἰσέλαση ξένων προτύπων, πού
ἔγιναν ἀβιάστως δεκτά καί ἐπεκράτησαν σέ βάρος τῆς
ἀρχικῆς παραδοσιακῆς λειτουργικῆς ἐμπειρίας. Ἡ λήψη
ἐπομένως τῶν μέτρων αὐτῶν ἀνάγεται στήν ρυθμιστική
ἀρμοδιότητα τοῦ οἰκείου Ἐπισκόπου καί ἐξυπηρετοῦν τήν
λειτουργική μας ἀνανέωση. Ἱερεῖς πού τελοῦν τά Μυστήρια
καί πάντα τά τῆς λατρείας μας μέ προχειρότητα ἢ μέ ἀσχε-
τωςύνην καί πιστοί πού ἐκκλησιάζονται μέν ἀπλῶς «παρα-
κολουθοῦντες» καί ὄχι «συμμετέχοντες» στά λειτουργικά μας
δρώμενα, δέν προσφέρουν τά ἐχέγγυα βιώσεως συνεποῦς
πρός τήν ιδιότητά των λειτουργικῆς ζωῆς.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά ἀναλάβετε τό ἔργο
μῆς συστηματικῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν ἐνοριτῶν σας,
καί τῶν ἐκκλησιαζομένων στούς ἱερούς ναούς σας γενικά
πιστῶν, διδάσκοντες αὐτούς θεωρητικῶς καί καθοδηγοῦντες
αὐτούς πρακτικῶς στήν υἰοθέτησιν νέων τρόπων συμμε-
τοχῆς των στή Θ. λατρεία, πού θά τούς ἐξασφαλίσουν περισ-
σότερη εὐλογία καί χάρι. Ταυτόχρονα τοῦτο σημαίνει ὅτι θά
πρέπει καί οἱ ἱερεῖς μας, σεῖς ὅλοι, νά συνειδητοποιήσετε
τήν ἀνάγκη συμμορφώσεώς σας πρὸς λειτουργικά πρότυπα
καί ἔθνη πού εὐρίσκονται πύ κοντά πρὸς τήν παράδοσή μας
καί τίς ὀρθόδοξες ρίζες μας. Εἶναι λυπηρό τό νά ὑπάρχουν
ἱερεῖς, ἔστω καί ἐλάχιστοι, πού δέν ἀποδίδουν στή Θ.
λατρεία τή δέουσα προσοχή, καί ἀδιαφοροῦν γιά τόν τρόπο
μέ τόν ὁποῖο ἱεουργοῦν τά θεῖα καί ἱερά. Εἶναι δέ ἀπαρα-
δεκτὴ ἡ ἀντίληψη μερικῶν ὅτι δῆθεν αὐτά εἶναι δευτερεύο-
ντα θέματα, μέ τά ὁποῖα τάχα δέν καταδέχονται νά ἀσχολη-

θοῦν. Ἐάν ἡ Θ. λατρεία καί ὁ τρόπος προσφορᾶς τῆς εἶναι θέμα δευτερευόν, τότε ποῖό θέμα εἶναι πρωτεύον; Λυποῦμαι, ἀλλά πρέπει νά ὑπενθυμίσω στούς κληρικούς μας αὐτούς ὅτι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ τοὺς ἀποδοκιμάζει: «Ἐπι-κατάρατος πᾶς ὁ ποιῶν τὰ ἔργα τοῦ Κυρίου ἀμελῶς» (Ἱερεμ., 31,10), καθὼς καί τὴν ἀποστολική ρῆση: «Πάντα εὐσχημό-ως καί κατὰ τάξιν γινέσθω» (Α΄ Κορινθ. 14,40).

Ἀπὸ τῶν σκέψεων λοιπόν αὐτῶν ἀφορμώμενος, ἐπι-θυμῶ νά σᾶς καταστήσω κοινωνούς μερικῶν ἀποφάσεών μου, πού σχετίζονται μέ τὴν λειτουργικὴν ἀνανέωσιν καί νά σᾶς παρακαλέσω νά συμβάλλετε στὴν ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων πού σᾶς εἰσηγοῦμαι. Πρόκειται γιὰ μιὰ πρώτη δέσμη μέτρων πού σᾶς εἰσηγοῦμαι, καί τὰ ὁποῖα χρειάζονται ἀσφαλῶς συμπλήρωση γιὰ νά ὀλοκληρωθοῦν. Προσεχῶς, ἐλπίζω νά ἔχω τὴν εὐκαιρία νά σᾶς καταστήσω κοινωνούς καί ἄλλης σχετικῆς δέσμης. Σᾶς τὴν ἐμπιστεύομαι τώρα, ἐπειδὴ εἶναι αὐτονόητο ὅτι χωρὶς τὴ δική σας συμβολή δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει καί νά στηριχθῆ καμμία πρωτοβουλία τέτοιας μορφῆς, ἀλλά καί χωρὶς τὴ δική σας βοήθεια, δέν θά ἤθελα νά ἐπιχειρήσω τίποτε σέ κανένα τομέα. Ἐάν τό ἐπι-χειρῶ εἶναι διότι ἔχω τὴν αἴσθησιν ὅτι ἀπευθύνομαι πρὸς φιλότιμους καί ἔντιμους λειτουργούς τοῦ Ὑψίστου, πού ποθοῦν τὴν σωτηρία ψυχῶν καί ἐργάζονται μέ ζῆλο γιὰ τὴν ἐπιτυχία αὐτοῦ τοῦ στόχου.

* * * * *

1. Πρῶτος καί βασικός συντελεστής τῆς λειτουργικῆς ἀνανέωσεως εἶναι, ὅπως εἶναι φυσικόν, ὁ λειτουργὸς ἱερεὺς. Ὁ λειτουργὸς μεταδίδει, μέ τὸν τρόπο πού λειτουργεῖ, τό ἥθος τῆς Θ. λατρείας καί ἐλκύει τὸν πιστό πρὸς τὴν σφαιρα τῆς πνευματικότητος. Ἱερεὺς πού λειτουργεῖ

πρός επίδειξιν φωνῆς ἢ πρὸς κενοδοξίαν, στερούμενος σεμνότητος καὶ εὐλαβείας εἶναι ὃ,τι χειρότερο γιὰ τὴν λειτουργικὴ ἀναγέννηση. Μέσα στὴ Θ. λατρεία καὶ ἡ παραμικρότερη λεπτομέρεια ἔχει ἀξίαν. Πῶς περπατᾷ ὁ ἱερεὺς, πῶς ὁμιλεῖ, πῶς ἐκφωνεῖ, πῶς προσεύχεται ὁ ἴδιος, πῶς παρατηρεῖ καὶ πῶς κάθεται. Ὅλα παίζουν κάποιο ρόλο. Ὁ λαὸς παρακολουθεῖ καὶ τίς παραμικρότερες κινήσεις καὶ κρίνει. Κανείς ποτέ λειτουργὸς πού γελά, πού ἐλέγχει μεγαλοφώνως, πού διακόπτει τὴν προσευχὴ του γιὰ νὰ δώσει ὁδηγίες, πού δείχνει ὅτι κάνει τὴ δουλειά του ὡς ἀγγαρεία μᾶλλον παρά ὡς προσευχὴ, δέν ὠφέλησε καὶ δέν ἀνέβασε πνευματικὰ τὸ λαό. Ὁ λαὸς ἀρέσκειται νὰ ἐκκλησιάζεται ἐκεῖ ὅπου ὁ λειτουργὸς δείχνει ὅτι προσεύχεται πρῶτα ὁ ἴδιος στὴ διάρκεια τῆς Θ. λατρείας. Δυστυχῶς δέν ὑπάρχει ἐδῶ χῶρος καὶ χρόνος γιὰ νὰ σᾶς πῶ περισσότερα. Ἀλλά –προσέξατε– φωνές διάτορες, ἀμανέδες, κινήσεις ἄνευ λόγου, παρατηρήσεις ἄκαιρες, βήματα ἐπιροχάδην, διέλευση πρὸ τῆς Ἀγ. Τραπέζης ἀδεῶς, εἴσοδος βιασικὴ στό Ἅγ. Βῆμα χωρὶς συναίσθηση, συμπεριφορὰ ἀδιάκριτη κ.λπ., κ.λπ., ἀπὸ μέρους τοῦ λειτουργοῦ, ὅλα αὐτὰ συμβάλλουν στὴ διολίσθηση τῆς Θ. λατρείας σὲ μιὰ ἐκκοσμικευμένη ὑπόθεση ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπουσιάζει τὸ στοιχεῖο τῆς ἱερότητας, τῆς ἀγιότητας, τοῦ μυστηρίου.

2. Τὸ δεύτερο ζήτημα πού πρέπει νὰ θέσωμε εἶναι ὁ τρόπος ἐκφορᾶς τῶν εὐχῶν τῆς Θ. Λειτουργίας. Γνωρίζετε ἀσφαλῶς τὴν διχογνωμία πού ὑπάρχει ὡς πρὸς τὸ ἐάν οἱ εὐχές πρέπει νὰ ἀποδίδονται «μυστικῶς» ἢ «χαμηλοφώνως». Τὸ ζήτημα ἀνήκει στοὺς εἰδικούς λειτουργιολόγους. Προσφάτως ὁ καθηγητὴς κ. Ἰω. Φουντούλης σὲ συνέχειες ἄρθρων του στὸν «Ἐφημέριο» ἀπέδειξε ὅτι κατὰ τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα οἱ εὐχές ὅλες ἐλέγοντο ἐκφώνως. Δέν ὑπῆρχεν

ἡ ἔνδειξις «μουσικῶς». Τοῦτο ἐπεκράτησε μεταγενεστέρως. Ἐρευνῶν τόν λόγον αὐτῆς τῆς ἐπικρατήσεως, ἡ ὁποία δημιουργεῖ πολλά προβλήματα ὡς λ.χ. τό «ξεκάρφωτο» σχῆμα τῶν ἐκφωνήσεων «Ὅτι πρέπει...» πού ἀποτελοῦν συνέχειαν καί κατάληξιν κάποιας ἄλλης φράσεως πού δέν ἀκούεται σήμερα ἀπό τούς πιστούς, μέ ἀποτέλεσμα νά μή ἀντιλαμβάνονται πλήρως τήν ἔννοιαν, κατέληξεν εἰς τό συμπέρασμα ὅτι ἀρχαιοῦθεν ὅλες οἱ εὐχές ἐλέγοντο ἐκφώνως ἀπό τόν λειτουργόν ἱερέα, ὁ ὁποῖος ὁμως, ὡσάκις τίς ἀπήγγελλεν ἰστάμενος ἐνώπιον τοῦ Θουσιαστηρίου μέ ἐστραμμένα τά νῶτα πρὸς τόν λαόν, δέν ἠκούετο εὐκρινῶς ἀπό αὐτόν εἴτε διότι εἶχεν ἰσχυρήν φωνήν, εἴτε διότι ἡ φωνή του δέν ἠκούετο καλά ἔνεκα ἀποστάσεως καί μή υπάρξεως μεγαφώνων. Τό ἀποτέλεσμα ἦτο νά καθιερωθῆ πλέον νά διαβάζονται οἱ εὐχές μουσικῶς ἐνώπιον τῆς Ἁγ. Τραπέζης. Ἐντύπωσιν μάλιστα προκαλεῖ τό γεγονός ὅτι ὅλες οἱ ἄλλες εὐχές τῆς Θ. Λειτουργίας πού λέγονται ἀπό τόν ἱερέα μέ μέτωπον πρὸς τόν λαόν, λέγονται ἐκφώνως, π. χ. ἡ ὀπισθάμβωνος.

Μελετήσας παλαιόθεν τό ζήτημα κατέληξα εἰς μίαν μέσσην ὁδόν. Οἱ εὐχές πρέπει νά ἀναγινώσκονται ἀπό τόν ἱερέα εἰς ἐπήκοον πρῶτα τῶν συλλειτουργῶν καί ἔπειτα τῶν πιστῶν, πού μποροῦν νά τίς παρακολουθοῦν μέ τήν βοήθειαν τῶν μικροφώνων τῆς Ἁγ. Τραπέζης ἀλλά καί τῶν εἰδικῶν Ἐγκολπίων τῆς Θ. Λειτουργίας. Οὐσιαστικά βέβαια πρόκειται γιά τίς δύο μεγάλες εὐχές τῆς Ἀναφορᾶς. Ἀρχίζει λοιπόν ὁ λειτουργός τήν ἀνάγνωσιν τῆς πρώτης εὐθὺς μετά τό «Ἄξιον καί δίκαιον» καί ταυτοχρόνως μέ τόν ἱεροψάλτην. Ὅταν ὁ ἱεροψάλτης ὀλοκληρώσει τό ψάσμα «Ἄξιον καί δίκαιον» καί σταματήσῃ, τότε ὁ ἤδη ἀναγινώσκων τήν εὐχὴν ἱερεὺς ὑψώνει λίγο τόν τόνο τῆς φωνῆς του καί ὀλοκληρῶνει τήν ἀνάγνωσιν τῆς εὐχῆς ἐν μέσῳ ὑποβλητικῆς σιγῆς καί

κατανύξεως. Τό αὐτό πράττει καί μετά τό «Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος...», καίτοι ἐδῶ τό μῆκος τῆς μελωδίας καλύπτει σχεδόν ὅλην τήν ἀνάγνωσιν τῆς εὐχῆς, ἡ ὁποία ὡστόσοσιν διά τῶν μεγαφῶνων γίνεται ἀντιληπτή. Τίς ὑπόλοιπες εὐχές τῆς Θ. Λειτουργίας ὁ ἱερεὺς ἀναγινώσκει πάντοτε χαμηλοφῶνως, ἐλαφρῶς ἀκουόμενος ἀπό τοὺς πιστοὺς. Εἰς αὐτόν δέ ἐναπόκειται νά φροντίσει ὥστε ἡ εὐχή εὐκρινῶς ἀναγινωσκομένη νά γίνεται ἀντιληπτή ἀπό τόν λαόν.

3. Τρίτον κατά σειράν εἶναι τό ζήτημα τῆς ἀπό κοινοῦ ὑφ' ὅλων ἀπαγγελίας τοῦ «Συμβόλου τῆς πίστεως» καί τοῦ «Πάτερ ἡμῶν». Στήν ἑλληνική ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ὡς γνωρίζετε, τά δύο αὐτά βασικά κείμενα, ἀπαγγέλλονται (δέν ψάλλονται). Ἡ ἀπαγγελία τῶν γίνεται ἀπό ἕναν τῶν ἱεροψαλιτῶν. Θά ἦταν σχετικά εὐκολο νά ἀπαγγέλλει αὐτά ὁλος ὁ λαός, μέ τήν ἐποπτεῖαν εἴτε τοῦ διακόνου (ἐάν ὑπάρχει) ἢ τοῦ ἱεροψάλτου, μιᾶς καί ὁ ἱερεὺς ἐκείνη τήν ὥρα εἶναι ἀπσοχλημένος στήν Ἁγ. Τράπεζα. Μέ τόν τρόπο αὐτό προσφέρεται σιό ἐκκλησίασμα μιᾶ δυνατότητα πιό οὐσιαστικῆς συμμετοχῆς του στή Θ. Λειτουργία.

4. Ἀκολουθεῖ τό θέμα τῆς ὀρθῆς ἀπαγγελίας τοῦ Ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος.

Κατ' ἀρχήν λεκτέον ὅτι τόν «Ἀπόστολον» δέον νά ἀπαγγέλλῃ ἕνα εἰδικῶς ἐκπαιδευμένο πρόσωπο –ὥστε νά ἀποδίδεται εὐκρινῶς τό νόημα τοῦ ἱεροῦ κειμένου– τό ὁποῖο παραλαμβάνει τό βιβλίον ἀπό τά χέρια τοῦ λειτουργοῦ ἱερέως ἀπό τῆς Ὁραίας Πύλης, καί μετά τό πέρας τῆς ἐμμελοῦς ἀπαγγελίας τό παραδίδει εἰς αὐτόν. Μερικοί τῶν ἱεροψαλιτῶν θυσιάζουν δυστυχῶς σιό ἐπιτηδευμένο μέλος τήν ἔννοια τῶν λόγων τοῦ Ἀποστολικοῦ κειμένου. Τά κείμενα τῶν «Ἀποστόλων» εἶναι κατά κανόνα δυσνόητα γιά τοὺς πολλοὺς, τό

πρᾶγμα χειροτερεύει ἐξ αἰτίας τοῦ τρόπου προφορᾶς των ἀπό τούς ἱεροψάλτες. Κατά τὴν παράδοσίν μας τὰ κείμενα αὐτὰ ἀποδίδονται μέ μίαν ἐμμελῆ ἀπαγγελίαν. Τοῦτο σημαίνει κατὰ βάσιν ἀπαγγελίαν, δηλ. διάβασμα, ἀλλὰ μέ μία ἐλαφρά μελωδική γραμμή. Μέ τὸν τρόπο αὐτό διασώζεται τό ἐννοιολογικό περιεχόμενό των. Εἶναι ἀνάγκη νά ληφθοῦν ἄμεσα μέτρα γιά τὴν παγίωση αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Γι' αὐτό ἐπαναλαμβάνω ὅτι πρέπει νά ἐπιλέξετε τὸν κατάλληλο ἀναγνώστη πού θά λέγει τὸν «Ἀπόστολον». Αὐτός πρέπει νά ἔχει σωστή ἄρθρωση, νά γνωρίζει γράμματα γιά νά τηρεῖ τὰ σημεῖα στίξεως, νά ἔχει ὀρθοφωνία καί νά σέβεται τὴ θέση του. Πρέπει ὁ τρόπος τῆς ἀποδόσεως νά διευκολύνει τούς ἐκκλησιαζομένους σὴν κατανόηση τῶν λέξεων καί τῶν ἐννοιῶν. Πρέπει νά περικοποῦν ἀμέσως περίτεχνα καί ἐπιτηδευμένα μελωδικὰ ἀκούσματα πού σκοποῦν σὴν προβολὴ τῶν μουσικῶν δεξιοτήτων τοῦ ἀπαγγέλλοντος. Καί νά υἱοθετηθοῦν ἀπλές καί λιπές μελωδικές γραμμές. Ἡ οὐσία μᾶς ἐνδιαφέρει καί ὄχι τόσον ὁ τύπος. Ἐπίσης ὁ «Ἀπόστολος» ἀναγινώσκεται εἰς τό κέντρον τοῦ Σωλέα καί ὄχι ἀπό τό Ψαλτήρι, καί πάντοτε ἀπό ἀναγνώστη φέροντα ράσον.

5. Ἡ ἐκφώνηση τῶν Κατηχουμένων. Πολλοὶ ἱερεῖς παραλείπουν τὰ Κατηχούμενα, ἄλλοι τὰ λέγουν μουσικῶς. Ὁ λαός τὰ ἀγνοεῖ. Πρέπει νά ἐπανέλθουν. Εἶναι μέρος τῆς Θ. Λειτουργίας. Τὰ περιέκοψαν μερικοὶ αὐθαιρέτως ὡς δῆθεν περιττά. Σήμερον ὅμως ἔχομεν Κατηχουμένους μεγάλους καί ἐδῶ καί στίς χῶρες τῆς ἱεραποστολῆς. Ἀξίζει νά προσευχήμαστε καί γι' αὐτούς. Ἄλλωστε «κρατοῦν» περί τὰ 4 - 5 λεπτά τῆς ὥρας.

6. Ἐπεται τό ζήτημα τοῦ τρόπου Μεταλήψεως τῶν πιστῶν ἀπό τῆς Ὁραίας Πύλης. Σέ ὠρισμένες περιπτώσεις οἱ ἱερεῖς, ἐπειδὴ βιάζονται νά τελειώσουν τὴ Θ. Λειτουργία,

ἀπαγγέλλουν ἀπό τῆς Ὠραίας Πύλης τό «Μετά φόβου...» καί ἀμέσως, χωρίς νά μεταλάβουν τούς προσερχομένους, λέγουν τό «Σῶσον ὁ Θεός τόν λαόν σου...» καί παραπέμπουν τούς μέλλοντας νά κοινωνήσουν στή βορεία Πύλη τοῦ Ἱεροῦ. Πρόκειται γιά προκλητική καί βάνουση παραβίαση τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα τῆς Θ. Λειτουργίας, ἡ ὁποία ὅλη προσφέρεται ἀκριβῶς γι' αὐτή τή στιγμή, τή στιγμή τῆς Θ. Κοινωνίας. Αὐτό εἶναι τό κεντρικό σημεῖο τῆς. Καί ὅμως, τό σημεῖο αὐτό, τό παραθεωροῦμε καί τό ὑποβαθμίζουμε, ἀφήνοντας νά ἐννοηθῆ ὅτι δέν μᾶς ἐνδιαφέρει. Ἡ κακή αὐτή συνήθεια πρέπει ἀμέσως νά κοπῆ. Οἱ πιστοί θά κοινωνοῦν στήν ὥρα πού πρέπει καί στό χῶρο πού πρέπει. Παρέκκλισις ἀπό τήν ἀρχή αὐτή δικαιολογεῖται μόνο στίς μεγάλες Ἑορτές ὅπου οἱ προσερχόμενοι εἶναι πολλοί, ὅποτε ἡ Κοινωνία γίνεται ἀπό πολλά Ἅγια Ποτήρια σέ διάφορα σημεῖα τοῦ ἰ. ναοῦ, ἀλλά πάντως καί ἀπό τήν Ὠραία Πύλη. Ποτέ ἄλλοτε.

7. Εἶναι καί τό ζήτημα προμηθείας εἰς τούς ἐκκλησιαζομένους Ἐγκολπίων τῆς Θ. Λειτουργίας. Καλόν θά ᾔτο ἐάν ὁ ἰ. ναός ἐπρομηθεύετο ἰκανόν ἀριθμόν Ἐγκολπίων τῆς Θ. Λειτουργίας καί μέ αὐτά ἐφωδίαζε τίς θέσεις τῶν καθημένων ἢ τά σιασίδια, ὥστε κάθε προσερχόμενος νά τά εἶχε στή διάθεσή του κατά τήν ὥραν τῆς λατρείας. Βεβαίως ὅπου ἐφηρμόσθη τό σύστημα αὐτό, ἐκεῖ οἱ πιστοί τά πῆραν στό σπίτι τους τά βιβλιαράκια αὐτά, μέ ἀποτέλεσμα νά χαθοῦν καί ὁ ναός νά μὴ εἶναι πρόθυμος νά τά ἀντικαθιστᾷ κάθε φορά. Πιστεύω ὅτι ἡ συνήθεια αὐτή μπορεῖ νά καταπολεμηθῆ μέ διαρκεῖς ὑπομνήσεις, ὅτι τά Ἐγκόλπια πρέπει νά παραμένουν στήν ἐκκλησία, ὥστε νά τά εὐρίσκουν οἱ πιστοί. Ἐάν κατορθώσετε νά σεβασθοῦν τή γνώμη αὐτή, τότε ἡ χρήση τῶν Ἐγκολπίων θά συμβάλλει κατά πολύ στή λειτουργική ἀνανέωση.

8. Άλλο θέμα είναι τό τῆς ἀκριβοῦς τηρήσεως τοῦ Ὁρολογίου προγράμματος τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν. Ἡ πιστή τήρηση τοῦ Ὁρολογίου προγράμματος τῶν ἱ. Ἀκολουθιῶν σημαίνει συνέπειαν, τάξιν καί αὐτοσεβασμόν. Μακρότατες Ἀκολουθίες πού ξεπερνοῦν τά παραδεδεγμένα χρονικά πλαίσια, ἔνεκα μακρόσυρτων ψαλμάτων καί ἐκφωνήσεων, δέν ὠφελοῦν ἀλλά ζημιώνουν. Πολλοί ἄνθρωποι, πού ἔρχονται στήν ἐκκλησία, προγραμματίζουν καί ἄλλες δουλειές των μετά τή λατρεία, πού δέν θέλουν νά χάσουν. Ὅταν παραβιάζονται τά χρονικά ὅρια καί κανεῖς δέν γνωρίζει πότε θά τελειώσει ἡ δημόσια λατρεία, γιατί αὐτό ἐξαρτᾶται κάθε φορά ἀπό τό «κέφι» εἴτε τοῦ λειτουργοῦ, εἴτε τοῦ ἱεροψάλτου, προδίδομε ναρκισσισμό καί αὐθαιρεσίαν. Ἡ Ἱ. Ἀρχιεπισκοπή ἔχει προβλέψει μέ τό «Ὁρολόγιον Πρόγραμμα τῶν Ἱ. Ἀκολουθιῶν» τήν ἀρχή καί τό τέλος των. Τό Πρόγραμμα αὐτό δέον νά τηρῆται χωρίς παρεκκλίσεις.

9. Ἰδιαίτερη προσοχή ἀπαιτεῖται στήν χρήση τῶν μικροφώνων. Ἡ μεγάλη ἔνταση τῶν μεγαφώνων, ἡ κατάχρηση στήν χρησιμοποίηση τῶν μικροφώνων, ὅπως τό νά βάζει κανεῖς μπροστά τό στόμα του στό μικρόφωνο κ.λπ., δημιουργεῖ μέσα στήν ἐκκλησία ἀτμόσφαιρα χώρου ψυχασγωγίας μᾶλλον καί ὄχι προσευχῆς. Μέσα στήν ἐκκλησία προσιδιάζει κλίμα κατανύξεως, προσευχῆς καί σεμνότητος. Οἱ μεγάλης ἐντάσεως ἦχοι ἀποδιώκουν καί τά τρία αὐτά. Μή καταχρᾶσθε τῶν μικροφώνων καί μεγαφώνων. Ὅσο πῶ σεμνότερα λειτουργῆτε, τόσο περισσότερο συμβάλλετε στή διευκόλυνση τῆς προσευχῆς τοῦ λαοῦ. Καί μή ταράσσετε τά τύμπανα τῶν ἐκκλησιαζομένων μέ ὀξεῖς καί διαπεραστικούς τόνους, πού ἐνοχλοῦν. Ὁ κόσμος σήμερα εἶναι κουρασμένος καί δέν ἐπιθυμεῖ καί μέσα στήν ἐκκλησία νά καταπιέζεται μέ φωνές διάτορες καί ἐνοχλητικές. Ρυθμίσατε λοιπόν τά

μεγάφωνα ὅπως πρέπει. Καί μὴ ἐπιτρέπετε στόν ἑαυτό σας νά κάμνει ἐπίδειξη φωνῆς καί μουσικῆς δεξιότηχίας κατά τίς ἐκφωνήσεις. Ὅσο πιά καί λιτά ψάλλετε, τόσο περισσότερο σεμνά καί μέ εὐπρέπεια λειτουργεῖτε.

10. Τά κανδήλια πρέπει νά εἶναι ἀναμμένα μέ λάδι καί ὄχι μέ ἠλεκτρικό φῶς. Πολλοί νεωκόροι πρὸς διευκόλυνσίν των, ἔχουν εἰσαγάγει, μέ τὴν ἀνοχὴν τῶν ἱερέων, τὸ ἠλεκτρικόν φῶς στὰ κανδήλια τοῦ τέμπλου. Τοῦτο εἶναι ἀπαράδεκτον. Καί πρέπει νά διορθωθῆ ἀμέσως ὅπου ἰσχύει. Ἡ παράδοσή μας ἀπαιτεῖ τὴν χρῆση τοῦ ἐλαίου στίς κανδήλες, μελισσοκηρίων εἰς τὴν Ἁγία Τράπεζα καί ἀγνοῦ θυμιάματος εἰς τὰς ἱεράς Ἀκολουθίας. Ἐξαίρεσις γίνεται στοὺς πολυελαίους λόγῳ τῆς πρακτικῆς δυσκολίας νά ὑπάρχουν ἐκεῖ κανδήλες ἢ κεριά.

11. Ἡ βυζαντινὴ χορωδία εἶναι τὸ ἄριστον. Φροντίσατε νά δημιουργηθῆ σὴν ἐνορία σας βυζαντινὸς χορὸς, πού νά ψάλλει ἀπὸ κοινοῦ κατὰ τὴν Θ. Λειτουργίαν. Τὸ βυζαντινὸν ἄσμα εἶναι «χορικόν», τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀποδίδεται διὰ χοροῦ. Καί βέβαια τοῦτο εἶναι ἀρμοδιότης καί δεξιότηχία τῶν ἱεροψαλτῶν καί δὴ τοῦ δεξιοῦ. Ἐνθαρρύνάτε τον, παρακαλῶ, νά δημιουργήσῃ χορόν ἀντὶ νά ψάλλει μονωδικά, ὅσο καλὴ φωνὴ καί ἂν ἔχει. Καί ἐν ἀνάγκῃ ἐξασφαλίσάτε του καί κάποιο ἐπιμίσθιον γιὰ τοὺς χορωδοὺς. Ἐπίσης καί οἱ δύο ψάλτες πρέπει ἀπαραιτήτως νά φοροῦν ράσο ψάλλοντες. Ὅπου δὲν ὑπάρχει ράσο, παρακαλῶ νά κατασκευασθῆ ἀμέσως.

12. Ἡ εὐταξία ἐντὸς τοῦ ἱ. ναοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἱ. Ἀκολουθιῶν εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο εὐπρεπείας, σοβαρότητος καί ἱεροπρεπείας. Παντοῦ μέσα στόν ἱ. ναὸ πρέπει νά ἐπικρατεῖ τάξις. Ἀρμόδια πρόσωπα, εἰδικά

έκπαιδευμένα, πρέπει να φροντίζουν για αυτήν. Να συνιστοῦν τό δέον μέ εὐπρέπειαν καί εὐγένειαν, χωρίς φωνές καί ἡχηρές ἐντολές πού ἐνοχλοῦν. Να προλαβαίνουν ἀταξίες, να ἐξυπηρετοῦν τούς ἔχοντες ἀνάγκην, να προβλέπουν καί να ἐπεμβαίνουν ὅπου καί ὅπως πρέπει. Ἰδιαίτερη φροντίς ἀπαιτεῖται γιά τήν τήρηση τῆς τάξεως κατά τήν προσέλευσιν τῶν πιστῶν στή Θ. Κοινωνία, καθὼς καί στή διανομή τοῦ Ἐπιτιμίου. Καί ὅπου ὑπάρχει μόνιμος Σωλῆας, ἐκεῖ εὐκόλως μπορεῖ να τηρηθῆ ἡ τάξις μέ τόν ἔλεγχον στίς θύρες. Ὅπου δέν ὑπάρχει, χρειάζονται ἄνθρωποι πού θά ἐπιβλέπουν καί κυρίως χρειάζονται οἱ ὁδηγίες τοῦ ἱερέως. Ἡ τάξις τῶν «εὐταξιῶν», δηλ. τῶν ἀνθρώπων πού ἔχουν καθῆκον καί ἀποστολήν να τηροῦν τήν τάξιν ἐντός τοῦ ἱ. ναοῦ, πρέπει να ἐπανέλθῃ καί στήν Ἐκκλησίαν μας. Εἴθισται οἱ συνεργοί μας αὐτοί να φοροῦν εἰδικό περιβραχιόνιο ἢ κονκάρδα στό πέτο τοῦ σακκακιοῦ των πρὸς ἔνδειξιν τῆς ἰδιότητός των.

Ἀγαπητοί μου,

Μέ αὐτά τὰ πρῶτα μέτρα ἐλπίζω ὅτι μποροῦν να διορθωθοῦν μερικά ἀτοπήματα καί να καθιερωθῆ μιὰ νέα τάξη στή λειτουργική μας ζωή. Σᾶς ἐπαναλαμβάνω ὅτι χρειάζεται πολὺς κόπος γιά να ἀποκτήσουν καί οἱ ἱερεῖς μας καί οἱ πιστοί μας λειτουργική ἀγωγή. Τά κηρύγματά σας πρέπει ἐνίοτε να περιστρέφονται γύρω ἀπό λειτουργικά θέματα. Ἡ προσφορά τῆς Θ. Λειτουργίας πρέπει να γίνεται κατά τόν πλέον πρόσφορον τρόπον. Πολλές συμβολικές πράξεις δέον να ἐπεξηγῶνται. Ἄν ἀρχίσουμε μιὰ προσπάθεια, τὰ ἀποτελέσματα καί οἱ καρποὶ τῆς θά γίνουν αἰσθητοὶ ἀργά. Θά ἔχουμε ὅμως κερδίσει πολλά. Σᾶς εὐχομαι τήν χάριν καί εὐλογίαν τοῦ Θεοῦ.

Προσφώνηση
τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ
κ. Ἰγνατίου

Μακαριώτατε, Σεβασμιώτατοι Ἅγιοι Ἀρχιερεῖς, σεβαστοί πατέρες καί ἀδελφοί, ἐλλογιμώτατοι κ. καθηγηταί, ἀγαππité κ. Νομάρχα, κύριοι Δήμαρχοι καί ἐκπρόσωποι τῶν ἀρχῶν τοῦ τόπου μας,

Ὁ Βόλος σήμερα μέ μεγάλη χαρά σᾶς ὑποδέχεται σιό ξεκίνημα τοῦ Δευτέρου Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, πού διοργανώνει ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Σᾶς ὑποδέχεται μέ χαρά γιατί, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἡ πόλη μας καί ἡ περιοχή μας διακρίνεται γιά τήν παραδοσιακή εὐλάβεια, ἀλλά καί γιά τήν λατρευτική τῆς παράδοση, τήν ἀγάπη τῆς γιά τή Θεία Λειτουργία καί γενικότερα γιά τίς ἀκολουθίες καί τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας μας, μία ἀγάπη πού ἀποδεικνύεται ἀπό τήν συμμετοχή τῶν πιστῶν σις λατρευτικές εὐκαιρίες πού πλουσιοπάροχα προσφέρει ἡ Ἐκκλησία σις Ἐνορίες τοῦ Βόλου, τῆς Νέας Ἰωνίας, ἀλλά καί τῆς περιφέρειας.

Νιώθουμε ὅτι σιόν τόπο μας συντελεῖται τά τελευταῖα χρόνια μιᾶ οὐσιαστική ἀναγέννηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν πιστῶν γιά τή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας καί χαιρόμαστε

πού θά συμπροβληματισθοῦμε ὅλοι μαζί ὡς Ἐκκλησία γιά τό πῶς αὐτό τό ἐνδιαφέρον θά μπορέσει νά καλλιεργηθεῖ ἔτι περισσότερο, ἀντιμετωπίζοντας προβλήματα καί ἀναγκαιότητες τῆς ἐποχῆς μας, οἱ ὁποῖες διαμορφώνουν συνθήκες πού χρειάζονται μελέτη καί σύνεση γιά ὁποῖες ἀλλαγές.

Ἔχουμε τήν αἴσθησι πῶς ἡ παράδοσή μας ἔχει τρόπους, στούς ὁποίους, ἂν βασιστεῖ κανείς, θά μπορέσει νά προχωρήσει σέ οὐσιαστική μελέτη καί ἔρευνα πάνω στό φαινόμενο τῆς λατρείας μας, ἀλλά καί νά καταλήξει σέ προτάσεις γιά μιᾶ καλύτερη καί οὐσιαστικότερη συμμετοχή τοῦ λαοῦ στήν εὐχαριστιακή λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας, πού εἶναι καί ζητούμενο στήν ἐκκλησιαστική κοινότητα.

Κι αὐτό διότι στούς ἀλλοτριωτικούς καιρούς, τοὺς ὁποίους βιώνουμε, δέν ἔχει λείψει οὔτε ἡ πίστι οὔτε ἡ ἐλπίδα στό Χριστό, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ Θεία Εὐχαριστία παραμένει ὁ «ἄριστος τῆς ζωῆς καί ἡ πηγὴ τοῦ ἁγιασμοῦ» γιά νά ζήσει ὁ κόσμος μας. Ἡ Εὐχαριστιακὴ Σύναξι ἀποτελεῖ τὴν ἀπόδειξη τῆς γνήσιας ἐν Χριστῶ κοινωνίας, ἀλλά καί τῆς «εἰς ἀλλήλους ἀγάπης», ὅπου ὁ ἄνθρωπος γίνεται παιδί τοῦ Θεοῦ, φίλος τῶν Ἁγίων, ἀδελφός μέ τοὺς συνανθρώπους του, συναπαρτίζοντας τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

Ἐνίστε ἔχουμε τήν αἴσθησι πῶς τὰ λειτουργικά θέματα ἀναφέρονται μόνο στοὺς κληρικούς ἢ σέ κάποιους μελετητές καί θεολόγους. Δέν εἶναι ἔτσι καί δέν πρέπει νά εἶναι ἔτσι. Τό ἐνδιαφέρον γιά τὴ λατρεία ἀγγίζει ἢ θά πρέπει νά ἀγγίζει τὸν κάθε πιστό, διότι μιλοῦμε γιά τό πῶς ὁ ἄνθρωπος συνδέεται μέ τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς, μέ τό πῶς ὁ ἄνθρωπος μετέχει στή σωτηρία, μέ τό πῶς ὁ ἄνθρωπος ζεῖ τὴν χάρι τοῦ Θεοῦ, προσερχόμενος στό Ναό, ζώντας ἐν εἰρήνῃ, ἀγάπῃ καί ὁμονοία, ἀποκτώντας ὡς δωρεὰ «τὴν χάριν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καί Πατρός καί τὴν κοινωनीαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος».

Εἶναι ἐπίκαιρος ὁ προβληματισμός πού θά ἀναπτυχθεῖ αὐτές τίς ἡμέρες. *Mās* ἐνδιαφέρει ὅλους. Ὅλοι μας, Ἐπίσκοποι, κληῖρος, λαός, θέλουμε εὐαρέστως νά λατρεύσουμε τό Θεό καί νά εἴμαστε «ἐν ἐπιγνώσει» ὀρθόδοξοι. Θέλουμε μεγαλύτερη συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή Λατρεία, θεολογικότερα τά κριτήρια βίωσής της, ἀλλά καί ταυτόχρονα σεβασμό στή λαϊκή εὐσέβεια καί παράδοση, ὅπου αὐτή δέν αἶρει τήν οὐσία τῆς πίστεως.

Γι' αὐτό χαιρετίζουμε τό Συμπόσιο αὐτό καί ἐκφράζουμε τίς θερμές μας εὐχαριστίες στήν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος πού δίδει στήν Μητροπολιτική μας περιφέρεια τή χαρά νά γίνει τόπος συνάντησης τῆς Ἐκκλησίας, τόπος διαλόγου, συμπροβληματισμοῦ ἀλλά καί κοινωνίας ἐν Χριστῷ.

Καλωσορίζουμε ὅλους, τόν Μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστόδουλο, γιά μιá ἀκόμη φορά στόν τόπο πού ἀγάπησε καί ἀγαπᾷ, ἀλλά καί πού ὁ τόπος προσμένει μέ χαρά κάθε στιγμή τήν παρουσία του. Ἡ καλλιέργεια τῆς λειτουργικῆς καί λατρευτικῆς συνείδησης τῆς περιοχῆς μας εἶναι δικό του ἔργο, ἡ τέλεση τοῦ Ὁρθρου, τοῦ Ἑσπερινοῦ ἀνελλιπῶς καί καθημερινά σ' ὅλες τίς Ἐνορίες, οἱ συχνές Θεῖες Λειτουργίες, οἱ ἀγρυπνίες, ἡ συμμετοχή τῶν πιστῶν στό μυστήριό τῆς Θείας Εὐχαριστίας καλλιεργήθηκαν ἀπό τήν ἐμπνευσμένη παρουσία του καί ἀπό τήν προσωπική βίωση τῆς ἀγάπης γιά τήν Λειτουργία πού ὁ Μακαριώτατος ἐνέπνευσε στόν τόπο αὐτό. Τόν εὐχαριστοῦμε εἰλικρινά, γιά μιá ἀκόμη φορά «ἀνθ' ὧνπερ ἔπραξε».

Καλωσορίζουμε τοὺς Σεβασμιωτάτους Ἀγίους Ἀρχιερεῖς, τοὺς ἀδελφούς συμπρεσβυτέρους καί διακόνους πού παρίστανται ἀπό τίς περισσότερες Μητροπόλεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί τοῦ Ἀγίου Ὁρους, καλωσορίζουμε

τούς έλλογιμωτάτους κ. καθηγητάς τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν τῶν Πανεπιστημίων μας καί τούς ἄλλους ἐρευνητές, ὅπως επίσης καί ὄλους ὄσους ἔνωσαν τήν ἀνάγκη νά παραστοῦν στίς ἐργασίες τοῦ Συμποσίου.

Θά ἦταν παράλειψη ἄν δέν ἐκφράζαμε τίς θερμές μας εὐχαριστίες γιά τίς Ἀρχές καί τούς φορεῖς τοῦ τόπου μας, πού μᾶς συμπαραστάθηκαν γιά μία ἀκόμη φορά στή διοργάνωση μιᾶς ἐκδήλωσης. Ἐκκλησία καί τοπικές Ἀρχές, ἡ Νομαρχία, οἱ Δῆμοι, τό Πανεπιστήμιο, ἐπαγγελματικοί καί τεχνικοί φορεῖς συνεργάζονται ἀρμονικά στόν τόπο αὐτό, «βασιάζοντες ἀλλήλων τά βάρη», γιά νά ὀδηγηθεῖ ὁ τόπος μας στήν ἀνάπτυξη καί τήν εὐημερία.

Νά εὐχαριστήσουμε ἰδιαίτερα τό Νομάρχη Μαγνησίας κ. Σκοτινιώτη, τούς Δημάρχους Βόλου κ. Μήτρου καί Ν. Ἰωνίας κ. Μαβίδη, γιά τήν βοήθειά τους, ἀλλά καί τήν παρουσία τους σήμερα, ὅπως επίσης καί τόν Πρύτανι τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Λαζαρίδη γιά τήν εὐγενική παραχώρηση τοῦ χώρου γιά μία ἀκόμη φορά. Νά εὐχαριστήσω καί τούς συνεργάτες τῆς Μητροπόλεως, ἰδίως τά νέα παιδιά πού προσπάθησαν αὐτό τό διάστημα νά γίνουν ὄλα ὅσο τό δυνατόν καλύτερα. Νά ζητήσω τέλος προκαταβολικά τήν ἐπιείκειά σας γιά τυχόν ἀτέλειες ἢ ἀβλεψίες καί νά σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι εἴμαστε στή διάθεσή σας γιά νά σᾶς ἐξυπηρετήσουμε σέ ὅτιδήποτε χρειαστεῖ.

Μακαριώτατε, Σεβασμιώτατοι, μέλη τοῦ Συμποσίου, κυρίες καί κύριοι,

Ὁ μακαριστός π. Ἀλέξανδρος Σμέμαν γράφει χαρακτηριστικά: «Ἡ Ἐκκλησία δέν εἶναι ὀργανισμός, ἀλλά καινούργιος λαός τοῦ Θεοῦ. Ἡ Ἐκκλησία δέν εἶναι λατρευτική θρησκεία, ἀλλά Λειτουργία, πού ἀγκαλιάζει μέσα της ὄλη τή δημιουργία τοῦ Θεοῦ, ἡ Ἐκκλησία δέν εἶναι διδασκαλία γιά

τόν μεταθανάτιο κόσμο, ἀλλά χαρμόσυνη συνάντηση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Αὐτή εἶναι τό μυστήριο τοῦ κόσμου, τό μυστήριο τῆς Σωτηρίας καί τό μυστήριο τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ». Αὐτή λοιπόν ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἀνάγκη νά διαλέγεται, νά συζητᾷ, νά συν-ομιλεῖ. Ἔχοντας ὡς βάση τήν Παράδοση, ἀπορρίπτοντας ὅμως στήν πράξη τήν Αὐτάρκεια πού μᾶς ἐγκλωβίζει σέ μυωπικές ἀντιλήψεις τοῦ κόσμου, θέλουμε νά παραμένουμε ζῶντες, ἀνανεούμενοι ἀπό τήν πηγή τοῦ ζῶντος ὕδατος, γενόμενοι μέτοχοι Θεοῦ.

Σᾶς ὑποδεχόμαστε λοιπόν μέ χαρά στό Βόλο καί εὐχόμαστε πολύτιμα νά εἶναι τά συμπεράσματα τοῦ Συμποσίου καί οἱ ἐργασίες του νά δώσουν ἀφορμές ἢ εὐχαριστιακή ζωή τῆς Ἐκκλησίας νά γίνει καί ζωή τοῦ κόσμου, ζωή τοῦ κάθε ἀνθρώπου προσωπικά, ἀλλά καί ὅλων ἡμῶν! Καλωσορίσατε!

Προσφώνηση
τοῦ Προέδρου τῆς Συν. Ἐπιτροπῆς Θ. Λατρείας
καί Ποιμαντικοῦ Ἔργου
Σεβ. Μητροπολίτου Νεαπόλεως
καί Σταυρουπόλεως κ. Διονυσίου

*Μακαριώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος
κ. Χριστόδουλε,*

Σεβ. Μητροπολίτα Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ κ. Ἰγνάτιε,

*Σεβ. Μητροπολίτα Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμιπτοῦ
κ. Δανιήλ,*

*Πρόεδρε τῆς εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννή-
σεως, Πανοσιολογιώτατε καί Αἰδεσιμολογιώτατοι, Ἐντι-
μώτατοι Ἄρχοντες, ἀγαπτιοί σύνεδροι,*

*Ὡς Πρόεδρος τῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Θείας Λατρείας
καί Ποιμαντικοῦ Ἔργου χαιρετίζω τήν παροῦσα εὐλογημένη
πανελλήνια ἱερατική σύναξη καί τήν θεωρῶ ὡς μιά ἐπιπλέ-
ον ἔκφραση τοῦ συνοδικοῦ τρόπου λειτουργίας τῆς Ἀγίας
μας Ἐκκλησίας.*

*Ὅλα αὐτά τά συνέδρια, οἱ ἡμερίδες, τά ἐπιμορφωτικά
σεμινάρια κ.λπ. πού διοργανώνονται τόν τελευταῖο καιρό μέ*

πρωτοβουλία τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καί τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων ἀποτελοῦν ἀδιάψευστους μάρτυρες τῆς ζωικότητας τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας μας καί τῆς θέλησός της νά ἀντιμετωπίσει μέ δυναμισμό ἀλλά καί μετ' ἐπιστήμης τά δύσκολα προβλήματα τοῦ σύγχρονου κόσμου. Καί χαιρόμαστε ιδιαίτερα διότι σ' αὐτήν τήν ἀνανεωτική προσπάθεια πρωτοποροῦν τά εἰδικά γιά τά θέματα τῆς Θείας Λατρείας ἐντεταλμένα συνοδικά ὄργανα, ὅπως ἐπί τοῦ προκειμένου ἡ ὑπό τήν προεδρία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμητιοῦ κ. Δανιὴλ Εἰδική Συνοδική Ἐπιτροπή Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως, μέ τήν φεινὴ διοργάνωση τοῦ παρόντος Λειτουργικοῦ Συμποσίου, πού καθιερώνεται πλέον ὡς θεσμός.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπό πρώτη ἄποψη τό τεθὲν πρὸς μελέτη θέμα περὶ τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως ἠχεῖ κάπως παράξενα σιὰ αὐτιά ἡμῶν τῶν Ὀρθοδόξων. Κι αὐτό ὄχι μόνο διότι σιὸ κῶρο τῆς δικῆς μας Ἐκκλησίας ἡ ἐννοια τῆς παραδόσεως ἐξισώνεται μέ τό βιβλικό μήνυμα ὅτι «Ἰησοῦς Χριστός χθές καί σήμερον ὁ αὐτός καί εἰς τοὺς αἰῶνας», ἀλλά καί διότι κάθε τι πού συνδέεται μέ τήν ἀνανέωση καί τόν ἐκσυγχρονισμό, μεταφερόμενο σιὸ κῶρο τῆς Θείας Λατρείας εὐκόλα συνταυτίζεται ἢ διολισθαίνει πρὸς τήν μεταρρύθμιση ὡς ἀπόρριψη τῆς παραδόσεως καί τήν ἐκκοσμίκευση.

Ὅσοσο εἶναι γνωστό ἀπό τήν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ὅτι οὐδέποτε ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας ὑπῆρξε στατική. Ἄλλ' ἐξελίσσεται ἐπὶ τῇ βάσει ὀρισμένων νόμων καί κανόνων καί μέ ἀπώτερο σκοπὸ τήν διευκόλυνση τοῦ ἔργου τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων κάθε τόπου καί κάθε ἐποχῆς. Ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο νά θυμηθοῦμε τό παράδειγμα τῶν μεγάλων πατέρων καί διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, πού ἀπὸ τήν παλιά χριστιανικὴ ἀρχαιότητα ὡς τοὺς νεώτερους Κολλυβά-

δες υπῆρξαν πρωτοπόροι στήν μορφολογική προσαρμογή τῆς λατρείας στίς ἐκάστοτε ἀνάγκες τοῦ λαοῦ. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν ἐξωτερικά στοιχεῖα καί μορφές τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας μας πού παλαιοῦνται, ὅπως τά ἐνδύματα, καί ἔχουν ἀνάγκη ἀνανέωσης. Διότι ὅπως λέγει ἡ εὐαγγελική διδαχή: «οὐ βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς ἀσκούς παλαιούς· εἰ δέ μήγε, ρήγνυνται οἱ ἀσκοί, καί ὁ οἶνος ἐκχεῖται, καί οἱ ἀσκοί ἀπολοῦνται· ἀλλά βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς ἀσκούς καινοῦς, καί ἀμφοτέροι συντηροῦνται» (Ματθ. 9, 17).

Κάτω ἀπό τίς σκέψεις αὐτές θέλω νά εὐχαριστήσω θερμὰ ὅλους τοὺς ἀδελφούς συνδαιτημόνες τοῦ παρόντος Β΄ Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, ὅσοι προερχόμενοι εἴτε ἀπό τά θεολογικά σπουδαστήρια, εἴτε ἀπό τά κέντρα τῆς ἐφαρμοσμένης Λειτουργικῆς πού εἶναι οἱ ἐνοριακοί ναοί καί τά μοναστήρια μας, συνήχθησαν αὐτές τίς ἡμέρες ἐπὶ τό αὐτό, γιά νά συνδράμουν μέ τή γνώση καί τήν πείρα τους σ' αὐτή τήν σπουδαία καί ἱερή προσπάθεια. Νομίζω ὅτι τόσο ἡ ἐπιστημονική ἐγκυρότητα τοῦ Συμποσίου αὐτοῦ, ὅσο καί τό νύξημένο θεσμικό κῦρος πού τοῦ προσδίδει ἡ ἐπίνευση τοῦ σεπιτοῦ προκαθημένου τῆς Ἐκκλησίας μας Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστοδούλου καί τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἀποτελοῦν τίς καλύτερες προϋποθέσεις γιά τήν εὐόδωση τοῦ ὄλου ἔργου. Ἐπιτρέψτε μου ἀκόμη καί ἐκ μέρους ὄλων σας νά εὐχαριστήσω καί νά συχαρῶ ἰδιαίτερος τόν ἀγαπητό ἐν Χριστῷ ἀδελφό Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ κ. Ἰγνάτιο, ὄχι μόνο γιά τήν πρόφρονα φιλοξενία πού μᾶς παρέχει, ἀλλά καί γιά ὅλο τό θεομίμητο ἔργο πού ἐπιτελεῖ στή θεόσωστη αὐτή ἐπαρχία. Ὁ Θεός νά εἶναι μαζί σας καί καλή ἐπιτυχία στίς ἐργασίες τοῦ Συμποσίου.

Προσφώνηση
τοῦ Προέδρου τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς
Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως
Σεβ. Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος
καί Ὑμντοῦ κ. Δανιήλ

*Μακαριώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν καί Πάσης Ἑλλάδος
καί Σεπέ Προκαθήμενε τῆς Ἀγιωτάτης Ἐκκλησίας μας
κ. Χριστόδουλε,*

*Σεβασμιώτατε Μητροπολίτα Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως
κ. Διονύσιε, Ἐκπρόσωπε τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλη-
σίας τῆς Ἑλλάδος,*

*Σεβασμιώτατε Μητροπολίτα Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ κ.
Ἰγνάτιε, Ποιμενάρχα τῆς θεοσώστου Ἱερᾶς Μητροπόλε-
ως ταύτης,*

*Ἐντιμότατοι κ. βουλευτές· Ἀθανάσιε Νάκο, Ἀλέξανδρε
Λυκουρέζο, Εὐγένιε Χαϊτίδη, κα βουλευτής Ζωή Μακρῆ,
Ἐντιμότατε κ. Παναγιώτη Σκοιινιώτη, Νομάρχα Μαγνησίας,
Ἐντιμότατε κ. Κυριάκε Μήτρου, Δήμαρχε τῆς μεγαλοπό-
λεως τοῦ Βόλου,*

*Ἐντιμότατε κ. Παῦλε Μαβίδη, Δήμαρχε τῆς Νέας Ἰωνίας,
Ἀξιότιμοι κύριοι ἐκπρόσωποι τῶν τοπικῶν, πολιτικῶν,*

στρατιωτικῶν καί λοιπῶν Ἀρχῶν τοῦ Νομοῦ καί τῆς
 πόλεως ταύτης,
 Πανοσιολογιώτατοι, Αἰδεσιμολογιώτατοι καί Ἐλλογιμώτατοι
 εἰσηγητές τοῦ παρόντος Συμποσίου,
 Πανοσιολογιώτατε ἅγιο Καθηγούμενε τῆς Ἱερᾶς Μονῆς
 ὀσίου Γρηγορίου κ. Γεώργιε,
 Πανοσιολογιώτατοι, Αἰδεσιμολογιώτατοι ἐκπρόσωποι τῶν
 Ἱερῶν Μητροπόλεων τῆς Ἀγιωτάτης καθ' Ἑλλάδα Ἀπο-
 στολικῆς Ἐκκλησίας, μέλη τοῦ παρόντος Συνεδρίου,
 Πατέρες προσκεκλημένοι,
 Ἀδελφοί καί ἀδελφές ἐν Χριστῷ,
 Χαίρετε ἐν Κυρίῳ.

Μετ' ἰδιαίτερας χαρᾶς χαιρετίζομεν τήν παρουσίαν ὄλων
 εἰς τό Β' Πανελλήνιον Λειτουργικόν Συμπόσιον Στελεχῶν
 Ἱερῶν Μητροπόλεων μέ κεντρικόν θέμα: «ΛΑΤΡΕΥΣΩΜΕΝ
 ΕΥΑΡΕΣΤΩΣ Τῷ ΘΕῷ», τό ὁποῖον θά ἐξετάσει τό αἴτημα τῆς
 λειτουργικῆς ἀνανεώσεως στήν Ἐκκλησία μας σήμερα.

Ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς
 Ἑλλάδος στήν Συνεδρία τῆς 11ης Ὀκτωβρίου 1999, πρό
 ἑνός δηλαδή ἔτους συνέσπασε, δυνάμει τῶν διατάξεων τοῦ
 Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τήν
 «Εἰδικήν Συνοδικήν Ἐπιτροπήν Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσε-
 ως» καί ἐψήφισε τόν ὑπ' ἀριθ. 139/1999 Κανονισμόν συστά-
 σεως, ὀργανώσεως καί λειτουργίας αὐτῆς.

Σύμφωνα μέ τόν Κανονισμόν οἱ Ἀρμοδιότητες τῆς Ἐπι-
 τροπῆς καθορίζονται ὡς ἑξῆς:

α. Προσδιορίζει καί μελετᾷ συγκεκριμένα προβλήματα
 τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας σήμερον καί γνωμα-
 τεύει ἐπ' αὐτῶν, ὥστε νά ἔχη ἡ Ἱερά Σύνοδος ὑπεύθυνον καί
 τεκμηριωμένην ἐνημέρωσιν κατά τήν λῆψιν τῶν ἐνδεικνυο-
 μένων ἀποφάσεων.

β. Μέ ἔγκρισιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καί ἐν συνεργασίᾳ μέ τās λοιπᾶς Συνοδικᾶς Ἐπιτροπᾶς, τās Ἱερᾶς Μητροπόλεις, τās Ἱερᾶς Μονᾶς καί πάντα ἄλλον φορέα, διοργανώνει διαφόρους ἐκδηλώσεις, ὅπως Συνέδρια, Ἡμερίδας, Σεμινάρια κ.λπ., ἧ προβαίνει εἰς θεολογικάς ἐκδόσεις, ἐκλαϊκευτικά δημοσιεύματα, παραγωγὴν ὀπτικοακουσικῶν μέσων, ραδιοτηλεοπτικῶν ἐκπομπῶν, ἀξιοποιήσιν τῶν δυνατοτήτων τοῦ διαδικτύου (Internet) κ.λπ., τόσον διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν καί ἐπιμόρφωσιν τοῦ Ἱεροῦ Κλήρου ἐπὶ λειτουργικῶν θεμάτων, ὅσον καί διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν πιστῶν.

γ. Μέ ἔγκρισιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καί ἐν συνεργασίᾳ ἰδιαίτερος μέ τās Ὁρθοδόξους Θεολογικάς Σχολάς, προγραμματίζει ἐπιστημονικάς ἐρεῦνας, προτείνει τὴν χορήγησιν ὑποτροφικῶν λειτουργικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι καί ἐν τῷ Ἐξωτερικῷ, ἀποστέλλει ἐκπροσώπους αὐτῆς εἰς λειτουργικά καί ἄλλα παρεμφερῆ συνέδρια καί γενικῶς ἀναλαμβάνει πᾶσαν πρωτοβουλίαν, ἧτις θά συντελέσῃ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν σπουδὴν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν καί τὴν ἀνάδειξιν καί προβολὴν τοῦ γνησίου ὀρθοδόξου λειτουργικοῦ ἥθους.

Διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. Πρωτ. 695/330/9-2-2000 ἀποφάσεως τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς 7ης Φεβρουαρίου 2000, διωρίσθησαν τὰ μέλη τῆς Εἰδικῆς αὐτῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς ταπεινότητός μου ἀποτελουμένης ἐκ τῶν:

1) Πανοσιολογιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου κ. Ἡλίας Μαστρογιαννοπούλου.

2) Αἰδεσιμολογιωτάτου Πρωτοπρεσβυτέρου κ. Ἐλευθερίου Χαβάτζα.

3) Αἰδεσιμολογιωτάτου Πρωτοπρεσβυτέρου κ. Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδου.

4) Αϊδεσιμολογιωτάτου Πρωτοπρεσβυτέρου κ. Νικολάου Ίωαννίδη.

5) Αϊδεσιμολογιωτάτου Πρωτοπρεσβυτέρου κ. Θεοδώρου Κουμαριανού.

6) Έλλογιμωτάτου κ. Ίωάννου Φουντούλη.

7) Έλλογιμωτάτου κ. Πέτρου Βασιλειάδη.

8) Έλλογιμωτάτου κ. Γεωργίου Φίλια.

9) Έλλογιμωτάτου κ. Γρηγορίου Στάθη.

10) Έλλογιμωτάτου κ. Παναγιώτου Σκαλιτσή.

11) Έντιμοιάτου κ. Άριστείδου Πανώτη.

Γραμματέας ώρισθηκε ό Αϊδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρεσβύτερος κ. Δημήτριος Τζέρπος.

Διά δέ τής ύπ' άριθ. Πρωτ. 1913/1159/26-5-2000 άποφάσεως τής Διαρκούς Ίερās Συνόδου τής 11ης Μαΐου 2000 ένεκρίθη ή πρότασις τής Έπιτροπής μας διά τήν σύγκλησιν του παρόντος Λειτουργικού Συμποσίου μέ τήν σχεική θεματολογία, τή εύγενει προσκλήσει του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Δημητριάδος και Άλμυρου κ. Ίγνατίου στό Βόλο και προφρόνω φιλοξενία τής τοπικής ταύτης Έκκλησίας.

Τό παρόν λειτουργικό Συμπόσιο θά μελετήσει τό αίτημα τής λειτουργικής άνανεώσεως, έξετάζον διάφορες πιυχές αυτού.

Πρίν ἡ προβοῦμε στίς έργασίες αυτές και στή συζήτησι τών θεμάτων, θεωροῦμε άναγκαίο νά διευκρινίσουμε είσαγωγικῶς τά έξῆς:

1. Ός πρός τόν όρο «λειτουργική άναγέννησις». Αὐτός δέν έχει τήν έννοια, τήν όποία του έδωσαν ώρισμένοι, ότι πρόκειται δηλαδή για προσπάθεια άνυψώσεως και ζωντανέματος ένός νεκρού και παρηκμασμένου στοιχείου. Άποδίδει τήν έννοια του άναβαπτισμού μας στήν ζῶσα παράδοσι τής Έκκλησίας μας.

2. Στήν λατρεία ἔχομε σταθερά καί ἀναντικατάστατα στοιχεῖα καθώς καί ἐπίσης καί μεταβλητά.

Σταθερό στοιχεῖο εἶναι ἡ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι κοινωνία τοῦ πιστοῦ καί μετοχή του στή ζωή τοῦ ἐνανθρωπήσαντος καί σταυρωθέντος καί ἀναστάντος Σωτῆρος, ὁ ἀγιασμός καί ὅλα τά ἄλλα θεῖα ἐνεργήματα πού ἀναφέρονται στίς τελεστικές εὐχές ἐνός ἐκάστου τῶν Ἱερῶν Μυστηρίων καί Ἀκολουθιῶν.

Μεταβλητά εἶναι ἡ ἔκτασις τῶν Ἀκολουθιῶν, ὁ χρόνος τελέσεως αὐτῶν καί ἄλλα. Γι' αὐτό καί αὐτά παρουσιάζουν παραλλαγές ἀκόμη καί μεταξύ τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν.

3. Ἡ θεία Λειτουργία εἶναι τό σύνολον τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου γιά νά ἐκφράσει τήν εὐλάβειά του, τήν πίστιν του στό Θεό, τήν εὐχαριστία του, τή μετάνοια, τή δέηση, τήν παράκλησι, τήν ἰκεσία, τήν ἐσωτερική του διάθεση καί στάσι του ἀπέναντι στόν Θεό. Ἔτσι, κατὰ τόν καθηγητή κ. Εὐάγγελον Θεοδώρου, τά ἐσωτερικά ἐνεργήματα δημιουργοῦν ἐξωτερική ἔκφρασι. Ἡ ἐσωτερική διάθεσις προσλαμβάνει ὠρισμένη αἰσθητή μορφή σέ ὠρισμένο χρόνο καί τόπο, μέ ὠρισμένες τυπικές διατάξεις καί μέ τή χρῆσι ὠρισμένων ὑλικῶν στοιχείων, λόγων, συμβόλων καί μυστηριακῶν πράξεων.

Παράλληλα ἡ θεία λατρεία εἶναι καί διδασκαλία τῆς πίστεως καί ποιμαντική γιά τήν ἀντιμετώπισι συγκεκριμένων καιρικῶν ζητημάτων, πού ἀπασχολοῦν τήν Ἐκκλησία.

4. Τό παρόν Συμπόσιο, θέλει νά δώσει τήν εὐκαιρία νά ἀκουσθοῦν ὅλες οἱ ἀπόψεις ἀκόμη καί οἱ πῶ ἀκραῖες, ὥστε νά δημιουργηθεῖ γόνιμος προβληματισμός καί τελικῶς νά διαπιστωθεῖ, κατὰ τόν καθηγητή κ. Ἰωάννη Φουντούλη, ἐάν εἶναι ἀναγκαῖα καί ἐπιθυμητή ἢ ὄχι ἡ λειτουργική ἀναγέν-

νησι καί σέ ποιά συγκεκριμένα στοιχεῖα πρέπει ἢ μπορεῖ νά στραφεῖ αὐτή.

5. Τό παρόν λειτουργικό Συμπόσιο θά ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἀνάγκη τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως στίς ἐνορίες, χωρίς νά ὑπεισέλθει στήν γνωστή διάκρισι τῶν δύο τυπικῶν, μοναχικοῦ καί κοσμικοῦ.

6. Τά ζητούμενα στόν προβληματισμό μας εἶναι:

α) Ἡ συνειδητή συμμετοχή τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας στή θεία λατρεία, ὥστε οἱ πιστοί νά μὴν εἶναι παθητικοί θεατές καί ξένοι πρὸς τά τελούμενα.

β) Ἡ κατανόησι τῶν λόγων, τῶν πράξεων, τῶν συμβόλων, ἐφ' ὅσον ἡ θεία λατρεία χαρακτηρίζεται ὡς «λογικὴ λατρεία».

γ) Ἡ ἐνότητα τῆς λειτουργικῆς πράξεως, δηλαδή ἡ χρῆσις ἐνός τελετουργικοῦ, ἐνός τυπικοῦ.

7) Ἐποὶ στό Συμπόσιό μας θά ἐξετασθοῦν κύριες πιυχές τοῦ αἰτήματος τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως.

Στήν 1η Συνεδρία θά δοθεῖ τό ἔναυσμα τοῦ προβληματισμοῦ μέ τίς δύο Εἰσηγήσεις.

Στή 2η καί 3η Συνεδρία θά ἐξετασθοῦν τά κυριώτερα θέματα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως ὅπως:

– Οἱ βασικοὶ σταθμοὶ στή διαμόρφωσι τῆς λειτουργικῆς τάξεως.

– Ἡ ἀναθεώρησι τῶν λειτουργικῶν μας βιβλίων καί ἀναγνωσμάτων.

– Ἡ λειτουργικὴ γλῶσσα ὡς μέσον συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή λατρεία, καί

– Ἡ μουσικὴ ἔκφρασις τῶν λειτουργικῶν ὕμνων καί ἡ δυνατότητα μεταφράσεώς τους.

Στήν 4η Συνεδρία ὁ προβληματισμός μας θά διευρυνθεῖ, συμπεριλαμβάνων καί τίς συναφεῖς πιυχές τῶν λειτουργ-

γικῶν τεχνῶν καί θά ἐμπλουτισθεῖ στήν 5η Συνεδρία, μέ τήν ἐμπειρία πού ἀποκλήθηκε ἀπό τίς προσπάθειες γιά τή λειτουργική ἀνανέωση ἀπό τίς λοιπές Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες καί τῆς Δύσεως.

Στήν 6η Συνεδρία θά ὀλοκληρώσουμε τήν προσπάθειά μας μέ τήν ἀναφορά μας στά ποιμαντικά προβλήματα.

Κατακλείων τήν παροῦσα προσφώνησή μου ὀφείλω ἀξιόχρεως νά εὐχαριστήσω:

1. Τήν Α.Μ. τόν Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστόδουλο καί τήν Ἱερά Σύνοδο πού ἐμπιστεύθηκαν στήν Ἐπιτροπή μας τή διοργάνωση τοῦ Β' τούτου Λειτουργικοῦ Συμποσίου.

2. Τόν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ κ. Ἰγνάτιο πού προσεκάλεσε καί φιλοξενεῖ τό Συμπόσιό μας, καθώς ἐπίσης καί τοὺς ἐκλεκτοὺς συνεργάτες του, κληρικούς καί λαϊκοὺς πού ἐργάσθηκαν φιλοτίμως καί ἐργάζονται γιά τήν ἄψογη καί ἀνεμπόδιστη πραγματοποίησή του καί τήν ἐγκάρδια καί δαψιλῆ φιλοξενία μας.

3. Τοὺς Πανοσιολογιωτάτους, Αἰδεσιμολογιωτάτους καί ἔλλογιμωτάτους Εἰσηγητάς, πού ἀνέλαβαν καί ἐκοπίασαν νά παρουσιάσουν τίς εἰσηγήσεις τους.

4. Τόν Αἰδεσιμολογιώτατον Πρωτοπρεσβύτερον π. Δημήτριο Τζέρπο, Γραμματέα τῆς Ἐπιτροπῆς μας, γιά τήν συμβολή του στήν πραγματοποίησι τοῦ Συμποσίου.

5. Τίς Ἐκδόσεις «ΑΚΡΙΤΑΣ», γιά τήν ἔκδοσι τοῦ Προγράμματος.

6. Ὅλους ἐσᾶς τοὺς ἐκλεκτοὺς προσκεκλημένους μας, τόσον τοὺς Ἄρχοντας τοῦ τόπου, τοὺς Ἐκπροσώπους τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων πού συμμετέχουν στό Συμπόσιο, καθώς ἐπίσης καί τοὺς ἀκροατάς του.

Εύχρηθῆτε, Μακαριώτατε, τό Συμπόσιό μας νά συμβάλει στήν ἀντιμετώπισι τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τούτου αἰτήματος, ὑπό τήν καθοδήγησι καί ἐνίσχυσι τοῦ Παναγίου Πνεύματος, δι' οὔ ὅλος συγκροτεῖται ὁ θεσμός τῆς Ἐκκλησίας.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

ΠΡΩΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ

(Κυριακή 22.10.2000)

Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου
Ὅμοι. Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΝΕΩΣΙΣ
ΣΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Τό πανταχόθεν καί ἀπό πολλούς προβαλλόμενο κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες αἴτημα γιά τήν λειτουργική ἀναγέννησι καί ἀνανέωσι εἶναι πολύπτυχο καί πολυποίκιλο, δοθέντος ὅτι ἡ Λατρεία μας τόσον ἐξ ἐπόψεως ὕλης ἢ περιεχομένου, ὅσον καί ἀπό ἄποψι εἰδολογική ἢ μορφολογική εἶναι πολυδιάστατη καί ποικιλόμορφη. Τό οὐσιῶδες καί πρωτογενές κέντρον αὐτῆς, πού ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἶναι καί ἡ γενεσιουργός αἰτία τῆς δημιουργίας τῶν πλείστων ἐκ τῶν δευτερογενῶν ἐκφάνσεων αὐτῆς, εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ τελετουργία τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἀλλά περίξ τοῦ κέντρου αὐτοῦ μέ δορυφορικήν κατά τό μᾶλλον ἢ ἥπτον σχέσι ὑπάρχουν πολλά λατρευτικά στοιχεῖα, πού συναπαρτίζουν τό πολύχρωμο ψηφιδωτό τῆς θεανθρώπινης Ὁρθόδοξου Λατρείας. Οἱ ποικίλες ψηφίδες τοῦ ψηφιδωτοῦ αὐτοῦ ἐναρμονίζονται, ἐνοποιοῦνται καί ἐμψυχώνονται ἀπό τήν

ὀρθόδοξη δογματική πίστι καί ἀπό τήν ἀναγωγική καί μυσταγωγική πνοή, ἡ ὁποία συναρτᾶ πρὸς τήν τέλεσι τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀφ' ἑνός τήν τέλεσι τῶν Μυστηρίων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός ἀποκρυσταλλώθηκε μέ τήν ἐπίδρασι τῆς σχολαστικῆς ρωμαιοκαθολικῆς Δογματικῆς· ἀφ' ἑτέρου τίς μυστηριοειδεῖς ἱεροπραξίες, μερικές ἀπό τίς ὁποῖες κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους κατατάσσονταν στὰ μυστήρια· τρίτον, πολλές ἱεροτελεστίες, λ.χ. χειροθεσίες, εὐλογίες πρὸς ἀνάδειξι διαφόρων ὀφφικιάλων (πρωτοπρεσβυτέρου, οἰκονόμου, ἀρχιμανδρίτου κ.λπ.) καί τελετές πρὸς καθιέρωσι τῶν διαφόρων μοναχικῶν τάξεων καί τῶν ἡγουμένων· τέταρτον, τίς καθημερινές ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου· πέμπτον, λειτουργικά στοιχεῖα, πού συνδέονται τόσον μέ τό δεσποτικό καί θεομπτορικό, ὅσον καί μέ τό διαρκῶς ἐμπλουτιζόμενο ἀγιολογικό καί περιστατικό ἑορτολόγιο· ἕκτον, τίς νεκρώσιμες ἀκολουθίες (γιά κοσμικούς, γιά νήπια, γιά κληρικούς, γιά μοναχούς)· ἕβδομον, τελετές πρὸς καθιέρωσιν τόπων καί ἀντικειμένων τῆς Λατρείας (ἐγκαίνια ἱερῶν ναῶν καί θυσιαστηρίων, καθιερώσεις ἀντιμνησίου, εἰκόνων, σταυρῶν, σκευῶν, ἀμφίων, θυμιατηρίων καί λοιπῶν)· ὄγδοον, εὐλογίες σίτου, ἄρτου, οἴνου, ἐλαίου, σταφυλῶν καί ἄλλων καρπῶν, ἀνθέων, βαΐων, ποιμνίων κ.λπ.· ἕνατον, τίς εὐχές τοῦ διαρκῶς ἐμπλουτιζομένου Μεγάλου ἢ τοῦ Μικροῦ Εὐχολογίου ἢ Ἀγιασματαρίου, πού ἀποβλέπουν στόν καθαγιασμό διαφόρων ἐκφάνσεων τῆς ἰδιωτικῆς, οἰκογενειακῆς, ἐπαγγελματικῆς, ἐθνικῆς, κοινωνικῆς καί πολιτιστικῆς ζωῆς τῶν Χριστιανῶν, ἡ ὁποία ἔχει ὄχι στατικόν, ἀλλά δυναμικόν χαρακτῆρα. Εἰς αὐτά πρέπει νά προστεθῆ ὡς ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς Λατρείας καί τό κατὰ τή διάρκεια αὐτῆς γινόμενον λειτουργικό ἢ μυσταγωγικό κήρυγμα, πού ἀποβλέπει στήν λειτουργική ἀγωγή καί μόρφωσι τῶν πιστῶν.

Τό πολύπτυχο καί πολυδιάστατο αὐτό τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας διαμορφώθηκε μέσα στοὺς αἰῶνες μέ συνεχεῖς ἀνανεωτικὲς μεταβολές. Ὅταν τὸ 1998 κατὰ τὸ ἐτήσιο Θεολογικὸ Συνέδριο τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Ἡλείας στή Φραγκαβίλα τῆς Ἀμαλιάδος σέ δύο ἐκτενεῖς εἰσηγήσεις μου μίλησα γιά «τό σταθερὸ καί τὸ μεταβλητὸ στήν Ὁρθόδοξη Λατρεία», ἐπικαλέσθηκα τὴ μαρτυρία τῆς μακραίωνης Ἱστορίας τῆς Λατρείας. Ἡ Ἱστορία αὐτὴ προβάλλει τὸν λειτουργικὸ πλουραλισμὸ, ὁ ὁποῖος ὀφείλεται σέ συγκεκριμένους ἀνανεωτικὲς μεταβολές, πού ἔγιναν στό παρελθόν ἢ καί ἐξακολουθοῦν νὰ γίνονται.

Ἡ φαινομενολογικὴ ἐξέτασις τῶν μεταβολῶν αὐτῶν δείχνει ὅτι αὐτές εἶναι εἴτε μορφολογικὲς ἀναπλάσεις προϋπαρχουσῶν λατρευτικῶν μορφῶν, εἴτε προσθηκὲς νέων λατρευτικῶν στοιχείων, πού προστίθενται στὰ ἤδη ὑπάρχοντα καί συνυπάρχουν μέ αὐτά, εἴτε ἀντικαταστάσεις παλαιότερων λατρευτικῶν ἐκφάνσεων μέ νεώτερα καθ' ὕλην ἢ μορφολογικά στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μερικὲς φορές εἶναι ποιοτικῶς ἥσσονος ἀξίας σέ σύγκρισί πρὸς τὰ ἀντικατασταθέντα. Δέν θὰ ἦταν ὑπερβολή, ἐάν λέγαμε ὅτι τὸ πλέον σταθερὸ γνῶρισμα τῆς Ὁρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως, ἰδίως σέ χρόνους ἀνθήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, εἶναι ὄχι ἡ στατικότητα, ἀλλὰ ἡ συνεχὴς ἀνανέωσις τῆς. Ἐπομένως, δέν εἶναι ἄρνησις τῆς παραδόσεως ἢ ἀνανέωσις τῆς Λατρείας, ἀλλ' ἀντιθέτως ἀξιοποιήσις οὐσιώδους γνωρίσματος τοῦ παραδεδομένου γνησίου λατρευτικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ἀναλλοίωτον τὸν πρωτογενῆ πυρῆνα τοῦ περιεχομένου τοῦ Εὐχαριστιακοῦ Δείπνου, ἐνῶ ἐνθαρρύνει τὴν ἀνανέωσι τῶν δορυφορούντων αὐτὸ λατρευτικῶν στοιχείων.

Παραδείγματα τέτοιας ἀνανεώσεως γνωρίζομε λ.χ. στήν ἰδίαν τὴν Καινὴ Διαθήκη· στήν βαθμιαία οἰκείωσι ἀπὸ τὴν

Ἐκκλησία ἰουδαϊκῶν καὶ ἔθνικῶν λατρευτικῶν στοιχείων· στίς μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου, τῆς «Ἀποστολικῆς Παραδόσεως» τοῦ Ἰππολύτου, τοῦ «Εὐχολογίου» τοῦ Σεραπίωνος ἐπισκόπου Θμούεως καὶ τοῦ «Ὀδοιπορικοῦ» τῆς ἐπισκέψεως στους Ἁγίους τόπους (Peregrinatio ad loca sancta) τῆς Αἰθερίας· στίς δεκάδες τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν λειτουργικῶν τύπων καὶ οἰκογενειῶν· στίς μαρτυρίες Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδίως τοῦ κήρυκος τῆς ἐνότιτος μέσα στή λειτουργικὴ ποικιλομορφία Μεγάλου Φωτίου· στίς μεταβολές κατὰ τὴ διατύπωσι τῆς Πνευματολογικῆς ἢ καὶ τῆς Χριστολογικῆς Ἐπικλήσεως· στίς λατρευτικὲς ἀλληλεπιδράσεις μεταξύ τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν· στήν καθιέρωσι τῶν διακονισσῶν μέ χειροτονίαν, ἡ ὁποία εἰδολογικῶς εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν χειροτονία τῶν διακόνων· στόν διαρκῆ ἕως τίς ἡμέρες μας ἐμπλουτισμό τοῦ Εὐχολογίου· στήν διαλεκτικὴ σχέση καὶ στίς ἀλληλεπιδράσεις τοῦ κοσμικοῦ ἢ ἀσματικοῦ καὶ τοῦ μοναχικοῦ τύπου τῆς Λατρείας καὶ τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ πρώτου ἀπὸ τόν δεύτερο μέ κάποιους συμβιβασμούς καὶ στήν καταπολέμησι τῆς κακοδοξίας τῶν Τριγλωσσιτῶν ἢ Πιλατιανῶν καὶ στήν ἐπικράτησι τοῦ ἀπὸ τοὺς Θεσσαλονικεῖς ἁγίους Κύριλλο καὶ Μεθόδιο ὀρθόδοξου ἰδεώδους τῆς ἰσοτίμου χρήσεως στήν Λατρεία ὄλων τῶν τοπικῶν γλωσσῶν (μέ παράδοξην ἐξαίρεσι τῆς νεοελληνικῆς!).

Εἶναι, λοιπόν, βέβαιον ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν χριστιανικῶν αἰώνων ἔγιναν πολλές ἀνανεωτικὲς ἀναμορφώσεις διαφόρων ἐκφάνσεων τῆς Λατρείας. Ἀλλὰ αὐτές, παρά τὴ μορφολογικὴ ποικιλία τους καὶ παρά τὴ διαφορὰ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου τῆς προελεύσεώς τους, δέν ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ διάφορα φυτὰ, χωρισμένα καὶ ἀνεξάρτητα τό καθένα ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἀλλὰ συναποτελοῦν τοὺς κλάδους ἐνός καὶ

τοῦ ἰδίου πνευματικοῦ δένδρου, οἱ ὅποιοι προῆλθαν σέ ἀλληλοδιάδοχα στάδια ἀναπτύξεως ἀπό τήν ἰδία ἀποστολική ρίζα καί ἀπό τόν ἴδιο ἀποστολικό κεντρικό κορμό. Ἀπό τήν ρίζα αὐτή καί ἀπό τόν κορμόν αὐτόν ἀντλοῦν τοὺς ζωτικούς χυμούς των. Ἡ ποικιλία τῶν ἀναγινωσκομένων, ἀπαγγελλομένων, ψαλλομένων, τελουμένων, ἀκουομένων, ὀρωμένων καί λοιπῶν, πού ἐντάχθηκαν μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου μέσα στίς διάφορες εὐχαριστιακές, δοξολογικές, ἐπικλητικές, παρακλητικές, μυστηριακές καί μυστηριοειδεῖς μορφές τῆς Λατρείας – ἡ ποικιλία αὐτή μοιάζει μέ τήν ποικιλία τῶν ὀργάνων καί ἤχων, πού καθιστᾷ πλουσιώτερη τήν ἐνιαία λατρευτική συμφωνία, ἡ ὁποία παντοῦ καί πάντοτε ὀδηγεῖ τοὺς πιστοὺς σέ ἄμεση καί ζωντανή μέθεξι τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ καί σέ μυστική συσσωμάτωσι μέ τόν Θεάνθρωπο διά τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Ἡ ἀνανεωτική πορεία τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας πραγματοποιεῖται μέ τό νά διαμορφώνονται τά ἀλληλοπεριχωρούμενα μέ τόν συμβολισμό τους ρεαλιστικά αἰσθητά στοιχεία τῆς διά τοῦ συνδυασμοῦ ἀφ' ἑνός τῶν πρωτογενῶν καί διαχρονικῶς σταθερῶν λατρευτικῶν δομικῶν στοιχείων, πού εἶναι οἱ ἀμετακίνητοι καί ἀρραγεῖς φέροντες στύλοι καί ἄξονες, πού στηρίζουν τό πνευματικῶς ἀντισεισμικό οἰκοδόμημα τῆς Λατρείας, καί ἀφ' ἑτέρου τῶν δευτερογενῶν μορφολογικῶν στοιχείων, τά ὅποια περιβάλλουν τοὺς φέροντες στύλους καί ἄξονες καί εἶναι δυνατόν κατά τόπους, χρόνους καί πολιτισμικό περιβάλλον νά μεταβάλλονται καί νά ἀνανεώνονται ἀπό τήν Μητέρα Ἐκκλησία πρὸς ἀντιμετώπισι πνευματικῶν ἀναγκῶν τῶν τέκνων της, πολύ περισσότερον, ὅταν πρόκειται νά ἀντικατασταθοῦν μερικά ἥσσοнос αἰσθητικῆς ἀξίας μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα, πού ἐπικαλύπτουν ἀρχαιότερες λαμπρές μορφές.

Δέν θά τολμοῦσα νά χρησιμοποιήσω γιά τά μεταγενέστερα αὐτά ἐπιχρίσματα τή διατύπωσι, τήν ὁποία χρησιμοποίησε ὁ ἀείμνηστος Μητροπολίτης Κοζάνης μακαριστός Διονύσιος, ὅταν τό 1985 σέ βαρυσήμαντο Ὑπόμνημά του πρὸς τοὺς Σεβ. Ἀρχιερεῖς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔγραφεν ὅτι στή Λατρεία «ἔχει καθήσει πολλή σκουριά ἐπάνω σιά πράγματα, μέ τήν ἀξίωση πὼς εἶναι παράδοση καί μάλιστα “Ἱερά”» (Ὑπόμνημα, σελ. 22). Ὁ γράφων ἔχει τή γνώμη ὅτι πολλά ἀπό τά ποιοτικῶς κατώτερα μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα μέχρι τῆς ἀντικαταστάσεώς τους διατηροῦν ἐπάνω τους μερικέσ ἀπό τίς ἀνταύγειες τοῦ καταυγάζοντος τήν Ὁρθόδοξη Λατρεία Θαβωρείου φωτός, ἐφ’ ὅσον ἐπί αἰῶνες ἔχουν διαποτισθῆ μέ τά δάκρυα, τοὺς στεναγμούς, τίς λαχτάρες, τά βιώματα ἀγίων υπάρξεων, πού σέ συντροφιά μέ τά ἐπιχρίσματα αὐτά προσευχήθηκαν σέ παννυχίδες καί ἀγρυπνίες ἐξωραϊζοντάς τά ἀσκητικά πρόσωπά τους μέ τό ἱλαρό φῶς τῶν κεριῶν καί καντηλιῶν. Γι’ αὐτό ὁποιαδήποτε ἐκ τῶν υἱοθετουμένων ἐκάστοτε ἀπό τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας στοιχείων τῆς Λατρείας, ἐφ’ ὅσον δέν ἔχει ξεκινήσει διαδικασία ἀντικαταστάσεώς τους, πρέπει, χάριν τῆς ἐνότητος, νά θεωροῦνται ὡς κανονικά ἐξαρτήματα τῶν λατρευτικῶν πορθμείων, τά ὁποῖα, κατά τόν ἱερό Φῶτιο, συνδέουν τά ἐπίγεια μέ τά οὐράνια ἀκρογιάλια, καί ὡς κανονικά κανάλια, ὡς ἀναγνωρισμένοι ἀγωγοί, διά τῶν ὁποίων οἱ «ἐν Πνεύματι καί ἀληθείᾳ» λάτρεις δέχονται ἐν Χριστῷ τή Χάρι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί προφυλάσσονται ἐκ τοῦ κινδύνου τῶν ὑποκειμενικῶν αὐθαιρεσιῶν καί τῶν παθολογικῶν ἐκδηλώσεων νοσηροῦ μυστικισμοῦ.

Ἡ προηγηθεῖσα γενική ὑπόμνησις τοῦ μέσα σέ ἱστορικο λειτουργικά πλαίσια ἀναπτυχθέντος πλήθους τῶν δορυφορούντων τήν καινοδιαθηκικήν «κλάσιν τοῦ ἄρτου» καί τήν

Θεία Κοινωνία λατρευτικῶν στοιχείων, πού υἰοθετήθηκαν μέσα στούς αἰῶνες ἀπό τήν Ἐκκλησία, ἡ υπόμνησις αὐτή δέν ἔγινε γιά νά κομίσουμε «γλαῦκ' ἐς Ἀθήνας» καί μάλιστα πρὸς ἐπαῖοντες, ἀλλά γιά νά ἐπισημάνουμε τό δέος, πού πρέπει νά νοιώθουμε, ὅταν τολμᾶμε νά ξεστομίζουμε τό αἴτημα γιά μιὰ δυσκατόρθωτη, ἀλλ' ὄχι ἀκατόρθωτη, γιά μιὰ ὄχι κλασματική ἢ ἀποσπασματική, ἀλλ' ὀλοκληρωτική ἀναγέννησις καί ἀνακαίνισις, πού θ' ἀγκαλιάζη τίς ἀναρίθμητες πτυχές καί ἐκφάνσεις τῆς πολυδιάστατης Λατρείας μας. Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Περγάμου κ. Ἰωάννης ἔχει τονίσει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι «ὅπως πῆρε αἰῶνες νά γίνει μιὰ ἀλλαγὴ ἐπὶ τό χεῖρον, (ἔτσι) μπορεῖ νά υπάρξει σέ μακρό χρόνο μιὰ ἀλλαγὴ ἐπὶ τά βελτίω» [Περιοδικό «Σύναξη», 71 (1999), σ. 45].

Ἄλλ' ὅμως οἱ μεσοπρόθεσμες καί μακροχρόνιες προοπτικές, στρατηγικές καί συντονισμένες θεωρητικές καί πρακτικές προσπάθειες, πού εἶναι ἀναγκαῖες πρὸς ἀνανέωσι τῆς ὁλότητος τῆς Λατρείας μας, δέν πρέπει νά χρησιμεύουν ὡς ἄλλοθι γιά νά παραλείπουμε ἄμεσες ἐνέργειες καί βραχυπρόθεσμον προγραμματισμό, τόσον πρὸς ἀνακαίνισις ἢ ποιμαντική ἀξιοποίησις σήμερον τούτου τοῦ ἐπὶ μέρους στοιχείου καί αὔριον ἐκείνης τῆς ἐπὶ μέρους λατρευτικῆς πράξεως, ὅσον καί πρὸς εὐσχήμονα τέλεσις καί βίωσις ὑπὸ κλήρου καί λαοῦ τῶν ἰσχυουσῶν λατρευτικῶν μορφῶν ἄνευ ὁποιασδήποτε ἐκκοσμητικέως.

Προδίδει ἀγνοίαν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καί τῆς μακραίωνος Ὁρθοδόξου παραδόσεως ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ὁποιαδήποτε πρωτοβουλία ἢ υπόδειξις κάποιου σημερινοῦ Ἱεράρχου ἢ πνευματικοῦ κέντρου πρὸς ἀνανέωσιν κάποιας δευτερευούσης πτυχῆς τῆς Λατρείας ἐκ γυναικίου ποιμαντικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι δῆθεν ἀπαράδεκτος νεωτερισμός. Μὲ τή λογική τῶν προβαλλόντων τόν ἰσχυρισμό αὐτό οἱ δικαίως

θεωρούμενοι ὡς πρόμαχοι τῆς Ὁρθοδοξίας Μητροπολίτης Κρήτης Ἀνδρέας ὁ Ἱεροσολυμίτης, Ἰωάννης ὁ Δαμασκνός, οἱ Στουδίτες Θεόδωρος καί Ἰωσήφ, ὁ ἐκ Σικελίας διάσημος ὑμνογράφος Ἰωσήφ καί πλεῖστοι ἄλλοι θά ἔπρεπε νά σιγματοποιηθῶν ὡς νεωτεριστές, διότι συνήργησαν στό νά ἐπικρατήσῃ ἡ νεωτερίζουσα τάσις τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν παλαιότερων ὑμνων τοῦ ἀσματικοῦ τύπου καί τῶν περιφώνων Κοντακίων, τῶν ὁποίων μόνον σπαράγματα καί λίγα δείγματα ὑπάρχουν στήν ἰσχύουσα Λατρεία, ἀπό τίς –σέ ἀρκετές περιπτώσεις, ἥσσονος ποιητικῆς ἀξίας– Ὠδές, πού συναπαρτίζουν τοὺς «Κανόνες».

Ἡ εἰσήγησις αὐτή ἔχει εἰσαγωγικόν χαρακτήρα· ὡς ἐκ τούτου δέν θά ἐπεκταθῆν στό ζήτημα τῆς ἀνανεώσεως μερικῶν δομικῶν λατρευτικῶν στοιχείων. Ἄλλ' ὅμως ἐπιβάλλεται νά μή παραλείψωμε νά μνημονεύομε μερικές γενικές ἀρχές καί μερικά κριτήρια ἢ αἰτήματα, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις πρέπει νά δεσπόζῃ σέ κάθε ἐπιδίωξι λειτουργικῆς ἀνανεώσεως, ἡ ὁποία πρέπει νά ἐπιχειρῆται ὑπό τό πρῖσμα τοῦ συνθήματος «λατρεύ(σ)ωμεν τῷ Θεῷ εὐαρέστως».

Αἰτήματα ἢ κριτήρια, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις πρέπει νά δεσπόζῃ σέ κάθε προσπάθεια λειτουργικῆς ἀνανεώσεως, εἶναι δειγματοληπτικῶς, χωρίς αὐστηρή συστηματική κατάταξι, τά ἑξῆς:

1) Πᾶσα ἀνανεωτική ἐνέργεια δέν πρέπει νά θίγῃ τόν οὐσιώδη καί διαχρονικῶς ἀναλλοίωτον πυρῆνα τῆς Λατρείας. Ὁ πυρῆν αὐτός εἶναι ἡ τέλεσις τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας καί ἡ ἀπό τοὺς πιστοὺς μέθεξις τῶν κυρίων σταθμῶν τῆς ζωῆς τοῦ Σταυρωθέντος καί Ἀναστάντος Θεανθρώπου Κυρίου, ἡ ὁποία συνεχίζεται μυστικῶς στήν λειτουργική καί μυστηριακή ζωή τῆς Ἐκκλησίας.

2) Πρέπει νά ἀποφεύγονται ἀνανεωτικά πειράματα, τά

ὅποια εἶναι βέβαιον ὅτι θά δημιουργήσουν ὄχι ἀπλῶς ἀναπόφευκτες ἀντιρρήσεις ἢ ἀντιδράσεις μερικῶν, ἀλλά διασπάσεις καί σχίσματα. Ἄν ἓνας Λούθηρος ἔλεγεν ὅτι εἶναι ἀναγκαία ἡ «φειδώ τῶν ἀσθενῶν», πολύ περισσότερο οἱ Ὁρθόδοξοι πρέπει νά ἔχουν συνείδησιν, ὅτι ἡ διατήρησις τῆς ἐνότιος τῆς Ἐκκλησίας ἔχει τό πρωτεῖον ἐναντι ἐνδεχομένων ἀλλαγῶν, πού θά διασπᾶσουν τήν Ἐκκλησίαν, ἐάν δέν γίνουν μέ τήν δέουσα προετοιμασία τοῦ Χριστεπωνύμου πληρώματος.

3) Οἱ ἀνανεωτικές πρωτοβουλίες πρέπει νά ἔχουν ὡς γενεσιουργόν αἰτίαν τους ὄχι κάποιαν πρωτοτυποθηρίαν ἢ «κομπλεξικήν» ἐπίδειξιν ἀκρίτου προοδευτισμοῦ, ἀλλά ἐκκλησιολογικήν εὐαισθησίαν καί ἀγωνιώδη πόθο γιά τήν οἰκοδομή τῆς Ἐκκλησίας ὡς τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ.

4) Ἐφ' ὅσον ἡ Ὁρθόδοξη Λατρεία, ὡς τονίζει ὁ ἐπιφανής γερμανός καθηγητής Friedrich Heiler (Χάιλερ), εἶναι τό διά προσευχῆς ἐκφρασθέν δόγμα («das gebetete Dogma»), πού διαμορφώθηκε πρὸς προβολήν τῆς ὀρθοδόξου βιωματικῆς πίστεως καί πρὸς ὑπεράσπισιν αὐτῆς ἐναντίον τῶν πολεμίων της, πρέπει νά ὀραματιζόμεθα τήν ἀνανέωσι τῶν λειτουργικῶν κειμένων καί ἰδίως τοῦ περιεχομένου τοῦ Εὐχολογίου καί τῆς Ὑμνολογίας τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τρόπον, ὥστε αὐτά νά διεγείρουν τά ἀντανακλαστικά τῶν πιστῶν γιά τήν προστασία τους ἀπό τά ἀντιχριστιανικά πνευματικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς. Τά κείμενα αὐτά πρέπει νά ἔχουν ἀναφοράν στίς ἐπικρατοῦσες ἐκάστοτε πνευματικές καταστάσεις καί νά ἐκφράζουν τίς βιωματικές ἐμπειρίες, τίς πνευματικές ἀνάγκες καί τίς κοινωνικοπολιτιστικές συναρτήσεις τῶν Ὁρθοδόξων. Ὅπως εἶχεν ἐπισημάνει ὁ ἀείμνηστος καθηγητής Παναγιώτης Τρεμπέλας, «ἐκάστη χριστιανική γενεά ἔχει τό δικαίωμα νά

ἐκφράση τὴν εὐλάβειάν της πρὸς τὸν οὐράνιον Πατέρα, κατὰ τοὺς τρόπους τοὺς ὁποίους ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὴν προσεγγίζουν περισσότερο πρὸς Αὐτόν ἢ τὴν συγκινοῦν βαθύτερον».

5) Συναφές πρὸς τὸ προηγούμενον εἶναι τὸ αἶτημα νὰ καταβληθῆ συνετὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀβίαστη βαθμιαία εἰσαγωγή τοῦλάχιστον σέ νέα λειτουργικά μορφώματα τοῦ συγχρόνου γλωσσικοῦ τρόπου τοῦ ἐκφράζεσθαι. Εἶναι ἐξ ἄλλου αὐτονόητον ὅτι ἡ μετάφρασις τῶν ὑπαρχόντων κειμένων θὰ κατέστρεφε σέ πολλές περιπτώσεις τὴν ἐπὶ αἰῶνες βιομένην αἰσθητικὴν τους ποιότητα.

6) Οἰασδήποτε μικρᾶς ἐκτάσεως ἀνανέωσις, γιὰ νὰ μὴ προκαλῆ ἀντιδράσεις, θὰ ἦταν εὐκταῖον νὰ γίνεται ἀθορύβως, χωρὶς διατυμπανιζόμενες ἀποφάσεις. Πρέπει νὰ γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τὸ Χριστεπώνυμο πλήρωμα κατὰ τρόπον ἀβίαστο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐμπειρία τοῦ ἀειμνήστου Κοζάνης Διονυσίου, πού ἔγραφε: Γιὰ «πολλὰ σημεῖα τροποποίησης πού ἐπιχειρήσαμε» στὴ Λατρεία, εἶτε στὸν «Μητροπολιτικὸ Ναὸ Ἀθηνῶν, εἶτε στὴν ἐπαρχία μας», «κανένας δέν σκανδαλίσθηκε... Κανείς δέν διαμαρτυρήθηκε».

7) Γιὰ τοὺς πιστοὺς, πού ζοῦν μέσα στὸν κόσμον, θὰ ἔπρεπε μὲ ἐπιστροφή στοῦ πνεῦμα τῆς παραδόσεως τῶν πρώτων βυζαντινῶν αἰώνων νὰ διαμορφωθοῦν ἀκολουθίες διαφορετικές, συντομώτερες καὶ ἀπλούστερες ἀπὸ ἐκεῖνες, πού ὑπάρχουν στὰ μοναστήρια.

8) Ὅπως μὲ εἰδικὰ ἐκτενῆ δημοσιεύματα ἔχομε τονίσει ἀπὸ τὸ ἔτος 1958, ὅλες οἱ ἐνορίες πρέπει νὰ γίνουν θαλερὰ κέντρα λειτουργικῆς κινήσεως καὶ ἀγωγῆς, στὰ ὁποῖα μὲ ὅλα τὰ πρόσφορα μέσα, ἰδίως μὲ ὑποδειγματικὲς λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις, μὲ κατάλληλη κατὴκησι καὶ μὲ λειτουργικό-μυσταγωγικὸ κήρυγμα, θὰ ἐπιδιώκεται ἡ μόρφωσις ὄλων τῶν πιστῶν, τόσον γιὰ τὴ Λατρεία, δηλαδὴ γιὰ τὴν ὄχι παθη-

τική ἀλλά ἐνεργό καί ἐνουσείδητη συμμετοχή τους στά λατρευτικῶς δρώμενα, ὅσον καί ἐκ τῆς Λατρείας, δηλαδή διά τῆς οἰκειώσεως καί ἀξιοποιήσεως τῶν μουσικῶν θείων χαρίτων, ζωοποιῶν πνευματικῶν ρείθρων καί μορφωτικῶν ἀνθρωπιστικῶν καί πολιτιστικῶν θησαυρῶν, τοὺς ὁποίους περικλείει καί προσφέρει ἡ Ὁρθόδοξη Λατρεία, τῆς ὁποίας ἡ οὐσία εἶναι τὸ «ὡς ἐν οὐρανῷ καί ἐπὶ τῆς γῆς».

9) Ἡ συνεχὴς διαφώτισις τῶν ἐνοριτῶν γιὰ τὴν γνήσια λειτουργικὴ παράδοσι θά συντελέσῃ, ὥστε αὐτοὶ οἱ ἀποτελοῦντες τὴ βᾶσι τοῦ Χριστεπωνύμου πληρώματος ἀφ' ἐνὸς νά ζητοῦν τὴν ἀξιοποίησι τοῦ ἐπιτρεπτοῦ τῆς λατρευτικῆς ἀνανεώσεως καί ἀφ' ἐτέρου νά ἀπομονώνουν τόσον τοὺς ἐκ δημαγωγικῶν ἐλατηρίων κινουμένους «φο(υ)νταμελιστές», οἱ ὁποῖοι χάριν ἰδιοτελοῦς κυριαρχικῆς ἐπιβολῆς των σέ ὁμάδες «ζηλωτῶν» δέν διστάζουν νά σχίζουν τὸν ἄρραφον χιτῶνα τοῦ Κυρίου καί νά δημιουργοῦν σχισματικὲς ὁμάδες, ὅσον καί τοὺς ὑπ' αὐτῶν παρασυρόμενους ἐξ ἀγνοίας ἢ ἡμιμαθείας καί ἐκ καλοπροαιρέτου ὑπερβάλλοντος «οὐ κατ' ἐπίγνωσιν» ζήλου, τοὺς ὁποίους ἐν πάσῃ περιπτώσει πρέπει νά «κατανοῶμεν εἰς παροξυσμὸν ἀγάπης» (Ἐβρ. 1', 24).

10) Ἡ σέ πολλοὺς λατρευτικούς τομεῖς χειραφεσία ἐκ τοῦ μοναστικοῦ τυπικοῦ καί ἡ ἐπαναφορὰ παλαιῶν ἢ νέων μορφῶν κοσμικοῦ ἢ ἀσματοῦ τυπικοῦ ἐπιβάλλεται καί ἐκ τοῦ ὅτι τὸ σημερινὸ ἀνθρωπολογικὸ βεληνεκές τῆς Λατρείας δέν περιορίζεται ἀριστοκρατικῶς εἰς ὀλίγους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν κατορθῶσει νά βλέπουν ἢ προσεγγίζουν τὸ ἄκτιστο θαβώρειο φῶς, νά βιώνουν προσωπικῶς τὰ τελεσιουργήματα καί νά γεύονται ἤδη ὅλην τὴν γλυκύτητα τῆς ἐσχατολογικῆς συνεσιτιάσεως. Τὸ ἀνθρωπολογικὸ αὐτὸ βεληνεκές φθάνει ὄχι μόνο εἰς μίαν χαρισματικὴν elite, ἀλλὰ σέ ὅλους τοὺς ἐκκλησιαζομένους, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι

ἀκόμη προσκολλημένοι στή γῆ καί ἔχουν ἀνάγκη νά κατανοοῦν τήν ἀπό τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐξαιρομένη διδασκαλική, παιδαγωγική καί μορφωτική ὑφή τῶν λατρευτικῶν μορφῶν καί νά ἀνεβαίνουν τά πρῶτα σκαλοπάτια τῆς κλίμακος τῆς ἐν Χριστῷ μουσικῆς ζωῆς. Αὐτοί πρέπει νά στηρίζονται διά τῆς Λατρείας, τῆς ὁποίας ἕνας ἀπό τούς ἔσω δευτερογενεῖς, ἀλλά πρακτικῶς κυρίου σκοπούς, εἶναι καί ἡ ἀτομική ἐκάστου «οἰκοδομή», ὡς ἰδιαιτέρως ἐπισημαίνει ὁ Ἰδρυτής τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος Ἀπ. Παῦλος. Αὐτός εἰσήγαγε τή λέξι «οἰκοδομή» στή γλῶσσα τῆς χριστιανικῆς λατρευτικῆς ἐπί τό αὐτό συνάξεως τῆς Ἐκκλησίας, γιά τήν ὁποία σύναξι λέγει: «Πάντα πρός οἰκοδομήν γινέσθω» (Α΄ Κορ. 18΄, 26)· «πάντα εὐσχημόνως καί κατά τάξιν γινέσθω» (Α΄ Κορ. 18΄, 40). Καί πῶς ἐπιτυγχάνεται τό «πρός οἰκοδομήν» καί τό «εὐσχημόνως»; Ὅχι μόνον μέ τήν παραδεκτῆ ἐνεργοποίησι τῶν ἀκατανοήτων σιούς πολλούς χαρισμάτων, λ.χ. τῆς γλωσσολαλίας καί τῆς ὀδηγούσης στήν ἐκστατική μεταρσίωσι ἀποκαλύψεως, πού καθιστοῦν ἀναγκαίαν τή χρῆσι γενικῶς κατανοητῆς ἐρμηνείας, ἀλλά καί μέ τήν κατανοητή ἀπό ὅλους ἀπλῆ διδαχή καί εὐκολονόητη ψαλμωδία. Ὁλόκληρο σχεδόν τό 18΄ κεφάλαιο τῆς Α΄ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς εἶναι σχετικῶς ἀξιοπρόσεκτο. Χαρακτηριστικοί εἶναι ἰδίως οἱ ἐξῆς στίχοι, τούς ὁποίους παραθέτομε στήν νεοελληνική, συμφώνως πρὸς τήν ἐρμηνευτική παράφρασι τοῦ ἀειμνήστου λειτουργιολόγου Π. Τρεμπέλα:

Στ. 4: «(Ὁ ἔχων τό χάρισμα τῆς γλωσσολαλίας) *αἰσθάνεται βέβαια τήν ἐπενέργειαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ ὁποία θερμαίνει καί ἐμπνέει τό ἐσωτερικόν του. Ἄλλ' ἡ ἐπενέργεια αὐτῆ οἰκοδομεῖ μόνον τόν ἑαυτὸν του. Ἐκεῖνος ὁμως πού (προφητεύει καί) διδάσκει τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως, οἰκοδομεῖ ὀλόκληρον σύναξιν πιστῶν*».

Στ. 11: «Ἐάν δέν γνωρίζω τὴν σημασίαν τῆς γλώσσης, θά εἶμαι βάρβαρος δι' ἐκεῖνον, πού ὀμιλεῖ τὴν ξένην γλῶσσαν, καθὼς καὶ αὐτός ὁ ξενόγλωσσος θά εἶναι δι' ἐμέ βάρβαρος».

Στ. 15-16: «Τί λοιπόν εἶναι τό ὠφελιμώτερον καὶ περισσότερον καρποφόρον; Θά προσευχηθῶ μέ τό πνευματικόν χάρισμα, ἀλλά θά προσευχηθῶ καί μέ τόν νοῦν, κατανοῶν καί ἐξηγῶν τά λεγόμενα. Θά ψάλω μέ τό πνευματικόν χάρισμα, θά ψάλω ὅμως καί μέ τόν νοῦν. Καί πρέπει νά ψάλῃς καί μέ τόν νοῦν, δηλαδή μέ λέξεις, πού ὅλοι τὰς κατανοοῦν, διότι, ἐάν δοξολογήσῃς τόν Θεόν μέ τό πνευματικόν χάρισμα τῆς γλώσσης, πού δέν τὴν ἐννοεῖ κανεῖς, τότε ἐκεῖνος, πού ἔχει τὴν θέσιν τοῦ ἀκροατοῦ, πῶς θά εἶπῃ τό Ἄμὴν διὰ τὴν εὐχαριστίαν (σου); Ἀσφαλῶς δέν θά τό εἶπῃ, διότι δέν γνωρίζει τί λέγεις».

Στ. 18-19: «Εὐχαριστῶ τόν Θεόν μου, διότι μοῦ ἔδωκε τό χάρισμα τῶν γλωσσῶν καί ὀμιλῶ γλώσσας περισσότερο ἀπό ὅλους σας. Ἐν τούτοις εἰς τὴν σύναξιν τῶν πιστῶν προτιμῶ νά εἶπω πέντε λόγους, πού νά τοὺς καταλαβαίνῃ ὁ νοῦς μου, διὰ νά διδάξω καί ἄλλους, παρά νά εἶπω μέ τό χάρισμα τῆς γλώσσης χιλιάδες λόγους, πού δέν τοὺς νοιώθει κανεῖς».

11) Ὁ μνημονευθεὶς μακαριστὸς Κοζάνης Διονύσιος ἔγραφε στοὺς συνεπισκόπους του ὅτι «δέν εἶναι ἀνάγκη ἢ τελετουργία τῆς Θείας Λειτουργίας νά σηκῶνῃ ὅλη τὴν βυζαντινὴ περιττὴ μεγαλοπρέπεια, ἢ ὁποία ὄχι μόνο καταπονεῖ τοὺς λειτουργούς, ἀλλά καί προκαλεῖ τοὺς πιστοὺς».

12) Πρέπει νά ἀντιμετωπίζονται μέ πνεῦμα ἀνοχῆς καί κατανοήσεως νέες αἰσθητικές (ἀρχιτεκτονικές, ποιητικές, μουσικές, εἰκονογραφικές κ.λπ.) μορφές ἐκφράσεως τῶν λατρευτικῶν βιωμάτων ὑπὸ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεσι, ὅτι αὐτές ἔχουν ὄχι νατουραλιστικόν ἐκκοσμητικόν, ἀλλά ἀναγωγικόν καί μυσταγωγικόν χαρακτῆρα. Ἀλλοίμονον ἐάν

εἶχαν στερέψει οἱ πηγές τῆς ὀρθοδόξου καλλιτεχνικῆς ἐμπνεύσεως καί δημιουργίας. (Σημ.: Σέ κάποια ἀπό τίς συζητήσεις, πού ἔγιναν κατά τή διάρκεια τοῦ Β΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συνεδρίου, ὁ γράφων εἶπε: *«Κάποτε, mutatis mutandis, μέσα στά πλαίσια τῆς Ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως καί μουσικῆς, θά ἔπρεπε νά χαιρετίσωμε τήν ἐμφάνισι, εἰ δυνατόν σ' ἓνα πρόσωπο, ἐνός λ.χ. νέου Ἐλύτη καί ἐνός νέου Θεοδωράκη»*).

13) Πάν στοιχεῖον τῆς Λατρείας δέν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλά μέσον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τῆς. Ὑπὸ τήν ὀπικὴ αὐτῆ γωνία εἶναι παραδεκτὴ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐνότητος μέσα στήν ποικιλομορφία. Δέν πρέπει μέ στρουθοκαμηλισμόν νά παραθεωροῦμε, ὅτι γιά ἀρκετούς ἐντός Ἑλλάδος καί γιά τοὺς περισσοτέρους τῶν ἐκτός Ἑλλάδος Ἑλλήνων καί λοιπῶν Ὀρθοδόξων ἡ ὑποβοηθοῦσα τήν προσευχὴ κατάνυξις καί λατρευτικὴ ἀναγωγικὴ καί μυσταγωγικὴ ἀτμόσφαιρα δημιουργοῦνται, ὄχι μέ τό μονόφωνο ἀτομικὸ ἢ χορικό-ὀμαδικὸ ἄσμα τῆς συχνά κακῶς, ἄνευ τοῦ κατάλληλου ὕφους καί ἤθους, ἐκτελουμένης θαυμασίας πατροπαράδοτης Βυζαντινῆς Μουσικῆς, ἡ χρῆσις τῆς ὁποίας πρέπει σέ ὀλόκληρη τήν Ὀρθοδοξία νά ἀναβαθμισθῆ, ἀλλά μέ κάποια Σακελλαρίδεια ἐναρμόνισι ἢ μέ κάποια σερμνὴ πολυφωνικὴ παραλλαγὴ, ἡ ὁποία λ.χ. στή Ρωσία, μέ τήν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὀπερειακούς ἐκτροχιασμούς ἀπλότητα καί κατασκευτικότητά τῆς, κρατεῖ ἐπὶ ὧρες ὀρθίους καί μεταρσιωμένους τοὺς Ρώσους πιστοὺς καί σὶτὸ πρόσφατο παρελθόν ἐνεψύχωνεν αὐτοὺς, ὅταν πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ὠδηγοῦντο σὸν μαρτυρικὸ θάνατο ἢ σὶτὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως.

14) Γενικώτερον εἶναι αὐτονόητον ὅτι πᾶσα προσπάθεια λειτουργικῆς ἀνανεώσεως δέν πρέπει νά ἀγνοῖ τήν λειτουργικὴ πρᾶξι καί ἐμπειρία τόσον τῶν ἑκατομμυρίων τῶν ἐκτός

Ἑλλάδος Ὁρθοδόξων Ἑλλήνων τῆς Διασπορᾶς, ὅσον καὶ τῶν λοιπῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ὅπως καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας στίς χώρες τῆς Ὁρθοδόξου Ἐξωτερικῆς Ἱεραποστολῆς. Ἀκόμη καὶ οἱ ἑτερόδοξοι, πού ἐφαρμόζουν στή λειτουργική τους ἀνανέωσι τὴν ἀρχή «L' Occident a l' école de l' Orient» (= Ἡ Δύσις νά φοιτήσῃ στό σχολεῖον τῆς Ἀνατολῆς), ἔχουν πολλὰ νά μᾶς διδάξουν, λέγοντας τρόπον τινά «τά σά ἐκ τῶν σῶν».

15) Ἐκτός ἀπό τὴν ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τίς μαθητικές λειτουργίες ἀπαιτεῖται νά γίνῃ γενικὴ κινήσεισις γιὰ νά συμμετέχουν ἐνεργῶς οἱ νέοι στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξι καὶ σέ ἄλλες λατρευτικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἐνορίας, πρό πάντων στή συμψαλμωδία καὶ στή στελέχωση πολυμελῶν παιδικῶν καὶ νεανικῶν χορωδιῶν.

16) Τό αἶτημα γιὰ τό λατρευτικὸ «ὁμοθυμαδὸν ἐν ἐνὶ στόματι» καὶ τὴ συμψαλμωδία ὁλοκλήρου τοῦ ἐκκλησιασματος πρέπει νά ἱκανοποιῖται μόνον, ὅταν εἶναι ἐξασφαλισμένη ἢ ἀποφυγὴ παραφωνιῶν καὶ ἀσυγχρονίστου συμφυρμού φωνῶν.

17) Κατὰ τὴν τέλεσι τῶν διαφορῶν Ἀκολουθιῶν καὶ ἰδίως τῆς Εὐχαριστιακῆς Θείας Λειτουργίας πρέπει νά ἐπιδιωχθῆ νά μὴ διαταράσσεται ἡ ὀργανικὴ συνοχὴ τους μέ παραμορφωτικὸ κομμάτιασμα αὐτῶν δι' ἀποσπάσεως εὐχῶν ἐκ τῆς ὀργανικῆς των θέσεως καὶ συνάφειας ἢ διὰ ἑτεροχρονισμοῦ των. Ἐπίσης, εἶναι γνωστὴ ἡ εὐρυτάτη συζήτησις γιὰ τό ἔάν εἶναι δικαιολογημένη ἢ κατ' οἰκονομίαν, τό γε νῦν ἔχον, μετὰθεσις τοῦ κηρύγματος στὴν ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ.

18) Κατὰ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσι, ἡ ὁποία ἐμπνέει παγ-χριστιανικὰ αἰτήματα, ἡ Λειτουργία συνδέεται στενῶς ὄχι μόνον μέ τὴ Μαρτυρία τοῦ κηρύγματος, ἀλλὰ καὶ μέ τὴ Διακονία τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς πνευματικῶς καὶ

ὕλικῶς πάσχοντες. Κατά τόν ἅγιο Αὐγουστῖνο ἡ θυσία πάνω στό πέτρινο θυσιαστήριο τοῦ ναοῦ χάνει τό νόημά της, ὅταν δέν συνδέεται μέ τή θυσία πάνω στό θυσιαστήριο τῆς ἀγαπώσας καρδίας. Στή σύνδεσι αὐτή Λειτουργίας καί Διακονίας βρίσκεται τό πρωτογενές νόημα τῆς διακονικῆς ἱερωσύνης τῶν διακόνων ἀνδρῶν καί τῶν διακόνων γυναικῶν ἢ διακονισσῶν.

19) Ἡ ἀνανέωσι τῆς Λατρείας στόν τόπο μας μέ σύνεσι ἔχει ἀρχίσει καί πρέπει νά συνεχισθῆ μέ τήν προσπάθεια για νά ἐπιτευχθῆ ἐνσυνείδητη καί ἐνεργός συμμετοχή ὀλοκλήρου τοῦ Χριστεπωνύμου πληρώματος στήν τέλεσι τῶν ἰσχυουσῶν σήμερα μορφῶν τῆς Λατρείας, γιά νά προχωρήσῃ στή συνέχεια, ἀφ' ἐνός βραχυπροθέσμως καί μεσοπροθέσμως πρός τήν ἀντικατάστασι μερικῶν πτυχῶν αὐτῆς μέ νέα στοιχεῖα, ἀνταποκρινόμενα περισσότερον στίς σημερινές πνευματικές ἀνάγκες, καί ἀφ' ἐτέρου μακροπροθέσμως πρός τήν ἀναγέννησι καί ἀναμόρφωσι τῆς ὀλόιπτος τῆς Λατρείας τόσον μέ τήν καθ' ὕλην ὅσον καί μέ τήν μορφολογικήν –συχνά, ἀλλ' ὄχι κατ' ἀνάγκην ἀναπαλαιωτικήν– ἀνανέωσι τῶν λατρειακῶν στοιχείων, πού περιβάλλουν τόν διαχρονικῶς σταθερόν καί ἀναλλοίωτον πυρῆνα της. Εἶναι περιττόν νά εἴπωμεν ὅτι γιά ὅλες τίς προσπάθειες ἀπαιτεῖται σχεδιασμός καί προγραμματισμός ἀπό κάποιο Ἴνστιτούτο Λειτουργικῶν Σπουδῶν Πανορθόδοξου βεληνεκοῦς, γιά τήν ἴδρυσι τοῦ ὁποίου, θά ἦταν δυνατόν νά ἀναλάβῃ πρωτοβουλίαν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος σέ συνεργασία μέ Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες καί Θεολογικές Σχολές. Ἐπί πλέον, ὠφέλιμη θά ἦταν ἡ ἐνθάρρυνσις πρός δημιουργίαν καί ἀνάπτυξιν πειραματικῶν μοναστικῶν κέντρων καί λειτουργικῶν φυτωρίων, στά ὁποῖα θά προβάλλωνται πιλοτικῶς νέα λειτουργικά στοιχεῖα, γιά νά δοκιμᾶζονται αὐτά καί τίθενται ὑπό τήν κρίσιν

τοῦ Χριστεπώνυμου πληρώματος, τό ὁποῖον τελικῶς υἰοθετεῖ ἢ ἀπορρίπτει αὐτά.

20) Στίς ἐπί μέρους βραχυπρόθεσμες καί μεσοπρόθεσμες ἀνανεωτικές προσπάθειες προτεραιότητα πρέπει νά ἔχουν τόσον τά τμήματα τῆς Λατρείας, τῶν ὁποίων γίνεται ἡ συνήθης εὐρυτάτη χρῆσις, ὅσον καί λατρευτικές ἐκδηλώσεις, οἱ ὁποῖες ἔνεκα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παρακολουθοῦνται καί κρίνονται καί ἀπό πολλούς, οἱ ὁποῖοι δέν ἐκκλησιάζονται. Αὐτοί πρέπει νά συναρπάζονται ἀπό τήν Λατρεία καί ἐκόντες - ἄκοντες νά δέχονται τά λυτρωτικά μηνύματά της. Τέτοιες ἐκδηλώσεις εἶναι λ.χ. ἡ τελεσιουργία τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος, ἡ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία, τά Μνημόσυνα καί τμήματα τοῦ Εὐχολογίου, πού συναρτιῶνται πρὸς τήν κοινωνική καί πολιτιστική ζωή.

Ἐφ' ὅσον οἱ προγραμματισμένες γιά τό Β' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συνέδριο ὁμιλίες δεικνύουν πῶς θά ἀνανεωθῇ ὁ τρόπος τελέσεως διαφόρων ἐπί μέρους μορφῶν τῆς Λατρείας, ἄς θεωρηθῇ ἡ παροῦσα εἰσήγησις μόνον ὡς ἓνα ἀπλό προανάκρουσμα στή συμφωνία τῶν ὁμιλιῶν αὐτῶν.

Σημείωσις:

Περισσότερα γιά τά ἀνωτέρω ἀναπτυσσόμενα βλ. δειγματοληπτικῶς στά ἐξῆς: Παναγιώτου Τρεμπέλα, *Autour d' un projet de restauration de la liturgie byzantine*, II. Point de vue orthodoxe, Proche-Orient Chretien, VII (1957) καί περ. Irenikon τ. XXXI (1958). Ἐπισκόπου Διονυσίου Ψαριανοῦ, Μητροπολίτου Σερβίων καί Κοζάνης, Ἐπόμνημα πρὸς τοὺς Σεβ. Ἀρχιερεῖς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (περὶ τῆς λατρείας) 1985. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Θεία Λειτουργία, Ἐκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἐκδοσις Δ', Ἀθῆναι 1996. Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Περὶ μίαν μεταρρυθμίσιν τῆς Θείας Λειτουργίας*, Θεσσαλονίκη 1961. Ἰερᾶς Μητροπόλεως Δράμας, Ἡ Θεία Λειτουργία (Εἰσηγήσεις - Πορίσματα τοῦ Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱ. Μητροπόλεως τοῦ ἔτους 1998), Δράμα 1998. Περιοδικό «Σύναξις» 71 (1999). Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ Λειτουργικὴ Μόρφωσις καὶ Ἀγωγή, ἐν Ἀθήναις 1958. Τοῦ ἰδίου, Τὸ Ὁρθόδοξο Λειτουργικὸ ἢ Μυσταγωγικὸ Κήρυγμα, ἐν Ἀθήναις 1958. Τοῦ ἰδίου, Τὸ σταθερὸ καὶ τὸ μεταβλητὸ σὺν Ὁρθόδοξῃ Λατρείᾳ, Ἀθήνα 1999.

π. Σαράντη Σαράντου,
Καθηγητοῦ Ριζαρείου Ἐκκλ. Σχολῆς

ΕΚΚΟΣΜΙΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ

Προσπάθησα, μέ τίς σεπτές εὐχές Σας Μακαριώτατε, Σεβασμιώτατε Ἅγιε Δημητριάδος καί σεβαστοί πατέρες, νά θεμελιώσω τήν εἰσαγωγή μου πάνω στήν Ὀρθόδοξη Θεολογία μας καί στή φιλανθρωπότητα Ὀρθόδοξη Ἀνθρωπολογία μας, ὅπως ἀσύγχυτα, ἀχώριστα καί ὑποστατικά ἐκφράζονται στή Λατρεία μας.

Ἰσχνόφωνος, βραδύγλωσσος καί ἀνεπιστήμων αισθάνομαι καί μπροστά σέ τόσο ἐκλεκτούς λειτουργούς τῆς Ἐκκλησίας μας. Περισσότερο ὅμως ἀνίκανος καί ἀνήμπορος εἰλικρινά, νιώθω μπροστά στό ὑμνολογικό καί Λειτουργικό μεγαλεῖο πού ἔχει συσσωρευθεῖ δύο χιλιάδες χρόνια τώρα καί χρόνια πολλά ἄλλα πρὶν, γεμάτα ἀπό τήν ἰσόκυρη, ἰσοθεόπνευστη καί ἰσοστάσια Παλαιά Διαθήκη μέ τό δικό της ἐπίσης ὑμνολογικό χρυσορυχεῖο.

Γι' αὐτό ἐπόμενος τοῖς Ἁγίοις Πατράσι, ὅσο καταλαβαίνω, ἀφήνω τήν ἐπιστημοσύνη, ἀφοῦ «ἡ γνῶσις φυσιοῖ» κατά τόν Ἀπόστολο Παῦλο ἀλλά καί εἶναι πολύ ἀνεπαρκές ἐργαλεῖο στή λειτουργική ἔρευνα. Προσπαθῶ χωρίς φόβο καί

πάθος, ὅπως μπορῶ νά κάνω κάποιες ἀξιολογήσεις καί νά ξεχωρίσω τήν Ὁρθόδοξη Λατρεία μας ἀπό τήν ἐκκοσμικευσὴ τῆς καί κατ' οὐσίαν ἀλλοτριώσῃ τῆς.

Μέσα στήν Ἁγία Ὁρθοδοξία μας τά πάντα λειτουργοῦν Θεανθρώπινα. Ἀπό τότε πού «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καί ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν» ἐνώνεται τό κτιστό μέ τό ἄκτιστο, τό ὄρατό μέ τό ἀόρατο, τό γήινο μέ τό οὐράνιο, τό ἐν χρόνῳ μέ τό ἄχρονο, τό ἐδῶ μέ τό ἐκεῖ, τά θεῖα μέ τά ἀνθρώπινα.

Συγκεκριμένα μέσα στήν κάθε τοπική Ὁρθόδοξη λατρεία μας ὅλα τά παραπάνω «μεγέθη» ἀλληλοπεριχωροῦνται καί μέ μυστικό καί χαρισματικό τρόπο, γίνεται ὄντως ἡ φανέρωση τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν. Ὁ Ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης φθάσας ἕως τρίτου οὐρανοῦ, ὅπως ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, στό θεοδημιούργητο σύγγραμμά του «Περὶ οὐρανοῦ Τελεταρχίας» μᾶς βεβαιώνει ὅτι ἡ οὐσία, ἡ μορφή καί τό περιεχόμενο τῆς ἐπιγείου λατρείας μας εἶναι εἰκόνα τῆς ἐν Οὐρανοῖς καί ὀλοζώντανῃ ἐκτύπωσῃ τῆς.

Ἡ συνοδική συνολική Ὁρθόδοξη θεοπνευστία καί ἡ συνολική ἐκκλησιολογική ἐμπειρία ἔχουν θεσμοθετήσει ἓνα χριστοαριστουργηματικό σύστημα λατρείας –δοξολογίας, εὐχαριστίας καί παρακλήσεων– πρὸς τόν ἐν Τριάδι Θεό, πρὸς τήν Κυρία Θεοτόκο καί πρὸς τοὺς δοξασμένους Ἁγίους μας, σύστημα λατρείας χριστοποιητικό καί ἄκρως φιλάνθρωπο γιὰ τή σωτηρία καί τή θέωση κάθε ἀνθρώπου.

Οἱ ἱερές ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, ὅπως περιλαμβάνονται στό Ὁρολόγιο μαζί μέ τόν πλοῦτο τῶν τροπαρίων καί τελειοτάτων κανόνων τῆς Παρακλητικῆς, τῶν Μηναιῶν, τοῦ Τριψδίου καί τοῦ Πεντηκοσταρίου ταξινομημένες «εὐσχημόνως καί κατὰ τάξιν» σέ ὅλο τό χρόνο τῆς ζωῆς μας, ὄχι μόνο μᾶς ἀνοίγουν παράθυρα πρὸς τή βασιλεία τῶν Οὐρανῶν, ἀλλά καί μᾶς μεταποιοῦν σέ ἀνθρώπους μετανοίας, κατανύ-

ξεως, ἀγάπης καί χριστοταπεινώσεως, προκομμένους καί δημιουργικούς καί στίς παροῦσες βιοτικές μας τρέχουσες ἀνάγκες.

Κυριώτατα ἡ θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καί τοῦ Μ. Βασιλείου ἀποτελοῦν δυαδική πνευματική πανδαισία. Διά τῆς θείας Μεταλήψεως σκιριτῆ ἡ καρδιά, εὐφραίνεται ἡ ψυχὴ, εἰρηνεύει ὁ νοῦς, ἡμερεῖται τό σῶμα, τρέφεται καί ἰσορροπεῖ ὅλη ἡ προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου κατὰ χάριν χριστοποιουμένη σταδιακά μέ τά τίμια Δῶρα.

Γιά τὴν ἐπίτευξη τοῦ παραπάνω στόχου, γιά τὴ θεανθρωποποίηση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ θεοφώτιστος συγγραφέας τῆς θ. Λειτουργίας χρυσορρός ἱερός Χρυσόστομος μαζί μέ τὴν πλειάδα τῶν ὠρίμων πνευματικῶν πατέρων ἔχουν συναρμόσει τὴν ἔκφραση τοῦ κτιστοῦ καί τοῦ ἀκτίστου μέ ὅρους θεολογικούς, ἀνθρωπολογικούς, ψυχολογικούς καί παιδαγωγικούς, μέσα στὴν πρὸς τὸν Ὑψιστο λατρεία τους.

Κατὰ τὴ θεία Λειτουργία καί τίς ἄλλες φυσικά ἀπορρέουσες ἀπ' αὐτὴν ἱερές Ἀκολουθίες ὑπάρχει ἄφθονος καί ἐμμελής ὁ τέλειος Ἑλληνικὸς λόγος. Λόγος αὐθεντικὸς, μουσικὴ μέ τά πολλά διαστήματα, ποικίλα θεανθρώπινα σύμβολα, ἱερά σκεύη, ἅγιες εἰκόνες, ἱεροπρεπῆ ἀρχιτεκτονικά μνημεῖα (ἱεροὶ ναοί, ἱερές Μονές κ.λπ.). Ὅλα αὐτὰ δηλώνουν τό κτιστό μέρος τῆς ἐδῶ ὁρατῆς ἐν τῇ γῆ στρατευομένης Ἐκκλησίας καί τῆς φιλοκαλεστάτης παρουσίας της.

Ὁ ἀναμφισβητήτου καί μεγάλης ἐμπειρίας λειτουργιολόγος τῆς Ἐκκλησίας μας Ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας μᾶς τονίζει καί μεθοδικῶς ἀναλύει τὴ μουσικὴ καί ὑπερβατικὴ διάσταση τῆς θείας Λειτουργίας, πού σημαίνει διά τῶν σοβαρῶν μουσικῶν εὐχῶν της. Στὸν 16ο λόγο του ὁ Ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας καταγράφει τὴ μακρὰ λειτουργικὴ παράδοση τῆς

Ἐκκλησίας μας πού θέλει τίς εὐχές νά λέγονται μυστικῶς. «Ὁ ἱερεύς ἔνδον εὐχὴν ποιεῖται ἡσυχῇ καί καθ' ἑαυτῶν». Ἐνῶ στόν πεντηκοστό λόγο του ἐξηγεῖ ἀναλυτικότερα τό γιατί εὐχεται καθ' ἑαυτόν: «Ἀνάγνωσε ὅλες τίς εὐχές καί θά ἀντιληφθεῖς ὅτι ὅλα τά λόγια ἐκεῖνα εἶναι λόγια δούλων» (σελ. 238). Ποτέ ἕνας δούλος δέν φωνάζει στόν Κύριό του. Γιατί σ' αὐτή τήν τόσο σωστή σταυροαναστάσιμη λειτουργική ἐμπειρία ἀντιδροῦν κοσμικά κάποιοι ἱερεῖς; Γιατί φωνάζουν τίς μυστικές εὐχές πιό ἔντονα καί ἀπό τίς ἐκφωνήσεις; Δέν κοσμικοποιοῦν ὡς κτιστή τή θ. Λειτουργία;

Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ἐπιμένει στή μυστική ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν σπηριζόμενος στόν Ἅγιο Διονύσιο τόν Ἀρεοπαγίτη, ὁ ὁποῖος στό 2ο κεφάλαιο περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας λέγει: «*Τάς δέ τελεστικὰς ἐπικλήσεις οὐ θεμιτόν... ἐκ τοῦ κρυφίου πρὸς τό κοινόν ἐξάγειν*». Ἀκόμα καί ὁ Ρωμαιοκαθολικός θεολόγος Brun ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Κύριος μυστικῶς ἀνέπεμψε καθαγιαστική ἐπί τοῦ ἄρτου εὐχή, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τό πρότυπο τοῦ τρόπου μυστικῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν σέ μεταγενέστερους χρόνους.

Ἐπίσης ὁ ἄλλος διακεκριμένος λειτουργιολόγος τῆς Ἐκκλησίας μας ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης στά Ἄπαντά του καί στήν ἔκδοση Ρηγοπούλου (σελ. 230) ἀναφέρει ὅτι οἱ εὐχές τῶν ἱερῶν Μυστηρίων ἔχουν διπλό χαρακτῆρα καί σημαίνουν «*τόν διφυῆ Ἰησοῦν, ὁ ὁποῖος ἄληπτος ὢν, ἀσώματος καί ἄφρατος, ἔλαβε σῶμα*». Ἐπέκταση καί ἐρμηνεία τῆς παραπάνω τοποθετήσεως τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης εἶναι ὅσα ἐκθέτει στίς σελίδες 348 καί 349. Ἐκεῖ ἐξηγεῖ ὅτι ἡ Ἐκκλησία μας μέ τή μυστική καί τέλεια ἐκφορά τῶν εὐχῶν τῆς ἰσχυροποιεῖ τόν ἐνδιάθετο καί ἐσωτερικό καθαρό λόγο τοῦ πιστοῦ, ἔκφραση τοῦ ὁποῖου εἶναι ὁ σωστός λειτουργικός προφορικός λόγος καί ὁ καλλιπέστατος γραπτός λόγος τῆς λατρείας.

Διὰ τῆς μυστικῆς ἐκφορᾶς τῶν εὐχῶν οἱ πιστοὶ ὑποψιάζονται τὸ μυστικὸν τρόπον, τὸν ἄρρητον ἢ ἀπόρητον, τὸν ἄνευ λέξεων τρόπον κοινωνίας τῶν ἀγγέλων. Ἐπίσης προἰδεάζονται καὶ προετοιμάζονται διὰ τῆς νοερᾶς καὶ ἄνευ λόγου μονολογίστου εὐχῆς, στή μέλλουσα ἐπικοινωνία τοὺς μέτοους Ἁγίους μέ τὴν πάντοτε ὀλιγόλογον Παναγία μας καὶ μέ τὸ Σωτήρα μας Ἰησοῦ Χριστό.

Τὸ κοσμικὸ πνεῦμα καὶ ἡ κοσμικὴ νοοτροπία εἴτε συνειδητὰ εἴτε ἀσυνειδήτητα ἐπιδιώκει τὴ σμίκρυνση τῶν ἀσυλλήπτων θεανθρώπων διαστάσεων τῆς λατρείας μας. Δυστυχῶς ἀπὸ κάποιους λειτουργοὺς ἡ ἐκφορὰ τοῦ λόγου τῶν μυστικῶν εὐχῶν εἶναι τόσο δυνατὴ, ὥστε καθόλου νὰ μὴ διακρίνονται ἀπὸ τίς ἐκφωνήσεις, οἱ ὁποῖες κατὰ τὸν προαναφερθέντα μέγιστον λειτουργιολόγον Καβάσιλα, ἀποτελοῦν τὴ φυσικὴ κατάληξιν καὶ τῶν αἰτημάτων τῶν ἐκφωνουμένων ἐμμελῶς ἀπὸ τὸ Διάκονον καὶ τῆς μυστικῆς εὐχῆς τοῦ καθ' ἑαυτὸν προσευχομένου λειτουργοῦ. Συνιστᾷ ἀνθρωπαρέσκεια ἐκ μέρους τοῦ λειτουργοῦ ἡ «μανιώδης» προσπάθεια νὰ ἀκούγεται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, δῆθεν γιὰ νὰ μετέχουν καλύτερα οἱ πιστοὶ, ἐνῶ κατ' οὐσίαν περιορίζεται καὶ συστέλλεται ἡ ὑπερβατικότητα τῆς θ. Λειτουργίας καὶ ἐκπίπτει στὸ κοινωνικὸ status καὶ στὴν ἐνδοκοσμικὴ θρησκευτικὴ νοοκρατούμενη παθητικότητα καὶ στατικότητα.

Ἡ ἀγιορείτικη ἀλλὰ καὶ ἡ Κωνσταντινουπολίτικη λειτουργικὴ Παράδοση ἀντιστέκεται ταπεινῶς καὶ εὐθαρσῶς σ' αὐτοῦ τοῦ ἕπουλου εἶδους τὴν κοσμικοποίησιν, μέ τὴν ὁποία μυστικὴ Παράδοση, φαίνεται νὰ συμφωνεῖ καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ Ὁρθοδόξου λαοῦ μας ἀφοῦ ζητοῦν, ἐπιδιώκουν καὶ θέλουν αὐτὸ τὸ ὑπερβατικὸ καὶ μυστικὸ βᾶθος τῆς λειτουργίας μας, ἐνῶ παράλληλα χαίρονται καὶ κατανύγονται καὶ μέ τὰ ἐξαισία Ἱεροσολικὰ ποικίλα Βυζαντινὰ μέλη.

Συμβατό μ' αυτή τή μουσική νοοτροπία είναι καί τό κλείσιμο τών Βημοθύρων, πού ἐπιμελῶς διατηρεῖται μέχρι σήμερα καί στά μοναστήρια μας καί ἀκόμα σέ πολλές κοσμικές ἐνορίες τών πόλεων. Ἔτσι ὁ λαός μας παιδαγωγεῖται καί ἐξασκεῖται πολυμερῶς καί πολυτρόπως ὄχι μόνο στήν καταφατική θεώρηση τῆς λατρείας μας, ἀλλά καί στήν ἀποφατική, καλλιεργώντας μέσα στόν ἱερότερο χῶρο τῆς λατρείας μας καί τίς προσθετικές του καί τίς ἀφαιρετικές του ἰκανότητες ἀπό τήν πιά μικρή ἡλικία μέχρι καί τήν ὠριμότερη, μέχρι καί τίς ἐσχατίες τοῦ παρόντος βίου.

Ἀπό αὐτή τή θεσμική, ἱεροπρεπῆ στάση τοῦ λειτουργοῦ προκύπτει καί κάτι ἄλλο περαιτέρω.

Σφυρηλατεῖται δηλαδή καί ἐμπεδώνεται καί μέσα μας στήν ἱερατική μας συνείδηση, ἀλλά καί στό σῶμα τών πιστῶν, ἡ ὑψηλή διακονία τῆς ἱερωσύνης τών πιστῶν καί χωρίς νά δημιουργεῖται ἡ ἀντίθετη κληρικαλιστική νοοτροπία τών ρωμαιοκαθολικῶν.

Ὁ Καβάσιλας ἐκφράζει μέ τόν καλύτερο τρόπο αὐτή τήν Ὁρθόδοξη θεανθρώπινη διακονία τοῦ ἱερέως ὡς λειτουργοῦ: «Μόνος ὁ ἱερεύς ἀγιάζει τά Τίμια Δῶρα. Μόνος μπορεῖ νά εἶναι καί ἱερεύς καί ἱερεῖο καί θυσιαστήριο. Σ' αὐτό τό ὑπερουράνιο θυσιαστήριο εὔχεται ὁ ἱερεύς ν' ἀνεβασθοῦν τά δῶρα, πράγμα πού σημαίνει ν' ἀγιασθοῦν, νά μεταβληθοῦν στό ἴδιο τό ὑπερουράνιο σῶμα τοῦ Κυρίου, χωρίς ν' ἀλλάξουν τόπο καί χωρίς ἀπό τή γῆ νά περάσουν στόν οὐρανό, ἀφοῦ τά βλέπουμε νά εἶναι ἀκόμα κοντά μας καί μετά τήν εὐχή ὅπως πρίν...».

Ἀνάλογη καί μετρημένη, ἀλλά σαφής εἶναι ἡ ἐκτίμηση πού εἶχαν καί ἔχουν ὅλοι οἱ λειτουργοί τῆς Ἐκκλησίας μας γιά τήν Ἱερωσύνη, μέ τήν ὁποία *ἀπείρω ἐλέει Θεοῦ* ἔχουν τιμηθεῖ καί τή διακονία τῆς ὁποίας ἔχουν ἐπωμισθεῖ.

Δυστυχῶς τό ἔντονο κοσμικό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας καί διά τῶν κοσμικῶν μέσων μαζικῆς ἐνημερώσεως προσπαθεῖ νά κάμψει τό ἀσκητικό καί ἀγωνιστικό φρόνημα τῶν κληρικῶν τῆς πατρίδος μας, νά δημιουργήσει τρομοκρατία, ὥστε νά φιμωθεῖ παντελῶς ἡ Ὁρθόδοξη ὁμολογία.

Μ' αὐτήν τήν κοσμική νοοτροπία, ὡς μή ὄφειλε, συνεργάζονται καί κάποιοι θρησκευτικοί δημοσιογραφικοί παράγοντες χωρίς ἐκκλησιαστική συνείδηση, οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν ξένες θρησκευτικές οὐμανιστικές ἢ αἰρετικές σέκτες καί δυσχεραίνουν τό ἔργο τῶν μαχίμων ὀρθοδόξων ἱερέων πού ὀρθοδοξοῦν καί ὀρθοπρακτοῦν καί δέ συσχηματίζονται μέ τίς παγκοσμιοποιητικές ἀντίχριστες δυνάμεις τῆς νέας ἐποχῆς.

Στήν πρώτη γραμμῆ βρίσκεται τό περιοδικό «God and Religion» καί οἱ δημοσιογράφοι τῶν TV.

Μέ τά παραπάνω πρέπει νά προσθέσουμε καί κάποιες ἐπίσης «μοντέρνες» κοσμικές τάσεις κάποιων κληρικῶν πού ἀρνοῦνται τήν ἐμμελῆ ἀνάγνωση τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου καί δέν ἐπιτρέπουν στούς ἱεροψάλτες τους τήν ἐμμελῆ ἀπόδοση τοῦ Ἀποστολικοῦ Ἀναγνώσματος. Πέραν τοῦ ἐπιστημονικῶς ἀποδεδειγμένου ὅτι πρό τοῦ ἔκτου αἰῶνος ὑπῆρχαν σημάδωφωνα πάνω στά Εὐαγγελιστάρια καί στά Ἀποστολικά ἀναγνώσματα, εἶναι εὐκολότερη ἔτσι ἡ κατανόηση τῶν νοημάτων, τό δέ μέλος, πού εἶναι καί τύπος τῆς Χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατανύγει τήν καρδιά συνεργαζομένη μέ τίς νοητικές δυνάμεις γιά τήν ἀφομοίωση τοῦ περιεχομένου. Τά αὐτά ἰσχύουν καί γιά τό Ἀποστολικό Ἀνάγνωσμα, τοῦ ὁποῖου τά νοήματα εἶναι δυσκολότερα ὡς πυκνότερα καί εἶναι ἀπαραίτητος ὁ ἀργότερος ρυθμός, ἐμμελοῦς ἀναγνώσεως, ὥστε μαζί μέ τή διεισδυτικότητα τοῦ μέλους νά ἐπιτυγχάνεται ἡ μεγίστη κατανόηση.

Ἐπιτρέψτε μου μία παρατήρηση γιά τό *Σύμβολο τῆς Πίστεως* καί γιά τό «*Πάτερ Ἡμῶν*». Ὁ νεοεισαχθεῖς τρόπος ἐκφορᾶς τους ἀπό ὄλο τό Ἐκκλησίασμα εἶναι ἀήθης καί μοιάζει κοσμικός. Ἀσφαλῶς εἶναι δάνειο ἀπό τίς θρησκευτικές ὀργανώσεις τῆς πατρίδος μας, οἱ δέ ὀργανώσεις ἔκαναν εἰσαγωγή ἀπό τίς Ἐκκλησίες τῆς Δύσεως πού ἔχασαν τόν ἀπλό ἀλλά αὐθεντικό τρόπο ἐκφορᾶς τους ἀπό τόν προεσιῶτα ἢ τήν προεσιῶσα στά Μοναστήρια καί προπαγάνδισαν τό θρησκευτικό ὀχλοκρατικό λαϊκισμό. Μετά ἀπό δύο περίπου χρόνια δοκιμῆς σ' αὐτόν τόν τρόπο ἐκφορᾶς, ταπεινῶς φρονοῦμε ὅτι διασιπᾶ τοὺς πιστοὺς, ἀμβλύνει τήν ιεροτότητα τοῦ λειτουργικοῦ χώρου καί ἀφαιρεῖ ἀπό τοὺς πιστοὺς τόν ἐσωτερικό, νοερό καί μυστικό τρόπο συμμετοχῆς στήν τόσο λεπτή καί μυστική, λογική καί πνευματική θεία λειτουργία μας. Ὑπάρχει ὁ κίνδυνος περαιτέρω κοσμικοποιήσεως τοῦ ιεροπρεπεστάτου λειτουργικοῦ μας χώρου, ἂν αὐτή ἡ λαϊκίστικη νοοτροπία μαζικῆς ἐκφορᾶς ὕμνων ἐπεκταθεῖ διά τῆς ἔξεως.

Εἶναι δέ ἄξιον μεγίστης ἀπορίας, γιατί οἱ ἰθύνοντες ἐπιτεταγμένοι διάκονοι ἢ ἱεροψάλτες κάθε φορά πού παρακινοῦν τό λαό νά ἀπαγγεῖλουν *ὄλοι μαζί* τό «Πιστεύω» καί τό «Πάτερ ἡμῶν», μά κάθε φορά, ἐπαναλαμβάνουν τή φράση «ὄλοι μαζί». Τό «ὄλοι μαζί» ἐκτός τοῦ ὅτι δέν εἶναι καλόηχο, εἶναι καί σύνθημα ἀποκρυφιστικό, ὅπως εἶχε ἀποδείξει ὁ π. Ἀντώνιος Ἀλεβιζόπουλος. Γι' αὐτό φυσικά ἀπάδει στόν ἱερό χώρο τῆς Θείας Λειτουργίας.

Μόνο ἓνας λοιπόν, χῦμα καί εὐκρινῶς, ἀπαγγέλλει τό τόσο σπουδαῖο γιά τήν περαιτέρω συμμετοχή μας στόν ἐπικείμενο καθαγιασμό Σύμβολο τῆς Πίστεως καί ὄλοι οἱ λοιποί, ὄλο τό Ἐκκλησίασμα μέ πολλή προσοχή καί συνακροῶνται καί νοερῶς συμμετέχουν.

“Ὅσον ἀφορᾷ τή γονυκλισία κατά τήν Κυριακή ἡ λειτουργική μας παράδοση ἀπαιτεῖ μή κλίνειν γόνυ βάσει τῶν ἱερῶν κανόνων:

Ἡ θεία Λειτουργία τῆς Κυριακῆς καί ὀλόκληρη ἡ Κυριακή εἶναι ἀφιερωμένη στόν Ἀναστάνα, ὁ ὁποῖος εἰδικά κατά τήν ἡμέρα αὐτή δέν μᾶς θέλει θλιμμένους, ἀλλά μετόχους στή μοναδική χαρά τῆς Ἀναστάσεως Του καί τῆς συναναστάσεως μας μαζί Του.

Ἡ γονυκλισία ὄχι μόνον ἐπιτρέπεται, ἀλλά καί ἐπιβάλλεται κατά τίς ὑπόλοιπες ἡμέρες τῆς ἐβδομάδος, κατά τίς ὁποῖες μαζί μέ μετάνοιες, ἀσκήσεις, νηστείες καί προσευχές ἐπιδιώκουμε τήν ὀριστική κοπή τῶν παθῶν καί τήν ἔνταξή μας ἀμετάκλητα στήν ἐν Χριστῷ ζωή.

Τήν Κυριακή ὁμως ὁ Χριστός Ἀναστάς μᾶς θέλει συνδαιτυμόνες στή χαρά τῆς Ἀναστάσεως Του χωρίς κοπειούς, δάκρυα, μετάνοιες καί γονυκλισίες. Γιατί νά μή χαιρόμαστε ἀπλᾶ καί ὑπάκουα μαζί Του στή χαρά μας, ἀλλά νά προτιμᾶμε τό δικό μας κοσμικό ἴδιο θέλημα; Ἀφοῦ τήν Κυριακή ὁ ἴδιος ὁ Ἀναστάς Χριστός μᾶς δίνει τήν εὐλογία νά ζοῦμε τήν υἰοθεσία Του, νά νιώθουμε κατά Χάριν υἱοί Του, γιατί νά συμπεριφερόμαστε ἀχάριστα, δουλικά καί ἀνυπάκουα μέ διάφορες εὐσεβοπροθέσεις;

Τό βασικό κοσμικό, κατά τήν ταπεινή μας ἐκτίμηση, ἐπιχείρημα ὅσων ὑποστηρίζουν τή λειτουργική ἀνανέωση εἶναι ὅτι ὁ λαός μας δέν καταλαβαίνει τά δρώμενα. Πῶς μπορούμε νά διαγιγνώσκουμε σωστά τί ὁ λαός καταλαβαίνει καί τί δέν καταλαβαίνει; Μήπως ὑπάρχουν κάποια ὄργανα, ὅπως τά πιεσόμετρα, τά ἀκτινογραφικά μηχανήματα, τά μηχανήματα τῶν υπερήχων καί ἐγκεφαλογραφημάτων, τά καρδιογραφήματα, οἱ ἀξονικοί τομογράφοι, τά ὁποῖα μπορούν νά μετρήσουν τή νοτική ἢ συναισθηματική ἢ ψυχολογική ἢ πνευμα-

τική προσέγγιση του κάθε πιστού μας στην Ὁρθόδοξη λατρεία μας;

Οἱ πιστοὶ μας, κατὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μας ἦταν πάντοτε, καὶ ὑποθέτω καὶ τώρα, ἐλεύθεροι νὰ παρακολουθήσουν ἐκούσια ὁποιοδήποτε κομμάτι τῆς λατρείας μας καὶ νὰ ἀποκομίσουν ἕκαστος τὸ ἀντίδωρο τῆς δικῆς του προσφορᾶς. Γιατί ἐμεῖς νὰ μεταβάλλουμε τὸ πολυδοκιμασμένο θεόπνευστο λειτουργικὸ σύστημα τῆς ἁγίας Ὁρθοδοξίας μας, ἐπειδὴ ἐλάχιστοι πιστοὶ ἀμυδρὰ ἐκάστοτε καὶ ἐκασταχοῦ ζητοῦν «λειτουργικὴ ἀνανέωση»; Στὴν πραγματικότητα τὸ αἶτημα γιὰ λειτουργικὴ ἀνανέωση δέν προέρχεται ἀπὸ τὸν Ὁρθόδοξο λαὸ ἀλλὰ ἀπὸ κάποιους λίγους ἱερεῖς, χωρὶς δηλαδή ἐκκλησιολογικὴ ἀναγνώριση.

Οἱ λαοσυνάξεις πάντως ἔδειξαν τὸ ἀντίθετο. Ἀπέδειξαν ἓνα λαὸ ἐλεύθερα κατηχημένο, μοναδικὰ Ὁρθόδοξα βαπτισμένο καὶ σωστά Μυρωμένο πού ξέρει νὰ ἐκτιμᾷ καιροὺς καὶ καταστάσεις καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται θετικά, ἐκκλησιολογικά, ὁμολογιακά.

Ὑστερα καὶ ἀπὸ τίς λαοσυνάξεις ἔγινε αἰσθητὴ ἡ Ὁρθόδοξη Παιδεία τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Ἄν ὁ λαὸς μας ἦταν παθητικὸς δέκτης τῆς προσφερόμενης λατρευτικῆς πνευματικῆς τροφῆς, δέ θά εἶχε ἀνταποκριθεῖ τόσο ἄμεσα στὴν πρόσκληση τοῦ Μακαριωτάτου καὶ στίς δύο μεγάλες πόλεις τῆς πατρίδος μας, τὴν πρωτεύουσα καὶ τὴν συμπρωτεύουσα.

Ἡ ἔνθερμη συμμετοχὴ ὅλων τῶν τάξεων τοῦ λαοῦ μας καὶ τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν μέσων ἀσπῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων ὑψηλῆς Παιδείας μαζί μέ τούς κληρικούς ὅλων τῶν βαθμῶν καὶ τούς μοναχοὺς καὶ τίς μοναχές δηλώνει τὸ ὀρατὸ ἀποτέλεσμα τῆς μουσικῶς λειτουργούσης λατρευτικῆς ἀγωγῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας σ' ὄλο της τὸ σῶμα, τὸ σῶμα τῶν πιστῶν.

Τό αἴτημα γιά λειτουργική ἀνανέωση μοιάζει μέ τό ἀντίστοιχο ἐκσυγχρονιστικό αἴτημα τῶν πολιτικῶν μας. Εἶναι ἀσφαλῶς σκόπιμη καί μεθοδευμένη καί κατευθυνόμενη ἡ προπαγάνδα ὄλων τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, πού συνέχεια παρουσιάζουν τοὺς πολιτικούς μας ἄρχοντες νά κόπτονται γιά τόν ἐκσυγχρονισμό τοῦ λαοῦ μας, ὡς αὐτός ὁ λαός νά εἶναι ἀπολίτιστος καί τριτοκοσμικός.

Βάναυση ἱστορική κακοποίηση τοῦ λαοῦ μας, γιά νά ἐνταχθεῖ ἀδιαμαρτύρητα στήν ἀντίχριστη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία ξεπουλώντας τόν ὑπερτριτοχιλιετή πολιτισμό του μαζί μέ τά ἱερά καί τά ὄσια του, ὑποβάλλοντάς τον (τό λαό μας) σέ ἐπίμονη πλύση ἐγκεφάλου καί πειθαναγκάζοντάς τον νά ἀποδεχθεῖ τό σύνδρομο τοῦ πιό φτωχοῦ, τοῦ πιό ἀσθενικοῦ, τοῦ ὑπανάπτυκτου, μέσα στή σύγχρονη ἐνωμένη Εὐρώπη καί μέσα στή ἐκσυγχρονισμένη παγκόσμια κοινωνία. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι ἡ σύγχρονη ἢ ἐκσυγχρονιζόμενη παγκόσμια κοινωνία γεννάει ὄλο καί περισσότερους φτωχοὺς καί ἀστέγους, ἐνῶ ὅλα τά οἰκονομικά ἐκσυγχρονιστικά συστήματα βοηθοῦν τοὺς πολύ πλουσίους νά γίνονται πλουσιότεροι καί νά μαζεύουν οἱ λίγοι τά χρήματα στά χέρια τους «ἐκσυγχρονιστικά...».

Δυστυχῶς σ' αὐτή τήν κοσμική ἐκσυγχρονιστική νοοτροπία ἔχουν ἐμπλακεῖ καί κάποιοι ποιμένες ἀπό ἐμᾶς, οἱ ὁποῖοι ἐφυσιώθησαν διά τῆς ψευδωνύμου κοσμικῆς γνώσεως καί δέν ἐκτιμοῦν τήν ἐλευθερία, τή χάρη, τή ζωτιάνια τήν ἐν Χριστῷ καί τή θεανθρώπινη δυναμικότητα πού προσφέρει ἀκατάπαυστα ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μας στό λαό ἰδίως μέ τή λατρεία τῆς.

Ὑπενθυμίζω ἀνώτατο Ἐκκλησιαστικό ἄρχοντα τοῦ ἐξωτερικοῦ, πού μᾶς ἐχαρακτήρισε ὡς ἐπαρχιωῆτες, ἐπειδή δέν ἔχουμε τά ἀνοιχτά ἐκσυγχρονιστικά μυαλά τῶν ἐν τῇ ἄλλοδαπῇ κληρικῶν.

Ὑπενθυμίζω ἔγκριτο λαϊκό θεολόγο ἐν τῇ ἡμεδαπῇ, ὁ ὁποῖος ἐχαρακτήρισε ἀποίμαντη ἀγέλη τὸν ὀρθόδοξο Ἑλληνικό λαό μας πού στεκόταν ὥρες καί ὥρες γιά νά προσκυνήσει τήν Ἁγία Ζώνη τῆς Παναγίας μας.

Ὑπενθυμίζω ἐπίσης ἐνδεικτικῶς ἄρθρο τοῦ κυροῦ Μητροπολίτου Κοζάνης Διονυσίου Ψαριανοῦ ὑπό τόν τίτλο: «Μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας», πού πρωτοδημοσίευσε ἡ ἱερά Μητρόπολη Ἑλβετίας καί πρόσφατα ἀναδημοσίευσε τό περιοδικό «Σύναξη». Σ' αὐτό τό ἄρθρο ὁ συγγραφέας οὐσιαστικά πολυβολεῖ τή λειτουργική μας παράδοση, πιστεύοντας ὅτι πάνω της ἔχει ἐπικαθίσει πολλή σκουριά, ἀλλά καί ὑποτιμᾷ τόν Ὁρθόδοξο Ἑλληνικό λαό μας. Ἀναπαράγει δημοσίευμα τοῦ αἰρετικοῦ Ἀπόστολου Μακράκη πού θεωρεῖ τό λαό μας ἀκατήχτητο καί ἀπαίδευτο λατρευτικά καί Ἐκκλησιαστικά.

Καί ἐρωτῶ: Ἄν πράγματι ὁ λαός μας ἦταν ἀπαίδευτος καί ἀσυγχρόνιστος, θά μαζευόταν τόσο γρήγορα, μέ τόση λίγη προετοιμασία γιά νά διαδηλώσει τήν πίστη του καί νά συμπαρασταθεῖ στόν ἀγώνα πού δίνει ὁ Μακαριώτατος; Θά στεκόταν μέ τέτοιο ἦθος πού ζήλεψαν καί οἱ ἀντίθετοι κομματικοί μηχανισμοί;

Αὐτή ἡ ἐκσυγχρονιστική νοοτροπία εἰσάγει τήν ἐκκοσμίκευση στή λατρεία καί οὐσιαστικά τήν ἀλλοτριώσή της.

Γιά νά μὴν πελαγοδρομοῦμε, ἔχουμε ὁδηγό στήν εἰσήγησή μας τό μεγάλο λειτουργιολόγο Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας μας, Ἅγιο Νικόλαο Καβάσιλα. Ὁ δέκατος τέταρτος αἰώνας μέ τήν πολλή πλοῦσια θεολογική καί θύραθεν Παιδεία τοῦ Καβάσιλα ἀποτελεῖ ἓνα τεράστιο αὐθεντικό ὑλικό λειτουργικῶν ἐμπειριῶν, μέ συμπυκνωμένη κιστή καί ἄκτιστη μυστική Ἁγιοπνευματική ἐμπειρία. Μαζί μέ τά Ἄπαντα Συμείων Θεσσαλονίκης ἔχουμε ἀνά πᾶσα στιγμή δίπλα μας ἀρί-

στους ἑρμηνευτές ὀδηγούς στήν πολύτιμη ποιμαντική ἑρμηνευτική μας διακονία πρὸς τὸν περιούσιον Ἑλληνορθόδοξο λαὸν τοῦ Θεοῦ. Θὰ εἴμαστε οἱ καλύτεροι ἐκσυγχρονιστές λειτουργοί, ἂν μάθουμε νὰ τοὺς συμβουλευόμαστε ὅλοι μας.

Ὅμως ὁ ὅρος ἐκσυγχρονισμός εἶναι κοσμικός καὶ τὸν χρησιμοποιοῦν κατὰ κόρον οἱ πολιτικοὶ ἄρχοντες ὀλοκλήρου τοῦ πολιτικοῦ χώρου. Γιά μᾶς τοὺς θεολόγους καὶ κληρικούς δοκιμότερος εἶναι ὁ ὅρος ἐκκοσμίκευση, τὸν ὁποῖο καὶ κυρίως χρησιμοποιοῦμε.

Τὸ ὑπὸ τοῦ Μακαριωτάτου ἀνατεθέν στήν ἐλαχιστότητά μου θέμα εἶναι: «Ἐκκοσμίκευση καὶ θεία λατρεία». Εἶναι εὐρύτατο τὸ θέμα καὶ μπορεῖ νὰ δηλώνει κατάφαση, ὅτι δηλ. ὑπάρχει, ἔχει ὑποστῆ ἐκκοσμίκευση ἢ λατρεία μας ἢ ὅτι ὑπάρχει κίνδυνος νὰ γίνει κάτι τέτοιο ἢ ἴσως κατὰ τὴ γνώμη κάποιων ὅτι πρέπει νὰ γίνει ὑπὸ τὸ κλίμα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ.

Κάτω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὑπονοούμενη προβληματικὴ κάποιοι ἔσπευσαν γιά λόγους «ποιμαντικούς» νὰ προτείνουν ἐκσυγχρονισμό στὴ γλῶσσα τῆς λατρείας μας. Γιά παράδειγμα ἀρθρογράφος τοῦ περιοδικοῦ «Σύναξη» ψυχολογικοποιώντας τὸ θέμα ὑπεστήριξε ὅτι ἡ συντήρηση τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς στὴ λατρεία μας δημιουργεῖ ἀμυντικὲς ψυχολογικὲς ἀντιδράσεις, πού μᾶς ἐγκλωβίζουν σ' ἓνα στεῖρο συντηρητισμὸ χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ διαλεχθοῦμε μέ τὸ σύγχρονο ἄνθρωπο, πού εἶναι κλεισμένος στό καβούκι τοῦ ἐγώ του, μολονότι δέ θέλει νὰ εἶναι κλεισμένος στό καβούκι τοῦ ἐγώ του, μολονότι δέ θέλει νὰ εἶναι κλεισμένος ἑρμητικά στὴ μοναξιά του. Παραθέτει ὁ π. Βασίλειος ὁμάδες λέξεων πού κατ' αὐτὸν ἀποδεικνύουν πόσο ἄσχετη εἶναι ἡ παραδοσιακὴ λατρεία μας μέ τὸ ζωντανὸ σύγχρονο λόγο τοῦ ἀνθρώπου.

Εἶναι σέ ὅλους μας γνωστό ὅτι ὁ μέγας δάσκαλος τοῦ γένους μας καὶ Ἰσαπόστολος Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς ἔχοντας μαζί

του ὅλη τὴν Ἀγιορείτικη καὶ ὅλη τὴν Κωνσταντινουπολίτικη παράδοση παρακινούσε τοὺς γονεῖς νὰ μαθαίνουν τὰ παιδιά τους Ἑλληνικά καὶ συγκεκριμένα ἐννοοῦσε ἐκμάθηση ἀπὸ τὰ ἱερά βιβλία: Ψαλτήρι, Παρακλητικὴ, Ὁρολόγιο, Τριώδιο, Πεντηκοστάριο κ.λπ. Γιὰ νὰ πείσει τοὺς γονεῖς νὰ ἐμπιστευοῦνται τὰ παιδιά τους στοὺς παπὰδες καὶ στοὺς μοναχοὺς δασκάλους πού θὰ τοὺς μάθαιναν τὰ Ἑλληνικά, τοὺς ἔλεγε: «*Παίρνω πάνω μου ὅλες σας τίς ἁμαρτίες, ἂν μαθαίνετε στὰ παιδιά σας Ἑλληνικά...*». Οἱ ἴδιοι οἱ γονεῖς ὅμως δέν ἤξεραν τὰ Ἑλληνικά, γι' αὐτὸ τοὺς παρέπεμπε σ' αὐτοὺς πού κατεῖχαν τὰ ἐργαλεῖα, τὰ βιβλία τῆς πολὺ πλούσιας θεανθρώπινης Παιδείας μας. Ἄν θεωροῦσε αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν Παιδεία ψυχοαμυντικὴ, θὰ ἦταν τόσο κατηγορηματικὸς στὴν ἐκμάθηση ὅλου τοῦ φάσματος τῶν Ἑλληνικῶν ὁ ἐποπτικὸς καὶ ἀπλούστατος στό ζωντανό του λόγο ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός;

Ἄλλὰ καὶ ὁ ἀντίθετός του ἰδεολογικά, ὁ οὐμανιστὴς Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἐπίστευε ὅτι ἀφειτηρία παντός ἐκσυγχρονισμοῦ εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἄριστη γνῶση τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης μας. Ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Διονύσιος Σολωμός πού εἶχαν ἄμεση πνευματικὴ κοινωνία μὲ τὸ λαό μας, ἦταν ἄριστοι γνῶστες τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ λόγου. Ἐθεώρησαν ποτέ οἱ παραπάνω ἐξέχοντες ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ διακεκριμένοι παιδαγωγοὶ ὅτι ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ γλῶσσα τῶν λειτουργικῶν μας κειμένων εἶναι μόνο καὶ ξερὰ ψυχοαμυντικὴ;

Ὁ π. Πορφύριος, σύγχρονος θεοφώτιστος Ἅγιος τῆς Ἐκκλησίας μας ἔλεγε ὅτι ὅταν πρωτοπῆγε στό ἀγιώνυμο ὄρος, παιδί δεκατεσσάρων ἐτῶν, δέν ἐγνώριζε τίποτα ἀπὸ τὰ κείμενα πού ἄκουγε. Ἐπιστράτευε ὅμως τῆ λεπτῆ προσοχῆ του, ἔτσι ὥστε νὰ γίνεи τὸ μυαλό του καὶ ἡ καρδιά του ἓνα ζωντανό λεξικό, πού ἀπὸ τίς ἐλάχιστες ἀρχικὰ κατανοούμε-

νες λέξεις μπορούσε σύν τῷ χρόνῳ νά ἐννοεῖ καί νά ἐρμηνεύει καί τίς χιλιάδες μετέπειτα γεμίζοντας ἀπό ἄρρητη ἐκπληξη, θαυμασμό καί χαρά γιά τό μεγαλεῖο τοῦ λειτουργικοῦ χαρισματικοῦ μας δυναμικοῦ. Πόσες φορές, γέρος ἀνήμπορος καί ἄρρωστος ἔβαζε τόν ἐπισκέπτη του νά τοῦ διαβάσει ἕναν ψαλμό ἢ ἕνα τροπάριο τῆς Παρακλητικῆς γιά νά τοῦ ἐμφυτεύσει τήν ὄρεξη καί τήν ἀγάπη στά ἀριστουργήματα τοῦ χριστοποιημένου ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ λόγου, πού κατά τόν ἅγιο γέροντα εἶχαν καί μορφωτική ἀξία καί ψυχοθεραπευτική καί ὄχι ψυχοαμυντική ἀπαξία.

Τέτοιες φωνές ἀκούγονται ἀπό διαφόρους ἐνδοεκκλησιαστικούς παράγοντες πού ἐπηρεάζονται ἀπό τήν κοσμική νοοτροπία, ἡ ὁποία συμφωνεῖ ἀπόλυτα μέ τοὺς ἀφελλνιστικούς καί ἀντιορθόδοξους κυβερνητικούς σχεδιασμούς. Γνωρίζετε, γνωρίζει ἡ Ἑλληνική κοινωνία ὅτι μέχρι πρότεροι διδάσκαμε ἐπτά ὥρες ἀρχαῖα Ἑλληνικά στή Δευτέρα Λυκείου καί ἀπό πέρυσι δύο, καί μόνο στή θεωρητική κατεύθυνση διδάσκουμε τέσσερις ὥρες;

Γιατί λοιπόν νά συσχηματισθοῦμε μέ τήν ἀφελλνιστική ἐκπαιδευτική νοοτροπία καί νά μὴ θεωρήσουμε μέγιστη τιμὴ μας ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μας ἐκ τῶν πραγμάτων ἔχει ἀναλάβει τή μοναδική καί ἀποκλειστική διακονία νά διδάσκει ὁλόκληρο τό λόγο τῆς θεανθρωπίνης ἀληθείας μέ τόν ὠραιότερο καί τελειότερο λόγο τῆς οἰκουμένης, στόν ὁποῖο λόγο ἔδωσε τήν εὐλογία του ὁ ἴδιος ὁ Κύριος; Γιατί ἐμεῖς νά πάψουμε νά εἶμαστε διδακτικοί;

Δόξα τῷ Θεῷ τὰ παιδιά μας εἶναι τόσο ἔξυπνα καί ἱκανά ὥστε καί ξένες γλῶσσες μαθαίνουν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ παιδιά τῆς Εὐρώπης πού δέν καταδέχονται εὐκολα νά μάθουν ἄλλη γλῶσσα ἐκτός ἀπὸ τήν ἐθνική τους καί τίς γλῶσσες τῶν κομποῦτερς. Ἄν λίγο πατρικά καί φιλόστοργα

τά βοηθήσουμε, θά ανακαλύψουν τούς παραδοσιακούς θησαυρούς τους καί δέ θά ρέπουν στά διάφορα ναρκωτικά, ψυχοναρκωτικά καί ἄλλα ὑποκατάστατα τῆς ἀληθινῆς εὐτυχίας. Ἡ δοκιμασμένη μας χριστοῖαματική ἑλληνοχριστιανική Παιδεία μπορεῖ ἀκόμα καί τώρα νά κάνει θαύματα καί νά κινητοποιήσει ἄρμονικά ὅλα τά ψυχοδυναμικά τους καί ὀλόκληρη τήν προσωπικότητά τους.

Ὁ ραδιοφωνικός σταθμός τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ Πειραιϊκή Ἐκκλησία, οἱ ἐρμηνευτικές ἐκδόσεις λειτουργικῶν κειμένων βοηθοῦν ἄλλωστε μαζί μέ τήν ἐνυπάρχουσα στά λειτουργικά κείμενα Χάρη τούς πιστούς νά τά καταλαβαίνουν, νά κατανοῦνται, νά τά μαθαίνουν καί νά χαίρονται νά τά ἀποστηθίζουν, μά κυρίως ψέλνοντάς τα νά ἔχουν πνευματικές ἀναβάσεις.

Υἱική ταπεινή μας πρόταση πρός τό Μακαριώτατο:

Καλέστε ἀπό τηλεοράσεως, δημοσίως ἤ μέ προσωπικές προσκλήσεις τούς μάχιμους φιλολόγους καί θεολόγους ἤ τούς ἄρι συνταξιοδοτηθέντας νά σᾶς βοηθήσουν στήν ἴδρυση φροντιστηρίων ἀρχαίων Ἑλληνικῶν, γιά νά ἀναλύονται φιλολογικά καί θεολογικά τά λειτουργικά μας κείμενα, γιά νά κατανοοῦνται ἀπό τούς πιστούς καί νά ἀποκρυπτογραφοῦνται τά ὑψηλά τους θεανθρώπινα μηνύματα, χωρίς νά ἀθετοῦνται *«ὄροι αἰώνιοι οὓς οἱ Πατέρες ἡμῶν ἔθεντο»*.

Ἡ κοσμική νοοτροπία μέσφ κοσμικοποιημένων θεολόγων προτείνει παραγκωνισμό τοῦ μοναστηριακοῦ μας Τυπικοῦ καί προβολή τοῦ Ἀσματικοῦ κοσμικοῦ Τυπικοῦ. Παρά ταῦτα ἡ κοσμική νοοτροπία πολεμαίει καί τό ἀσματικό τυπικό, ἀφοῦ βάλλει κατά τῆς ἀκολουθίας τοῦ Γάμου, ἡ ὁποία ἀνήκει στό ἀσματικό Τυπικό.

Ἐπομένως ἡ κοσμική νοοτροπία μέ ξερή λογική προτείνει τήν καταστροφή ὅλου τοῦ λειτουργικοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκ-

κλῆσις ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς μετατροπῆς τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ σέ ἀσματικό.

Εἶναι γνωστό βέβαια τοῖς πᾶσι πεπαιδευμένοις θεολόγοις ὅτι τὸ μοναστηριακὸ Τυπικὸ ἀποτελεῖ κορύφωση τῶν λειτουργικῶν ἐπιτευγμάτων μέ τις σοφές παρεμβάσεις τῶν μεγάλων Ὑμνογράφων τῆς Ἐκκλησίας μας, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκνοῦ καὶ Κοσμᾶ τοῦ Μελωδοῦ. Στόν ἔγκριτο τόμο τῶν Ἀπάντων Συμῶν Θεσσαλονίκης, ἔκδοση Ρηγόπουλου, καὶ στίς σελίδες 245-291 φαίνεται πολὺ καθαρά ἡ παράλληλη ἐκτίμηση τοῦ μεγάλου λειτουργιολόγου καὶ στοῦ ἀσματικό τυπικό καὶ στοῦ μοναστηριακό, ἡ πλεκτή χρῆσι τῶν ὁποίων ἦταν διαδεδομένη πολὺ προγενέστερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆ δικῆ του (15ο αἰῶνα). Ἡ γλυκύτητα τοῦ ἀσματικό Τυπικοῦ καὶ ἡ πνευματικότητα τοῦ Μοναστηριακοῦ τὰ καθέρωσαν στίς συνειδήσεις ἀλλὰ καὶ στίς λατρευτικὲς συνάξεις καὶ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν κοσμικῶν.

Τὸ μοναστηριακὸ Τυπικὸ καταξιώνει καὶ ἐμπλουτίζει καὶ ὀλοκληρώνει τὸ Ἀσματικό ἔτσι ὥστε ἀλληλοπεριχωρούμενα νὰ ἐκφράζουν οἰκουμενικά καὶ ἐκκλησιολογικά σύμπασαν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ. Ἦδη ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Βασιλείου τὰ μοναστήρια ἔδιναν τὴ λειτουργικὴ τους ἐμπειρία καὶ στίς ἐν τῷ κόσμῳ λατρευτικὲς συνάξεις, πρᾶγμα πού ἐπικροτεῖ καὶ ἐγκωμιάζει ὁ Μ. Βασίλειος.

Ἐπομένως, κάθε σύγχρονη ἀμφισβήτηση τοῦ Μοναστηριακοῦ Τυπικοῦ ἀποτελεῖ ἐκκοσμικοποιητικὴ παρέμβαση στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας σύστοιχη πρὸς τίς συγκρητιστικὲς παρεμβάσεις τῆς νέας παγκοσμιοποιητικῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἐκκοσμίκευση ἤδη ἔχει ἐπηρεάσει τὸν τρόπο μουσικῆς ἐκφορᾶς τῆς λατρείας μας σχεδόν σέ ὅλες τίς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ πολυφωνικὴ μουσικὴ ἐκφράζει τὴν

πολυδιάσπαση καί τόν πολυμερισμό τῆς κοινωνίας μας σέ μύρια μεμονωμένα ἄτομα. Ἡ Βυζαντινή μονοφωνική μουσική ἐκφορά τῶν ὕμνων τῆς Ἐκκλησίας μας ἐκφράζει τήν ἐνόητητα τῶν μυρίων προσώπων τῶν ἐν Χριστῷ ἐνωμένων καί ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ζώντων καί ὀδευόντων πρὸς τήν Βασιλείαν τῶν Οὐρανῶν. Ἡ μονοφωνική Βυζαντινή Μουσική ἀντιμάχεται ἐπιτυχῶς σήμερα τήν Εὐρωπαϊκή, καθ' ὅσον τό πλήρωμα τῶν πιστῶν, ἀνδρῶν, παιδιῶν καί γυναικῶν διαισθητικά καί πνευματικά ἀντιλαμβάνονται τή θεανθρώπινη λειτουργικότητά της, τήν ἀπόλυτη συμφωνία της μέ τό ἦθος καί ὕφος τῶν λειτουργικῶν κανόνων καί τροπαρίων καί τήν ἐνοποιτική ἐκκλησιολογική της χαρισματικότητα. Ἀνάμεσα σέ μιά καλὰ ὀργανωμένη Βυζαντινή χορωδία καί σέ μιά καλὰ ὀργανωμένη Εὐρωπαϊκή πολυφωνική, ἡ κοινή ἐκκλησιολογική συνείδηση τῶν ὀρθοδόξων δίνει προτεραιότητα στή Βυζαντινή, τήν ὁποία ὡς ἱεροπρεπῆ θεωρεῖ κατάλληλη γιά τή λατρεία τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ, τῆς Παναγίας καί τῶν Ἁγίων μας. Τήν κοσμική πολυφωνική μουσική τήν ἀφήνει γιά τά θέατρα καί τίς κοσμικές ἐορτές.

Ἀκόμα καί στά πιό κοσμικά περιβάλλοντα ἡ δημοτική μας μονοφωνική μουσική παράδοση συγκινεῖ καί ἐνθουσιάζει. Ἀκόμα καί στούς πιό χάλι, συγχρόνους γάμους, τό κέφι τῶν νέων καί τῶν μεγάλων ἀνάβει μέ τή συμβατή στήν ψυχολογία μας Δημοτική ἀσματική Παράδοση, ἡ ὁποία πάντοτε λειτουργεῖ ἐνοποιητικά.

Ἡ κοσμική νοοτροπία κάποιων κληρικῶν φαίνεται καί ἀπό τή μειωμένη ἐκτίμηση πού ἔχουν στήν ἱερά Ἀκολουθία τοῦ Γάμου. Ἐχουν προτείνει δική τους ἀτομική, ἡ ὁποία φυσικά ἔχει ἀπορριφθεῖ ὡς ἄγνωστη καί ἀσύμφωνη μέ τή μυριοδοκιμασμένη πασίγνωστη καί ἀποδεκτὴ ἀπό τίς μυριάδες τῶν εὐλογημένων ἀπ' αὐτήν χριστιανικῶν ζευγαριῶν.

Ἐπ' εὐκαιρία πρέπει ὅπωςδήποτε νά τονίσουμε ὅτι τόσο ἡ ἀριστουργηματικά συντεθειμένη ἱερή Ἀκολουθία τοῦ Ἀρραβῶνος καί τοῦ Γάμου, ὅσο καί ὀλόκληρο τό Σῶμα τῆς Λατρείας μας ἐπιδροῦν μεταποικτικά καί μεταπλαστικά στό Σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὥστε νά πετυχαίνει ζευγάρια μέ πιστότητα, ἀγάπη καί δημιουργικότητα, παιδιά καί νέους πού μποροῦν νά κρατήσουν τήν παρθενικότητά τους μαζί μέ τόν ἀγῶνα τους γιά προκοπή, ἐν Χριστῷ ἀγάμους πού θά ἀποτελοῦν τό ὑπέρλαμπρο Φῶς γιά τοὺς κοσμικούς, μέλη τίμια τῆς Ἐκκλησίας πού καί ἂν πέφτουν, ματώνουν, λαβώνονται, τραυματίζονται, μέσα σ' αὐτό τό χῶρο τῆς Λατρείας μας μέ τή μετάνοιά τους μποροῦν νά ὀρθοποδήσουν νά θεραπευθοῦν καί νά βροῦν τή θέση τους μέσα στό μακάριο χῶρο τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ἐπιτρέψτε μου ἐπίσης νά μεταφέρω τή σπαρακτική κραυγή τῶν παιδιῶν τῶν χωρισμένων πού βασανίζονται ἀπεγνωσμένα μέσα στό λευκό θάνατο, τήν ὀργή τῶν γυναικῶν πού τίς ἄφησαν οἱ ἄνδρες τους καί τό μῖσος τῶν ἀνδρῶν πού τοὺς ἀπάτησαν οἱ γυναῖκες τους καί τά τραγικότητα ναυάγια ἀπό τίς χιλιάδες καί χιλιάδες δολοφονικές ἐκτρώσεις πού καθημερινά ἐκτελοῦνται δίπλα μας.

Εὐχθεῖτε, Μακαριώτατε, νά μᾶς δίνει πολλή πολλή διάκριση ὁ Κύριος, γιά νά οἰκοδομοῦμε καί νά οἰκονομοῦμε σωστά τοὺς σπασμένους ἀνθρώπους καί νά μὴν ἐπηρεάζομαστε ἀπό τήν κοσμική δαιμονοκίνητη νοοτροπία, ἀμνηστεύοντας τά ἐγκλήματα καί κουκουλώνοντας ἀθεράπευτα τίς καταρρακωμένες ψυχές.

Ἡ κοσμική νοοτροπία εἰσβάλλει καμουφλαρισμένα καί στό ἱερό ἐξομολογητήριο, θέλει νά ἀποσπάσει καί νά τρέψει τοὺς πιστοὺς, ὅπως συμβαίνει στίς ἀθεωμένες Δυτικές χῶρες, πρὸς τοὺς ψυχοθεραπευτές, μέ τό πρόσχημα ὅτι οἱ

«πνευματικοί πατέρες» δέ γνωρίζουν τὰ ψυχιατρικά θέματα. Ἔτσι ὑποβάλλεται ἀπό τὴν κοσμική νοοτροπία ἡ ἀναγκαιότητα νά τιθασεύεται ἡ ἐλευθέρως δρῶσα ἄκτιστη Χάρη τῆς ἱερᾶς ἐξομολογήσεως ἀπό τοὺς κτιστοὺς ποικίλους ψυχοθεραπευτικούς μηχανισμούς. Ἀξίζει ἐδῶ νά ξαναθυμηθοῦμε τίς ὑποθῆκες τοῦ Ἐνταλητηρίου Γράμματος πρὸς τὸν Πνευματικό Πατέρα.

Ἡ κοσμική νοοτροπία ἐπίσης φαίνεται ἀπό τὴ μειωμένη ἐκτίμηση πού ἔχουν κάποιοι μορφωμένοι θεολόγοι καί κληρικοί κατὰ τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μισογελοῦν ὅταν τοὺς βλέπουν νά τελοῦν Ἁγιασμούς, Εὐχέλαια, εὐχές στίς λεχῶνες, εὐχές σέ οἰκοδομές καί σέ διάφορες ἄλλες περιστάσεις, διακονία στά κοιμητήρια, ποιμαντικές εὐκαιρίες ἄριστα ἐπινοημένες ἀπό τὴν Ἐκκλησία μας πού ζητάει καί διψάει γι' αὐτές ὁ λαός μας.

Ἄκουσα δύο κληρικούς συναδέλφους πού μιλοῦσαν πολύ ὑποτιμητικά γιὰ τίς εὐχές τῆς γεννήσεως, τῶν ὀκτῶ ἡμερῶν (τῆς ὀνοματοδοσίας) καί τοῦ σαραντισμοῦ. Ἐβραϊκές, ἀναχρονιστικές, ὑποτιμητικές τῆς γυναίκας καί τοῦ ἀνθρώπου τίς θεωροῦσαν. Ἐμεῖς οἱ ἀνάποδοι, οἱ κοσμικοποιημένοι τὰ βλέπουμε ἀνάποδα ὅλα καί κοσμικά. Διὰ τῶν εὐχῶν αὐτῶν εὐχαριστοῦμε τό Θεό γιὰ τό νέο ἄνθρωπο πού ἔφερε στόν κόσμο, ὁμολογοῦμε τὴν τραγικότητα τοῦ μεταπτωτικοῦ τρόπου γεννήσεως πού ἐπιλέξαμε μετὰ τὴν παρακοή καί εὐχόμαστε γιὰ τὴ σωματική καί ψυχική ὑγεία τοῦ παιδιοῦ καί τῆς μητέρας. Εἶναι τόσο πονεμένες, ἐξαντλημένες, κουρασμένες οἱ νέες μητέρες, πού ἔχουν πολλή μεγάλη ἀνάγκη ἀπό τίς εὐχές τῆς Ἐκκλησίας γιὰ νά στηριχθοῦν, πού μᾶς χιλιοευχαριστοῦν ὅταν φεύγουμε ἀπό τό σπίτι τους ἢ ὅταν σαραντισμένες-εὐλογημένες φεύγουν ἀνακουφισμένες μέ τό παιδάκι τους καί τό σύζυγό τους γιὰ τό σπίτι τους.

Πάντως ἡ Παναγίτσα μας δέν αἰσθάνθηκε καθόλου ὑποτιμητικά νά πάει μέ τό παιδάκι της, μέ τό Χριστό μας, μέ τό μνήστορα Ἰωσήφ, μέ τά δωράκια της, τά τρυγονάκια της στό Ναό καί νά σαραντίσει δίνοντας τό βρέφος της στό γηραλέο προφήτη Συμεών τό Θεοδόχο γιά νά σαραντίσει τόν Κύριο μας. Ἐκεῖνοι τό αἰσθάνθηκαν ἀπαραίτητο νά εὐλογηθοῦν ἀπό τόν πρεσβύτεν τοῦ νόμου, οἱ δικές μας νέες μπέρες ἐπίσης θεωροῦν ἀναγκαῖο νά εὐλογηθοῦν ἀπό τοὺς ἱερεῖς τῆς Χάριτος, ἐμεῖς οἱ ἱερεῖς τῆς Χάριτος ἀμφισβητοῦμε τή διακονία μας στό λαό τοῦ Θεοῦ καί μάλιστα στίς καινούργιες μπέρες μέ τά νεογέννητα βρέφη τους;

Τό κοσμικό φρόνημα παρεμβαίνει ἄλλοτε πρακτικά καί ἄλλοτε ἐπισημότερα γιά νά ἐκσυγχρονίσει τή λατρεία μας. Περικόπτει τά περίφημα ἀναγνώσματα τῶν πανηγυρικῶν ἐσπερινῶν καί τοῦ ὄρθρου, συντέμνει καί μικραίνει ἀκολουθίες κατὰ τό ἐκασταχοῦ ἐκάστοτε καί ὑπό ἐκάστου δοκοῦν, προτείνει τροποποιήσεις στίς θεσμοθετημένες νηστεῖες, γάμους καί χαρές σιτούς κληρικούς μετά τή χειροτονία, ἀπλούστευση τῆς διαδικασίας τοῦ Ὁρθόδοξου Βαπτίσματος, πολύ συχνή ἢ μή συχνή θεία Κοινωνία χωρίς προϋποθέσεις, καθορισμό ἐνός ἀποστολικοῦ καί ἐνός Εὐαγγελικοῦ Ἀναγνώσματος στό ἱερό Μυστήριον τοῦ Εὐχελαίου καί διάφορα ἄλλα.

Ὅλα τά παραπάνω συζητῶνται κατὰ καιροῦς στά Συνέδρια τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν χωρίς φυσικά τή συνολική Ὁρθόδοξη ἐμπειρία. Ἐπίσης οἱ παραπάνω κοσμικές προτάσεις-κοσμικές παρεμβάσεις ἔχουν γίνει διαδοχικῶς θέματα πρὸς συζήτηση τῆς μελλούσης Πανορθόδοξου Συνόδου. Οἱ κατάλογοι ἔχουν ἀλλάξει ἐπανελημμένα τά θέματα καί τοῦτο δείχνει ὅτι δέν εἶναι θέματα πού πραγματικά ἀπασχολοῦν τό Σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά σχολαστικοπροτεσταντικοί κοσμικοί πόθοι κληρικῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ

μέ ὀλιγάριθμα ἢ ἀνύπαρκτα ποίμνια, οἱ ὁποῖοι μέ τή μοντέρ-
να λογική τῶν μειονοτήτων θέλουν νά ἐπιβάλουν τίς κοσμι-
κές, ὀρθολογικές ἐκσυγχρονιστικές ἀπόψεις τους στό σῶμα
τῆς Ἐκκλησίας.

Εἶναι ὅμως πλέον ἢ βέβαιο ὅτι μιὰ τέτοια «Σύνοδος» ἡ
ὁποία δέ θά ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τό πλατύ φάσμα τῶν
Ἱεραρχῶν ἀπ' ὅλη τήν Οἰκουμένη, δέν πρόκειται νά τύχει
τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν Ὁρθόδοξων σέ ὁποιοσδήποτε ἀπο-
φάσεις της, ἀφοῦ μεθοδεύεται δειγματοληπτική μόνο ἐκπρο-
σώπηση ἀπ' ὅλες τίς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες ἐντός περιορι-
σμένης Ἐπιτροπῆς καί ὄχι Συνόδου μέ Ὁρθόδοξη Συνοδική
Ἐκκλησιολογική συνείδηση.

Οἴκοθεν καί εὐκόλα ἐννοεῖται ὅτι ἓνα τέτοιο σύστημα
Λατρείας μοναδικῆς καί ἀνεπανάληπτης στά παγκόσμια θρη-
σκευολογικά δεδομένα μέ κανένα τρόπο δέν μπορεῖ νά ἀνα-
κατευθεῖ μέ ἑτεροδόξες προσευχοῦλες ἢ μέ ἀλλόθρησκες
παραλογίες. Γι' αὐτό καί οἱ παιδαγωγικότετοι ἱεροί Κανόνες
δέν ἐπιτρέπουν συμπροσευχές.

Ἦδη ὑπάρχει πρόσφατη συγκλονιστική ὁμολογία Ρωμαι-
οκαθολικοῦ Καρδινάλιου, ὁ ὁποῖος παραδέχτηκε ὅτι ἡ λει-
τουργική μεταρρύθμιση πού πραγματοποιοῖσε ἡ ὀνομα-
σθεῖσα Δευτέρα Βατικάνειος Σύνοδος, γιά νά προσελκύσει
τόν κόσμο καί νά ἐκσυγχρονίσει τό λειτουργικό της σύστημα
ἀπέτυχε τοῦ σκοποῦ της, γιατί ὅλα ἔγιναν «ἀπόντος τοῦ
Παρακλήτου».

Μετά ἀπό μιὰ τέτοια πικρή ἐμπειρία καί ἀπροκάλυπτη
ὁμολογία ἀποτυχίας τῶν ἑτεροδόξων Δυτικῶν, ἐπιχειροῦμε
κοσμικούς πειραματισμούς στό ζωντανό καί γενικῶς παρα-
δεκτό Σῶμα τῆς Ὁρθόδοξου λατρείας μας;

Περιπεύει νά μνημονεύσουμε τίς καταλυτικές μεταρρυθ-
μιστικές παρεμβάσεις τῶν προτεσταντῶν στή λατρεία, συνέ-

πειες τραγικές τῶν ὁποίων εἶναι ἡ πλήρης ἀλλοτρίωσή της, ἡ πλήρης ἐκκοσμίκευσή της καί ἡ διάλυση κάποιων κοινοτήτων τους, πού ἀναγκάζονται καί νά πουλήσουν ἀκόμα τούς ναούς τους ἢ νά ἐνοικιάσουν κάποιους ναούς τους γιά ἐκθέσεις αὐτοκινήτων ἢ πολυτελῆ μπάρ καί καφετέριες.

Ἐμεῖς, δόξα τῷ Θεῷ, κτίζουμε περικαλλέστατους ἱερούς Ναούς καί Μοναστήρια δισεκατομμυρίων χωρίς κρατικές χορηγίες καί μόνο μέ τόν ὀβολό τοῦ Λαοῦ μας πού πολλαπλασιάζει ἡ Χάρη τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, οἱ πολλές πρεσβεῖες τῆς Παναγίας μας καί οἱ μεσιτεῖες τῶν Ἁγίων μας, μέ ἄφθαρτη καί ἀνεξάντλητη ζύμη τήν αὐθεντική ἀμετάβλητη Λατρεία.

Ἐπίμονη ἐπίδιωξη τῶν ἐκσυγχρονιστῶν πολιτικῶν τῆς πατρίδος μας εἶναι ἡ δημιουργία νέας Παραδόσεως. Ἡ πρόσφατη πρωθυπουργική ρήση εἶναι: «*Παράδοση σημαίνει νά δημιουργεῖς ἀπό τό μηδέν*» (καί ἐννοεῖ εὐκολα μηδενίζοντας ὄλο τό ἔνδοξο γιά μᾶς, ἄδοξο γι' αὐτόν παρελθόν). Ἡ Βάσω Παπανδρέου στή Βουλή τῶν Ἑλλήνων δῆλωσε εὐθαρσῶς: «*Γιά νά ἐπιβιώσουμε στήν ἐνωμένη Εὐρώπη πρέπει νά ξεχάσουμε αὐτό πού μέχρι σήμερα εἴμαστε*». Ἀπροκάλυπτα δηλαδή ἡ παγκόσμια κοινωνία τῆς Νέας ἀντίχριστης ἐποχῆς μᾶς θέλει ἄθεους, ἀπόλιδες καί ἀπάτριδες, ἀνέκφραστους, ἀνέραστους, δυστυχισμένους ἀγέλαστους τεχνοκράτες.

Εἶναι δυνατόν οἱ ἀντίστοιχες ἐκσυγχρονιστικές ἐκκοσμιευτικές μεταρρυθμίσεις στήν Ὁρθόδοξη θεανθρώπινη Λατρεία μας νά γίνουν συνεργοί στήν ἀντίχριστη ἰσοπεδωτική παγκοσμιοποιητική Νέα Ἐποχή;

Ἀντίθετα αὐτή ἡ Ὁρθόδοξη χριστοχαρισματική Λατρεία μας μπορεῖ νά γίνει σωστικός χριστοκαταλύτης πού μπορεῖ νά χριστοαναμορφώσει ὀλόκληρη τήν παγκόσμια κοινωνία μας... ἀφοῦ μέσα στούς στοργικούς καί πολύ φιλάνθρωπους κόλπους της περικλείει τήν πύο χειροπιαστή θεοσθένεια.

Ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης πιστεύει ὅτι αὐτὴ ἡ θεοσθένεια βρίσκεται στὰ σπλάχνα τῶν πνευματικῶν πατέρων, πού εἶναι ἐκάστοτε οἱ πιό σύγχρονοι καί πονετικοί ἄνθρωποι. Λέγει ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης: «γι' αὐτό φορᾶμε τό πολύ φαρδύ ράσο πού δηλώνει τὴν ἄφθονη καί ἀρχοντική ἐν Χριστῷ καί πρὸς ἀνθρώπους ἀγάπη». Καί ἔχει (αὐτό τό τίμιο ράσο) τό σχῆμα τοῦ τιμίου καί ζωοποιῦ σταυροῦ γιὰ νά ἐκφράζει τὴν ἄδολη, ἀνυπόκριτη καί ἀνιδιοτελεῖ χριστιανική ἀγάπη.

Αὐτὴ τὴ θεοσθενῆ Πατρική Τριαδολογική Ἀγάπη, εὐχηθεῖτε νά ἀντιλοῦμε ἀπὸ τίς ζωηφόρες πηγές τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας μας, κάθε φορά πού Λειτουργοῦμε, γιὰ προσωπική μας ἄντληση, καί γιὰ ἄντληση τοῦ συγχρόνου παγκοσμιοποιητικὰ καταπιεζομένου ἀνθρώπου.

Τελικό συμπέρασμα: Λειτουργική ἀνανέωση ναί! Ὡς νῦν καί αἰεὶ Ὁρθόδοξο Ἐκκλησιαστικό δεδομένο. Ὁχι ὅμως ὡς ζητούμενο...!

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ

(Δευτέρα 23.10.2000)

π. Θεοδώρου Ἰ. Κουμαριανοῦ
Λέκτορας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΒΑΣΙΚΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΣΤΗΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ
ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΤΑΞΕΩΣ (ΤΥΠΙΚΟΥ)
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Μακαριώτατε,
ἅγιοι πατέρες καί ἀδελφοί!

Εἴκοσι αἰῶνες παρουσίας τῆς Ἐκκλησίας μέσα στόν κόσμο εἶναι φυσικό νά ἔχουν ἀφήσει ὁ κάθε ἕνας τά δικά του σημάδια ἐπάνω στήν βασική ἐκφραση τῆς Ἐκκλησίας μας, στήν λατρεία της. Εἴκοσι αἰῶνες ἱστορίας χριστιανικῆς λατρείας καί ἐμεῖς, οἱ χριστιανοί ὅλοι, ὅσοι ἔχουμε τήν εὐλογία νά λατρεύουμε τόν Θεό καί νά συναζόμεστε συχνά πυκνά γιά τόν σκοπό αὐτό, ὀφείλουμε, πέρα ἀπό αὐτό πού σήμερα τελοῦμε, νά γνωρίζουμε τήν ἱστορία ὅλων τῶν αἰώνων λατρείας πού προηγήθηκαν. Τό γεγονός, ὅτι ὁ Θεός θέλησε νά μᾶς φέρει στόν κόσμο αὐτήν τήν συγκεκριμένη στιγμή, δέν εἶναι τυχαῖο. Τό γεγονός ὅτι φέρουμε μία παράδοση εἴκοσι αἰώνων ἔχει πολύ μεγάλη σημασία γιά τήν συνεισφο-

ρά μας σήμερα στήν αἰώνια λατρεία τῆς Ἐκκλησίας. Ἕνα ἐλάχιστο μέρος αὐτῆς τῆς εὐθύνης θά προσπαθήσουμε μέ τήν εἰσήγησή μας νά καλύψουμε, ὥστε νά ἔχουμε νά δώσουμε λόγον «παντί τῷ αἰτοῦντι ὑμᾶς λόγον» (Α΄ Πέτρ. 3, 15). Μέ τήν μικρή αὐτή φράση ὁ ἅγιος Ἀπόστολος Πέτρος μᾶς εἰσάγει στό θέμα μας μέ τόν καλύτερο τρόπο. Ὁ λόγος, γιά τόν ὁποῖο μᾶς ὁμιλεῖ ὁ Ἀπ. Πέτρος, συνδέεται μέ τήν λειτουργική ζωή τῆς χριστιανικῆς κοινότητας. Λέγει συγκεκριμένα: «Κύριον δέ τόν Θεόν ἀγίασατε ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, ἔτοιμοι δέ αἰεὶ πρὸς ἀπολογίαν παντί τῷ αἰτοῦντι ὑμᾶς λόγον περὶ τῆς ἐν ὑμῖν ἐλπίδος». Ἡ συμμετοχή στήν λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας σέ ὅλες τῆς τῆς μορφές, ὁ ἀγιασμός τοῦ Θεοῦ «ἐν ταῖς καρδίαις», συνδέεται μέ τήν ἐλπίδα τῆς πίστεως μας καί τήν ἀναγκαία ἐτοιμότητα, ὥστε νά ἔχουμε νά δώσουμε λόγον. Ἡ ἔρευνα τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας μας σκοπὸ ἔχει τήν ἀποκάλυψη καί τήν μελέτη τοῦ λόγου «περὶ τῆς ἐν ἡμῖν ἐλπίδος».

Θά προσπαθήσουμε νά ἐπισημάνουμε συγκεκριμένα ἱστορικά γεγονότα καί μαρτυρίες, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιγράφεται ἡ Λειτουργικὴ Τάξη τῆς Ἐκκλησίας μας, ὅπως ἐπίσης ἀνιχνεύονται οἱ ἀλλαγές καί ἡ ἐξέλιξη πού ὑπέστη. Ἀλλαγές, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται βασικά στήν προσαρμογὴ τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως στὸ ἐκάστοτε διαμορφούμενο ἱστορικό, κοινωνικό, πρακτικό, ἐκκλησιαστικό καί πρό πάντων θεολογικό περιβάλλον. Λέγουμε προσαρμογὴ τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως, διότι οἱ ἀλλαγές σέ αὐτήν (καί θά μᾶς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά δοῦμε μαζί πολλά παραδείγματα) συνήθως συμβαίνουν ὡς ἐπακόλουθο κάποιων ἐξελίξεων σέ ἄλλους χώρους τῆς ἐκκλησιαστικῆς, γενικά, ζωῆς. Ἡ λειτουργικὴ προσαρμογὴ ἔρχεται, ἄλλοτε ἀνεπαίσθητη καί ἄλλοτε συνειδητὴ καί προγραμματισμένη, γιά νά μεταφέρει στήν καθημερινή ζωή

τῆς Ἐκκλησίας κάποια θεολογική πρόοδο ἢ μία ἐξ ἴσου ση-
μαντική πρακτική ἀνάγκη. Ὁ τρισάγιος ὕμνος: «Ἅγιος ὁ
Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς», ὁ
ὕμνος: «Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ...», ἡ ἰδιαίτε-
ρη μνημόνευση καὶ ἀπονεμόμενη τιμὴ πρὸς τὴν Ὑπεραγία
Θεοτόκο, ἡ τιμὴ τῶν εἰκόνων, ὁ ὕμνολογικός πλοῦτος ἀπο-
τελοῦν συνέπειες τῆς ἀποκαλύψεως τῶν δογμάτων τῆς πίστε-
ως μας μέσα στὴν ἱστορική πορεία τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἀφ'
ἐτέρου, ἡ γενικὴ ἐπικράτηση τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, ἡ μετάλ-
λαξη τῆς εισόδου στὸν ναὸ σὲ «μικρὰ εἴσοδο» τῆς Θείας Λει-
τουργίας, ἡ κατάργηση τῆς καθέδρας τοῦ ἀρχιερέως καὶ τοῦ
συνθρόνου τῶν πρεσβυτέρων σὺν βάθος τῆς ἀψίδος τοῦ
ἀγίου βήματος, ἡ σμίκρυνση τῶν διαστάσεων καὶ ἡ ἀλλαγὴ
τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ τῶν ἱερῶν ναῶν, ἀποτελοῦν
μέ τὴν σειρά τους συνέπειες πρακτικῶν ἀναγκῶν, πού ἔχουν
ἐπίσης σχέση μέ τὴν ἱστορική παρουσία τῆς Ἐκκλησίας μέσα
στὸν κόσμο.

Οἱ δύο βασικοὶ παράγοντες τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως

Στὴν διαμόρφωση τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως διακρίνουμε
δύο βασικοὺς παράγοντες: Εὐχολόγιο καὶ ὕμνολογία, οἱ
ὁποῖοι παρουσιάζουν πολὺ διαφορετικὴ ἐξέλιξη! Ἡ διαφο-
ροποίηση δὲν εἶναι τυχαία. Ὁ μακαριστὸς πατὴρ Ἀλέξαν-
δρος Σμέμαν ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ὅτι Εὐχαριστία καὶ λει-
τουργία τοῦ χρόνου εἶναι οἱ δύο βασικοὶ δομικοὶ λίθοι τῆς
λειτουργικῆς παραδόσεως, ἀπὸ τὴν συνάφεια τῶν ὁποίων
δημιουργοῦνται ὅλοι οἱ κανόνες τῆς τάξεως τῆς λατρείας¹. Ὁ
ἕνας, ἡ Εὐχαριστία, εἶναι τὸ σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητο ἐπανα-
λαμβανόμενο μυστήριον, κέντρο τῆς λατρείας, πού κυριαρχεῖ
ἐπάνω στὸν χρόνο, καὶ ὁ ἄλλος, ἡ λειτουργία τοῦ χρόνου,
εἶναι τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς λατρείας, πού ὑποτάσσεται στὸν

χρόνο καί καθορίζεται ἀπό αὐτόν. Στά δύο αὐτά μέρη ἀντικατοπτρίζονται τὰ δύο ξεχωριστά μέρη τῆς λατρείας τῶν ἀποστολικῶν χρόνων σύμφωνα μέ τήν περιγραφή τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων: «καθ' ἡμέραν προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδόν ἐν τῷ ἱερῷ», ἡ κοινή λατρεία στόν Ναό, «κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον», καί ἡ ἰδιαίτερη λατρεία τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Αὐτά τὰ δύο μέρη σφραγίζουν ἔκτοτε τήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας καί, παρά τήν δραματική μείωση τῶν ἐξ ἰουδαίων χριστιανῶν καί τήν ἀπόλυτη ἀπεξάρτηση τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων ἀπό τό ἰουδαϊκό περιβάλλον ἀπό πολύ ἔνωρίς, παραμένουν μέσα στούς αἰῶνες οἱ θεμέλιοι λίθοι τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

Μποροῦμε, λοιπόν, ἐμεῖς νά δεχθοῦμε τήν ἐξῆς σχηματοποίηση: στό Εὐχολόγιο, στό ὁποῖο καταγράφονται πρῶτα πρῶτα οἱ Θεῖες Λειτουργίες, εὐρίσκεται τό σταθερό μέρος τῆς Τάξεως τῆς λατρείας, καί στά ὑπόλοιπα βιβλία, πού σχετίζονται μέ τό Ὠρολόγιο καί εὐρίσκονται σέ αὐτά καταγεγραμμένοι οἱ ὕμνοι, εὐρίσκεται τό μεταβλητό μέρος τῆς Τάξεως τῆς λατρείας. Ὅπως σημειώσαμε, τὰ δύο αὐτά στοιχεῖα, Εὐχολόγιο καί ὕμνολογία, ἀκολούθησαν διαφορετική πορεία, παρ' ὄλο πού διαρκῶς συμπλέκονται κατά τήν τέλεση τῆς λατρείας μας. Ἡ διαφορά στήν ἐξέλιξή τους ἔγκειται στό γεγονός ὅτι τό περιεχόμενο τοῦ Εὐχολογίου ἀλλάζει πολύ δύσκολα, ἐνῶ ὕμνοι συνεχῶς συντίθενται καινούργιοι, ὅπως ἐπίσης συνεχῶς ἀλλάζει ὁ τρόπος ἐκτελέσεώς τους.

Σταθμοί στήν ἐξέλιξη τοῦ Εὐχολογίου

Ὅταν στήν Ἑλληνική Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία σήμερα μιλοῦμε γιά τὰ θέματα αὐτά πρέπει νά γίνει σαφές ὅτι ἐννοοῦμε τό Εὐχολόγιο καί τίς διατάξεις πού διαμορφώθηκαν στήν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί κληροδοτήθη-

καν σέ όλες σχεδόν τίς Ὁρθόδοξες κοινότητες, σέ ὄλην τήν οἰκουμένην. Ἡ διευκρίνιση αὐτή εἶναι ἀπαραίτητη ἐξ ἀρχῆς γιά νά μπορέσουμε νά παρακολουθήσουμε τίς ἐξελίξεις².

Ὁ,τι ὑπῆρχε στό Εὐχολόγιο κατά τόν ν' αἰ., ἀπό τότε δηλαδή πού σώζεται τό παλαιότερο Εὐχολόγιο τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως πού διαθέτουμε σήμερα, αὐτό ὑπάρχει καί σήμερα στό ἔντυπο Εὐχολόγιο, πού χρησιμοποιοῦμε. Σχεδόν τίποτε δέν ἔχει ἀφαιρεθεῖ. Κάποιες Εὐχές μόνον στίς Ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, οἱ ὁποῖες ὑπέστησαν τίς συνέπειες ἀπό τήν ἀλλαγὴ τοῦ τυπικοῦ (περί τοῦ ὁποῖου θά μιλήσουμε πῶς κάτω). Πολύ λίγες συγκριτικά Εὐχές ἔχουν προστεθεῖ. Εἰδικότερα, μία ἢ δύο Εὐχές ἔχουν προστεθεῖ στήν Θεία Λειτουργία, στό πρῶτο μέρος μάλιστα τῆς Θείας Λειτουργίας, στήν Λειτουργία τοῦ Λόγου ἢ, ὅπως παλαιότερα λέγαμε, στήν Λειτουργία τῶν κατηκουμένων, κάποιες Εὐχές τοῦ Γάμου ἔχουν ἀναπτυχθεῖ καί μία δύο ἔχουν προστεθεῖ, στήν ἀρχή καί στό τέλος τῆς Ἀκολουθίας, κάποιες Εὐχές στήν Ἐξομολόγηση καί ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπό προϋπάρχουσες καί ἀπό καινούργιες Εὐχές τό Εὐχέλαιο. Καμμία προσθήκη Εὐχῶν δέν ἔχει γίνῃ στίς Ἀκολουθίες τοῦ Ἑσπερινοῦ καί τοῦ Ὁρθρου, στό Βάπτισμα (μόνον στήν Ἀπόλυση πού ἀκολουθεῖ μετὰ τό Βάπτισμα), στίς Χειροτονίες, στά Ἐγκαίνια Ναοῦ, στόν Μεγάλο Ἁγιασμό καί στήν Γονυκλισία τῆς Πεντηκοστῆς. Δέν ἀναφερόμαστε καθόλου στίς περιστάτικες Εὐχές καί Ἀκολουθίες, διότι ἀπό τήν φύση τους εἶναι περιστάτικες, καί εἶναι ἀναμενόμενο ἕως ἐπιβεβλημένο, νά προσαρμολογῶνται στίς τακτικές ἢ ἔκτακτες ἀνάγκες τῶν πιστῶν κάθε ἐποχῆς. Ἡ σταθερότητα αὐτή τῶν Εὐχῶν δέν συνεπάγεται βέβαια τήν σταθερότητα τῶν ποικίλων καί λεπτομερῶν διατάξεων, βάσει τῶν ὁποῖων τελοῦνται οἱ Ἀκολουθίες ἢ τά Μυστήρια πού ἀναφέραμε. Γιά τήν Θεία Λειτουργία θά ποῦμε ἀρκε-

τά πιά κάτω καί ἔτσι θά γίνει ἀντιληπτό αὐτό πού ἐπισημαίνουμε ἐδῶ. Τό Βάπτισμα γιά πολλούς αἰῶνες ἐτελεῖτο πάντοτε ἀπό ἀρχιερέα σέ ξεχωριστό χῶρο, τό Βαπτιστήριο, λίγες φορές τό χρόνο γιά πολλούς βαπτιζομένους καί ἀκολουθεῖτο πάντοτε ἀπό πανηγυρική Θεία Λειτουργία. Οἱ καθημερινές Ἀκολουθίες ἐπίσης τοῦ Ἑσπερινοῦ καί τοῦ Ὁρθρου εἶχαν ἐντελῶς διαφορετική διάταξη ἀπό αὐτήν πού γνωρίζουμε σήμερα μέ τίς ἴδιες πάντα Εὐχές.

Ἕνα ἐρώτημα, πού δημιουργεῖται ἀμέσως, καί ἀφορᾷ στήν ποιότητα τῶν ἐξελίξεων εἶναι τό ἐρώτημα περί τῆς προελεύσεως αὐτῶν τῶν Εὐχῶν, πού ἐμπλουτίζουν τό Εὐχολόγιο. Ἀπό ποῦ προέρχονται αὐτές οἱ «καινούργιες» Εὐχές; Πρόκειται πραγματικά γιά καινούργιες συνθέσεις, πού γράφτηκαν γιά νά προστεθοῦν σέ ἕνα ὀρισμένο σημεῖο μίας ὑπάρχουσας Ἀκολουθίας, ἢ πρόκειται περί παλαιότερων Εὐχῶν, πού μεταφέρθηκαν ἔτοιμες ἀπό κάπου ἄλλοῦ καί ἐνετάχθησαν στό σημεῖο, πού τίς βλέπουμε στό Εὐχολόγιο; Μετά ἀπό τό πρῶτο αὐτό ἐρώτημα δημιουργεῖται καί ἕνα δεύτερο πολύ σχετικό ἐρώτημα: ποιές ἀκριβῶς εἶναι οἱ Εὐχές τοῦ πρωταρχικοῦ Εὐχολογίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ἀπό ποῦ προέρχονται;

Ὅπως εἶναι γνωστό στήν Κωνσταντινούπολη μεταφέρθηκε τόν δ' αἰ. τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό τό Εὐχολόγιο, δηλαδή τήν συλλογή τῶν Εὐχῶν, πού ἦταν ἐν χρήσει στήν Ἀντιόχεια καί στά Ἱεροσόλυμα. Ποιές Εὐχές, ἀπό αὐτές πού βλέπουμε τόν ν' αἰ., εἴτε στίς δύο Θεῖες Λειτουργίες εἴτε στά ἄλλα Μυστήρια καί Ἀκολουθίες, προέρχονται ἀπό ἐκεῖνο τό πρωταρχικό Εὐχολόγιο τῆς Ἀντιοχείας καί ποιές Εὐχές προσετέθησαν στήν Κωνσταντινούπολη μετά τόν δ' αἰ.; Τά ἐρωτήματα αὐτά δέν ἔχουν ἀπαντηθεῖ τελειωτικά ἀκόμη. Ἡ ἔρευνα τῶν χειρογράφων Εὐχολογιῶν σήμερα εὐρίσκεται σέ

αυτό τό σημείο. Αυτό πού μπορούμε νά πούμε εἶναι ὅτι διακρίνουμε τρία στρώματα, τά ὁποῖα ἤδη ὑπαινιχθήκαμε: πρῶτον, τό πρωταρχικό, πού περιλαμβάνει τίς Εὐχές πού ἀνῆκαν στό Εὐχολόγιο τῆς Ἀντιοχείας καί τῶν Ἱεροσολύμων καί μεταφέρθηκαν ὅπως ἦταν στήν Κωνσταντινούπολη κατά τόν δ' αἰ., τό δεύτερο στρώμα, μέ τίς Εὐχές πού προσειέθησαν στήν Κωνσταντινούπολη μεταξύ τοῦ δ' καί τοῦ ν' αἰ., καί τό τρίτο στρώμα, μέ τίς Εὐχές πού βλέπουμε τήν εἰσαγωγή τους στό Εὐχολόγιο στά σωζόμενα χειρόγραφα ἀπό τόν ν' αἰ. καί ἐξῆς. Τά στοιχεῖα, πού ἔχουμε μέχρι στιγμῆς γιά τήν τελευταία περίοδο, μᾶς δείχνουν ὅτι οἱ Εὐχές, πού ἐμπλουτίζουν τό Εὐχολόγιο τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετά τόν ν' αἰ., εἶναι οἱ ἀρχαῖες Εὐχές καί ἔχουν συγγραφῆί στά ἔνδοξα κέντρα τῶν τεσσάρων πρώτων αἰώνων τοῦ Χριστιανισμοῦ, στά Ἱεροσόλυμα, στήν Ἀντιόχεια ἢ στήν Ἀλεξάνδρεια καί πιθανόν νά εἶχαν ἐνταχθεῖ τότε σέ διαφορετικές Ἀκολουθίες, ἀπό αὐτές στίς ὁποῖες ἐντάσσονται ἀργότερα στό Εὐχολόγιο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κάποια στιγμή ἀκολουθώντας ποικίλους δρόμους ἔφθασαν καθυστερημένα στήν Κωνσταντινούπολη καί ἐνετάχθησαν στίς θέσεις, πού τίς βλέπουμε σήμερα. Ὑπάρχουν βέβαια κάποιες περιπτώσεις Εὐχῶν, πού συντίθενται στήν Κωνσταντινούπολη. Τέτοιου εἴδους, κατά πᾶσα πιθανότητα, πρέπει νά εἶναι ἡ Εὐχή τοῦ Τρισαγίου ὕμνου: «Ὁ Θεός ὁ ἅγιος, ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος...», κάποιες Εὐχές τοῦ Γάμου καί τοῦ Εὐχελαίου. Ἐνῶ ἡ Εὐχή τοῦ Εὐαγγελίου: «Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, φιλάνθρωπε δέσποτα...», πού λέγουμε σήμερα στήν Θεία Λειτουργία, ὅπως ἐπίσης ἡ Εὐχή τοῦ θυμιάματος: «Θυμιάμά σοι προσφέρομεν, Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν,...», πού λέγουμε στήν Πρόθεση, γνωρίζουμε ὅτι προέρχονται ἀπό τούς Ἁγίους Τόπους καί ἀνῆκαν στόν Ὅρθρο, ὄχι στήν Θεία Λειτουργία³.

Ἀρχίζουμε, λοιπόν, τὴν μελέτη μας ἀπὸ τὴν κτίση τῆς Κωνσταντινουπόλεως στίς ἀρχές τοῦ δ' αἰ. Ὅλα ὅσα προηγήθηκαν ἀποτελοῦν τὴν περίοδο τῆς «προϊστορίας» γιὰ τὴν Λειτουργικὴ Τάξη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀποτελοῦν ἓνα μεγάλο κεφάλαιο, πού συνδέεται μὲ τὴν γένεση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ποικίλων Λειτουργικῶν Τύπων σέ ὅλην τὴν ἔκταση τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖο ὁμως ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς μελέτης. Μὲ τὴν ἴδρυση τῆς καινούργιας Πόλεως δημιουργεῖται τὸ καινούργιο κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας, τὸ ὁποῖο λαμπρύνουν μὲ τὴν παρουσία τους μεγάλες καὶ θαυμασιές προσωπικότητες πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, πού σφραγίζουν ἐπάξια κάθε πτυχή τῆς ζωῆς της. Παράλληλα μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη σημαντικό ρόλο στήν διαμόρφωση τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως παίζει ἡ Ἁγία Πόλη τῶν Ἱεροσολύμων μὲ τὰ μεγάλα προσκυνήματα τῶν Ἁγίων Τόπων καὶ τῶν μεγάλων μοναστηριακῶν κέντρων, πού δημιουργοῦνται ἐκεῖ ἀπὸ τὸν δ' αἰ. ἐπίσης καὶ ἐξῆς. Ὁ Μέγας Βασίλειος εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους προσκυνητές τῶν ἱερῶν αὐτῶν τόπων καὶ ταυτόχρονα εἶναι ὁ διαμορφωτής καὶ συγγραφέας τῆς Θείας Λειτουργίας, πού ἕως τὸν 1' αἰ. ἀποτελοῦσε τὴν κατ' ἐξοχὴν Θεία Λειτουργία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δύο πράγματα πρέπει νά προσέξουμε σέ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Πρῶτον, ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀποτελοῦσε τὴν βασικὴ κυριακάτικη καὶ ἑορταστικὴ Θεία Λειτουργία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕως τὸν 1' μὲ 1α' αἰ. Ἀντίστροφα δηλαδὴ ἀπὸ αὐτὸ πού συμβαίνει σήμερα, πού ὅταν μιλοῦμε γιὰ Θεία Λειτουργία ὁ νοῦς μας πηγαίνει ἀμέσως στήν Θεία Λειτουργία τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου, πού τελοῦμε καθημερινά. Ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅταν ἐγκатаστάθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τὸ 398, νά βρῆκε τὴ

Θεία Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου τελούμενη ἐκεῖ. Μή ξεχνοῦμε ὅτι δεκαοκτώ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν χρυσορρήμονα ἅγ. Ἰωάννη ἀρχιεπίσκοπος στὴν Κωνσταντινούπολη διετέλεσε, γιὰ σύντομο χρονικό διάστημα βέβαια, ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ὁποῖος προφανῶς γνώριζε καὶ τελοῦσε τὴν Θεία Λειτουργία, πού εἶχε συγγράψει ὁ τότε προσφάτως τελειωθεὶς Μέγας Βασίλειος. Δέν ἀποκλείεται ἡ ἐντυπωσιακὴ προσωπικότητα τοῦ ἅγ. Γρηγορίου νὰ εἶναι ἡ μόνη δύναμη, πού ἐπέβαλε τὴν Ἀναφορά τοῦ Μεγάλου Βασιλείου στὴν βασιλεύουσα. Ἄν ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἶναι μέ μεγάλην ἀκρίβεια χρονολογημένη στὸν δ' αἰ., αὐτὴ τοῦ ἅγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἀποτελεῖ πολὺ ἀρχαιότερο δημιούργημα. Ἡ σύνθεσις τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς τῆς Λειτουργίας αὐτῆς μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ ἀποστολικά χεῖλη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιοπρεπῆ λιτότητα τῶν φράσεών της καὶ τὴν ἀπλότητα τῶν θεολογικῶν ὅρων πού περιλαμβάνει. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἶναι αὐτὸς πού ἔκαμε τὴν τελευταία φιλολογικὴ καὶ καλογολικὴ περισσότερο ἐπέμβαση στὸ ἀρχαῖο καὶ σεβαστὸ κείμενο, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ πολὺ διακριτικὴ θεολογικὴ ἐπιμέλεια, ἰδιαίτερα στὴν τριαδολογία τοῦ κειμένου. Φράσεις, ὅπως: «ὧν ἴσμεν καὶ ὧν οὐκ ἴσμεν, τῶν φανερῶν καὶ ἀφανῶν εὐεργεσιῶν», εἶναι σίγουρα δικές του⁴. Δεύτερον πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι, ὅταν λέγουμε Θεία Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἢ τοῦ ἅγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἐννοοῦμε, ὅτι οἱ ἅγιοι αὐτοὶ Πατέρες ἔγραψαν ἢ χρησιμοποιοῦσαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τους τὰ κείμενα ὀρισμένων μόνον Εὐχῶν τῆς Θείας Λειτουργίας, ὅπως τὴν γνωρίζουμε σήμερα. Οἱ Εὐχὲς αὐτὲς μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς βασικὲς Εὐχὲς τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ περιλαμβάνονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν Λειτουργία τῆς Εὐχαριστίας, μεταξύ τῆς Εὐχῆς τῶν Κατηχουμένων δηλαδὴ

καί τῆς Εὐχῆς μετά τήν Θεία Μετάληψη, ἐνῶ δέν ἔχουν καμμία σχέση μέ τά διακονικά αἰτήματα καί τήν λεπτομερῆ διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας, ἡ ὁποία τήν ἐποχή ἐκείνη βέβαια ἦταν ἀρκετά διαφορετική ἀπό αὐτήν πού ἐφαρμόζουμε σήμερα.

Ἐνα ἀκόμη χαρακτηριστικό στοιχεῖο τῆς παραδόσεως τοῦ Εὐχολογίου εἶναι ἡ ἀπόλυτη πιστότητα στό κείμενο τῶν Εὐχῶν. Εἶδαμε τόν ἅγ. Ἰωάννη τόν Χρυσόστομο νά ἐπιμελεῖται τό κείμενο μίας προϋπάρχουσας Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς. Ἀπό τήν ἐποχή ἐκείνη, ὅμως καί ἐξῆς εἶναι θαυμαστή ἡ φροντίδα καί ἡ προσοχή ὄλων γιά τήν διατήρηση τοῦ παραδομένου κειμένου ὡς ἔχει, φροντίδα πού φθάνει ἕως τίς πρὸ μικρές λεπτομέρειες καί ἀφορᾶ σέ ὅλες τίς Εὐχές τοῦ Εὐχολογίου, ὄλων τῶν Μυστηρίων καί τῶν Ἀκολουθιῶν. Ἡ φροντίδα αὐτή γίνεται ἀκόμη πρὸ θαυμαστή, ὅταν συγκριθεῖ μέ τήν σχετική ἐλευθεριότητα, πού φαίνεται ὅτι ἐπικρατεῖ κατά περιόδους σέ ἄλλες περιοχές μακριά ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Χειρόγραφα Εὐχολόγια ἀντιγράφονταν σέ ὅλες τίς γειτονιές τῆς αὐτοκρατορίας, σέ μεγάλες πόλεις καί ἰδιαίτερα σέ μεγάλα μοναστήρια, στούς Ἁγίους Τόπους, στό Σινᾶ, στήν Κύπρο, στήν Ἀλεξάνδρεια, στήν Κρήτη, στήν Ἑλλαδική χερσόνησο, στήν Μεγάλη Ἑλλάδα, τήν Νότια Ἰταλία δηλαδή καί τήν Σικελία. Μεταξύ ὄλων αὐτῶν ξεχωρίζουν γιά τήν ἀπόλυτη πιστότητά τους στά κείμενα τά Εὐχολόγια ἐκεῖνα, πού γράφονται στήν Κωνσταντινούπολη καί γενικότερα σέ μέρη, πού σχετίζονται στενά καί ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἀπό τό αὐτοκρατορικό κέντρο. Ἀντίθετα περιφερειακά χειρόγραφα, ὅπως κατ' ἐξοχήν αὐτά τῆς Νότιας Ἰταλίας καί τῆς Σικελίας, καί μερικά ἄλλα, κάποιων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, λίγα ἀπό τήν Μονή Σινᾶ, καί προφανῶς κατά διάφορες χρονικές περιόδους, ἐπιδεικνύουν μίαν ἐλευθερία στήν σύνταξη νέων

Εὐχῶν καί στήν ἐπέμβαση στό κείμενο τῶν ἀρχαιοτέρων Εὐχῶν καί τήν δημιουργία νέων παραλλαγῶν. Ἡ συντριπτική πλειοψηφία αὐτῶν τῶν παραλλαγῶν δέν ἔφθασε ποτέ στήν Κωνσταντινούπολη καί δέν ἐπηρέασε καθόλου τά κείμενα τοῦ Εὐχολογίου⁵.

Σταθμοί στήν ἐξέλιξη τῆς ὑμνογραφίας

Ἄν τό Εὐχολόγιο ἐκπροσωπεῖ τήν ἀπόλυτη ὑπακοή σέ ὅ,τι ἔχει παραδοθεῖ, γιά τό ὑμνολογικό μέρος τῆς λατρείας δέν ἰσχύει τό ἴδιο. Ἡ ὑπακοή ἐδῶ στήν παράδοση παίρνει ἄλλη μορφή. Ὑμνοι συνεχῶς γράφονται καινούργιοι, ὄχι μόνον ἐπάνω στίς παραδεδομένες δομές, ἀλλά κατά καιροῦς δημιουργοῦνται καινούργιες μορφές ὕμνων καί νέα πρότυπα, ἐπάνω στά ὁποῖα συντίθενται νέες δημιουργίες. Στήν δημιουργία αὐτοῦ τοῦ μεγάλου πλούτου πρωταγωνιστές, ὅπως εἶπαμε, εἶναι δύο μεγάλες πόλεις καί οἱ αἰτίες, πού δίδουν ὄψη στίς ἀλλαγές, εἶναι ὀρισμένα σημαντικά ἱστορικά γεγονότα, πού συνδέονται μέ μεγάλες καταστροφές καί ὑποδουλώσεις. Γιά τοὺς Ἁγίους Τόπους μεγάλες ἀναστατώσεις ἐπέφεραν ἡ κατάληψη ἀπό τοὺς Πέρσες τό 614, ἐπί αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, καί ἡ καταστροφή τῶν Ἱεροσολύμων καί τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως ἀπό τοὺς Ἄραβες τοῦ χαλίφη Χακίμ τό 1009, ἐπί Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου. Γιά τήν Κωνσταντινούπολη μεγάλες ἀνακατατάξεις ἔφερε ἡ εἰκονομαχία (726-843) καί ἡ Φραγκοκρατία (1204-1261). Ἡ πῶς σημαντική ἐπίπτωση ἀπό τίς καταστροφές καί τίς ἀλώσεις στήν λειτουργική ζωή τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν πόλεων εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ πατριάρχη ἀπό τήν θέση του γιά μεγάλο ἢ μικρό χρονικό διάστημα. Κάθε φορά πού ἀποκαθίστατο ἡ λειτουργική ζωή μέ τήν ἐπάνοδο τοῦ πατριάρχη ἀναπόφευκτα δημιουργοῦνταν οἱ κατάλληλες συνθῆκες γιά μικρές

ἡ μεγάλες ἀλλαγές. Καί εἶναι εὐνότος ὁ λόγος. Ὁ ἅγ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης μέ λύπη διαπιστώνει τὴν ἀδυναμία τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ παλαιοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν πόλεων λόγω τῆς μακρόχρονης κατοχῆς τῶν Φράγκων. Ἐπαψαν πλέον οἱ ἱερεῖς, οἱ διάκονοι, οἱ ἀναγνώστες καί οἱ ψάλτες νά γνωρίζουν τό τυπικό αὐτό καί τίς διατάξεις του, ἔτσι πολύ εὐκόλα ἐφαρμόσθηκε ἓνα νέο τυπικό, αὐτό πού ἐγνώριζαν καί ἐφάρμοζαν ἀδιάκοπα στά μοναστήρια, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν καί τότε κιβωτοὶ διαφυλάξεως τῆς πίστεως.

Μποροῦμε, λοιπόν, νά διαιρέσουμε τὴν ἱστορία τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως στίς ἐξῆς περιόδους⁶:

α'. Ἀπό τὴν κτίση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τό 330, ἕως τὴν ἀνάρρηση στόν θρόνο τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, τό 610, πού συνδέεται μέ τὴν ἀπειλητικὴ παρουσία τῶν Περσῶν στὴν γειτονιά τῶν Ἁγίων Τόπων. Τὴν περίοδο αὐτὴ χαρακτηρίζουμε ὡς αὐτοκρατορικὴ. Μεγάλοι αὐτοκράτορες, ὅπως ὁ Θεοδόσιος ὁ Μέγας (379-395) καί ὁ Ἰουστινιανός (527-565) σημάδευσαν τὴν ἱστορία καί δημιούργησαν τὴν αὐτοκρατορία, πού ἐπὶ αἰῶνες εἶχε κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὴν τὴν περίοδο ἐπιβάλλεται ἡ Κωνσταντινούπολη σιὸ παγκόσμιο προσκάνιο καί αὐτές οἱ προσωπικότητες τῆς ἐχάρισαν τὴν αἴγλη, πού περιεβλήθη καί περιβάλλεται ἀκόμη μέχρι σήμερα στίς καρδιές τῶν ὀρθοδόξων ἡ Πόλη. Κορυφαῖο λειτουργικὸ γεγονός ἀποτελεῖ τό κτίσιμο τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό.

β'. Ἡ ἐπόμενη περίοδος διαρκεῖ μέχρι τοῦ τέλους τῆς εἰκονομαχίας, στά μέσα τοῦ θ' αἰ., ἀπὸ τό 610 δηλαδή ἕως τό 843. Ἀποτελεῖ μία περίοδο συντηρήσεως τοῦ αὐτοκρατορικοῦ χαρακτῆρα τῆς λειτουργικῆς ζωῆς, ἀλλὰ ταυτόχρονα καί ἀναπόφευκτης φθορᾶς του. Ἀντίστοιχα ἀρχίζει νά ὠριμά-

ζει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὑμνογραφία καὶ νὰ δίδει σημαντικούς καρπούς. Οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς ἐρήμου, πού ἔζησαν μακριά ἀπό τίς πόλεις καί μέ προφανῆ ἄρνηση τῆς ζωῆς τῶν πόλεων κατά τὴν προηγούμενη περίοδο, ὅπως ὁ ἅγ. Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης († 529), ὁ ἅγ. Σάββας ὁ Ἁγιασμένος († 532), ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Σιναΐτης, ὁ τῆς Κλίμακος († 600), ὁ ἅγ. Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων († περί τό 639) δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις γιά ἕναν ὄριμο μοναχισμό, πού θά εὐρίσκεται πλέον σέ συνεχῆ διάλογο μέ τίς πόλεις καί ἔχει τὴν δυνατότητα γιά θεολογικὴ ἐμβάθυνση στὴν ζωὴ τῆς ἀσκήσεως. Τὴν θεολογικὴ ἐνασχόληση μέ τίς ἀλήθειες τῆς πίστεως, πού ἀπεχθάνονταν καί ἀρνοῦνταν γιά χάρη τῆς ἡσυχίας τῆς ἐρήμου καί τῆς ξενιτείας οἱ μεγάλοι πατέρες τοῦ μοναχισμοῦ, ἔρχονται καί ἐκθέτουν μέ καθαρότητα νοός καί ἐπίγνωση τῆς ἀληθείας ὁ ἅγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς († 662), ὁ ἅγ. Ἀνδρέας Κρήτης ὁ Ἱεροσολυμίτης († 740), ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός († 749), ὁ ἅγ. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης († 826).

γ'. Ὁ ἅγ. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης μᾶς εἰσάγει στὴν ἐπόμενη, τρίτη, περίοδο, πού διαρκεῖ ἕως τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους, τό 1204. Ἡ περίοδος αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τό κτίσιμο πολλῶν μεγάλων μοναστηριῶν, πού διαδίδουν τὴν μοναστηριακὴ λειτουργικὴ ζωὴ σέ κάθε γωνιά τῆς οἰκουμένης. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ κτίζονται τὰ πρῶτα κοινόβια τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἡ Λαύρα, ἡ Ἰβήρων, ἡ Βατοπεδίου (ἀπὸ τὰ μέσα ἕως τὰ τέλη τοῦ 1' αἰ.), κτίζονται ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη καί σέ ὅλην τὴν αὐτοκρατορία ἢ ἀνακαινίζονται τὰ φημισμένα αὐτοκρατορικὰ μοναστήρια, εἴτε ἀπὸ μέλη τῆς ἐκάστοτε αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας εἴτε μέ τὴν ἔγκριση τῶν αὐτοκρατόρων καί τίς δωρεές εὐγενῶν, ὅπως ἡ Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς

Εὐεργέτιδος τό 1065, τοῦ Πανοικτίρμονος Χριστοῦ ἀπό τόν Μιχαήλ Ἀιταλειάτη τό 1077, τοῦ Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστοῦ ἀπό τόν Ἰωάννη Β΄ Κομνηνό τό 1136, τοῦ Ἁγίου Μάμαντος ἀπό τόν Ἀθανάσιο Φιλανθρωπινό τό 1158, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν Πάτμο ἀπό τόν ὄσιο Χριστόδουλο τό 1088, καί πολλά ἄλλα στήν Μικρά Ἀσία καί ἀλλοῦ. Ἀπό αὐτά τά μοναστήρια τά περισσότερα ἐφαρμόζουν ἕνα τυπικό κατὰ τά πρότυπα τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου, πού μπορεῖ νά χαρακτηριθεῖ ὡς πρώτη στουδίτικη σύνθεση καί ἀποτελεῖ τό πρῶτο βῆμα πρὸς τήν σύνθεση τῶν τυπικῶν, καί ἔχει περισσότερα στοιχεῖα ἀπό τό ἀσματικό τυπικό καί λιγώτερα ἀπό τό μοναστηριακό.

δ΄. Ἡ τελευταία περίοδος διαρκεῖ μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως τό 1453. Μετά τήν ἀπελευθέρωση ἀπό τοὺς Φράγκους τό ἀσματικό τυπικό ἔχει πλήρως ξεχασθεῖ, ὄχι μόνον στίς πόλεις ἀλλά καί στά μοναστήρια. Ἡ μακρόχρονη ἀπουσία τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη ἀπό τήν Ἁγία Σοφία ἔφεραν τήν ἄγνοια καί τήν λήθη. Τό ἀσματικό τυπικό ἀπαιτοῦσε μεγάλους ναούς, πλήθη κόσμου καί κληρικῶν, παρουσία τοῦ πατριάρχη καί τοῦ αὐτοκράτορα, ἀργά καί ἐπιδεικτικά λαμπρά μέλη, ταίριαζε πραγματικά στόν Ἰουστινιανό (527-565), στόν Βασίλειο τόν Βουλγαροκτόνο (867-886) καί στόν Ἀλέξιο τόν Κομνηνό (1081-1118). Ἐκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι αὐτές οἱ μεγάλες προσωπικότητες εἶχαν παρέλθει, εἶχε παρέλθει μαζί τους καί ἡ δύναμη καί ἡ δόξα. Ἡ αὐτοκρατορία εἶναι πλέον πολύ στενεμένη. Οἱ ἀπειλές ἀπό ἀνατολή καί δύση εἶναι τρομερές. Ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου συγκεντρώνεται στοὺς μικροὺς ναοὺς καί ἐπιθυμεῖ τήν περιστολή τῆς σαρκὸς γιά νά ἀνελιχθεῖ τό πνεῦμα. Οἱ πολυποίκιλοι ὕμνοι ἀποδεικνύουν τόν τεράστιο πλοῦτο τοῦ πνεύματος, ἀνάλογο τοῦ ὁποίου δέν εὐρίσκεται πουθενά ἄλλοῦ.

Τό ἀσματικό τυπικό

Ἐς δοῦμε μερικά πιά συγκεκριμένα στοιχεῖα. Τό ἀσματικό τυπικό ἦταν τό τυπικό ὄλων τῶν ναῶν καί τῶν μοναστηριῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ὄλων τῶν πόλεων τῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου. Τά χειρόγραφα Εὐχολόγια, ἀπό τόν ν' αἰ. καί ἐξῆς, μαρτυροῦν καί ἐπιβεβαιώνουν τήν ἐξάπλωσιν τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ σέ ὅλον τόν «βυζαντινό» κόσμον, ἑλληνόφωνο καί μή. Αὐτό πού ἔκαμε ὁ ἁγ. Θεόδωρος καί μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς πρῶτο βῆμα στήν ἀλλαγὴ τοῦ τυπικοῦ ἦταν νά φέροι σέ πιά στενή ἐπαφή μέ τό ἀσματικό τυπικό τοῦς ὕμνους τῶν κανόνων τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ, πού ὀλοένα ἀναπτυσσόταν στήν Λαύρα τοῦ Ἁγίου Σάββα στοῦς Ἁγίους Τόπους⁷. Ἡ γένεση καί ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ καί ἡ διάδοσή του σέ ὅλην τήν αὐτοκρατορία ἀπό τόν δ' αἰ. καί ἐξῆς ἀποτελεῖ μίαν ἱστορία πολὺ δυσεξιχνίαστη. Πρέπει νά ὁμολογήσουμε ὅτι δέν γνωρίζουμε πολλά στοιχεῖα, ὄχι μόνον γιά τίς διατάξεις τοῦ τυπικοῦ αὐτοῦ, ὅσο γιά τήν ἱστορική πορεία του ἀπό τόν δ' αἰ. καί τοῦς τρόπους, μέ τοῦς ὁποίους διαδόθηκε σέ ὅλες τίς πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας ἢ τίς ἀλλαγές πού ὑπέστη μέσα ἀπό αὐτήν τήν διάδοσιν. Γενικές παρατηρήσεις εἶναι πολὺ εὐκόλο νά κάνουμε, εἶναι ὅμως παρακινδυνευμένες. Ἐπίσης δέν γνωρίζουμε πολλά στοιχεῖα γιά τήν γένεση καί τήν ἐφαρμογὴ τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ καί γιά τήν ἔκτασιν τῆς διαδόσεώς του μεταξὺ τῶν μοναστηριῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Μέ ποιόν τρόπο καί μέ ποιές ἐπεμβάσεις ἡ πολύωρη καθημερινή προσευχή στίς σκῆτες καί στά πρῶτα κοινόβια τῆς Αἰγύπτου καί τῶν Ἁγίων Τόπων τοῦ δ' καί τοῦ ε' αἰ. φθάνει νά ἐφαρμόζεται τόν ν', τόν θ' καί τόν ι' αἰ. στά ἴδια αὐτά μοναστήρια καί σέ πολλά ἄλλα, πού

ἔχουν ἐν τῷ μεταξύ ἰδρυθεῖ. Ὅλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τά τυπικά, ὅπως ὁ ἅγ. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης τόν θ' αἰ., ὁ Νίκων ὁ Μαυρορείτης τόν ια' αἰ., ὁ ἅγ. Συμεών Θεσσαλονίκης τόν ιε' αἰ., ἐκφράζουν τήν ἐκπληξή τους γιά τό πλῆθος τῶν ποικιλιῶν πού συναντοῦν, ὅταν συγκρίνουν τά τυπικά μεταξύ τους⁸. Ἡ «Ἵποτύπωσις» τῆς Μονῆς Στουδίου⁹ σημειώνει στήν ἀρχή ἀρχή ὅτι αἰτία τῆς συντάξεώς της εἶναι ἡ μεγάλη ποικιλία πού παρατηρεῖται στίς διατάξεις τῶν τυπικῶν τῶν διαφόρων ἐκκλησιῶν καί μοναστηριῶν: «Πολλῶν ὄντων καί διαφόρων τῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς μοναστηρίοις κεκρατηκυῖων ἄνωθεν παραδόσεων... μία τίς ἐστί τῶν πασῶν καί ἡ καθ' ἡμᾶς κρατοῦσα παράδοσις, ἥν παρειλήφμεν πρό τοῦ μεγάλου πατρός ἡμῶν καί ὁμολογητοῦ Θεοδώρου· καί οὐχ ἡμεῖς μόνον, ἀλλά καί οἱ πλείους τῶν ἐγκρίτων μοναστῶν ταύτην αἰροῦνται ὡς ἀρίστην τε καί βασιλικωτάτην καί τās ὑπερβολάς καί ἐλλείψεις ἐκκλίνουσας». Γιά τόν λόγο αὐτό λοιπόν, συνεχίζει, ἀποφασίσαμε νά καταγράψουμε τήν παράδοση πού παρελάβαμε, ὥστε νά ὑπάρχει τό ὑπόδειγμα γιά ὅποιον θέλει νά ὑπακούσει «τά ὄνσιφόρα τε καί σωτήρια τοῦ θεοφόρου πατρός ἡμῶν ἐντάλματα». Ὅμοια παρατήρηση κάνει καί ὁ Νίκων ὁ Μαυρορείτης τόν ια' αἰ., ὁ ὁποῖος ὁμολογεῖ ὅτι γιά αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο τῆς μεγάλης ποικιλίας τῶν τυπικῶν, πού κάθε μονή ἐφάρμοζε, καταπιάστηκε μέ τήν συγκριτική μελέτη τῶν τυπικῶν καί τήν σύνταξη νέου τυπικοῦ, πού ἀποτελεῖ τελικά ἕνα νέο τύπο ἀγιοσαββαϊτικοῦ τυπικοῦ. Ἰδια ἀντίδραση ἔχει καί ὁ ἅγ. Συμεών Θεσσαλονίκης τόν ιε' αἰ.

Ἀλλά καί μέσα στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη ἀπό ἕνα χρονολογημένο Εὐχολόγιο τοῦ ἔτους 1027 μαθαίνουμε ὅτι ὁ κτήτοράς του πρεσβύτερος «τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καί τῶν πατριαρχικῶν εὐκτηριῶν», δηλαδή τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὀνό-

ματι Στρατήγιος καλεῖται νά ὑπηρετήσῃ σέ ἐκκλησίες, πού κάθε μία ἐφαρμόζει διαφορετικό τυπικό στίς Ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου¹⁰. Ἡ μαρτυρία αὐτή ἐπιβεβαιώνει τήν σκέψη, πού διατυπώσαμε, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἐφαρμογῆς καί τῆς διὰ δόσεως τῶν διαφόρων τύπων τυπικοῦ χρειάζεται ἀκόμη πολλή ἔρευνα καί ἀπαιτεῖται μεγάλη προσοχή στήν ἐξαγωγή συμπερασμάτων. Ἄν μέσα στήν μικρή ὁμάδα τῶν ἐκκλησιῶν, στίς ὁποῖες ὑπηρετοῦσαν οἱ πρεσβύτεροι τῆς Ἁγίας Σοφίας τόν 1α' αἰ., κάθε μία ἐφαρμόζει διαφορετική τάξη, εἶναι ἐπόμενο νά ὑποθέσουμε ὅτι κάθε ἐκκλησία ὁπουδήποτε στήν αὐτοκρατορία, πού τήν ἐποχή ἐκείνη κυζόταν μέ τήν πρωτοβουλία ἐνός αὐτοκράτορα ἢ κάποιου ἄρχοντα, προκίζοταν μέ τό δικό της τυπικό.

Βασικό χαρακτηριστικό τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ, ἄν θελήσουμε νά τό δοῦμε συνολικά, εἶναι ἡ καθημερινή χρήση τοῦ Ψαλτηρίου στήν μορφή τῶν ἀντιφώνων. Τό Ψαλτήριο ἀποτελοῦσε ἐξ ἀρχῆς τό βασικό βιβλίο τῆς καθημερινῆς λατρείας σέ ὅλον τόν χριστιανικό κόσμο. Ἐπισημαίνουμε ἐδῶ ὅτι ἀναφερόμαστε στήν καθημερινή λατρεία καί ὄχι στήν Θεία Λειτουργία. Τό Ψαλτήριο σχετίσθηκε μέ τήν Θεία Λειτουργία ἐκτάκτως, δέν ἀποτελοῦσε πρωταρχικό καί ὀργανικό μέρος τῆς Θείας Λειτουργίας. Τό Ψαλτήριο ἦταν ἐπίσης ἡ βάση τῆς καθημερινῆς λατρείας στίς σκῆτες καί στίς Λαῦρες τῆς Αἰγύπτου καί τῶν Ἁγίων Τόπων. Ἡ διαφορά μεταξύ τῶν δύο τρόπων χρήσεως τοῦ Ψαλτηρίου ἔγκειται στόν τρόπο ἀναγνώσεώς του καί ὡς ἐκ τούτου στόν διαφορετικό τρόπο διαιρέσεως τῶν στίχων του. Στά μοναστήρια καί στά ἀσκητήρια τοῦ δ' αἰ. συνηθίζεται ἡ ἀπλή ἀνάγνωση τοῦ Ψαλτηρίου, πού ἐπεκτείνεται μάλιστα, ὅπως εἶναι φυσικό, σέ μεγάλο πλῆθος Ψαλμῶν κάθε ἡμέρα. Στίς πόλεις κατά τόν τόσο κρίσιμο δ' αἰ. εἰσάγεται ἡ ἐπαναλαμβανόμενη χρήση μικρῶν ὕμνων ὡς

ἀντιφωνήσεων ἀνάμεσα στους στίχους τῶν Ψαλμῶν καί ἔτσι ἀναγκαστικά διαβάζονται λιγότεροι Ψαλμοί κάθε ἡμέρα. Οἱ ἀρχαιότεροι ὕμνοι ἢ ἀντίφωνα εἶναι πολύ ἀπλοί: «Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε», «Βοήθησόν μοι, Κύριε», «Ἐλέησόν με, Κύριε», «Σῶσον ἡμᾶς, Κύριε». Ὁ Μέγας Βασίλειος εἶναι ἀπό τούς πρώτους, πού κατηγορεῖται μάλιστα ἀπό τούς ἐχθρούς του γιά «ἐγκλημα ἐπί ταῖς ψαλμωδίαις», ἐπειδή εἰσήγαγε αὐτούς τούς μικρούς ὕμνους στίς Ἀκολουθίες τῆς Καισάρειας, καί ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος περιγράφει κατὰ τούς τελευταίους μῆνες τοῦ 398 μία ἀπό τίς πρώτες «λιτές» ἢ «λιτανεῖες» στήν Κωνσταντινούπολη, ἡ ὁποία ἐγίνε γιά τήν μετάθεσιν ἁγίων λειψάνων ἀπό τήν Ἁγία Σοφία στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Θωμᾶ, περίπου 13 χιλιόμετρα μακριά, καί διήρκεσε ἀπό τό μεσονύκτιο ἕως τά ξημερώματα, σχεδόν ὅλην τήν νύκτα, κατὰ τήν διάρκεια τῆς ὁποίας ψάλλονταν ἀντιφωνικά Ψαλμοί. Ἡ ἐορταστική αὐτή πομπή ὀνομαζόταν «λιτή» ἢ «λιτανεῖα», πού σημαίνει δέσεις, ἐκτενής δέσεις, προσευχή καί ἰκεσία. Ὁ ἱστορικός Σωκράτης ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὄρισε νά γίνονται ὁλονύκτιες ἀντιφωνικές ψαλμωδίες σέ δημόσιους χώρους τῆς Κωνσταντινουπόλεως τά Σάββατα καί τίς Κυριακές ἢ σέ ἄλλες μεγάλες ἐορτές, μέ σκοπό νά ἀντιδράσει σέ ὅμοια πρωτοβουλία τῶν αἰρετικῶν ἀρειανῶν καί νά στηρίξει τούς ὀρθοδόξους. Πρόκειται προφανῶς γιά τήν γένεσιν τῆς ὁλονύκτιας Ἀκολουθίας τῆς Παννυχίδος. Οἱ ἀρειανοί τήν ἐποχή ἐκείνη εἶχαν τήν συνήθεια, ἀφοῦ εἶχαν ψάλει ἀντιφωνικά ὅλην τήν νύκτα δικές τους συνθέσεις («ὠδές») νά πορεύονται ἐν πομπῇ μέσω τοῦ κέντρου τῆς Πόλεως μέχρις ἔξω ἀπό τά τείχη, ὅπου τούς ἐπιτρεπόταν νά τελοῦν τίς συνάξεις τους.

Ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξη τοῦ ἀντιφωνικοῦ τρόπου ψαλμωδίας κινεῖται πρὸς δύο κατευθύνσεις. Πρῶτον, οἱ ὕμνοι γίνο-

νται ὄλο καί μεγαλύτεροι καί δημιουργοῦνται ἔτσι τὰ τροπάρια καί τὰ ἀπολυτίκια. Τό ἀναστάσιμο ἀπολυτίκιο «Χριστός ἀνέστη ἐκ νεκρῶν...», τὰ ἀπολυτίκια τῶν μεγάλων Δεσποτικῶν καί Θεομπορικῶν ἑορτῶν εἶναι δημιουργήματα τοῦ ε΄, τοῦ στ΄ καί τοῦ ζ΄ αἰ. καί ἡ λειτουργική τους χρήση ἦταν νά ψάλλονται ἐπαναλαμβανόμενα πολλές φορές στά ἀντίφωνα τῆς ἡμέρας ἐκείνης. Καί δεύτερον, συνδυάζονται τὰ ἀντίφωνα μέ τήν Θεία Λειτουργία. Κάθε μέγαν ἑορταστική ἡμέρα ὁ ἑορτασμός ἀρχιζε μέ τήν πομπή τῶν πιστῶν, ἡ ὁποία ξεκινούσε ἔξω ἀπό τόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας καί κατευθυνόταν πρὸς τόν ναό ἐκεῖνο τῆς Πόλεως, ὅπου θά ἐτελεῖτο ἡ «σύναξη», ἡ Θεία Λειτουργία δηλαδή. Δέν ἀποκλειόταν ὁ ναός τῆς συνάξεως νά ἦταν ἡ Ἁγία Σοφία, στήν ὁποία ἐπέστρεφε ἡ πομπή, ἀφοῦ εἶχε περάσει ἀπό τόν Φόρο (ἐξελθνισμός τοῦ λατινικοῦ forum), τήν Ἁγορά δηλαδή. Κατά τήν διάρκεια τῆς πορείας ὁ λαός ἐψάλλε τὰ ἀντίφωνα. Τήν στιγμή τῆς εἰσόδου στόν ναό ὀλοκληρωνόταν ἡ ψαλμωδία τῶν ἀντιφώνων μέ τήν τελευταία ἐπανάληψη τοῦ τροπαρίου τῆς ἡμέρας. Ἡ εἴσοδος αὐτή στόν ναό εἶναι ἡ σημερινή μικρά εἴσοδος τῆς Θείας Λειτουργίας, κατά τήν ὁποία ψάλλουμε καί ἐμεῖς τό ἀπολυτίκιο τῆς ἡμέρας. Μέ τόν τρόπο αὐτό συνδέθηκαν τὰ ἀντίφωνα μέ τήν εἴσοδο, πού ἦταν ταυτόχρονα καί ἔναρξη, τῆς Θείας Λειτουργίας καί σιγά σιγά δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ ἀντίφωνα ἀποτελοῦν τό ἐναρκτήριο μέρος τῆς Θείας Λειτουργίας. Ὅταν, λοιπόν, ἀναπύχθηκε ἡ «μέγαν εἴσοδος», δηλαδή ἡ εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων γιά τήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας, στήν ὁποία κατά τίς μεγάλες ἑορτές συμμετεῖχε ὁ αὐτοκράτορας μέ τήν συνηθισμένη πολυάριθμη συνοδεία του, θεωρήθηκε αὐτονόητο ἡ εἰσόδευση αὐτή νά συνοδεύεται ἐπίσης ἀπό ἕνα ἀντίφωνο, στό ὁποῖο κατά τόν στ΄ αἰ. τροπάριο τοποθετήθη-

κε ὁ γνωστός χερουβικός ὕμνος: «Οἱ τὰ χερουβίμ μυστικῶς εἰκονίζοντες...» (573/4). Τὴν ἴδια ἐποχή, τὸν ε΄ καὶ στ΄ αἰ. δηλαδή, προστίθενται ἐπίσης στὰ ψαλμικά ἀντίφωνα τῆς εἰσόδου καινούργιοι ὕμνοι γιὰ τακτικὴ χρῆση, ὅπως ὁ τρι-σάγιος ὕμνος: «Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ...» (438/9) καὶ ὁ ὕμνος: «Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ...» (535/6). Ἡ προσθήκη αὐτῶν τῶν ὕμνων γίνεται μέ πατριαρχικὴ καὶ αὐτοκρατορικὴ ἀπόφαση καὶ τὸ θριαμβευτικὸ περιεχόμενό τους σημαδεύει τὴν μεγαλειώδη αὐτοκρατορικὴ τάξη τῆς λειτουργικῆς ζωῆς στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἄν μπορέσουμε νὰ φανταστοῦμε τὴν πομπή τῶν πιστῶν, στὴν ὁποία πρωτοστατεῖ ὁ πατριάρχης καὶ συνοδεύει ὁ «βασιλεύς», ὁ κάθε ἕνας μέ τὴν πολυπληθῆ συνοδεία του, ὅλοι οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι καὶ κάθε ἄλλη λειτουργικὴ τάξη, ὅλοι οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ εὐγενεῖς τῆς αὐλῆς, νὰ εἰσοδεύουν μαζί μέ τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν στό ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας ψάλλοντας ὅλοι μαζί ἀργά καὶ θριαμβευτικά τὸν τρισάγιο ὕμνο: «Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς», μόνον ἔτσι θὰ μπορέσουμε νὰ ἀντιληφθοῦμε κάπως τὴν ἀνεξάλειπτη σφραγίδα, πού ἄφηνε στὴν ψυχὴ κάθε πιστοῦ ἡ συμμετοχὴ του στὴν λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Πόλεως. Μία ἰδέα γιὰ τὴν μεγαλοπρέπεια τῆς εἰσόδου καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τυπικοῦ μποροῦμε νὰ πάρουμε ἀπὸ μία πολὺ καθυστερημένη βέβαια μαρτυρία ἀπὸ τὴν στέψη τοῦ Μανουήλ Β΄ τοῦ Παλαιολόγου κατὰ τὸ 1391. Ἡ κίνηση τῆς πομπῆς ἦταν τόσο ἀργή, πού ἀναφέρεται ὅτι ἔκαναν τρεῖς ὥρες γιὰ νὰ φθάσουν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς Ἁγία-Σοφιάς ἕως τὸ μπιατόριο τοῦ αὐτοκράτορα, τὸ κάθισμα τοῦ αὐτοκράτορα δηλαδή, στό κέντρο περιπίου τοῦ ναοῦ. Μέσα σέ αὐτὴν τὴν λειτουργικὴ ἀτμόσφαιρα εἶναι ἐπόμενο νὰ ἔρχεται ἕνας Ἅγ. Μάξιμος Ὁμολογητὴς καὶ νὰ βλέπει στὴν «πρώτην εἰς τὴν ἁγίαν

Ἐκκλησίαν τοῦ ἀρχιερέως κατὰ τὴν ἱεράν σύναξιν εἴσοδον» καί στήν ἀνάβασή του στόν ἀρχιερατικό θρόνο, πού εὕρισκόταν στό βάθος τῆς ἀψίδος τοῦ ἀγίου βήματος πίσω ἀπό τὴν ἀγία τράπεζα, τὴν εἰκόνα τῆς «εἰς οὐρανοῦς... καί (εἰς) τόν ὑπερουράνιον θρόνον ἀνάβασίν τε καί ἀποκατάστασιν» τοῦ Χριστοῦ. Ἡ εἴσοδος στόν ναό, ἡ σύναξη τοῦ πλήθους τῶν πιστῶν καί ἡ ἄνοδος τοῦ ἀρχιερέως στόν θρόνο φέρνει μπροστά μας ζωντανή τὴν εἰκόνα τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Κυρίου, τὴν ἔνδοξη ἔλευση τοῦ Χριστοῦ στόν κόσμο, τὴν συγκέντρωση παντός πλήθους ἀνθρώπων καί τό βῆμα τῆς Μελλούσης Κρίσεως. Ἡ σκέψη τοῦ ἁγ. Μαξίμου μᾶς παίρνει ἀπό τὴν λαμπρότητα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καί τοῦ πατριαρχικοῦ τυπικοῦ γιά νά μᾶς ὀδηγήσει στήν φοβερή λαμπρότητα τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Κυρίου.

Τό πλήθος τοῦ λαοῦ καί ἡ συμμετοχή τῆς βασιλικῆς αὐλῆς διαμόρφωσε τόν ἀρχιτεκτονικό σχεδιασμό τῶν ναῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οἱ ναοί ἔχουν πολλές θύρες, ἔχουν μπροστά μεγάλο αἶθριο, ὥστε νά συγκεντρώνεται ὁ λαός γιά τίς λιτανεῖες καί τὴν ὁμαδική εἴσοδο, ἔχουν διαμήκη σχεδιασμό γιά νά ἀναδεικνύεται ἡ εἴσοδος τῆς πομπῆς, εἴτε τῆς πομπῆς τῆς πρώτης εἰσόδου εἴτε τῆς πομπῆς τῆς εἰσόδου τῶν τιμίων δώρων, ἔχουν πολλά παράθυρα, ὥστε νά δημιουργεῖται μία ιδιαίτερη αἴσθηση τοῦ φωτός, ἐσωτερικά δέν ἔχουν κανένα ὑψηλό ἐμπόδιο, ὥστε νά μὴν ἐμποδίζεται ἀπό τίποτε ἡ θέα τοῦ ἀρχιερέως ἀπό τό σύνθρονο τοῦ ἀγίου βήματος πρὸς ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ ναοῦ καί ἀντίστροφα καί διαθέτουν ξεχωριστό σκευοφυλάκιο γιά τὴν φύλαξη σέ ἀσφαλῆ κῶρο ὄλων τῶν ἱερῶν σκευῶν καί τὴν προετοιμασία τῶν ὑλικῶν γιά τὴν Θεία Λειτουργία. Ὁ σχεδιασμός καί τό κτίσιμο τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀποτελοῦν μοναδική περίπτωση ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἀφ' ἐνός μὲν περιέβαλε μέ ἀντάξια λαμπρό-

τητα τὴν τάξιν τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ τῶν ἄλλων τελετῶν πού ἐτελοῦντο μέσα σέ αὐτόν, ἀφ' ἑτέρου δέ ἐπέδρασε καὶ διαμόρφωσε σέ μεγάλο βαθμό τὴν θεολογικὴ ἀντίληψη καὶ εἰκόνα περὶ τῆς Θείας Λειτουργίας. Μέχρι τότε οἱ περιγραφές τῶν ναῶν ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς καὶ τοὺς ρήτορες ἀναφέρονταν στό μεγαλεῖο τοῦ οἰκοδομήματος καὶ στὰ πολύτιμα ὑλικά, πού εἶχαν χρησιμοποιοθεῖ. Μὲ τὴν Ἁγία Σοφία τοῦ Ἰουστινιανοῦ γίνεται ἓνα βῆμα πολὺ σημαντικό, ὁ σχεδιασμός τοῦ ναοῦ καὶ ἡ λειτουργικότητά του δεικνύουν ὅτι ὁ θεολογικὸς καὶ λειτουργικὸς λόγος βρῆκε τὴν καλύτερη ὑλικὴ ἔκφρασή του. Στὴν Ἁγία Σοφία ἐνσαρκώνεται ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον. Ἡ εὐχὴ τῆς Εἰσόδου τῆς Θείας Λειτουργίας, «Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καταστήσας ἐν οὐρανοῖς τάγματα καὶ στρατιάς ἀγγέλων γενέσθαι συλλειτουργούντων ἡμῖν καὶ συνδοξολογούντων τὴν σὴν ἀγαθότητα», ἀποδεικνύει τοῦ λόγου τὸ ἀληθές. Περιπεύει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ Εὐχὴ αὐτὴ εἶναι προσθήκη στὴν Θεία Λειτουργία αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς περιόδου μεταξύ ε' καὶ ζ' αἰ.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ θεολογικὴ ἀντίληψη συμβαδίζει τέλεια μὲ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή τῶν τελουμένων φαίνεται σέ ἓνα ἀκόμη σημεῖο πολὺ ἀντιπροσωπευτικό. Τὰ ἄμφια ὄλων τῶν κληρικῶν εἶναι λιτά καὶ ἀπέριτα καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συμβάλλουν στὸν θεολογικὸ συμβολισμό. Τὸ μεγαλεῖο τῆς παραστάσεως μπροστὰ στὸν φοβερό θρόνον τοῦ Θεοῦ φαίνεται ἀπὸ τοὺς μειρημένους λόγους, τίς λιτές κινήσεις, τὸ φωτεινὸ περιβάλλον, καὶ δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ πολυχρωμία καὶ γυαλάδα. Ἡ παράσταση τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο καὶ τίς συνοδείες τους στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννας μᾶς δίνει μία σαφῆ εἰκόνα γιὰ τὰ πῶ ἐπίσημα ἐνδύματα καὶ ἄμφια τῆς

ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπου φαίνεται ἡ ἀντίθεση τῶν λιτῶν ἱερατικῶν ἀμφίων πρὸς τὴν πολυχρωμία τῶν κοσμικῶν ἐνδυμάτων. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος φέρει ἄμφια ὅμοια μὲ αὐτὰ τοῦ πρεσβυτέρου, μὲ μόνη διαφορά στὸ πολὺ λεπτὸ καὶ διακριτικὸ λευκὸ ὠμοφόριο καὶ ὅλα εἶναι μονόχρωμα, λευκά σιχάρια καὶ φαινόλια στὸ χρῶμα τῆς ὄχρας, λινὰ ὑφαντά. Ἡ ἀλλαγὴ στὰ ἄμφια τοῦ ἀρχιερέως ἀρχίζει τὸν 1ᾶ αἰ. Ὁ αὐτοκρατορικός σάκκος ἢ δαλματική παραχωρήθηκε τὸν 1ᾶ μόνον στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπὸ τὸν 1γ' αἰ. σέ ὀρισμένους ἄλλους μητροπολίτες. Τὸν 1δ' καὶ 1ε' αἰ. οἱ διατάξεις τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ ὁ ἅγ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης χρησιμοποιοῦν τοὺς δύο ὄρους, σάκκος καὶ φαινόλιον, ὡς ὁμωνύμους, «τό φαινόλιον, ἥτοι τὸν σάκκον» γράφουν, καὶ προστίθεται ὁ ὄρος «πολυσταύριον». Ὁ ἅγ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης σημειώνει ὅτι σάκκο φέρουν οἱ πατριάρχαι καὶ οἱ τῶν ἀρχιεπισκόπων ἐξαίρετοι, ὅλοι οἱ ἄλλοι μητροπολίτες καὶ ἐπίσκοποι φέρουν φαινόλιον πολυσταύριον. Ἡ μίτρα, τέλος, χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν 1στ' αἰ. Τὸν 1ζ' αἰ. μητροπολίτες ἐκθρονίζονται, διότι φέρουν τὴν μίτρα καὶ ἄλλα πατριαρχικά ἐνδύματα.

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀσματικὸ στὸ μοναστηριακὸ τυπικὸ

Μέ τὸ τέλος τῆς εἰκονομαχίας τὸ «τυπικὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως» εἰσέρχεται σέ μία πορεία ριζικῶν ἀλλαγῶν. Κατὰ τὴν τρίτη καὶ τέταρτη περίοδο τοῦ διαγράμματός μας, δηλαδή ἀπὸ τὸ τέλος τῆς εἰκονομαχίας μέχρι τῆς Ἀλώσεως, μέσα σέ μία περίοδο ἑξ αἰῶνων συντελεῖται ἡ σύνθεση τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ τοῦ Μονῆς τῶν Στουδίου μὲ τὸ μοναστηριακὸ τυπικὸ τῆς Λαύρας τοῦ Ἀγίου Σάββα. Ἡ σύνθεση ἔγινε σέ δύο φάσεις. Πρῶτα στὴν Μονὴ τῶν Στουδίου, κατὰ τὴν ὁποία ὑπερισχύει τὸ ἀσματικὸ στοιχεῖο, καὶ μετὰ, ἀπὸ τὴν

φραγκοκρατία καί ἐξῆς, στό Ἅγιο Ὅρος, ὁπότε υἰοθετοῦνται ὄλο καί περισσότερα στοιχεῖα τοῦ ἁγιοσαββαϊτικοῦ τυπικοῦ. Ἡ ἀλλαγὴ στήν χρῆση τοῦ Ψαλτηρίου καί ἡ ἀνάπτυξη τῶν κανόνων σημαδεύουν τήν νέα σύνθεση¹¹. Στήν πρώτη φάση διατηροῦνται ἀνέπαφα τά ἀντίφωνα τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ ἁσματικοῦ τύπου, στά ὁποῖα συνάπτονται χαλαρά κάποιες ἁγιοσαββαϊτικες χρήσεις τοῦ Ψαλτηρίου, ὅπως ὁ ἐξάψαλμος, ὁ ὕμνος «Φῶς ἰλαρόν» καί οἱ κανόνες. Τήν ἐποχὴ αὐτὴ διαμορφώνονται οἱ βάσεις τῆς Ὀκτωήχου, πού χρησιμοποιεῖται τίς Κυριακές (τόν 1' αἰ.), τοῦ Τριωδίου καί Πεντηκοσταρίου (τόν 1' αἰ.), γιά τίς περιόδους τοῦ ἔτους πού περιβάλλουν τό Πάσχα, καί τῶν Μηναιῶν (τόν 1' αἰ.), καί ἀρχίζει ὁ συνεχῆς ἐμπλουτισμός τους μέ νέους ὕμνους. Σέ αὐτὴν τήν ἐποχὴ ἀνήκουν οἱ μεγάλοι ὕμνογράφοι τῶν κανόνων. Ὁ ἅγ. Ἀνδρέας Κρήτης, ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ ἅγ. Κοσμᾶς ἐπίσκοπος Μαΐουμᾶ ὁ ἁγιοπολίτης, ὁ ἅγ. Θεοφάνης ὁ Γραπτός, ἀντιπροσωπεύουν τοὺς ἱεροσολυμίτες μοναχοὺς, τοὺς στουδίτες ἐκπροσωποῦν οἱ ἅγ. Θεόδωρος, Ἰωσήφ καί Κλήμης καί τοὺς μοναχοὺς τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος οἱ ἅγ. Γρηγόριος, Θεοδόσιος, Ἰωσήφ, Μεθόδιος καί Νικόλαος ὁ Μυστικός, οἱ δύο τελευταῖοι μάλιστα ἔγιναν πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως. Τό νέο στουδίτικο τυπικὸ μεταφέρεται στό Ἅγιον Ὅρος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1' αἰ. Τόν 11' αἰ. τό εὐρίσκουμε ἤδη νά ἐφαρμόζεται στήν Μονή τῶν Ἰβήρων, ὅπου ἡγούμενος ἦταν γιά μία εἰκοσαετία ὁ ἅγ. Γεώργιος ὁ Ἰβηρ, τὰ ἔτη 1044-1065, καί ἀπὸ ἐκεῖ μεταφέρεται στήν μακρινὴ Γεωργία. Τό ἴδιο τυπικὸ, στήν μορφή πού τό κατέγραψε ὁ πατριάρχης Ἀλέξιος ὁ Στουδίτης (1025-1043), διαδίδεται στήν Λαύρα τῶν Σπηλαιῶν τοῦ Κιέβου μέ τήν μετάφραση πού ἐκπόνησε ὁ ἅγ. Θεοδόσιος (Πειτέρσκι) καί ἀπὸ ἐκεῖ σέ ὅλην τήν ρωσικὴ Ἐκκλησία. Ἀκόμη διαδίδεται πρὸς τήν ἐλληνόφωνη

δύση, όπου τό εύρίσκουμε στήν Μεγάλη Έλλάδα, στό μοναστήρι τοῦ Σωτήρος στήν Μεσσήνη τό 1131. Σημειώνουμε ιδιαίτερα, γιά ἄλλη μία φορά, ὅτι ἡ ἀλλαγὴ αὐτή στό τυπικό ἀφορᾶ στίς Ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου μόνον καί ὄχι στήν Θεία Λειτουργία. Οἱ ἀλλαγές στήν Θεία Λειτουργία θά ἔλθουν μετὰ τό 1204 καί ἀκόμη περισσότερο μετὰ τόν 18' αἰ. μέ τόν ἅγ. Φιλόθεο Κόκκινο.

Ἀπό τόν 18' αἰ. παρακολουθοῦμε τήν δεύτερη φάση στήν σύνθεση τοῦ τυπικοῦ, τήν ὁποία μπορούμε νά ὀνομάσουμε νεο-αγιοσαββαϊτικὴ σύνθεση. Ὅλο καί περισσότερα στοιχεία τοῦ ἀγιοσαββαϊτικοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ εἰσάγονται πλέον. Ἡ δεύτερη περίοδος ἔχει ὡς κῶρο δημιουργίας τό Ἅγιον Ὅρος καί ὄχι πλέον τήν Μονή τῶν Στουδίου, ἡ ὁποία μετὰ τήν φραγκοκρατία παρακμάζει καί ὑποχωρεῖ μπροστά στή νέα μεγάλα μοναστηριακά κέντρα. Συγκεκριμένα στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ μετάλλαξη τῆς ἀγιοσαββαϊτικῆς ἀγρυπνίας σέ σειρά ἀκολουθιῶν ἑσπερινοῦ, ἀποδείπνου καί ὄρθρου, ἡ εὐρεῖα χρῆση τῶν στιχηρῶν καί τῶν ἀποστίχων, ὅπως ἐπίσης μία ἀκόμη ἀλλαγὴ στήν ἡμερήσια κατανομή τοῦ Ψαλτηρίου, ὥστε νά πλησιάσει ἀκόμη περισσότερο τόν μοναστηριακό τρόπο. Τό στουδίτικο Τυπικόν τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου Εὐεργέτιδος, περί τίς ἀρχές τοῦ 18' αἰ., ἀποκαλύπτει τίς αὐξημένες ἀγιοσαββαϊτικὲς ἐπιρροές. Αὐτό τό Τυπικό ἀντέγραψαν ἀπό τόν 18' αἰ. καί ἐξῆς πολλές μονές στήν Κωνσταντινούπολη καί στό Ἅγιο Ὅρος, ὅπως ἡ Μονή Χιλανδαρίου, ἀπό τήν ὁποία μεταφέρθηκε στήν σερβικὴ ἐκκλησία. Πρέπει νά διευκρινίσουμε ὅτι οἱ ποικίλες μορφές τῶν τυπικῶν, στουδίτικου καί ἀγιοσαββαϊτικοῦ, πού μελετοῦμε ἀπό αὐτὴν τήν τελευταία περίοδο, διαφέρουν πλέον στίς λεπτομέρειες μόνον, δέν ὑπάρχουν βασικὲς διαφορές, ὅπως συνέβαινε κατὰ τοὺς προηγούμε-

vous αἰῶνες. Τά ἀντίφωνα ὑποβαθμίζονται καί ὑποχωροῦν συνεχῶς καί οἱ μικρές διαφορές ἐντοπίζονται στόν ἀριθμό τῶν σιχηρῶν καί τῶν ἀποστίχων πού θά πρέπει νά ψαλοῦν. Ὁ ἅγ. Φιλόθεος Κόκκινος, μαθητής τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, πρῶτα ἀγιορείτης μοναχός καί ἔπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως († 1379), εἶναι αὐτός, πού μέ τήν «Διάταξιν τῆς ἱεροδιακονίας», γιά τόν Ἑσπερινό καί τόν Ὅρθρο, καί μέ τήν «Διάταξιν τῆς Θείας Λειτουργίας», γιά τήν προετοιμασία, τήν ἔνδυση τῶν ἀμφίων καί τήν πρόθεση τῆς Θείας Λειτουργίας, συνέδεσε τήν Ἀκολουθία τοῦ νυχθημέρου μέ τήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας καί περιέγραψε τό τελευταῖο βῆμα στήν ἐξέλιξη τοῦ τυπικοῦ. Τόν ἐπόμενο, 19 αἰῶνα, στό Ἅγιο Ὅρος ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά ἡ συγκέντρωση ὅλων τῶν Εὐχῶν τοῦ Ὁρθρου σέ μία ἐνότητα στήν ἀρχή τῆς Ἀκολουθίας, ὥστε νά διαβάζονται ὅλες μαζί κατά τήν διάρκεια τοῦ Ἐξάψαλμου, γεγονός πού σηματοδοτεῖ τήν ἐξαφάνιση οἰουδήποτε ἴχνους τῶν ἀντιφῶνων ἀπό τίς Ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου.

Ἡ ἀναφορά αὐτή στήν χρήση τῶν Εὐχῶν τοῦ Ὁρθρου μᾶς εἰσάγει σέ μίαν ἀκόμη πτυχή τῶν ἐξελίξεων. Πόσο τελικά ἐπηρεάσθηκε τό περιεχόμενο τοῦ Εὐχολογίου ἀπό τίς μεγάλες ἀλλαγές, πού ὑπέστη τό τυπικό τῶν καθημερινῶν Ἀκολουθιῶν; Κατά τήν πρώτη στουδίτικη σύνθεση οἱ Εὐχές τοῦ Εὐχολογίου γιά τόν Ἑσπερινό καί τόν Ὅρθρο διατηροῦνται ἀnéπαφες, ὅπως ἐπίσης διατηροῦνται ἀnéπαφα τά χαρακτηριστικά τοῦ Ψαλτηρίου καί τῶν ἀντιφῶνων τοῦ ἀσματικοῦ τύπου (αὐτό ἰσχύει καί γιά τίς Ἀκολουθίες τῶν Ὁρῶν βέβαια). Ἡ σύνδεση μέ τίς ἀγιοσαββαϊτικες πρακτικές εἶναι, ὅπως εἶπαμε, χαλαρή. Οἱ προσθήκες τῶν ἀγιοσαββαϊτικῶν στοιχείων γίνονται στήν ἀρχή καί στό τέλος τῆς ὑπάρχουσας Ἀκολουθίας, ἔτσι ὥστε νά μὴν θίγεται ὁ ἀσματικός χαρακτῆρας τῆς. Ἡ δομή τῶν Ἀκο-

λουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, ὅπως διαφαίνεται μέσα ἀπό πολλά χειρόγραφα Εὐχολόγια ἕως τόν 1β' αἰ., παραμένει ἄθικτη καί οἱ Εὐχές τοῦ Ἑσπερινοῦ καί τοῦ Ὁρθρου μετά ἀπό τήν ἐξωτερική ἀνάμειξη τῶν τυπικῶν δέν ὑπέστησαν καμμία ἐπίδραση. Σέ αὐτήν τήν φάση τῶν ἐξελίξεων θά περιμέναμε νά δοῦμε μαζί μέ τίς ἀγιοσαββαϊτικες πρακτικές στήν ὕμνωδία νά ἐμφανισθοῦν ἐπίσης «ἀγιοσαββαϊτικες» Εὐχές. Ἱερατικές Εὐχές τῆς καθημερινῆς Ἀκολουθίας, δηλαδή, πού πιθανόν εἶχαν παραμείνει στήν Ἀντιόχεια, στά Ἱεροσόλυμα ἢ στήν Ἀλεξάνδρεια κατά τόν δ' αἰ. καί δέν εἶχαν μεταφερθεῖ στό Εὐχολόγιο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἢ πιθανόν Εὐχές, πού εἶχαν συντεθεῖ στά μέρη ἐκεῖνα κατά τό διάστημα μεταξύ τοῦ δ' καί θ' αἰ. Στά χειρόγραφα Εὐχολόγια, ὅμως, δέν ὑπάρχει κανένα ἴχνος τέτοιων «νέων» Εὐχῶν. Γεγονός, τό ὁποῖο, σέ σύγκριση μέ ὅσα σημειώσαμε γιά τίς ἐλάχιστες, βέβαια, νεοεμφανιζόμενες Εὐχές στήν Θεία Λειτουργία καί στά ἄλλα Μυστήρια, φαίνεται παράδοξο. Ἀφ' ἑτέρου μετά ἀπό αὐτό ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ στουδίτικη σύνθεση ἔγινε ἀποκλειστικά στόν χῶρο τοῦ Ψαλτηρίου καί τῶν ὕμνων καί δέν ἔθιξε καθόλου τήν συμμετοχή τοῦ ἱερέως στίς Ἀκολουθίες. Μέ τό ἐπόμενο βῆμα, ἀπό τόν 1γ' αἰ καί ἐξῆς, παρατηρεῖται τό ἐπίσης πρωτοφανές γεγονός γιά τό περιεχόμενο τοῦ Εὐχολογίου νά χάνονται Εὐχές ἀπό τίς Ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου. Οἱ Εὐχές τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου ἀνταποκρίνονταν στήν δομή τῶν ἀσματικῶν Ἀκολουθιῶν καί εἶχαν τό ἐξῆς σχῆμα: πολλές «Εὐχές ἀντιφῶνων» (τό μέγιστο 12) ἀντίστοιχες μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀντιφῶνων πού ψάλλονταν – «Εὐχή κατηκουμένων» – δύο «Εὐχές πιστῶν» – «Εὐχή ἀπολύσεως» – εἰρήνευση καί Εὐχή κεφαλοκλισίας. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς δομῆς τῆς Ἀκολουθίας, λόγω τῆς εὐρείας εἰσαγωγῆς στοιχείων τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ἀχρηστευθοῦν καί τελικά νά ἐκπέσουν οἱ

Εὐχές ἐκεῖνες, πού χαρακτηρίζαν τό ἀσματικό τυπικό. Ἔτσι βλέπουμε ἀπό τόν 1γ΄ αἰ. καί ἐξῆς νά ἐξαφανίζονται ἀπό τό Εὐχολόγιο οἱ Εὐχές τῶν κατηκουμένων καί τῶν πιστῶν καί νά παραμένουν ὡς ἐνιαῖο σύνολο οἱ ὑπόλοιπες Εὐχές, ἄλλοτε ὅλες καί ἄλλοτε μερικές μόνον ἀπό αὐτές, οἱ ὁποῖες, λόγω τῆς ὑποχωρήσεως τῶν ψαλμικῶν ἀντιφώνων καί τῆς ἐξαφανίσεώς τους τελικά ἀπό τό πρῶτο μέρος τῆς Ἀκολουθίας, παραμένουν ὡς μία ἐνότητα Εὐχῶν χωρίς νά διαθέτουν ἀντίστοιχο ὑμνολογικό στοιχεῖο στήν νέα δομή τῆς Ἀκολουθίας καί ἐξωθοῦνται τελικά γιά νά ἀναπέμπονται ὅλες μαζί κατά τόν Ἐξάψαλμο (1ε΄ αἰ.) ἢ τόν Προοιμιακό Ψαλμό.

Ἡ περίοδος τῶν ἐντύπων κειμένων

Ἀπό τόν 1στ΄ αἰ. καί ἐξῆς τά ἔντυπα βιβλία διαδίδουν καί ἐπιβάλλουν τίς διατάξεις τους μέ ἓνα ἰδιόμορφο τρόπο. Μέ τά ἔντυπα σαματᾶ ἡ ἐξέλιξη μέ τήν μορφή, πού τήν ἔχουμε παρατηρήσει μέχρι τώρα, καί ἐμφανίζεται ἄλλου εἴδους προβληματισμός στό θέμα τῆς διατάξεως τῶν Ἀκολουθιῶν. Τά ἔντυπα κείμενα ἔχουν μία δική τους αὐθεντία καί ἐπιβολή. Ἐφ' ὅσον κάτι εἶναι τυπωμένο καί μάλιστα μέ τήν ἐπικύρωση κάποιας ἀρχῆς, δύσκολα ἀμφισβητεῖται. Ὁ συντάκτης τοῦ τυπωμένου λειτουργικοῦ κειμένου μπαίνει πλέον σέ δεύτερη μοίρα, σημασία ἔχει ἡ ἐκδοῦσα ἀρχή. Μέχρι τώρα εἶδαμε σέ κάθε βῆμα τῆς πορείας κάποιες μεγάλες προσωπικότητες μέ ἰδιαίτερη παρουσία, σάν τόν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό, τόν ἅγ. Θεόδωρο τόν Στουδίτη καί τόν ἅγ. πατριάρχη Μεθόδιο (κατά τήν νίκη τῆς Ὀρθοδοξίας κατά τῆς εἰκονομαχίας), τόν ἅγ. Ἀθανάσιο τόν Ἀθωνίτη, τόν ἅγ. Φιλόθεο Κόκκινο, νά δίδουν τίς ὠθήσεις στίς ἐξελίξεις. Ἀπό τώρα καί στό ἐξῆς εἶναι οἱ ἐκδόσεις τῆς Βενετίας, πού γίνονται μέ τήν εὐλογία τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, αὐτές πού καθοδη-

γούν την λειτουργική πρακτική¹². Ἡ βασική ἀδυναμία αὐτῶν τῶν ἐκδόσεων εἶναι ὅτι ἀναπόφευκτα βασιζόνταν σέ μικρό ἀριθμό χειρογράφων καί ἔτσι παρεισέφρυσαν ἐλλείψεις, λάθη καί παραμορφώσεις τοῦ τυπικοῦ, ὅπως ἐπίσης ὀρισμένες τοπικές συνήθειες. Ἡ κατάσταση αὐτή κληρονομεῖται σέ κάθε ἐπόμενη ἐκδοσὴ. Παράλληλα παρατηροῦνται κατὰ καιροὺς καί κάποιες ἐπεμβάσεις στά κείμενα καί στίς διατάξεις, πού φανερώνουν τήν ἐρευνητική διάθεση τῶν ἐπιμελητῶν τῶν ἐκδόσεων καί τήν ἐπίγνωση, πού εἶχαν ὅτι κάποια πράγματα ἔχουν ἀνάγκη μελέτης καί διορθώσεων. Σημαντική ἀλλαγὴ γιά τήν περίοδο αὐτή ἦταν ἡ μετάβαση ἀπό τήν τακτική κυριακάτικη ἢ ἑορταστική Θεία Λειτουργία, πού τελεῖ ἐπίσκοπος μέ τήν συνοδεία πλήθους πρεσβυτέρων καί διακόνων καί τήν παρουσία τοῦ λαοῦ τῆς πόλεως, στήν Θεία Λειτουργία, πού τελεῖ ἓνας πρεσβύτερος μόνον μέ τήν συμμετοχή λίγων μελῶν μίας γειτονίας τῆς πόλεως, πού σήμερα ὀνομάζεται ἐνορία. Ἄς σημειώσουμε ὅτι παλαιότερα ἐνορία ὀνομαζόταν ὅλη ἡ περιφέρεια μίας ἐπισκοπῆς. Ἡ διάδοση καί ἡ ἐπικράτηση τῆς συνήθειας τῆς τακτικῆς Θείας Λειτουργίας, κυριακάτικης, ἑορταστικῆς ἢ καί καθημερινῆς, πού τελεῖται ἀπό ἓνα πρεσβύτερο χωρίς παρουσία διακόνου, δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά τήν συνεχῆ προσαρμογὴ τῶν διατάξεων σέ αὐτό τό σχῆμα, τό ὅποιο, ἐπειδή εἶχε ἤδη μεγάλη προϊστορία στά μοναστήρια, δέχθηκε ἀπό αὐτά ἐπίσης σημαντικές ἐπιδράσεις. Ἐνδεικτικά μπορούμε νά ἀναφέρουμε μερικές ἀλλαγές στήν Θεία Λειτουργία, πού συνέβησαν κατ' αὐτήν τήν περίοδο τῶν ἐντύπων, ὅπως ἡ ὑποβάθμιση καί τελικά ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἐναρκτήριας εἰρνεύσεως καί τῆς χρήσεως τοῦ συνθρόνου ἀμέσως μετά τήν «μικρά εἴσοδος» καί πρὶν τὰ ἀναγνώσματα, ὁ ὑπερτονισμός τῶν πολλῶν καί ἀλλεπάλληλων συναπτῶν, πού λέγονται μάλιστα ἀπό τόν πρεσβύ-

τερο, ἡ προσθήκη πολλῶν φράσεων καὶ ὕμνων, πού λέγονται χαμηλόφωνα ἀπό τόν πρεσβύτερο καὶ ὑπερτονίζουν τήν ἀτομική εὐλάβεια τοῦ ἱερουργοῦ καὶ ἀπομακρύνουν ἀκόμη περισσότερο τόν κλῆρο ἀπό τόν λαό. Τέλος, δόθηκε μεγάλη σημασία στίς πολύπλοκες δευτερεύουσες πράξεις καὶ κινήσεις τοῦ ἱερέως εἰς βάρος ἄλλων, ἀπλουσιτέρων μὲν ἀλλά θεμελιωδεστέρων, ἀλλάζοντας ἔτσι τήν σχέση τοῦ λειτουργοῦ μέ τήν πράξη πού τελεῖ καί τήν διάταξη πού ἐφαρμόζει. Δίδεται μεγαλύτερη σημασία πλέον στό νά γίνει ὅπωςδήποτε μία μετάνοια ἢ κάποια «συμβολική» κίνηση, ὅπως ἡ ἄρση τοῦ καλύμματος ἀπό τά τίμια δῶρα καί ἡ αἰώρησή του κατά τήν διάρκεια τοῦ «Πιστεύω», ἢ νά λεχθεῖ κάποιος ψιθυριστός ὕμνος ἀτομικῆς εὐλάβειας, ἐνῶ δέν δίδεται καμμία σημασία ἄν μετατοπισθεῖ ἢ ἄν διαμελισθεῖ ἢ καί ἄν παραλειφθεῖ ἀκόμη κάποια Εὐχή ἢ ἄν ἀλλάξει θέση κάποια ἐνέργεια, ὅπως τό κήρυγμα ἢ ἡ θεία μετάληψη! Στήν ἀρχιτεκτονική σχεδίαση τοῦ ναοῦ μπορεῖ νά ἀναφερθεῖ ἡ ἐξύψωση τοῦ τέμπλου καί ἡ μετάθεση, ἡ ἐξύψωση ἐπίσης καί ἐν πολλοῖς ἀχρήστευση (λόγω ἀπουσίας διακόνου) τοῦ ἄμβωνος.

Τό πρόβλημα τῶν ἐντύπων Εὐχολογιῶν ἐντοπίζεται στήν καθιέρωση διατάξεων ἀμφισβητήσιμης σημασίας καί αὐθεντικότητας καί στήν παγίδευση ἐντός τῆς προβληματικῆς καταστάσεως, πού μέ αὐτόν τόν τρόπο ἔχει δημιουργηθεῖ, μέ τήν ἐπανάληψη καί τήν εὐρεία διάδοση τοῦ ἐντύπου ὑλικοῦ, ἐμποδίζοντας ἐπίσης κάθε περαιτέρω ἐξέλιξη (γεγονός πού ὑπό τίς συνθηκῆς αὐτές ἴσως νά εἶναι εὐεργετικό!).

Ἡ παγκοσμιότητα τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας

Ὅταν μιλοῦμε γιά τήν Ὁρθόδοξη ἢ τήν Βυζαντινή Ἐκκλησία, δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε ποτέ ὅτι σέ αὐτήν συμπεριλαμβάνονται ὄχι μόνον οἱ Ἕλληνες, ἀλλά καί πολλοί ἄλλοι

λαοί. Εἴτε πρὸς τὸν Βορρᾶ εἴτε πρὸς τὴν Ἀνατολή εἴτε ἀκόμη πρὸς τὴν Δύση, μέσα σὴν μακρόχρονη ἱστορία πού εἶδαμε, πλῆθος λαῶν, ἑλληνοφώνων καὶ μὴ, ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπὸ τὸν 1' αἰ., ὁπότε οἱ ρώσικοι λαοὶ δέχθηκαν τὸ χριστιανικὸ βάπτισμα ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ἡ Ρωσικὴ Ἐκκλησία ἀκολουθεῖ σὴν λειτουργικὴ τῆς ζωῆ πιστὰ τὶς διατάξεις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κάθε ἐξέλιξη καὶ κάθε ἀλλαγὴ μεταφράζεται πολὺ γρήγορα στὰ σλαβονικά καὶ μεταφέρεται ἀμέσως σὴν λατρευτικὴ πράξη, ὅπου κάθε τί ἑλληνικὸ θεωρεῖται αὐθεντία. Πρῶτα τὸ στουδίτικο τυπικὸ τοῦ 1' αἰ., ὅπως εἶδαμε, μεταφράσθηκε τὸν 1α' αἰ. ἀπὸ τὸν ἁγ. Θεοδόσιο (Πετσέρσκι) τῆς Λάβρας τοῦ Κιέβου καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔφτασε σέ ὅλη τὴν χώρα τῶν Ρώσων. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ πολὺ παραπλήσιο τυπικὸ τῆς Μονῆς Ἰβήρων μεταφράζεται καὶ μεταφέρεται σὴν μακρινὴ Γεωργία, ἡ χριστιανικὴ παράδοση τῆς ὁποίας ἀνάγεται βέβαια σέ πολὺ ἀρχαιότερη ἐποχὴ, σὸν 7' αἰ., ἀκολουθοῦσε ὅμως καὶ ἀκολουθεῖ πάντα πιστὰ τὶς ἱεροσολυμίτικες πρῶτα καὶ μετέπειτα τὶς κωνσταντινουπολίτικες λειτουργικὲς παραδόσεις. Ἀργότερα, ἀπὸ τὸν 13' αἰ., ἡ νεοαγιόσαββαΐτικη σύνθεση μεταφράζεται στὰ σλαβικά σὴν Μονὴ Χιλανδαρίου καὶ μεταφράζονται πρὶν τελειώσῃ ὁ 18' αἰ. στὰ σλαβονικά καὶ μεταφέρονται σὴν Ρωσία ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Κιέβου Κυπριανὸ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ φθάνει σὴν Λάβρα τῆς Ἁγίας Τριάδος τοῦ ἁγ. Σεργίου, ἔξω ἀπὸ τὴν Μόσχα καὶ σέ ὅλην τὴν Ρωσία.

Στὴν ἐξιστορίῃ μας δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε τὴν Μεγάλῃ Ἑλλάδα, τὴν Νότια Ἰταλία καὶ τὴν Σικελία δηλαδὴ. Πολλὰ ἀπὸ τὰ πιὸ ἀρχαῖα στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ τυπικοῦ σώζονται σήμερα σέ χειρόγραφα, πού προέρχονται ἀπὸ τὸν πραγματικὰ θαυμαστὸ γιὰ τὴν ζωντάνια τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μεγάλῃς Ἑλλά-

δος. Ἔως τὸν 1β' αἰ. ἡ Νότια Ἰταλία εἶναι στὴν μεγαλύτερη ἔκτασὶ τῆς ἑλληνόφωνη (ἢ μίπως, καλύτερα, ἑλληνική;). Ὁ ἑλληνικός μοναχισμός ἐπίσης ἀνθεῖ. Τίς ἑλληνόφωνες κοινότητες περιβάλλουν καὶ στηρίζουν δεκάδες μοναστήρια. Σέ ὅλην τὴν περιοχὴ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ἀριθμοῦνται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ περί τὰ 350 ἑλληνικά μοναστήρια. Κάποιες μητροπόλεις ἔχουν ἕως καὶ 50 μοναστήρια μέσα στὰ ὄριά τους καὶ ἄλλες 3 ἢ 4¹³. Δυστυχῶς μὲ τὴν ὀριστικοποίηση τοῦ σχίσματος κατὰ τὸν 1α' αἰ. καὶ τὴν φραγκοκρατίαν στὴν Πόλην κατὰ τὸν 1γ' αἰ. οἱ πολυπληθεῖς καὶ ὀλοζώντανες ἑλληνικές κοινότητες τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος δέχονται συνεχῶς πιέσεις ἀπὸ τὴν λατινικὴ ἐκκλησίαν μέχρι νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ πλήρης ἐκλατινισμός τους. Μέσα ἀπὸ τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα, πού δέν ἔπαψαν νὰ παράγονται ἕως τὴν διάδοση τῆς τυπογραφίας, φαίνεται ἀφ' ἑνὸς ἡ διείσδυση τῶν λατινικῶν στοιχείων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ σταδιακὴ ἀπομόνωση τῶν κοινοτήτων αὐτῶν ἀπὸ τὸν ἑλληνισμό τῆς Ἀνατολῆς. Ἔτσι ἡ σπουδαία καὶ ἡ νεοαγιοσαββαΐτικη σύνθεση ἔφθασαν στὴν Νότια Ἰταλία ἔγκαιρα. Οἱ διατάξεις τοῦ ἁγ. Φιλοθέου, ὅμως, δέν ἔφτασαν ἀπ' εὐθείας. Μόνον μέσω τῆς μεταγενέστερης καὶ ὑπουλῆς ὁδοῦ τῆς οὐνίας οἱ τελευταῖες αὐτὲς ἐξελίξεις τοῦ βυζαντινοῦ τυπικοῦ μεταφέρθηκαν καὶ ἐπιβλήθηκαν στὴν περιοχὴ αὐτὴ, πού κάποτε εἶχε ἀναδείξει προσωπικότητες τῆς ὀρθοδοξίας σάν τὸν Συρακούσιο ἁγ. πατριάρχη Μεθόδιο, μὲ τὸν ὁποῖο ἔληξε ὀριστικὰ ἡ εἰκονομαχία, ἢ τοὺς ὑμνογράφους Νικόλαο τὸν Μυστικό, τὸν Ἰωσήφ καὶ πολλοὺς ἄλλους. Ἄς εἶναι καὶ αὐτός ὁ λόγος ἐδῶ μία ὑπενθύμιση, ὅτι οἱ χαμένες πατρίδες δέν εἶναι μόνον πρὸς τὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν Δύση.

Κάποιες πολιτιστικές ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου δέν φαίνεται νὰ ἐπηρέασαν καθόλου τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ λατρεία. Ὁ χορός καὶ ἡ ἐνὸργανη μουσικὴ εἶναι δύο καὶ οἱ

πίο σημαντικές από αυτές. Οί κυκλικές περιφορές γύρω από κάποιο κέντρο κατά την τέλεση του Βαπτίσματος και του Γάμου σήμερα δέν ἔχουν καμμία σχέση μέ χορό. Στήν πραγματικότητα ἀποτελοῦν τήν μετάλλαξη μίας πορείας μεταβάσεως ἀπό ἕνα σημεῖο σέ κάποιο ἄλλο, δηλαδή κάποιας λιτανείας ἢ εἰσόδου μέ τήν παλαιότερη σημασία τῆς λέξεως. Συγκεκριμένα στό Βάπτισμα πρόκειται γιά τήν μετάλλαξη τῆς εἰσόδου τῶν νεοφωτιστῶν ἀπό τό Βαπτιστήριο στόν Ναό γιά τήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας, πού ὅπως εἶπαμε πάντα ἀκολουθοῦσε τό Βάπτισμα, κατά τήν διάρκεια τῆς ὁποίας ψάλλεται τό χαρακτηριστικό ἀντίφωνο: «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε...», ἐνῶ στόν Γάμο ἀποτελεῖ τήν μετάλλαξη τῆς ἐξόδου ἀπό τόν ναό ἐν πομπῇ, γι' αὐτό τοποθετεῖται στό τέλος τῆς Ἀκολουθίας¹⁴. Κατά τίς στέψεις καί τοὺς γάμους τῶν Βασιλέων σέ αὐτό τό σημεῖο γίνεται ἡ λαμπρή ἔξοδος ἀπό τόν ναό καί ἡ πομπή πρός τόν «παστόν», κατά τήν διάρκεια τῆς ὁποίας οἱ βασιλεῖς σκορπίζουν πρός κάθε κατεύθυνση χρυσά νομίσματα καί ὁ λαός ἐπευφημεῖ τοὺς νέους βασιλεῖς (πιθανόν ραίνοντας ἐπίσης τοὺς βασιλεῖς μέ ἄνθη). Στίς Χειροτονίες ἡ περιφορά περί τήν ἀγία τράπεζα ἀποτελεῖ τήν μετάλλαξη τῆς προσαγωγῆς τοῦ χειροτονουμένου πρός τόν ἀρχιερέα καί ὅπου ἀλλοῦ περιστασιακά ἐμφανίζεται κυκλική κίνηση, ὅπως κατά τήν ἑορτή τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου), ἀποτελεῖ ἐπίσης μετάλλαξη τῆς «λιτῆς» ἢ «λιτανείας», πού προηγεῖτο ὡς συνήθως τῆς Θείας Λειτουργίας.

Ἐπίλογος

Μέ ὅσα προηγήθηκαν ἔγινε φανερό τί ἐννοοῦσαμε, ὅταν ἀρχίζοντας λέγαμε ὅτι ἡ Λειτουργική Τάξη προσαρμόζεται στό ἐκάστοτε διαμορφούμενο ἱστορικό καί ἐκκλησιαστικό περιβάλλον. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας

πέρασε ἀπό ποικίλα σχήματα. Ὅλα ἐξέφραζαν μέ τόν πιό ἀντιπροσωπευτικό τρόπο αὐτό πού ζοῦσε καί ἐκήρυτε ἡ Ἐκκλησία μέσα στόν κόσμο κάθε ἐποχή. Τό μεγάλο θέμα, στό ὁποῖο μᾶς εἰσάγει ἡ γνώση τῆς ἱστορίας καί στό ὁποῖο δέν ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων δυνατόν νά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ, εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τῶν κριτηρίων, πρακτικῶν καί πρό πάντων θεολογικῶν κριτηρίων, βάσει τῶν ὁποίων ἔγινε σέ κάθε ἐποχή ἡ προσαρμογή τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως. Αὐτά τά κριτήρια ἔχουμε ἀνάγκη νά γνωρίζουμε καί αὐτά εἶναι, πού θά μᾶς βεβαιώσουν γιά τήν πιστότητά μας στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας.

Κατά τήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματός μας δέν ἀναφερθῆκαμε λεπτομερῶς στίς τελευταῖες περιόδους τῶν ἐξελίξεων, μετά τόν 19 αἰ. Κατά τήν διάρκεια αὐτῶν σχηματοποιεῖται ὀριστικά τό τυπικό, πού ἐφαρμόζουμε σήμερα, καί ἰδιαίτερα στίς λεπτομέρειές του. Πολλές πρωτοβουλίες, πού ἐκδηλώθηκαν κατά τήν περίοδο αὐτή, εἶχαν σκοπό τό ξεκαθάρισμα τῶν ἀμετρήτων ποικιλιῶν στίς διατάξεις, δέν ἔχουν ὅμως τήν βαρύτητα τῶν ἀλλαγῶν καί τῶν ἐξελίξεων τῶν προηγουμένων αἰώνων. Ἡ προσπάθεια τῶν ἐπιμελητῶν τῶν λειτουργικῶν ἐκδόσεων αὐτῶν τῶν χρόνων κατευθύνεται πρὸς τήν ρύθμιση τῶν δεδομένων διατάξεων, πού ἐξακολουθοῦν νά μπερδεύουν τοὺς εἰδικούς μέ τήν ποικιλία τους. Στό θέμα αὐτό θά ἀναφερθοῦν ἐκτενέστερα ἄλλοι εἰσηγητές, δική μας ἐργασία ἦταν νά ἐπισημάνουμε τοὺς βασικούς ἱστορικούς σταθμούς τῶν ἐξελίξεων, αὐτοὺς πού ἔδωσαν δηλαδή ἰδιαίτερη ὄψη στήν ἐξέλιξη τῆς Τάξεως τῆς Λατρείας μας καί συναποτελοῦν τίς βάσεις γιά τήν διαμόρφωση αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε λειτουργική παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Προφανῶς πολλὰ ἔμειναν ἀπ' ἔξω καί ἡ παράλειψη

πολλῶν ἀπό αὐτά ὀφείλεται στήν δική μου ἀδυναμία καί ἄγνοια. Μέ τήν χάρη τοῦ Θεοῦ στήν σύναξή μας ἐδῶ συμμετέχουν ἔγκριτοι καθηγητές καί διδάσκαλοι τῶν περισσοτέρων ἀπό ἐμᾶς καί τοὺς παρακαλῶ μέ τήν ἐπιείκεια πού τοὺς διέκρινε πάντοτε νά συμπληρώσουν τά κενά πού ἡ ἄγνοιά μου ἄφησε.

Σᾶς εὐχαριστῶ πολύ.

Παραπομπές

1. Schmemmann, A., *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη, Εἰσαγωγή στή Λειτουργική Θεολογία*. Μετφρ. π. Δ. Β. Τζέρπος. Ἐκδ. Ἀκρίτας, (Ἀθήναι) 1991, σελ. 48-52.

2. Ἡ ἱστορία τῆς διαδόσεως τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως στό μεγαλύτερο μέρος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀπαιτεῖ πολλή μελέτη. Ἐλάχιστα στοιχεῖα θά ἀναφέρουμε ἑμεῖς στόν κατάλληλο τόπο.

3. Περὶ τοῦ θέματος τῆς εἰσαγωγῆς τῶν δύο αὐτῶν Εὐχῶν στήν Θεία Λειτουργία πρόκειται νά δημοσιευθεῖ εἰδική μελέτη τοῦ γράφοντος.

4. Σχετικά μέ τήν προέλευση καί τίς ἐπεμβάσεις τοῦ ἁγ. Ἰωάννου στό κείμενο τῆς Ἀναφορᾶς, πού φέρεται ὑπό τό ὄνομά του, βλ. στό Taft, R., *Reconstituting the Oblation of the Chrysostom Anaphora: An Exercise in Comparative Liturgy*. *Orientalia Christiana Periodica* 59 (1993) 387-402. Βλ. διασκευή τοῦ κειμένου αὐτοῦ στό δημοσίευμα: Taft, R., Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καί ἡ ἀναφορά πού φέρει τό ὄνομά του. *Κληρονομία* 21 (1989) 285-308.

5. Ἐνα μεγάλο μέρος τῶν διαπιστώσεων αὐτῶν ὀφείλονται στίς πολυτεῖς ἔρευνες τῶν διακεκριμένων ἐρευνητῶν Andre Jacob Robert καί Taft, ὅπως ἐπίσης τοῦ μαθητοῦ τους Stefano Parenti. Ἐπίσης ὁ γράφων εἶχε τήν εὐκαιρία νά διαπιστώσει ἰδίους ὄμμασι τήν πιστότητα ἢ μή στά παραδεδομένα κείμενα κατά τήν ἔρευνα τῶν χειρογράφων Εὐχολογίων γιά τό Μυστήριον τῆς Ἐξομολογήσεως, ἡ ὁποία παραμένει ἀκόμη ἀνέκδοτη.

6. Βασικές ἐργασίες γιά τό θέμα αὐτό ἀποτελοῦν οἱ ἑξῆς τρεῖς: Τρεμπέλα, Π. Ν., *Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὁρθόδοξου Ὑμνογραφίας*. Ἐκδ. δευτέρα ἐπισημειωμένη, Ἀθήναι 1978. Arranz, M., *Les grandes etapes de la liturgie byzantine: Palestine - Byzance - Russie. Essai d'aperçu historique. Liturgie de l'eglise particulere et liturgie de l'eglise universelle*. (Bibliotheca "Ephemerides Liturgicae", Subsidia,7). Rome

1976, σελ. 43-72. Taft, R., *The Byzantine Rite: A Short History. American Essays in Liturgy Series*. The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota 1992. Τίς δικές μας παρατηρήσεις θά τίς ἐπισημαίνουμε, ὅταν ἀποτελοῦν καρπὸ δικῶν μας ἐρευνῶν.

7. Πολύ διαφωτιστικὲς γιὰ τὸ θέμα τῆς διαδόσεως τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ πρῶτα καὶ τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ ἔπειτα, ὅπως φαίνεται μέσα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια, εἶναι οἱ μελέτες τοῦ Miquel Arranz στὶς Ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες δημοσιεύονται στὸ περιοδικὸ *Orientalia Cristiana Periodica* κατὰ τὰ ἔτη 1971-1982.

8. Πολύ σημαντικὴ στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἡ ἔρευνα τοῦ Θεοδώρου Ε. Γιάγκου, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης, βίος - συγγραφικὸ ἔργο - κανονικὴ διδασκαλία*. Θεσσαλονίκη 1991. Βλ. σελ. 221-228.

9. Dmitrievskij, A., *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, tom I, Τυπικά. Κίεβ 1901, σελ. 224-225. Ἡ Υποτύπωσις συντάχθηκε μέσα στὸν 9-10 αἰ., ὅπωςδήποτε μετὰ τὴν κοίμησιν τοῦ ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου καὶ τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο, στὸ ὁποῖο σώζεται σχετικὰ τροποποιημένη, προέρχεται ἀπὸ τὸν 17-18 αἰῶνα.

10. Arranz, M., *L' Euclologio Costantinopolitano agli inizi del secolo XI*. Roma 1996, σελ. 94. Arranz, M., *L' office de l' Asmatikos Orthrow ("matines chantées") de l' ancien Euchologe byzantin*. OCP 47 (1981) 128.

11. Ὁ Robert Taft, *The Byzantine Rite: A Short History*, σελ. 58, ὑποσ. 34, ἀναφέρει ὅτι ὁ ἁγ. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης εἶχε καλέσει ἁγιοσαββαῖτες μοναχοὺς γιὰ νὰ διδάξουν τοὺς σπουδίτες τοὺς ὕμνους τῆς ἁγιοσαββαίτικης πρακτικῆς. Δέν εἶναι ἀπίθανη ἡ πληροφορία, ἀλλὰ δυστυχῶς στάθηκε ἀδύνατον νὰ τὴν ἐπαληθεύσω. Στὸ κείμενο τοῦ ἁγίου πατρὸς, στὸ ὁποῖο μᾶς παραπέμπει (Ἐπιστ. Β', 15-16. MPG 99, 1160-1168), δέν ἀναφέρεται κάτι τέτοιο, ἀλλὰ δέν μπόρεσα ἐπίσης νὰ ἐντοπίσω σέ ἄλλα σχετικὰ κείμενα παρόμοια πληροφορία.

12. Ἐνημερωτικὴ εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, *Ἡ ἐν Ἰταλία ἔκδοσις ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελείᾳ ἐλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς 15-16 αἰῶνας*. *La chiesa greca in Italia dall' VIII al XVI secolo*, tom. 2, Padova 1972, σελ. 685-720.

13. Ferrante, N., *Santi Italogreci in Calabria*. Reggio, Calabria 1981, σελ. 255-278.

14. Ἡ κυκλική περιφορά ἐδῶ ἐμφανίζεται μετὰ τὸν 15^ο αἰ., βλ. Σκαλιτσῆ, Π., *Γάμος καὶ Θεία Λειτουργία*. Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 198-241.

Ἰωάννου Φουντούλη

Ὁμοι. Καθηγητοῦ Α. Π. Θεσσαλονίκης

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΩΣ
ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ἡ ἀναθεώρηση ἢ ἡ διόρθωση ἢ ἡ ἐπιμελημένη ἔκδοσις (ἐπί τό ἀπλούστερο) τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι ὄντως μεγάλο, ἄκρως σοβαρό καί υπεύθυνο ἔργον καί ἐν πολλοῖς συνώνυμον καί ταυτόσημον πρὸς τὴν ἐπιδιωκτέαν λειτουργικὴν ἀνανέωσιν, ἀναζωπύρωσιν, ἀναγέννησιν ἢ ὅπως ἀλλιῶς θέλουμε νὰ τὴν ὀνομάσωμε. Εἶναι αὐτονόμητον ὅτι τὰ λειτουργικά βιβλία ἀποτελοῦν κείμενα βάσεως τῆς θείας λατρείας καί ὅτι ἡ βελτίωσις τῶν λειτουργικῶν πραγμάτων προϋποθέτει τὴν βελτίωσιν τῶν ἐκδόσεων τῶν κειμένων αὐτῶν. Ἀπὸ αὐτὴν ξεκινᾷ, ἀλλὰ καί σ' αὐτὴν ἀπολήγει κάθε ἀνανεωτικὴ προσπάθεια. Καλὰ καί δόκιμα λειτουργικά κείμενα ἐπιδροῦν ἀμέσως βελτιωτικῶς ἐπὶ τῆς λειτουργικῆς πράξεως, ὁ ρόλος δὲ κακῶν καί ἀδοκίμων κειμένων εἶναι ἄμεσα καταστρεπτικὸς καί ὀλέθριος γιὰ τὴν ὀρθὴν ἐπιτέλεσιν τῆς θείας λατρείας. Αὐτὸ ἴσχυε πάντοτε,

ἰδιαιτέρως ὅμως σέ περιόδους ὑφέσεως ἢ ὑποτονικῆς παρουσίας, γιά διαφόρους λόγους, τῆς ζωντανῆς παραδόσεως, τῆς μεταδιδομένης ἀπό στόμα σέ στόμα καί ἀπό γενεά σέ γενεά, ἀπό τόν γέροντα στόν νεώτερο, ἀπό τόν δάσκαλο στόν μαθητή, ἀπό τόν παλιό ἱερέα, ψάλτη, ἀναγνώστη, μοναχό, νεωκόρο, τυπικάρη, ἀπλό πιστό, στόν καινούριο. Ὁ τρόπος αὐτός τῆς μορφωτικῆς (στά λειτουργικά πράγματα) διαδικασίας, παλιός (σ' ὅλους τούς τομεῖς) ὅσο καί ὁ κόσμος, περιβεβλημένος μιά ξεχωριστή ἱερότητα ταυτόσημη μέ τόν ἀπεριόριστο σεβασμό πού εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι ἄνθρωποι σ' αὐτό πού εἶναι καί λέγεται «παράδοση», δημιουργοῦσε στούς φορεῖς αὐτῆς τῆς παραδόσεως ἀντισώματα ἄμυνας κατά ποικίλων ἀντιπαραδοσιακῶν ἐπιρροῶν, ἔστω καί ἂν αὐτές προερχόνταν ἀπό σφάλματα, παραλείψεις ἢ ἄκριτες παρεμβάσεις στά λειτουργικά βιβλία. Ἔχω τήν αἴσθησις ὅτι ἡ ἐποχή μας ὑποφέρει ἀπό ἄμβλυνση τοῦ αἰσθήματος αὐτοῦ τοῦ παραδοσιακοῦ ἀνθρώπου τῶν παλαιότερων ἐποχῶν. Τά λειτουργικά βιβλία ταυτίζονται πρὸς τήν παράδοση καί καθορίζουν ἀποφασιστικότερα, ἀπό ὅ,τι σέ παλαιότερους χρόνους, τήν πορεία τῆς λειτουργικῆς πράξεως καί τάξεως. Αὐτό ἔχει πολλά καλά, ἀλλά καί περισσότερα κακά. Καλές ἐκδόσεις λειτουργικῶν βιβλίων θά ἀποδώσουν πολλά. Κακές καί ἐπιπόλαιες παρεμβάσεις καί «ἀναθεωρήσεις» ἔκαναν καί θά κάνουν μικρή ἢ μεγάλη ζημία. Στή συνέχεια τοῦ λόγου θά ἰδοῦμε πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Θά ἦταν πολύ διαφωτιστικό καί ἀπαραίτητο ἂν ἦταν δυνατόν νά χωρέσει στήν διαπραγματεύσῃ μας μιά ἱστορική ἀναδρομή στήν ἐξελικτική πορεία τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, τῆς χειρογράφου παραδόσεως, τῶν ἐκδόσεων καί τῶν διορθωτικῶν προσπαθειῶν καί ἀναθεωρητικῶν παρεμβάσεων πού ἔγιναν κατά καιροῦς στά λειτουργικά μας βιβλία.

Εἶναι ὁμως φύσει ἀδύνατον ἡ μακρά καί ἐνδιαφέρουσα αὐτή ἱστορία νά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Παρά ταῦτα θά προσπαθήσω μέ λίγα λόγια νά ὑπομνήσω πολλά, ἴσως καί ἀρκετά γνωστά, πράγματα, γιά νά περάσουμε στήν ἐπισήμανση θέσεων πού ἔχουν ἄμεσο ἐνδιαφέρον καί πρακτική ἀναφορά στά δέοντα γενέσθαι στόν νευραλγικό αὐτόν λειτουργικό τομέα. Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ἡ ἱστορία, δηλαδή ἡ παράδοση, εἶναι ὁ ὀδηγός μας καί ὁ διδάσκαλός μας στά ὑπέρ καί στά κατά ὄλων ἐν προκειμένω τῶν σκέψεων, προθέσεων καί ἐνεργειῶν μας.

Ἔτσι, μᾶς εἶναι γνωστό ὅτι ἡ μετάβαση ἀπό τήν πολλαπλότητα τῶν χειρογράφων στήν, τρόπον τινά, μονολιθικότητα τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων δέν ἔγινε μέ ὁμαλό καί δεοντολογικά ὀρθό τρόπο. Οἱ ἐκδότες καί οἱ ἐπιμελητές τῶν ἐκδόσεων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων εἶχαν τήν διάθεση καί τήν καλή πρόθεση, ἀπό φιλοτιμία ἢ καί γιά ἐμπορικούς λόγους, ἢ καί γιά τά δύο, νά κάνουν ὅ,τι καλύτερο μπορούσαν καί τό ἔκαναν. Δέν ὑπῆρχαν ὁμως οἱ προϋποθέσεις γιά κάτι τό κριτικά ὀρθό. Οἱ πρῶτες ἐκδόσεις στηρίχθηκαν σέ ἓνα, ἢ ἔστω σέ λίγα χειρόγραφα, ὅσα ἦταν πρόχειρα καί προσιτά στόν ἐκδότη, πού, φυσικά, δέν ἦταν οὔτε τά μόνα οὔτε τά καλύτερα. Ἄπαξ ὁμως καί ἔγιναν οἱ ἀρχέτυπες ἐκδόσεις καί κυκλοφορήθηκαν σέ δεκάδες καί ἑκατοντάδες πανομοιότυπα, ἦταν ἐπόμενο νά δημιουργήσουν μιά νέα παράδοση, τήν παράδοση τοῦ ἐντύπου λειτουργικοῦ βιβλίου, πού μοιραῖα ἀχρηστεύει τό δυσανάγνωστο, ἐφθαρμένο καί ἀκριβό χειρόγραφο. Στήν διάρκεια τῶν πέντε αἰῶνων κυκλοφορίας τῶν ἐντύπων ἔγιναν πολλές ἀπόπειρες διορθώσεως τῶν σφαλμάτων, ἐμπλουτισμοῦ καί γενικῶς βελτιώσεως τῶν πρώτων ἐκδόσεων, ἀλλ' οἱ πρῶτες αὐτές ἐκδόσεις παρέμειναν μέχρι σήμερα ὡς ἀμετακίνητη βάση, ἓνα εἶδος ἱεροῦ ἀρχετύπου, τό ὁποῖο

καθόρισε τὴν πορεία τῆς λειτουργικῆς τάξεως στοῦ μέλλον. Θά πρέπει νά μνημονευθοῦν μεγάλα ὀνόματα ἐπιμελητῶν καί διορθωτῶν, ὅπως τοῦ Μανουήλ καί τοῦ Νικολάου Μαλαξοῦ, πρωτοπαπᾶ Ναυπλίου, τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου, τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου Νικολάου Παπαδοπούλου καί ἄλλων. Ἡ ἀνάγκη πάντως ἀναθεωρήσεως τῶν ἐκδόσεων καί βελτιώσεως τῶν λειτουργικῶν κειμένων ἦταν πάντοτε αἰσθητή, ὄχι μόνο σέ ἐπίπεδο ἰδιωτῶν καί φιλοτίμων ἐπιμελητῶν, ἀλλά καί τῆς κεντρικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιά τόν χῶρο τῆς ἑλληνοφώνου Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς καί, μεταπολεμικῶς, τοῦ ἐπισήμου ἐκδοτικοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας.

Τόν Νοέμβριο τοῦ σωτηρίου ἔτους 1932 συνεστήθη ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο «Μεγάλη Πατριαρχική Ἐπιστημονική Ἐπιτροπή πρὸς ἀναθεώρησιν καί ἔκδοσιν τῶν λειτουργικῶν βιβλίων» μέ σκοπὸ τὴν «προετοιμασίαν καί κατάρτισιν τοῦ κειμένου τῶν λειτουργικῶν βιβλίων πρὸς νεωτέραν ἔκδοσιν αὐτῶν». Καί ἀναλυτικότερα· ἡ «ἀπαλλαγὴ τυχόν μελετωμένης νεωτέρας ἐκδόσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν παρεισοφρησάντων ἐν προηγουμέναις ἐκδόσεσι τυπογραφικῶν σφαλμάτων ἢ ἄλλων τινῶν κηρῶν ἀλλοιουσῶν τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου, ὥστε ν' ἀποδειχθῇ αὕτη ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἐπιμελεστέρα πάσης ἄλλης προγενεστέρας, ἀφ' ἑτέρου δέ ἡ ἐπιμελής ἔρευνα τῶν χειρογράφων κωδίκων πρὸς κριτικὴν ἔκδοσιν, ἔστω καί μέρους τινός τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, δεδομένου ὅτι ἡ τελευταία αὕτη ἐργασία θά ἀπῆται καί πόνους μακροχρόνιους καί ἄλλας ἀπαραιτήτους εἰς τό τοιοῦτον ἔργον δυσβαστάκτους θυσίας» (Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, Προέδρου τῆς Πατριαρχικῆς Ἐπιτροπῆς, «Ἀντί Προλόγου»

στὴν ἔκδοσιν: «*Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*» τοῦ Π. Ν. Τρεμπέλα, Ἀθῆναι 1935, σελ. γ'-δ'). Μεγαλόπνοοι, δύσκολοι, ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητοι γιὰ μιὰ σοβαρὴ προσπάθεια στόχοι, πού δείχνουν ἀφ' ἐνός μὲν τό προοδευτικὸ καὶ εὐρὺ πνεῦμα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἀφ' ἐτέρου δέ τὴν σοβαρότητα καὶ ὑπευθυνότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζε τό ὄλον ἐγχείρημα ἢ Ἐπιτροπὴ ἐκείνη. Εἶχε δέ αὐτὴ ἀπαρτισθεῖ ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα τῆς τότε ἐποχῆς, ἀπὸ ἀνθρώπους εἰδικούς καὶ σοφούς, τὸν ἀσίδιμο Μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Χρῦσανθο, ὡς Πρόεδρο, τὸν Κασσανδρείας Εἰρηναῖο, τοὺς Καθηγητές Κ. Δυοβουνιώτη, Ἀμ. Ἀλιβιζάτο, Γ. Σωτηρίου, Ν. Βέν καὶ τοὺς λογίους Ἐμμ. Παντελάκη καὶ Π. Τρεμπέλα, ὅλους ἤδη ἀπὸ μακροῦ κεκοιμημένους. Φαίνεται ὅτι δέν ὑπῆρξε πρόβλεψη γιὰ ἰδιαίτερο εἰδικὸ ἐπιτελεῖο συνεργατῶν, ἀλλὰ τὰ ἴδια τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς προσπάθησαν νὰ κάνουν ὅ,τι μπορούσαν. Πολλὰ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς ἢ καὶ ἄλλων λογίων ἐκτός αὐτῆς (τοῦ Μητροπολίτου πρ. Λεοντουπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, τοῦ πρ. Κορυτσᾶς Εὐλογίου Κουρίλα, τοῦ Πρωτοπρεσβυτέρου Κωνσταντίνου Καλλινίκου καὶ ἄλλων) δείχνουν ὅτι ἡ πρωτοβουλία τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας βρῆκε ἀνταπόκρισιν καὶ «κούνησε τὰ νερά», κατὰ τό λεγόμενον. Ἀκοές ὅμως πολέμων καὶ πόλεμοι καὶ ποικίλες συμφορές, πού στό μεταξύ ἐνέσκηψαν, οὐσιαστικὰ ματαίωσαν τό περαιτέρω ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς. Ἔμειναν ὅμως, κληρονομία θαυμαστῆ καὶ ἀναφαίρετη γιὰ τίς ἐπόμενες γενεές, ἔργα ἀφαντάστου κόπου, μόχθου καὶ ὑπομονῆς, οἱ κριτικές ἐκδόσεις «κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις ἰδίᾳ κώδικας», δηλαδή βάσει τῶν περίπου 80 χειρογράφων κωδίκων τῶν βιβλιοθηκῶν τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου μας Καθηγητοῦ Παναγιώτου Τρεμπέλα: *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι* (1935), ἀκολουθία

τῶν μνήστρων καί τοῦ γάμου (1940), εὐχελαίου, χειροτονιῶν, βαπτίσματος (μέχρι τό 1950), ἀγιασμοῦ, ἐγκαινίων, ὄρθρου καί ἐσπερινοῦ (μέχρι τό 1955). (Ἔλα μαζί «*Μικρόν Εὐχολόγιον*» σέ δύο τόμους 1950 καί 1955). Ἀσφαλῶς πρόκειται γιά ἓνα μεγάλο βῆμα πρὸς τόν ὑψηλό στόχο τῆς διορθώσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Ἀπό ἐκεῖ ὅμως καί πέρα ὁ δρόμος εἶναι μακρὺς, ἀνηφορικός καί ἐπίπονος. Θά ἐπανεέλθουμε.

Ἡ Ἀποστολική Διακονία, ὁ ἐπίσημος ἐκδοτικός ὀργανισμός τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, θά μπορούσε κανεῖς χωρὶς ὑπερβολή νά εἰπεῖ ὅτι ἔκανε μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες μέχρι σήμερα ἐκδοτικές προσπάθειες μέ χρηστικό, βέβαια, σκοπό, τὴν κάλυψη δηλαδή τῶν ἀναγκῶν τῶν ἐκκλησιῶν –φυσικά καί τῶν ἰδιωτῶν– σέ λειτουργικά βιβλία. Ἔχουν ἐκδοθεῖ ἤδη σέ ἐπανελημμένες ἐκδόσεις σχεδόν ὅλα τὰ λειτουργικά βιβλία (πλὴν τοῦ Εὐχολογίου καί τοῦ Τυπικοῦ), σέ καλαίσθητες ἐκδόσεις ποικίλου σχήματος. Γιά τὰ περισσότερα καί τὰ ὀγκωδέστερα ἀπὸ αὐτὰ ἀκολουθήθηκε ἓνας σχετικά εὐκόλος, ἀλλὰ ὁ μόνος ἐπὶ τοῦ παρόντος δυνατός τρόπος ἐκδόσεως, δηλαδή ἡ ἀναπαραγωγή –χωρὶς, ἐννοεῖται, τὰ τυπογραφικά σφάλματα– ἐνός καλοῦ παλαιοῦ προτύπου, μῖα δόκιμη ἐκδόσεως ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς Βενετίας. Ἔτσι ἐξεδόθη τό Ψαλτήριον, τό Εὐαγγέλιον σέ μεγάλο σχῆμα, τὰ δώδεκα Μηνναῖα, τό Τριώδιον καί τό Πεντηκοστάριον. Τό Εὐαγγέλιον σέ μικρὸ σχῆμα, ὁ Ἀπόστολος, τό Ἀρχιερατικόν, ἡ φυλλάδα τῆς Λειτουργίας, τό Ὁρολόγιον, τό Ἐγκόλπιον τοῦ Ἀναγνώστου, τό Μικρὸν Εὐχολόγιον, ἡ Παρακλητικὴ, τὰ βοηθητικὰ βιβλία γιά τὴν Μεγάλην Τεσσαρακοστή καί τὴν Μεγάλην Ἑβδομάδα, καθὼς καί οἱ τελευταῖες ἐκδόσεις τῶν Μηνναίων σέ μικρὸ σχῆμα, στηρίχθηκαν μὲν σέ παλαιότερες ἐκδόσεις σὴν πρώτη τους ἐκδοσὴν, σὴν ἐπανεκδοσὴν ὅμως ἔτυχαν

κάποιας ἐπεξεργασίας, ἄλλα μικρότερης καί ἄλλα μεγαλύτερης ἀπό διαφορετικούς ἐπιμελητές τό καθένα· π.χ. τόν μακαριστό Μητροπολίτη Κοζάνης Διονύσιο, τόν σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Πατρῶν κ. Νικόδημο, τόν π. Κωνσταντῖνο Πλατανίτη, τόν π. Κωνσταντῖνο Παπαγιάννη, τόν π. Δημήτριο Τζέρπο, τόν Γεώργιο Μποκατοῦρο, τόν κ. Ἀπόστολο Βαλινδρά, ἴσως καί ἄλλους. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν διάφορο: γιά ἄλλα ἄριστο (Ἀπόστολος, Μεγάλη Ἑβδομάς), συζητήσιμο (Ὡρολόγιο, Μικρό Εὐχολόγιο, Ἀρχιερατικό) ἤ καί ἀπαράδεκτο (μιά ἔκδοση Ἱερατικοῦ καί τό Ἐγκόλπιον Ἀναγνώστου).

Παράλληλα καί ἀνεξάρτητα βάδισαν καί ἄλλες ἐκδοτικές βελτιωτικές προσπάθειες, ἄλλες μέ λιγότερη, ἄλλες μέ περισσότερη ἐπιτυχία. Ἄλλες κάλυψαν ὅλα ἢ μεγάλο μέρος τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἄλλες λίγα ἢ μόνο ἓνα. Ἀναφέρω μερικές· οἱ ἐκδόσεις Πάσχα καί Σαλιβέρου παλαιότερα, οἱ ἐκδόσεις «Φῶς», «Ἀστέρος»-Παπαδημητρίου, Ρηγοπούλου, Σίμωνος Πέτρας, διαφόρων Παλαισημερολογικῶν ὁμάδων καί ἄλλες. Δέν μπορούμε νά μή μνημονεύσουμε, ἔστω καί ἂν δέν προέρχονται ἀπό τόν ὀρθόδοξο χῶρο, τήν μνημειώδη σειρά τῶν ἐκδόσεων Ρώμης πού μέ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια κάλυψε σχεδόν ὅλη τήν σειρά τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καί προοριζόταν γιά τίς λειτουργικές ἀνάγκες τῶν Ἑλληνορρυθμῶν-Οὐνιτικῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἐδῶ κλείνουμε τήν, τρόπον τινά, ἱστορική ἀναφορά στήν μέχρι σήμερα ἐκδοτική προσπάθεια γιά τήν ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Εἶναι σαφῶς περιγραφική, ἀτελής καί ἀνεπαρκής. Δέν γινόταν διαφορετικά. Κατωτέρω θά φέρουμε παραδείγματα ἀπό τίς ἐκδόσεις αὐτές, ἀνωνύμως ὅμως γιά εὐνότους λόγους. Παραδείγματα καλά, λιγότερο καλά μέχρι καί κακά καί κάκιστα.

1. Εἶναι αὐτόνοητο καί ἔχει γενική ἰσχύ γιά κάθε ἐπιδιωκόμενο ἔργο ὁ προσδιορισμός τοῦ ἀκριβοῦς στόχου καί τῶν δυνατοτήτων μιᾶς προσπάθειας. Ὁ σχεδιασμός καί ἡ ψήφισις τῆς δαπάνης γιά τήν κατασκευή τοῦ πύργου, κατά τήν Κυριακή παραβολή (Λουκ. 18' 28 - 30). Στά λειτουργικά βιβλία, τί ζητοῦμε καί ποιά εἶναι τά πραγματικά πλαίσια καί οἱ ἀντικειμενικές δυνατότητες γιά τό ἔργο αὐτό; «Ἀναθεώρηση», ὅπως δίδεται σιόν τίτλο τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς, εἶναι ὁρος βαρῦς καί μπορεῖ νά δημιουργήσει ἄδικες παρεξηγήσεις καί ἀνεπιθύμητες ἀναστολές. Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία, γιά νά χαρακτηρίσει τό ἴδιο ἔργο, ἀπέφυγε τίς μεγαλοστομίες ἀποκαλώντας το μετριοπαθῶς «διόρθωσις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων». Ἡ διορθωσις μπορεῖ νά ἐκταθεῖ καί πρὸς ἀναθεώρηση, μπορεῖ ὅμως καί ὄχι. Ἡ διορθωσις προϋποθέτει ὑπαρξιν σφαλμάτων. Αὐτό εἶναι ἀναντίρρητο καί ὁμολογεῖται ἀπό ὅλους. Τά σφάλματα νά κυμαίνονται ἀπό τυπογραφικά ἀβλεπτήματα μέχρι σέ ἄλλα κατά πολύ σοβαρότερα. Ἡ ὀρθή διορθωσις προϋποθέτει γνώση λιπαρή τῆς θείας λατρείας καί τῶν κειμένων τῆς, σεβασμό καί ἀκρίβεια, φιλολογική ἐπάρκεια, ἀναδρομή στή χειρόγραφη παράδοσις, δηλαδή κριτική ἐπιστάσις καί ἔκδοσις. Ἔτσι τό ἐγχείρημα παρουσιάζεται εὐέλκτο καί προσαρμοσίμο, ἀπό ἀπλό σέ σύνθετο καί ἀπό διορθωσις τυπογραφικῶν δοκιμίων καί ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων σέ κριτική ἐπιστάσις, πού μπορεῖ νά φθάσει μέχρι ἀναθεωρήσεως, ἂν τό ἀπαιτεῖ ἡ ἀναζητητέα ὀρθή τάξις καί παράδοσις.

Μέ ἄλλα λόγια εἶναι σαφές ὅτι ὡς βάση κάθε νέας ἐκδοτικῆς προσπάθειας ἀπόκείνται οἱ ἤδη ὑφιστάμενες ἀρχέτυπες ἐκδόσεις, μέ ὅλα τά καλά τους καί μέ ὅλες τίς ἀδυναμίες τους, ὅπως καί ἀνωτέρω εἶπαμε. Ὁ λόγος εἶναι προφανής. Τά λειτουργικά βιβλία, ὅπως εἶναι σήμερα, ἐκπροσωποῦν μιᾶ τάξις

λατρείας παραδεκτὴ καὶ σεβαστὴ ἀπὸ ὅλους, τίς ἐνορίες καὶ τὰ μοναστήρια, ἐν πάσῃ δέ περιπτώσει ἰσχύουσα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔντυπα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, στὰ ὅποια, ἔστω καὶ ὄχι μετὰ ἀπὸ κριτικὴ ἐπεξεργασία στηρίχθηκαν.

Ἡ φύση τοῦ ἐγχειρήματος ἀπαιτεῖ σεβασμὸ πρὸς τὸ παλαιότερο ἔντυπο, πού βρίσκεται ἴσως καὶ οἰκουμενικῶς ἐν χρήσει ἢ, ἔστω, ὑπάρχει καὶ χρησιμοποιεῖται, ἢ καὶ ἔχει μεταφρασθεῖ καὶ εἶναι σέ ἰσχύ σέ ἑλληνόφωνες καὶ σέ μὴ ἑλληνόφωνες ἐκκλησίες. Ἀναθεώρηση τοῦ ἐντύπου ἔχει ὡς ἀναπότρεπτο ἐπακόλουθο τὴν ἀναθεώρηση τῆς λειτουργικῆς πράξεως πανορθοδόξως, ἀπόσυρση τῶν παλαιῶν βιβλίων, διδασκαλία τῆς ἀναθεωρημένης μορφῆς καὶ –τό δυσκολότερο– ἀποδοχὴ ἀπὸ τὴν λατρεύουσα κοινότητα, κλῆρο καὶ λαό. Πράγματα δηλαδή ἐν μέρει ἢ καὶ ἐν ὅλῳ ἀδύνατα.

2. Τὸ ἔργο τῆς ἐκδόσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων εἶναι ἔργο, ἀληθινὰ καὶ χωρὶς ὑπερβολή, τεράστιο. Πρόκειται, ὡς γνωστό, γιὰ μιὰ ὀλόκληρη βιβλιοθήκη, πού περιέχει κείμενα ποικίλης μορφῆς· ἀγιογραφικά, συναξαριστικά, εὐχές, ὕμνους, καὶ τυπικὲς διατάξεις, πεζὰ καὶ ἔμμετρα, διαφόρων ἐποχῶν καὶ πλήθους συγγραφέων καὶ ποιητῶν. Ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μέ τὴν ἔκδοση κάποιου κειμένου γνωρίζουν, ὡς παθόντες καὶ μαθόντες, πόσος κόπος ἀπαιτεῖται, πόση προσοχή, πόσος χρόνος, πόση δαπάνη δυνάμεων καὶ χρημάτων, πόση ἐμμονὴ καὶ ὑπομονὴ γιὰ τὴν ἔκδοση ἐνὸς μόνο μικροῦ κειμένου. Ἐδῶ ἔχουμε ἀπειρία κειμένων καὶ διαστρώσεις παραδόσεως δύο χιλιάδων ἐτῶν, ἂν δὲν ὑπολογίσουμε τοὺς ψαλμούς καὶ τὰ παλαιοδιαθηκικά κείμενα, δηλαδή ἄλλων χιλίων, ἴσως, καὶ πλέον ἐτῶν.

3. Ἡ κριτικὴ ἔκδοση τῶν κειμένων αὐτῶν, πού ἀποτελεῖ τὴν ὀρθὴ καὶ μὴ ἐρασιτεχνικὴ (ὅπως μέχρι σήμερα) ἀντιμετώπιση ἐνὸς σοβαροῦ καὶ ἀντάξιου γιὰ τὸ θεσμό τῆς Ἐκκλη-

σίας έκδοτικοῦ ἔργου, εἶναι ἔργο μακρό καί πολύπλευρο. Ἀπαιτεῖ ἐξειδικευμένους νέους, ἀνθρώπους πλήρους ἀπασχολήσεως, πού θά ἐπισημάνουν τά χειρόγραφα, πού ὁ ἀριθμός τους ἀνέρχεται σέ ἑκατοντάδες σ' ὅλες τίς βιβλιοθήκες χειρογράφων τοῦ κόσμου, θά τά φωτογραφήσουν, θά μελετήσουν τό περιεχόμενό τους, θά τά ἀντιπαραβάλουν, θά ἐπισημάνουν τίς διάφορες γραφές καί θά τίς ἀξιολογήσουν, θά ἐκδώσουν τά κείμενα σέ μικρές ἐπί μέρους ἐνότιπτες, ἀκολουθίες, ὕμνους, συναξάρια, εὐχές καί ἄλλα λειτουργικά κείμενα. Ὑστερα θά ἔρθει ἡ φάση τῆς ἐνοποιήσεως καί πρακτικῆς ἀξιοποιήσεως ὄλων τῶν ἐπί μέρους προσπαθειῶν αὐτῶν.

Βέβαια δέν θά ξεκινήσουν ἀπό τό μηδέν. Ὑπάρχουν ἀρκετές κριτικές ἐκδόσεις πού ἔγιναν καί γίνονται ἀπό Ἕλληνες καί ξένους μελετητές. Ὅλα αὐτά θά πρέπει νά συγκεκριθοῦν καί νά ἀξιοποιηθοῦν δεόντως.

4. Ἐπειδή τά ἀνωτέρω δέν εἶναι ὑποθέσεις τοῦ ἀμέσου μέλλοντος καί ἐπειδή συνήθως οἱ προϋποθέσεις γιά μιὰ σοβαρότερη ἐργασία δέν ὑπάρχουν ἢ δέν ἀναζητοῦνται καί οἱ πρακτικές ἀνάγκες εἶναι ἄμεσες καί ἐπείγουσες, ἡ ἀπλῆ λύση εἶναι πρόχειρη· ἀντί νά καταρτίζεται ἐπιτελεῖο ἐπιστημόνων, γίνεται ἀνάθεση σέ ἕναν, καί ἀντί κριτικῆς ἐκδόσεως, προγραμματίζεται ἡ ἐπανάληψη μιᾶς παλαιότερας. Πρό ἐτῶν ὑπῆρξε μιὰ καλή πρόθεση ἐκδόσεως τοῦ Εὐχολογίου, πού δέν ὑπῆρχε μάλιστα στήν ἀγορά μετά τήν ἐξάντληση τῆς ἐκδόσεως Σαλιβέρου 1927, ἐπιμελεῖα Νικολάου Παπαδοπούλου. Ἐγινε ὀλόκληρη προεργασία καί συνετάγη ἔκθεση περί τῆς ἰδιαιτέρως δύσκολης καί υπεύθυνης αὐτῆς ἐκδόσεως. Ἡ καλή διάθεση δέν ἦταν ἀρκετή. Χρειαζόταν ἄνθρωπος καί κόπος. Πρόλαβε ἕνας ἔξυπνος καί εὐκίνητος ἐκδοτικός οἶκος καί ἀνετύπωσε φωτοαναστατικῶς μιὰ καλή ἔκδοση Εὐχολογίου Βενε-

τίας. Κάλυψε τὴν ζήτηση καὶ τὰ πάντα σταμάτησαν. Ὁ σκοπὸς ἐκπληρώθηκε καὶ τὸ θέμα ἔκλεισε ἀδόξως.

Κατὰ τὸν ἴδιο περιῖπου τρόπο ἀντιμετωπίζεται πάντα ἡ ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Γιά πρακτικὲς δηλαδή, ἐπείγουσες μάλιστα, ἀνάγκες καὶ συνήθως τὴν τελευταία στιγμή. Τὸ σύννηθες ἀποτέλεσμα εἶναι ἐξ ἴσου μέτριο, δηλαδή ἡ ἀνατύπωση-ἐπανεκδοση μιᾶς παλαιότερας ἐκδόσεως μετὰ διόρθωση τῶν ὑπαρχόντων τυπογραφικῶν σφαλμάτων, καμιά φορά μετὰ τὴν δημιουργία ἄλλων.

5. Τὸ τελευταῖο αὐτό, ἡ παρουσίαση δηλαδή, κατὰ τὸ ἀνθρωπίνως δυνατόν, ἀλανθάστου κειμένου εἶναι σοβαρὴ ἐκδοτικὴ ὑποχρέωση, ἰδίᾳ γιά ἓνα βιβλικὸ ἢ λατρευτικὸ κείμενο. Τὰ σφάλματα εἶναι ποικίλα, μεγάλα ἢ μικρά. Γιά μιὰ ἰδιωτικὴ ἔκδοση κάπως δικαιολογεῖται, γιά μιὰ ἐπίσημη ὁμως ὄχι. Ἔχει τὴν σφραγίδα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐξ ὀρισμοῦ εἶναι ἔργο συνεργασίας πολλῶν. Ὅμως, κατὰ τὸ λεγόμενο ὅτι «ὁ διάβολος ἔχει πολλὰ ποδάρια» καὶ ὁ «δαίμων τοῦ τυπογραφείου» ἔχει καὶ αὐτὸς τὰ δικά του. Πρόκειται γιά παλαιὰ λάθη πού ἔχουν ἐπικρατήσει, ὅπως τὸ «τὴν βιοτικὴν» (ἀντὶ «τὴν βιοτικὴν») τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου, τὸ «ἀνεξάρτητον» (ἀντὶ «ἀνεξάρνητον») στὴν εὐχὴ τῆς ὀγδόης ἡμέρας ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ παιδίου, καθὼς καὶ ἄλλα νεώτερα καὶ σύγχρονα, πού φθάνουν μέχρι καὶ νὰ δίδουν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο νόημα. Ἀντιγράφω τὸ δεύτερο τροπάριο τοῦ Τριωδίου, τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου, ἀπὸ μιὰ πρόσφατη ἔκδοση:

- 1 «Φαρισαῖος κενοδοξία νικώμενος
- 2 καὶ τελώνης τῆ μετανοία κλινόμενος
- 3 προσῆλθον σοι τῷ μόνῳ δεσπότῃ·
- 4 ἀλλ' ὁ μὲν καυχασάμενος
- 5 ἠξιώθη τῶν δωρεῶν...».

Μεταξύ τετάρτου καί πέμπτου στίχου ἐξέπεσαν δύο, ὁ πέμπτος καί ὁ ἕκτος καί ὁ ἑβδομος πῆρε τήν θέσιν τοῦ πέμπτου:

5 «ἔστερήθη τῶν ἀγαθῶν·

6 ὁ δέ μή φθεγξάμενος

7 ἠξιώθη τῶν δωρεῶν...»

Στό ἀντίθετο ἄκρο βρίσκεται ἡ ἐπιπόλαια διόρθωση κειμένων, ἐπειδή ὁ ἐπιμελητής συνήντησε τήν γραφή αὐτή σέ ἓνα ἢ καί σέ περισσότερα χειρόγραφα ἢ ἐπειδή ἡ φιλολογική του κρίση τόν ὀδήγησε σ' αὐτό, π.χ. «φωναῖς ὀσίσαις» στό «Φῶς ἰλαρόν» (ἀντί τοῦ ὀρθοῦ «φωναῖς αἰσίσαις»), «ταῦτα πάντα ἐξηφάνισε» στό νεκρώσιμο ἰδιόμελο: «Πάντα ματαιότης τὰ ἀνθρώπινα» (ἀντί τῆς γραφῆς «ταῦτα πάντα ἐξηφάνισται») καί ἄλλα.

6. Εἶναι ἀπαράδεκτο, ἀλλά καί ἀδιανόητο, ἂν ἡ ἔκδοσι προέρχεται ἀπό τόν ἴδιο ἐκδοτικό οἶκο, νά μή συμφωνοῦν οἱ ἐκδόσεις μεταξύ τους ἢ ἡ ἐπομένη μέ τήν προηγούμενη. Τό 1988 ὁ καθηγητής κ. Ἰωάννης Καραβιδόπουλος δημοσίευσε δειγματοληπτική ἔρευνα μέ τίτλο: «Τό αἷτημα τῆς ὁμοιομορφίας τοῦ λειτουργικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης». Περιορίσθηκε μόνο στόν εὐαγγελιστή Ματθαῖο καί ἀντιπαρέβαλε τό λεγόμενο Πατριαρχικό Κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης, τήν ἔκδοσι δηλαδή τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ ἔτους 1904 ἀπό τόν Βασίλειο Ἀντωνιάδη, μέ τό Εὐαγγελιστάριο στίς ποικίλου σχήματος (μεγάλου, μεσαίου, μικροῦ) πρόσφατες ἐκδόσεις του. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν τελείως ἀχαρακτήριστο. Ἐκτός ἀπό τίς συνηθέστερες καί ἴσως φυσικές «ἐλάσσονες», ὅπως τίς χαρακτηρίζει, διαφορές, ἐπισημαίνει 82 «μείζονες» διαφορές, ἡ παράθεσι τῶν ὁποίων καλύπτει ἑννέα πυκνές σελίδες. Οἱ διαφορές αὐτές δέν εἶναι μόνο μεταξύ τῶν ἐκδόσεων καί εἶναι μόνο γιά τίς περικοπές τοῦ κατά Ματθαῖον εὐαγγελίου.

Ἀνάλογο ἀποτέλεσμα εἶχαν καί εὐκαιριακές συγκρίσεις τοῦ κειμένου τῶν βιβλικῶν Παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων καί ἀντιπαραβολῆς τους μεταξύ τους καί πρὸς τό θεωρούμενο ἐπίσημο λειτουργικό κείμενο τῶν ἐκδόσεων τοῦ συνεχοῦς κειμένου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Ἀκόμη ἐμφανέστερη καί πρακτικῶς προβληματική εἶναι ἡ ὑπαρξη πολλῶν μορφῶν ἀκολουθιῶν, κυρίως δοξολογιῶν, ἀγιασμῶν κ.λπ., ὅταν μάλιστα δέν ἀποσύρονται οἱ παλαιότερες ἐκδόσεις, ἀλλ' ἄλλη ἔχει ὁ δεξιός, ἄλλη ὁ ἀριστερός χορός καί ἄλλη ὁ ἱερεὺς. Ἦμουν παρῶν σέ μιά τέτοια ἰδιαιτέρως ἐμφανή περίπτωση ἀμνηχανίας καί εὐλόγου ἀπορίας περί τοῦ πρακτέου.

7. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι πρέπει νά ἐκδίδονται πλήρεις καί ὄχι συντετμημένες οἱ διάφορες ἀκολουθίες, καί γιά λόγους τηρήσεως τῆς παραδόσεως τῶν κειμένων καί γιά τήν ἀποφυγή μειζόνων κακῶν. Σέ μιά περίπτωση κρίθηκε, ὡς φαίνεται, ἀναγκαῖο· στήν ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἀγιασμοῦ. Ἡ ἐκτενής ἀκολουθία τοῦ ἀγιασμοῦ τῆς νεομηνίας ἐτελεῖτο συντετμημένη στίς ἄλλες περιπτώσεις (ἐγκαίνια ἔργων, σχολεῖα, ἀγρούς κ.λπ.) καί πάντοτε μέ τά ἴδια ἄσχετα πρὸς τίς περιπτώσεις αὐτές ἀναγνώσματα (Ἑβρ. β' 11-18 καί Ἰωάν. ε' 1-4). Καλῶς καί γιά ἀποφυγή τῆς ἀφορήτου προχειρότητος καί τῆς ἀκαταστασίας, τολμήθηκε ἡ περικοπή πολλῶν περιφερειακῶν στοιχείων τῆς ἀκολουθίας (κυρίως ψαλμῶν, τροπαρίων καί εἰρηνικῶν), ὅπως καί ἡ προσαρμογή τῶν ἀναγνωσμάτων καί μιᾶς εὐχῆς κατά τίς περιστάσεις. Κάκιστα ὅμως – τό «κάκιστα» εἶναι πολύ ἐπιεικῆς ἔκφραση – παρελήφθη ἡ μεγάλη καί ὁμολογουμένως ἄσχετη καθαγιαστική εὐχή, χωρίς νά ληφθεῖ πρόνοια νά ἀντικατασταθεῖ μέ ἄλλη. Δηλαδή φθάσαμε σέ ἀγιασμό χωρίς ἀγιαστική εὐχή, μοναδική περίπτωση στά λειτουργικά χρονικά πανορθόδοξως καί

παγχριστιανικῶς. Ἄπαξ καί τό λειτουργικό αὐτό «ἔγκλημα» περιελήφθη σέ ἡμιεπίσημη ἔκδοση, πῆρε χαρακτήρα λοιμοῦ καί ἀσθενείας δυσιάτου ἢ καί ἀνιάτου, ἐννοεῖται καί θανατηφόρου ὡς πρός τήν ἀκολουθία καί ὡς πρός τό ἀναμενόμενο ἀπό τήν τέλεσή της ἱερό ἀποτέλεσμα (φυσικά κατ' ἄνθρωπον –κατά τό ὁρατό μέρος τῆς θείας λατρείας).

8. Ἀκόμη πιά δύσκολη εἶναι ἡ περίπτωση εἰσόδου στίς ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων νέων λειτουργικῶν στοιχείων, τροπαρίων, κανόνων, εὐχῶν καί τά ὅμοια. Βεβαίως ἐπαινοῦμε καί χαιρόμαστε τήν ἄφθονη ὑμνογραφική παραγωγή τῶν ἡμερῶν μας, πού καλύπτει κενά καί δείχνει τήν συνέχεια μιᾶς δημιουργικῆς παραδόσεως. Ἄλλ' ἀπό τοῦ σημείου αὐτοῦ μέχρι τοῦ νά εἰσβάλουν ὅλα αὐτά τά πολύ καλά, καλά ἢ μέτρια προϊόντα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως στά λειτουργικά μας βιβλία ἡ ἀπόσταση εἶναι πολύ μεγάλη. Σκεφθεῖτε τί μπορεῖ νά γίνει ἂν οἱ κατά χιλιάδες ἢ ἕστω ἑκατοντάδες ἢ δεκάδες νέες αὐτές ἀκολουθίες κατακλύσουν τά λειτουργικά μας βιβλία. Θά ἰσοπεδώσουν τό ἑορτολόγιο, ἀφοῦ ὅλες εἶναι «πλήρεις» ἑορταστικές ἀκολουθίες, μέ μικρό ἑσπερινό –πρόβλεψη δηλαδή ἀγρυπνίας–, δύο κανόνες, πλήρες σύστημα τροπαρίων, ἀναγνώσματα κ.λπ., καί θά παραγκωνίσουν παραδοσιακές μνήμες ἁγίων. Καλύπτουν κενά. Στό τέλος ὅμως θά καλύψουν τά πάντα καί ἡ εὐλογία τῆς βροχῆς θά γίνει κατακλυσμός τοῦ Νῶε.

Ὑπερβάλλω; Μακάρι. Προσέξτε ὅμως τί ἔγινε μέ τά ἀπολυτικά καί τά μεγαλυνάρια τῶν ἁγίων, πού ἀπό εὐλάβεια γράφηκαν καί ἀπό καλή καί ἁγία πρόθεση μπῆκαν στά λειτουργικά μας βιβλία, στό Ὁρολόγιο, στό λεγόμενο Ἐγκόλιον Ἀναγνώστου καί προσφάτως στήν ἔκδοση τῶν Μηναιῶν σέ μικρό σχῆμα. Ἡ κακή χρήση τους, δυστυχῶς πάλι ἀπό εὐλάβεια, ἔχει ἀποβεῖ μάστιγα. Καταλύθηκε στήν πράξη ἡ

διάκριση τοῦ Τυπικοῦ καί πότε λέγεται τό ἀπολυτίκιο τοῦ ἁγίου καί πότε ὄχι, ὑπερκαλύφθηκαν μέ τήν χρήση νέων καί ἐν πολλοῖς ἀκατάληπτων ἀπό τόν λαό ὕμνων οἱ παλαιοί καί στερεότυποι («Ὁ μάρτυς σου, Κύριε», «Κανόνα πίστεως», «Ἀπόστολε ἅγιε», «Ταῖς τῶν δακρῦων σου ροαῖς» κ.λπ.), πού γιά εἰδικό λόγο ἢ παράδοση τοὺς ἤθελε στερεοτύπους, καί, τό τραγικότερο, οἱ ἱερεῖς κατά τήν ὥρα τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς καί ἀμέσως μετά τόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων, ἀφήνουν τόν ἄμνό τοῦ Θεοῦ γιά νά «μεγαλύνουν», μέ ἄτακτες φωνές καί ἀκατάληπτα (τό ἐπαναλαμβάνω) ἀπό τόν λαό λόγια, τόν ἅγιο τῆς ἡμέρας ἐορταζόμενο ἢ μή. Ἐπί παραδείγματι χθές (22 Ὀκτωβρίου) μεγάλυναν τόν ἅγιο Ἀβέρκιο καί τοὺς ἐπτά κοιμωμένους μάρτυρες τῆς Ἐφέσου. Καί ὅλα αὐτά γιατί οἱ ὕμνοι αὐτοί, τά ἀπολυτίκια καί τά μεγαλυνάρια, μπῆκαν ἀκρίτως –ἀπό εὐλάβεια βέβαια– στά λειτουργικά μας βιβλία καί ἀπό μή παράδοση ἔγιναν παράδοση.

9. Ἕνα κραυγαλέο περιστατικό, πού ἀφορᾶ σέ μιᾶ σπάνια εὐτυχῶς περίπτωση προσπαθείας ἀποκαταστάσεως τῆς λειτουργικῆς τάξεως ὑποτίθεται ἐφθαρμένης ἢ καί οὐσος πράγματι ἐφθαρμένης. Πρόκειται γιά τά ἀντίφωνα τῆς θείας Λειτουργίας. Εἶναι γνωστό ὅτι τό τμήμα αὐτό τῆς λειτουργίας ἔπασχε καί πάσχει. Εἶναι ποικίλοι καί γνωστοί οἱ λόγοι πού προκάλεσαν, ὡς ὤφειλε, τήν φθορά του. Ἡ ὀρθή τάξη εἶναι ἢ τά τυπικά μέ τοὺς μακαρισμούς, τήν μοναστηριακή δηλαδή τάξη καί παράδοση (λίγο δύσκολη καί ἐκτενής, ἀλλά θαυμασία ὅταν ψάλλεται σωστά) ἢ τά ἀντίφωνα τῆς ἐορτῆς ἢ τῆς θείας λειτουργίας (Κυριακῆς ἢ καθημερινῆς) κατά τήν ἀσματική τάξη. Εἶναι δέ αὐτά, ὡς γνωστόν τρία:

Α'. Ψαλμός 91ος («Ἀγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι...») μέ ἐφύμνιο «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου...».

Β'. Ψαλμός 92ος («Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν...») μέ ἐφύ-

μνιο κατά τίς Κυριακές καί ἑορτές τό «Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...» (καί κατά τίς κοινές ἡμέρες «Πρεσβείαις τῶν ἁγίων σου...» πού τηρεῖται σήμερα μόνο στά μοναστήρια).

Γ'. Ψαλμός 94ος («Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα...») μέ ἐφύμνιο τό ἀπολυτίκιο (ἢ τό «Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...» κατά τήν ἀνωτέρω μοναστηριακή πράξη).

Ἡ προσπάθεια ἀποκαταστάσεως τῆς ὀρθῆς τάξεως, χωρίς, δυστυχῶς, τῆς μελέτης καί γνώσεώς της, ἔγινε αἰτία λειτουργικοῦ τραγελάφου. Ἐνός δηλαδή ὑποτιθεμένου παραδόξου συνδυασμοῦ τυπικῶν καί ἀντιφώνων, οὐσιαστικῆς δηλαδή μίξεως τῶν ἀμίκτων καί καταλύσεως καί τῶν δύο σεβασμίων καί ἀνεξαρτήτων ἀλλήλων παραδόσεων· τῆς μοναστικῆς τῶν τυπικῶν καί τῆς ἐνοριακῆς τῶν ἀντιφώνων. Καί τοῦτο γιατί ἡ «διόρθωση» ἢ «ἀποκατάσταση» αὐτή βρῆκε χῶρο στήν ἔκδοση τοῦ λειτουργικοῦ βιβλίου, τοῦ Ἐγκολπίου τοῦ Ἀναγνώστου. Τερατογένεση, που σχολιάσθηκε δυσμενέστατα ἀπό τοὺς ἐκδότες, διεθνῶς.

10. Τέλος, ἰδιαίτερη προσοχή χρειάζονται στίς ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων οἱ τυπικές διατάξεις. Ἡ πλήθυνσή τους δέν διευκολύνει ἀλλά δυσκολεύει τοὺς λειτουργοὺς καί τοὺς ἄλλους παράγοντες τῆς λατρείας. Τά λειτουργικά βιβλία δέν εἶναι σχολικά διδακτικά βιβλία, πού ἔχουν προορισμό νά μάθει ἐκείνη τήν ὥρα ὁ ἱερεὺς, ὁ ἀναγνώστης ἢ ὁ ψάλτης τά πρακτέα. Πολλές φορές τά κόκκινα γράμματα καταντοῦν νά εἶναι πιό πολλά ἀπό τά μαῦρα.

Ἡ στρεβλή σύνταξη, οἱ ἐξεζητημένες λέξεις καί οἱ ἄχρηστες καί σχολαστικές λεπτομέρειες συσκοτίζουν τό νόημα τῶν γραφομένων καί καταταλαιπωροῦν τοὺς παράγοντες τῆς θείας λατρείας. Δέν λέγω ὅτι καμιά φορά ὀρίζουν ἄλλα ἀντί ἄλλων. Τήν πιό χαρακτηριστική περίπτωση ἀποτελεῖ φυλλάδα τῆς θείας λειτουργίας, πού «ἀπεσύρθη» παλαιότερα γιά τά

λάθη τῆς, χωρίς νά ἀποσυρθοῦν τά ἤδη κυκλοφορήσαντα καί σέ χρήση ἀκόμα εὐρισκόμενα ἀντίτυπα ἐκείνης τῆς ἐκδόσεως. Καί τό παραδοξότερο· ὅταν ξεχάσθηκε ὁ λόγος τῆς «ἀποσύρσεως» ἡ φυλλάδα τυπώθηκε σέ νεωτέρα ἔκδοσι. Ἐκεῖ ὑπάρχει καί ἡ ἀμίμητη τυπική διάταξη ὅτι ὁ ἱερεὺς κατὰ τὴν ἀπόμαξη τοῦ ἀντιμνησίου γιά τὴν τελειότερα περιουλλογῆ τῶν μαργαριτῶν «τό κάνει τσαντίλα».

Δέν θέλω νά κλείσω τὴν εἰσῆγησι αὐτὴ ἀπαισιόδοξα καί μέ ἱερεμιάδες.

Προσπάθησα νά παραστήσω πόσο ὑπεύθυνο, δύσκολο καί ἄκρως σπουδαῖο ἔργο εἶναι ἡ διορθωμένη ἢ ἀναθεωρημένη ἔκδοσι τῶν λειτουργικῶν βιβλίων γιά τὴν τέλεσι τῆς θείας λατρείας μέ ἀκρίβεια καί εὐταξία.

Μέ τόν α΄ ἢ β΄ τρόπο ἔχουμε ἐπάρκεια χρηστικῶν ἐκδόσεων πού καλύπτουν τίς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας μας. Καιρὸς νά ἐπιδιώξουμε μακροπροθέσμως, ἀλλὰ μέ συνέπεια καί ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια τὴν ἔκδοσι τῶν ἱερῶν λειτουργικῶν μας κειμένων μέ τὴν ἐπιβαλλομένη σοβαρότητα.

Μεμονωμένες προσπάθειες γίνονται ἀπὸ Ἕλληνας καί ξένους πολλές καί καλές. Χρειάζονται συντονισμό καί καθοδήγησι ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Ὅχι ἀπλῶς ἐπιτροπές ἀπὸ σεβασμιωτάτους Ἀρχιερεῖς καί ἔλλογιμωτάτους Καθηγητές. Αὐτοὶ δευτεροβαθμίως ἢ, θά ἔλεγα, τριτοβαθμίως καί τεταρτοβαθμίως (ἂν ὑπάρχουν τέιοιοι ὄροι) θά ἐποπτεύουν, θά κατευθύνουν καί θά ἐλέγχουν. Ἡ ἐργασία πρέπει νά γίνει ἀπὸ πολυάριθμο ὁμάδα νέων, εἰδικῶν, ἀποκλειστικῆς ἀπασχολήσεως ἐπιστημόνων, γιατί ὄχι καί μοναχῶν καί μοναζουσῶν πεπαιδευμένων καί ἐξειδικευμένων.

Καί ὁ Θεὸς βοηθός.

Πέτρου Βασιλειάδου
Καθηγητοῦ Α.Π. Θεσσαλονίκης

ΤΟ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ
ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΕΞ ΑΥΤΟΥ ΑΠΟΡΡΕΟΝ ΑΙΤΗΜΑ
ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙ
ΤΑ ΒΙΒΛΙΚΑ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ ΘΕΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Ὁ ὅρος *λειτουργική ἀναγέννηση*, τὸν ὁποῖο ὀρθῶς ἐπέλεξε ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος προκειμένου νά καθορίσει τὰ ὅρια καί νά προσδιορίσει τὸ ρόλο τῆς εἰδικῆς ἐπὶ τοῦ θέματος συνοδικῆς ἐπιτροπῆς, στή νεότερη θεολογική ἐπιστήμη ἀναφέρεται σέ ἓνα πολύ εὐρύτερο τῆς καθ' αὐτό λειτουργικῆς (ἀλλά καί τῆς ἐν γένει λατρευτικῆς) ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας τομέα. Δέν περιορίζεται, δηλαδή, μόνον στό *πῶς* μία τοπική (αὐτοκέφαλη) Ἐκκλησία ὀφείλει νά «λατρεύ(σ)ει εὐαρέστως τῷ Θεῷ», ἀλλά ἐπεκτείνεται καί στό *τί* ἐκφράζει τὸ καθόλου λειτουργικό γεγονός τῆς Ἐκκλησίας, ἀναφέρεται δηλαδή στό *πῶς* καλεῖται ἡ κάθε ἐκκλησιαστική κοινότητα νά ἐπαναπροσδιορίσει ὀρθοδόξως τὴν ταυτότητά της. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ ὅρος «λειτουργική ἀναγέννηση», σέ παγκόσμιο μάλιστα ἐπιστημονικό ἐπίπεδο, ἔχει πλέον ἐφαρμογή στό σύνολο τοῦ θεολογικοῦ ἐπιστητοῦ, σέ

ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἀπό τοὺς καθαρὰ πρακτικούς ἕως τοὺς αὐστηρά θεολογικούς. Μέ τὸν ὄρο αὐτό:

α. προσδιορίζεται ἡ σπουδαιότητα τοῦ «ἐκκλησιαστικοῦ» – «εὐχαριστιακοῦ» γεγονότος πέρα καί πάνω ἀπὸ τὴν ὅποια «θεολογική» παραγωγή τῆς χριστιανικῆς κοινότητας¹.

β. ὑπογραμμίζεται ἡ προτεραιότητα τῆς «ἐμπειρίας» ἔναντι τοῦ «λόγου»².

γ. τονίζεται ἡ μοναδικότητα τῆς «κοινωνίας» σέ σύγκριση μέ τὸ «μῆνυμα», μέ τὴν «ὁμολογία» καί σέ τελικὴ ἀνάλυση

δ. ἐπαναπροσδιορίζονται οἱ σχέσεις «Εὐχαριστίας» – «Ἁγίας Γραφῆς»³.

Μέ ἄλλα λόγια ἡ *λειτουργία*, ἡ κοινὴ δηλαδή λατρεία τῆς πιστεύουσας κοινότητας, καί κυρίως ἡ Εὐχαριστία ὡς τὸ κεντρικὸ καί προσδιοριστικὸ τῆς στοιχεῖο⁴, δέν ἀποτελοῦν ἀπλῶς τελεστικές ἐκφράσεις τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, δέν ἀποτελοῦν δηλαδή ἱεραποστολικά μόνο στοιχεῖα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος⁵. Ἀντίθετα, ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, τὸ κήρυγμα, ἡ Ἁγία Γραφή –σέ τελευταῖα ἀνάλυση ἡ ἱεραποστολή, ἡ χριστιανικὴ δηλαδή μαρτυρία– προσδιορίζονται καθοριστικά ἀπὸ τὴν Εὐχαριστία⁶, ἡ ὅποια βέβαια αὐτὴ καί μόνον αὐτὴ, καθορίζει –τουλάχιστον κατὰ τὴν Ὁρθόδοξη διδασκαλία⁷– τὸ εἶναι καί τὴν *ταυτότητα* τῆς Ἐκκλησίας⁸.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ τελευταία διαπίστωση πιστεύω νά δικαιολογεῖ, νομίζω, ἐπαρκῶς τὴν ὀπτικὴ γωνία θεωρήσεως τοῦ θέματος, ὅπως αὐτὸ διαγράφεται στὸν τίτλο τῆς εἰσηγήσεώς μου. Δικαιολογεῖ δηλαδή τὴν ἀναγκαιότητα *θεολογικῆς* προσέγγισης ἑνὸς ἐκ πρώτης ὄψεως καθαρὰ *πρακτικοῦ* θέματος, ὅπως ἦταν τὸ ἀρχικῶς ὀρισθέν καί στό πρόγραμμα τοῦ Συνεδρίου διατυπωμένο θέμα⁹, τὸ ὅποιο οἱ συνάδελφοί μου στὴν εἰδικὴ συνοδικὴ ἐπιτροπὴ εἶχαν τὴν εὐγενὴ καλοσύνη

νά μου ἀναθέσουν νά εισηγηθῶ, προφανῶς ἔνεκα τῆς πρωτογενοῦς ἐξειδίκευσίς μου στή βιβλική θεολογία. Ἄλλωστε ὡς τέτοιο, δηλαδή πρακτικῆς φύσεως πρόβλημα, προτάθηκε στὸν ἀρχικό κατάλογο τῶν θεμάτων τῆς μέλλουσας νά συνέλθει Ἀγίας καί Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Παράλληλα, ὅμως, ἡ διαλεκτικὴ ἐκφορά τῆς προβληματικῆς πού παρουσίασα πῶς πάνω ὑποδηλώνει καί τὴν πολυπλοκότητα τοῦ θέματος, ἀφοῦ τὰ δύο αὐτὰ μεγέθη (Βίβλος καί Εὐχαριστία) ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται ἀντιπαρατιθέμενα¹⁰.

Τό σημαντικότερο, ὅμως, εἶναι πὼς μία τέτοια θεολογικὴ προσέγγιση, τὴν ὁποία ἔχω συνειδητὰ ἐπιλέξει, ὑποδηλώνει ἐξ ὑπαρχῆς καί τὴν πλήρη διαφοροποίησή μου ἀπὸ κάθε ἀπόπειρα ἀπλῆς ἐκσυγχρονιστικῆς μεταρρύθμισης τῶν λειτουργικῶν πραγμάτων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἀκόμη καί ὑπὸ τὴ μορφὴ λειτουργικῆς ἀνανεώσεως παραδοσιακῶν θεσμῶν¹¹. Τό ζητούμενο δὲν εἶναι ἐλκυστικότερες λειτουργικὲς τελειές (περισσότερο κατανοητέες, προσαρμοσμένες στίς σημερινές συνθηκὲς διαβίωσης κ.λπ.), προκειμένου νά ικανοποιηθοῦν οἱ ἀτομικὲς ψυχολογικὲς ἀνάγκες τῶν πιστῶν, ἢ προκειμένου νά λειτουργήσουν ἀποτελεσματικότερα τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ὡς «ἀγωγοὶ τῆς θείας χάριτος» (μιά σχολαστικὴ, ἀντορθόδοξη καί, εὐτυχῶς, ξεπερασμένη σήμερα κατανόηση τῶν μυστηρίων)¹², ἢ τέλος προκειμένου νά χειραγωγεῖται εὐχερέστερα ὁ ἀπλὸς λαὸς σὲ καταφύγια «ἰδεῶν» ἢ σανατόρια καί νοσοκομεῖα «θεραπείας τῶν ψυχῶν». Τό ζητούμενο εἶναι ἡ ἐπαναφορά στὴν αὐθεντικὴ καί ἐκκλησιολογικὰ ὀρθὴ λειτουργικὴ πρακτικὴ, μιά πρακτικὴ βέβαια τὴν ὁποία δὲ θά πρέπει νά ἀναζητήσουμε στοὺς τελευταίους μόνον αἰῶνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ζωῆς¹³, ἀλλὰ διαχρονικὰ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, στοὺς σύνολο τῆς θείας Οἰκονομίας¹⁴. Τό ζητούμενο εἶναι

ἡ κοινή λατρεία –καί κατά κύριο λόγο ἡ Εὐχαριστία– νά ἐκφράζει αὐθεντικά τό «εἶναι» τῆς Ἐκκλησίας, νά ἐκφράζει τό πνεῦμα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Μέ ἄλλα λόγια κάθε φορά πού οἱ πιστοί συνάζονται *ἐπί τό αὐτό* νά γίνεται Ἐκκλησία αὐτό πού εἶναι: «σῶμα» Χριστοῦ, «λαός» τοῦ Θεοῦ, «κοινωνία» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹⁵.

Αὐτή ἡ «θεολογική» –καί κατά βάση «ἐκκλησιολογική»– προσέγγιση, εἶναι ἐκείνη πού προσιδιάζει καί πρὸς τὴν πάγια θέση τῶν Ὁρθοδόξων στοὺς σύγχρονους (διμερεῖς καί πολυμερεῖς) θεολογικούς διαλόγους, κατά τοὺς ὁποίους ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀληθείας –χωρὶς βέβαια νά αὐτονομεῖται– δέν μπορεῖ νά διαχωριστεῖ ἀπὸ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἄλλωστε, *ἀλήθεια* καί *κοινωνία* στὴν Ὁρθόδοξη λειτουργικὴ παράδοση ἀποτελοῦν ἰσοβαρῆ αἰτήματα τῆς Ἐκκλησίας¹⁶.

Στό *κῶρο* τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἡ στροφή αὐτή –γιά τὴν ἀκρίβεια *ἐπι*-στροφή– τῆς θεολογίας δειλά δειλά¹⁷ στὴν μήτρα τοῦ εὐχαριστιακοῦ γεγονότος, ὑπῆρξε ἀπόρροια πολλῶν παραγόντων. Δέν εἶναι τῆς ὥρας νά ἀναφερθῶ λεπτομερῶς σ’ αὐτούς¹⁸. Θά ἤθελα μόνο νά ὑπογραμμίσω τὴ συμβολὴ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καί κυρίως τῆς πολιτιστικῆς ἀνθρωπολογίας. Οἱ ἐπιστῆμες αὐτές εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα, μεταξύ ἄλλων καί τὴν ἀνάδειξη τοῦ κεντρικοῦ ρόλου καί τῆς ἀξίας τοῦ λειτουργικοῦ στοιχείου. Ἔτσι, ἄρχισε σταδιακὰ ὄχι μόνον νά ἀναγνωρίζεται πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση ἡ στενὴ σχέση λατρείας καί πολιτισμοῦ (cult - culture), ὄχι μόνον ἄρχισε νά ἀναδεικνύεται ἡ τελετουργικὴ ἔκφραση τῶν θρησκευτικῶν συστημάτων (ritual) ἀπὸ δευτερεῦον καί περιθωριακὸ σέ πρωτεῦον καί οὐσιαστικὸ στοιχεῖο, ἀλλὰ τό κυριότερο ἔγινε πλέον ἀξιωματικὴ θέση ὅτι ἡ κοινή λατρεία τῶν διαφόρων κοινωνιῶν, ἀπὸ

τίς πλέον πρωτόγονες μέχρι καί τίς πλέον πρόσφατες, σχεδόν πάντοτε προσδιορίζουν καί τήν ταυτότητα καί τόν πολιτισμό τους¹⁹. Ἡ διαπίστωση αὐτή εἶχε ὡς συνέπεια νά επικρατήσῃ στούς χριστιανικούς κύκλους καί στή θεολογική ἐπιστήμη ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ Εὐχαριστία, ὡς τό κέντρο καί τό προσδιοριστικό στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς λατρείας, εἶναι ἐκείνη πού καθορίζει τό *εἶναι* καί τήν *ταυτότητα* τῆς Ἐκκλησίας²⁰.

Συνοψίζοντας, θά ἤθελα νά ἐπαναλάβω, ὅτι τό *ἓνα καί μοναδικό κριτήριο τῆς λειτουργικῆς ἀναγέννησης εἶναι τό ἐκκλησιολογικό*. Ὅποιαδήποτε, ὡς ἐκ τούτου, παρέμβαση στά λειτουργικά πράγματα τῆς Ἐκκλησίας θά πρέπει νά βρῖσκεται σέ συμφωνία μέ τήν αὐθεντική Ὁρθόδοξη ἐκκλησιολογία. Καί ἐπομένως οἱ ὅποιες ἀναθεωρήσεις τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων κατά τήν τέλεση τῆς Θείας Λατρείας, καθὼς ἐπίσης καί ἡ ἐπίλυση μιᾶς σειρᾶς προβλημάτων, πού ἀναφέρονται τόσο στό «Μυστήριο τοῦ Λόγου» τῆς εὐχαριστιακῆς λειτουργίας, ὅσο καί στά ἄπειρα βιβλικά κείμενα, τά ὁποῖα οὐσιαστικά συνθέτουν τήν χριστιανική λατρεία, θά πρέπει νά πληροῦν τίς παραπάνω ἐκκλησιολογικές προϋποθέσεις.

II

Τό *ἐκκλησιολογικό* αὐτό κριτήριο μιᾶς ὑγιοῦς «λειτουργικῆς ἀναγέννησης» δέν εἶναι μιά ἰδεολογική ἄποψη, τήν ὁποία μπορούμε νά τεκμηριώσουμε ἄκριτα καί εἰκῆ καί ὡς ἔτυχε στά κείμενα κάποιου ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέα, ἀλλά μιά διαχρονική ἐμπειρία, αὐτό πού ἐμεῖς οἱ θεολόγοι ὀνομάζουμε «εὐχαριστιακό γεγονός». Αὐτή ὁμως ἡ διαχρονική ἐμπειρία δέν ἀποτελεῖ ἓνα ἰδεατό κατασκεύασμα, ἀλλά μιά ἱστορική πραγματικότητα, ἡ ὁποία γιά μᾶς τούς Ὁρθοδόξους πού δεχόμαστε τό μυστήριο τῆς Θείας ἐνανθρωπήσεως ἔχει

τήν ἀφειρηρία της σέ τόπο καί χρόνο, στή ζωή, δηλαδή, τό ἔργο καί τή διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ²¹. Ἡ διδασκαλία, ὅμως, καί κυρίως ἡ ζωή καί τό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, δέν μποροῦν νά κατανοηθοῦν σωστά χωρίς ἀναφορά στίς ἐσχατολογικές προσδοκίες τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, στήν ἀδιαμφισβήτητη δηλαδή προσδοκία τῆς ἔλευσης ἐνός Μεσσία, ὁ ὁποῖος στίς «ἔσχατες» μέρες τῆς ἱστορίας θά ἐγκαθιστοῦσε τή βασιλεία του, συγκαλώντας σέ ἓνα τόπο τό διασκορπισμένο λαό τοῦ Θεοῦ, προκειμένου νά ἀποτελέσει μίαν ἐνότητα γύρω ἀπό τό πρόσωπό του. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ διατύπωση τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου γιά τό ρόλο αὐτοῦ Μεσσία σιούς στίχ.: 11, 51-52. Ἐκεῖ ὁ εὐαγγελιστής ἐρμηνεύοντας τή ρῆση τοῦ ἰουδαίου ἀρχιερέα ὑποστηρίζει ὅτι «ἐπροφήτευσεν ὅτι ἔμελλεν ὁ Ἰησοῦς ἀποθνήσκειν... οὐχ ὑπέρ τοῦ ἔθνους μόνον, ἀλλ' ἵνα καί τά τέκνα τοῦ Θεοῦ τά διεσκορπισμένα συναγάγη εἰς ἓν».

Ὅπως τουλάχιστον δείχνουν οἱ μαρτυρίες τῆς ἀρχαιότερης χριστιανικῆς παράδοσης, μέ μιά σειρά ἀπό εἰδικά ἐπιλεγμένες ἐνέργειες ὅπως: α) οἱ διάφοροι μεσσιανικοί τίτλοι πού ἐπιλεκτικά χρησιμοποίησε ὁ ἴδιος ὁ Χριστός γιά τόν ἑαυτό του (*Υἱός τοῦ ἀνθρώπου*), ἢ ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία ἀπέδωσε σ' αὐτόν (*παῖς Θεοῦ* κ.λπ.), οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων εἶχαν ἀρχικά (στήν Π.Δ.) συλλογική σημασία (ἐξ οὗ καί ἡ χριστολογία τῆς corporate personality)· β) τή διδασκαλία του πού συνοψίζεται στίς παραβολές τῆς βασιλείας, ὅτι δηλ. μέ τήν ἔλευσή του ἐγκαινιάστηκε ἤδη ὁ καινούριος κόσμος τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ (πρβλ. ἐπίσης καί τό βαθύτερο νόημα τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς)· καί κυρίως γ) μέ τίς συνειδητές ἐνέργειες καί ἐπιλογές Του (ἐκλογή τῶν δώδεκα κ.λπ.), ὁ Χριστός ταυτίστηκε μέ ἐκεῖνον τόν Μεσσία τῶν ἐσχάτων, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νά ἀποτελέσει τό κέντρο τῆς συνάξεως τοῦ

διασκορπισμένου λαοῦ τοῦ Θεοῦ.

Πάνω σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τῆ ριζοσπαστικῆ ἔσχατολογικῆ διδασκαλίᾳ τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ περὶ Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἀναπύχθηκε ἡ ἐκκλησιολογικὴ αὐτοσυνειδησία, ἀλλὰ καὶ ὅλες ἀνεξαιρέτως οἱ πτυχές τῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχέγονης ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς λειτουργικῆς τῆς ἔκφρασης. Μὲ μιά σειρά ἀπὸ ὄρους παρμένους ἀπὸ τὴν Π.Δ. σὴν Κ.Δ. τονίζεται πῶς ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ «Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ» (Γαλ. 6,16), οἱ «ἅγιοι» (Πράξ. 9, 32-41· 26,10· Ρωμ. 1,7, 8,27· 12,13· 15,25· 16,15· Α' Κορ. 1,2, κ.ἄ.), οἱ «ἐκλεκτοί» (Ρωμ. 8,33· Κολ. 3,12 κ.ἄ.), τὸ «ἐκλεκτὸν γένος» (Α' Πε 2,9), τὸ «βασιλεῖον ἱεράτευμα» (Α' Πε 2,9· πρβλ. Ἄποκ. 1,6· 5,10), κ.λπ., ὁ ἅγιος δηλ. λαὸς τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν ὁποῖο ἴσχυαν πλέον ὅλες οἱ ἐπαγγελίες τῆς Γραφῆς (Π.Δ.). Ὅ,τι, δηλαδή, ἀναφέρει ἡ Ἔξοδος γιὰ τὸν Ἰσραὴλ (19,6· 3,12) ἡ ἀρχικὴ χριστιανικὴ κοινότητα πίστευε ὅτι ἴσχυε γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς, ἀφοῦ αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ *par excellence*. Ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ λαοῦ, τῆς συλλογικότητος, τῆς κοινωνίας (καὶ μάλιστα κοινωνίας ἀγάπης) καὶ κυρίως τῆς ἐνότητος, ὑποδηλώνεται παραστατικότερα μὲ τὸν παύλειο ὀρισμὸ-εἰκόνα «σῶμα Χριστοῦ» (Α' Κορ. 12) καὶ τὸ ἰωάννειο σχῆμα «ἄμπελος-κλήματα» (Ἰωάν. 15, 1-8). Ἰδιαίτερα στὸν ἀπόστολο Παῦλο εἶναι ἔντονη ἡ πεποίθησις ὅτι ὅσοι πίστεψαν στὸ Χριστὸ ἐνσωματώθηκαν διὰ τοῦ βαπτίσματος στὸ σῶμα Του, ἐκφράζοντας καὶ ἀποτελώντας μὲ τὸ μυστήριον τῆς Θ. Εὐχαριστίας τὸν συνηγμένον *ἐπὶ τὸ αὐτό* λαὸ τοῦ Θεοῦ. Στὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον ἐρμηνεύεται περισσότερο ἡ ριζοσπαστικὴ αὐτὴ ἔσχατολογικὴ διδασκαλία, περὶ ἐνότητος δηλαδή τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ γύρω ἀπὸ τὸ Χριστὸ καὶ ἐνσωματώσεώς του στὸ σῶμα Του, μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ σὴν Εὐχαριστία (βλ. κυρίως τὸ κεφ. 6), μολοντί ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς

προφορικῆς παράδοσης ὑπῆρχαν σαφεῖς ἐνδείξεις γιά κάτι τέτοιο, ὅπως μαρτυροῦν οἱ διηγήσεις τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων, τὰ ἰδρυτικά τῆς Θ. Εὐχαριστίας λόγια κ.λπ.

Ἀποτελοῦσε, λοιπόν, κοινή πεποίθηση ὄλων σχεδόν τῶν θεολόγων τῆς Πρώτης Ἐκκλησίας, ὅτι μέ τήν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, καί κυρίως τήν Πεντηκοστή [τότε πού ὁ Θεός κατά τή χαρακτηριστική ἔκφραση τοῦ κοντακίου τῆς ἑορτῆς, ἀλλά καί τή θαυμάσια εἰκονολογική περιγραφή τῶν Πράξεων (2,1 ἐξ.), «*εἰς ἐνότητα πάντας ἐκάλεσεν*»], τὰ ἔσχατα ἔχουν ἤδη εἰσβάλει στήν ἱστορία, ὅτι ἡ μεσσιανική ἐσχατολογική κοινότητα γίνεται ἀπτή πραγματικότητα, γίνεται ἓνα σῶμα, ὅσες φορές ἡ Ἐκκλησία, ὁ νέος Ἰσραήλ, ὁ διασκορπισμένος λαός τοῦ Θεοῦ, συνέρχεται «ἐπί τό αὐτό», σέ ἓναν τόπο, κυρίως γιά νά τελέσει τή Θεία Εὐχαριστία.

Αὕτη εἶναι ἡ πρώτη καί βασική ἐκκλησιολογική διαπίστωσις: ἡ καθαρά *ἐσχατολογική* διάσταση τῆς Ἐκκλησίας. Τό γεγονός δηλαδή ὅτι ὡς ἐπίγειος ὀργανισμός ἡ Ἐκκλησία δέν ἀντλεῖ τήν ὑπαρξη καί τήν ὑπόστασή της ἀπό αὐτό πού εἶναι, ἀλλά ἀπό αὐτό πού *θά γίνει* ὄχι δηλαδή ἀπό τό παρόν ἢ ἀπό τό παρελθόν, ἀπό αὐτό πού τῆς δόθηκε ὡς *θεσμός*, ἀλλά ἀπό τό μέλλον, ἀπό τὰ *ἔσχατα*. Μπορεῖ ὁ Χριστός νά θεωρεῖται ὁ ἰδρυτής τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας, ὅμως τό Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι ἐκεῖνο πού συγκροτεῖ αὐτό τό θεσμό. Γι' αὐτό καί στήν Ἁγία Γραφή καί τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας «*ἐσχατολογία*» καί «*πνευματολογία*» εἶναι στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους ἔννοιες, ἀφοῦ ἡ κάθοδος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος θεωρεῖται ὡς τό κατεξοχήν γεγονός τῶν ἐσχάτων.

Παράλληλα, ὅμως, μέ τήν ἐσχατολογική της διάσταση, ἐξ ἴσου σημαντική εἶναι καί ἡ *ἱεραποστολική* της εὐθύνη²², ἡ *ἱστορική* της πραγμάτωση μέσα στόν κόσμο, «γιά νά ζήσει ὁ κόσμος»²³. Ἐκκλησία χωρίς τήν αἴσθησι τῆς ἀποστολῆς ἀπλά

παύει νά εἶναι Ἐκκλησία. Ὅπως πολύ σωστά ἔχει διατυπώσει ὁ μακαριστός π. Ἀλέξανδρος Σμέμαν, ἡ Ἐκκλησία, ὅπως καί ἡ θεολογία, δέν ὑπάρχουν καθ' ἑαυτές, ἀλλά γιά τόν κόσμο. Αὐτή ἀκριβῶς εἶναι ἡ πρώτη πετυχημένη θεολογική σύνθεση «ἱστορίας» - «ἔσχατολογίας», πού ὑπῆρξε καί ὁ προπομπός τῆς περίφημης σύνθεσης τοῦ Βυζαντίου, ἀπό τόν 4ο μ.Χ. αἰ. καί μετά, ὅταν ἡ Ἐκκλησία συνειδητά ἐπέλεξε τόν κόσμο ἀπό τήν ἔρημο, χωρίς βέβαια νά ἀποστασιοποιεῖται ἀπό τό ἔσχατολογικό ὄραμα πού ἐκφράζει ὁ μοναχισμός²⁴.

Ἡ διαλεκτική αὐτή σχέση (καί στήν οὐσία σύνθεση) ἔσχατολογίας καί ἱστορίας, ἡ *εὐχαριστιακῆς ὄντολογίας* καί *ἱεραποστολικῆς δεοντολογίας*, καθόρισαν τόσο τήν τάξη τῆς λειτουργίας τῆς Ἐκκλησίας (*ordo*), ὅσο καί τή δομή καί τά λειτουργήματά της. Ἀρχίζοντας ἀπό τά δεύτερα, εἶναι σημαντικό νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ ἐπισκοποκεντρική δομή τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἡ φυσική συνέπεια τοῦ ἔσχατολογικοῦ ὁράματος τῆς χριστιανικῆς κοινότητας καί ἐν ταυτίῳ ἡ ἱστορική ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ ὁράματος. Δέν ἦταν καί οὐδένα τρόπο ἐκτροπή ἀπό τίς πολυκεντρικές δομές πού μαρτυροῦνται στήν Κ.Δ. καί μετατροπή τους σέ μονοκεντρικές καί ἱεραρχικές, κυρίως ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἁγίου Ἰγνατίου τοῦ Ἀντιοχείας. Γι' αὐτό καί στήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή, σέ ἀντίθεση μέ τή Δύση, ὁ ἐπίσκοπος, «ὁ προεστώς ἐν ἀγάπῃ» τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητας, ποτέ δέν χαρακτηρίστηκε *βικάριος* ἢ *ἀντιπρόσωπος* ἢ *πρεσβευτής* τοῦ Χριστοῦ ἐπί τῆς γῆς ἀλλά *τύπος* ἢ *εἰκόνα* τοῦ Χριστοῦ, καί στήν εὐχαριστιακή λειτουργία (κατά τόν ἱ. Χρυσόστομο) ὁ *ἴδιος* ὁ Χριστός. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τά λοιπά λειτουργήματα τῆς Ἐκκλησίας (λοιποὶ βαθμοὶ τῆς ἱερωσύνης, κατώτερος κληρὸς κ.λπ.): δέν εἶναι *παράλληλα* μέ ἐκεῖνα τοῦ Χριστοῦ, οὔτε *δοσμένα* ἀπό τό Χριστό, ἀλλά *ταυτίζονται* μέ ἐκεῖνα τοῦ Χριστοῦ²⁵.

Ὡς πρὸς τὴ λειτουργικὴ τάξη, ἐξάλλου, πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἀποδεδειγμένη τεράστια ποικιλία τῶν λειτουργικῶν τύπων κυρίως στὴν Ἀνατολή, καθὼς καὶ τὴ ριζικὴ, δυναμικὴ καὶ ἐλεύθερη ἐξέλιξη καὶ μετεξέλιξή τους, ἡ ἀρμονικὴ σύνθεση τοῦ ἐσχατολογικοῦ - εὐχαριστιακοῦ ὄραματος καὶ τοῦ ἱεραποστολικοῦ εὐαγγελιστικοῦ καθήκοντος τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐμφανῆς σέ δύο πολὺ καίριες καὶ καθοριστικὲς περιπτώσεις:

α. στὸν ἄρρηκτο δεσμό τῶν δύο τμημάτων τῆς εὐχαριστιακῆς λειτουργίας, τοῦ «μυστηρίου τοῦ λόγου» δηλαδή, κατὰ τὸ ὁποῖο διαγγέλλεται τὸ χαρμόσυνο μήνυμα τῆς Θείας Οἰκονομίας, τὸ εὐαγγέλιο, καὶ τοῦ «μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας», κατὰ τὴν ὁποία πραγματώνεται προληπτικὰ ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Αὐτονόμησή τους, διαχωρισμός δηλ. τῆς εὐχαριστίας ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο, εἶναι ἀδύνατος²⁶. Ἀλλὰ καὶ ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ ἑνὸς εἰς βᾶρος τοῦ ἄλλου, ἢ ἀκόμη καὶ ἡ ὑπολανθάνουσα ἀπορρόφηση τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὀδηγοῦν ἀναμφισβήτητα σέ ἐπικίνδυνες μονομέρειες²⁷. Ὑποβάθμιση (ἢ ἀκόμη καὶ ἀσυναίσθητη ἀπορρόφηση) τοῦ (ἐσχατολογικοῦ) μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας ἀπὸ τὸ (εὐαγγελιστικό) μυστήριον τοῦ λόγου ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα ἀκραία προτεσταντικὴ ἐκτροπή, ἐνῶ τὸ ἀντίστροφο σακραμενταλιστικὴ²⁸.

β. Ἐξ Ἰσου ὁμως ἀδύνατος, ἂν ὄχι καὶ ἐπικίνδυνος, εἶναι καὶ ὁ διαχωρισμὸς καὶ ἡ καθ' οἷονδήποτε τρόπο αὐτονόμηση τῶν ἀκολουθιῶν τόσο τοῦ νυχθημέρου, ὅσο καὶ τοῦ ἑβδομαδιαίου καὶ ἐτήσιου κύκλου, ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ τὴν καρδιά τῆς κοινῆς λατρείας, τὴν Εὐχαριστία. Πολλὰ λέγονται καὶ ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴ συνάρθρωση τῶν μυστηρίων μὲ τὴ Θεία Εὐχαριστία, ἐλάχιστα ὁμως γιὰ τὴ συνάρθρωση ὄλων τῶν ἀκολουθιῶν μὲ τὴ Θεία Εὐχαριστία²⁹.

Ὅφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἡ ἐκ νέου ἀνακάλυψη τῆς

αὐθεντικῆς ἐκκλησιολογίας ἀπό τῆ νεότερη Ὁρθόδοξη θεολογία, ἡ ἀνακάλυψη δηλαδή τῆς ἐσχατολογικῆς ταυτότητας τῆς Ἐκκλησίας καί παράλληλα τῆς *ἱεραποστολικῆς* τῆς εὐθύνης, ἐλάχιστα συνέβαλαν στόν ἐπαναπροσδιορισμό τῆς εὐχαριστιακῆς (κατά κύριο λόγο) ἀλλά καί τῆς λοιπῆς λειτουργικῆς πράξης τῆς Ἐκκλησίας στό χῶρο τῶν κατά παράδοση μητροπολιτικῶν κέντρων τῆς Ὁρθοδοξίας³⁰. Στά σωζόμενα λειτουργικά κείμενα τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στίς λοιπές χριστιανικές παραδόσεις, εἶναι πλέον ἀποδεδειγμένο πῶς σέ κάθε εὐχαριστιακή σύναξη δέν ἐπιτελεῖται κάποια μαγική μυστική τελετή οὔτε κάποια πράξη ἀτομικῆς σωτηρίας, οὔτε τέλος κάποια ἀκολουθία πνευματικῆς οἰκοδομῆς, ἀλλά πράξη μέ τήν ὁποία προληπτικά φανερώνεται ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Καί ὅλα αὐτά ἔχουν ἀσφαλῶς ἄμεση σχέση μέ τή θέση καί τό ρόλο τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων. Ὅσες φορές, μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἐκκλησιαστική κοινότητα συνέρχεται «ἐπί τό αὐτό», γίνεται ἀπτή πραγματικότητα ὡς ἀρραβῶν, ἀναλαμπή καί πρόγευση, τό μυστήριον τῆς ἐρχόμενης Βασιλείας τοῦ Θεοῦ³¹ καί τά μέλη αὐτῆς τῆς κοινότητας, ὅλα ἀνεξαιρέτως, συλλειτουργοί ἀλλ' ἐν ταυτῶ συνεργοί καί συντελεστές, ἔστω καί προληπτικά, στήν ἐπί γῆς πραγμάτωση αὐτῆς τῆς Βασιλείας³². Γι' αὐτό καί μετά τήν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας οἱ πιστοί «ἐν εἰρήνῃ (προ)έρχονται... ἐν ὀνόματι Κυρίου» πρὸς τόν κόσμον, προκειμένου νά μεταλαμπαδεύσουν τό εὐαγγέλιον τῆς Βασιλείας (αὐτή εἶναι ἡ ξεχασμένη ἔννοια τῆς «λειτουργίας μετά τήν Λειτουργία»³³), νά μεταφέρουν δηλ. τόσο τήν ἐμπειρία τοῦ ζῶντος λόγου τοῦ Θεοῦ, ὅσο καί τήν ἐμπειρία τῆς κοινωρίας³⁴, στίς ἐσχατιές τῶν αἰῶνων (χρόνος) καί τῆς οἰκουμένης (χῶρος), νά μεταμορφώσουν (συνεργικά, οὔτε δηλ. αὐτόνομα οὔτε μαγικά) τήν κτιστή δημιουργία³⁵.

III

Ὡς συνέπεια τοῦ ἐκκλησιολογικοῦ κριτηρίου, καί παράλληλα τῆς σύνδεσης τῆς ἐσχατολογικῆς ταυτότητας τῆς Ἐκκλησίας μέ τήν *ιστορική καί εὐαγγελιστική* διάστασή της, τῆς *εὐχαριστιακῆς* δηλαδή *ὄντολογίας* μέ τήν *ἱεραποστολική δεοντολογία*, πού ἀνέφερα πιά πάνω (ἐνότητες I καί II ἀντίστοιχα), ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία σέ συλλογικό ἀλλά καί προσωπικό ἐπίπεδο, μετά λόγου ἐπιστημονικῆς γνώσεως καί μέ πιστότητα στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, μελέτησε μέ «ιδιαιτέρη προσοχή τίς εἰδικές προκλήσεις καί τά προβλήματα πού ἀφοροῦν στή λειτουργική ἀνανέωση καί μεταρρύθμιση»³⁶.

Μέ σειρά, λοιπόν, θεολογικῶν συνδιασκέψεων ἐπέστησε «τήν προσοχή στήν ἀναγκαιότητα ὑπογράμμισης τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς λατρείας, πού θά μπορούσαν στή συνέχεια νά χρησιμοποιοῦν ὡς κριτήρια... γιά τή λειτουργική ἀναγέννηση στίς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες»³⁷. Οἱ σπασμωδικές καί ἐν θερμῷ ἀντιδράσεις³⁸, πού παρατηροῦνται ἀνέκαθεν σέ ὅλα τά μήκη καί πλάτη τῆς Ὁρθόδοξης ἐγκαταβίωσης³⁹, ὅσες φορές οἱ Ὁρθόδοξες κοινότητες εὐαίσθητοποιοῦνται ἱεραποστολικά καί προγραμματίζουν ἔστω καί δειλὰ βήματα λειτουργικῆς ἀναγέννησης, ἐκτός τοῦ ὅτι εἶναι ἐπιστημονικῶς ἀτεκμηρίωτες, ἀδικοῦν κατάφωρα καί μερικές φορές καθυβρίζουν τοὺς ἐμπλεκόμενους φορεῖς. Τά ἐπιχειρήματά τους περιορίζονται εἴτε στίς ψυχολογικές παραμέτρους τοῦ ὅλου θεομοῦ τῆς χριστιανικῆς λατρείας εἴτε στίς πολιτιστικές της ἐπιπτώσεις· ποτέ δέν ὑπεισέρονται στό θεολογικό πεδίο καί ὅταν τό πράττουν πάντα ὑπάρχει καί ὁ ἀντίλογος⁴⁰.

Οἱ διάφορες, λοιπόν, κατά καιροῦς θεολογικές καί ἐπιστημονικές προτάσεις γιά τή λειτουργική ἀναγέννηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας πάντοτε διακατέχονται ἀπό ποιμαντική εὐαίσθησία. Στήν πιά πρόσφατη διορθόδοξη συνδιάσκε-

ψη τονίζεται: «Οἱ ἐκκλησίες μας πρέπει νά προθυμοποιηθοῦν νά στηρίξουν μιά λειτουργική ἀνανέωση καί μεταρρύθμιση καί νά προχωρήσουν στή διαδικασία ἐφαρμογῆς τῆς ρύθμισης στήν κατάλληλη χρονική στιγμή μέ τήν ἀπαιτούμενη τάξη καί τήν ἐνδεδειγμένη ἐπιστημονική στήριξη, προκειμένου νά ξανάρθουν στά ἐπιθυμητά οὐσιώδη τῆς λειτουργικῆς παράδοσης. Μιά προσεκτική μελέτη τῆς λατρείας θά μᾶς βοηθήσει νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό μιά στείρα θρησκευτική τυπολατρία καί νά ἀνακαλύψουμε καί νά διατυπώσουμε πειστικά τό νόημα τῆς λειτουργικῆς μας παράδοσης»⁴¹.

Γιά τό συγκεκριμένο ἐξ ἄλλου θέμα τῶν σχετικῶν μέ τά βιβλικά ἀναγνώσματα ἀναγκαίων τροποποιήσεων, ἔχουν κατά καιρούς ὑποστηριχθεῖ τά ἀκόλουθα:

α. Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή γλώσσα: «Εἶναι ὑψίστης σημασίας... στή Θεία Λειτουργία ἡ Βίβλος νά προσφέρεται στή μητρική γλώσσα τῶν πιστῶν καί σέ γλωσσικό ἰδίωμα πού αὐτοί κατανοοῦν»⁴². Ἀλλά καί ὅλη «ἡ λατρεία μας φυσιολογικά θά πρέπει νά πραγματοποιεῖται στήν καθομιλουμένη γλώσσα τῶν λαῶν. Αἰῶνες τώρα ἡ Ὁρθοδοξία ἐπικαλεῖται τό παράδειγμα τῶν Ἁγίων Κυρίλλου καί Μεθοδίου· στήν πρόσφατη πρακτική, ὅμως, αὐτή ἡ ἀρχή συχνά καταστρατηγεῖται. Οἱ ἐκκλησίες μας πρέπει νά ἐξετάσουν κατά πόσο ἡ γλώσσα τῆς λατρείας τους στήν πραγματικότητα μεταφέρει τό πραγματικό τῆς νόημα στόν πιστό καί στόν κόσμο»⁴³. Γιά τήν ἑλληνική μάλιστα πραγματικότητα ἐδῶ καί 15 περίπου χρόνια ἔχει προταθεῖ ὅτι, ὡς «ἐνδιάμεση λύση θά μπορούσε νά δοκιμασθεῖ ἡ παράλληλη ἀνάγνωση τῶν περικοπῶν, πρό τοῦ κηρύγματος ἢ ἀντί τοῦ κηρύγματος καί ἀπό μιά δόκιμη νεοελληνική μετάφραση»⁴⁴.

β. Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή συμμετοχή τοῦ συνόλου τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητας, ἐκτός τῶν ἄλλων καί στήν ἀνάγνωση

τῶν βιβλικῶν κειμένων κατά τήν κοινή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, «οἱ ἐκκλησίες μας θά πρέπει νά ἐξετάσουν κριτικά τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού παρακωλύουν τήν πλήρη συμμετοχή τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ στή λατρεία»⁴⁵. Οἱ ὑπεύθυνοι γιά τή λειτουργική τάξη τῆς Ἐκκλησίας θά πρέπει νά διερωτῶνται «μήπως ὀρισμένες τάξεις καί ὀμάδες πιστῶν ἀποκλείονται συστηματικά ἀπό τήν πλήρη συμμετοχή (π.χ. οἱ γυναῖκες ὡς ἀποτέλεσμα λανθασμένης ἐφαρμογῆς τῶν περί καθαρότητας διατάξεων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης);»⁴⁶. Καί «ἐπειδή τό σύνολο τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ πρέπει νά συμμετέχει πλήρως στή λατρεία τῆς ἐκκλησίας», καί μέ δεδομένο ὅτι «αὐτό γίνεται μέ διαφορετικούς τρόπους διαμέσου τῆς ποικιλίας τῶν χαρισμάτων καί διακονημάτων», ἔχει διατυπωθεῖ ἡ πρόταση γιά τήν ἐκ νέου ἐνεργοποίηση τῶν παραδοσιακῶν «κατωτέρων βαθμῶν» τῆς ἱερωσύνης (ἀναγνώστη κ.λπ.). Μιά «σέ βάθος διερεύνηση τοῦ ρόλου τῆς διακονίας ἀνδρῶν καί γυναικῶν, εἶναι πλέον ἐπιτακτική»⁴⁷, γι' αὐτό προτείνεται καί «ἡ ἐπανεξέταση τοῦ ρόλου καί ἄλλων διακονημάτων στήν ἐκκλησία»⁴⁸.

γ. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό *σύστημα τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων*, ἔχει τονιστεῖ ὅτι «μέ δεδομένο τό γεγονός ὅτι ἐλάχιστοι πιστοί παρακολουθοῦν ἀνελλιπῶς τό σύνολο τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας πού κορυφώνεται στήν κυριακάτικη Θεία Λειτουργία, τά ἀγιογραφικά ἀναγνώσματα χρειάζονται ἐπανεξέταση»⁴⁹. Εἶναι γνωστές οἱ μελέτες –ἐκτός βέβαια ἐκείνων τῶν εἰδικῶν λειτουργιολόγων– καί ἐκεῖνες τῶν Ε. Ἀντωνιάδη, Β. Ἐξάρχου, Κ. Παπαγιάννη⁵⁰, μέ δεδομένη μάλιστα τήν πολύ συχνή ἀναθεώρηση τῶν λειτουργικῶν ἀναγνωσμάτων στήν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας⁵¹. Γιά τήν ἐνοριακή καί μόνο χρήση καί ἐπειδή «στήν παροῦσα πρακτική, μόνο ἓνα πολύ μικρό τμήμα τῆς Καινῆς Διαθήκης ἔχουν τή δυνατότητα νά

ἀκούσουν οἱ πιστοί»⁵², οἱ προτεινόμενες ἀλλαγές ἀφοροῦν στόν ἐμπλουτισμό τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων:

ι. μέ τό διδακτικό ὑλικό τῆς εὐαγγελικῆς μας παράδοσης. «Ἐνῶ τά θαύματα τοῦ Ἰησοῦ ἐπαναλαμβάνονται μέ μεγάλη συχνότητα, οἱ πιστοί δέν ἐκτίθενται στήν ἠθική καί κοινωνική διδασκαλία (π.χ. Ἡ ἐπί τοῦ ὄρουσ ὁμιλία)»⁵³.

ιι. μέ τήν συμπερίληψη τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκαλύψεως, τουλάχιστον τῶν ἐπιστολῶν στίς 7 ἐκκλησίες τῆς Μ. Ἀσίας. Εἶναι ἀδιανόητο τό λειτουργικότερο καί ἐσχατολογικότερο κείμενο τῆς Κ.Δ. νά ἀπουσιάζει ἀπό τή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, καί μάλιστα τό κατ' ἐξοχήν ἐσχατολογικό τμήμα τῆς, τή Θεία Εὐχαριστία⁵⁴. Καί κυρίως

ιιι. μέ τή συστηματική ἐπιλογή ἐκείνων τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων πού ἀναδεικνύουν τήν ἔννοια τῆς κοινωνίας, καί δὴ κοινωνίας τῶν ἐσχάτων, καί πού θά συμβάλουν στό νά ξαναγίνει τό ἐκκλησίασμα «κοινότητα» καί ὄχι σύνολο μεμονωμένων πιστῶν ἀναζητούντων τήν ἀτομική σωτηρία.

ιιι. Ἐπίσης ἔχουν προταθεῖ διάφορα συστήματα συνεχοῦς καί κατ' ἐπιλογήν ἀνάγνωσις ἐν ἐκκλησίαις τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, κυρίως γιά τίς κυριακάτικες λειτουργίες, ἀφοῦ σ' αὐτές πλέον περιορίζεται σήμερα ἡ λατρευτική παρουσία τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας.

Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμη τῆς ἀρχαίας συναγωγῆς, ἡ ὁποία ἄλλωστε ὑπῆρξε καί ἡ μήτρα τῆς ἐξέλιξης τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ὁ χαρακτήρας τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων δέν ἦταν ἀπλῶς διδακτικός ἀλλά παράλληλα «ἀναμνητικός»⁵⁵.

δ. Ὡς πρός τά *παιδιαγωγικά* τμήματα τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι αὐτονόητο ὅτι θά πρέπει, ἰδιαίτερα τά προφητικά, καί ἀσφαλῶς ἀπό μετάφραση, νά ἀποτελέσουν ἐκ νέου τμήμα τῆς χριστιανικῆς κατήχησης, εἴτε ἐκτός τῆς Θ. Εὐχαρι-

στίας – ὅπως καθιέρωσε ἡ βυζαντινὴ παράδοση μέ τό σχῆμα σκιά - εἰκῶν - ἀλήθεια (ἢ κατ' ἄλλους προετοιμασία - ἔλευση - ὁλοκλήρωση τῆς βασιλείας) νά ἀντιστοιχεῖ μέ τίς ἀκολουθίες ἐσπερινουῦ - ὄρθρου - λειτουργίας⁵⁶, ἢ σωστότερα ἐσπερινουῦ - ὄρθρου καί/ἢ Μυστηρίου τοῦ λόγου - Εὐχαριστίας - εἴτε καί ἐντός αὐτῆς διά τῆς ἐνεργοποίησης ἐκ νέου καί τῶν λοιπῶν παλαιῶν λειτουργικῶν τύπων (π.χ. τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου κ.λπ.).

ε. Ὡς πρός τήν *ἐμμελί* ἢ ὄχι *ἀνάγνωση* – ἢ ἀκόμη καί *ψαλμῶδηση* – τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, ἐκ πρώτης ὄψεως τό πρόβλημα θεολογικά ἐμφανίζεται συζητήσιμο. Ὁ Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης Ζηζιούλας ὀρθά ὑποστηρίζει «ἕναν τρόπο γνώσεως, ὁ ὁποῖος στηρίζεται στήν *κοινωνία τῶν προσώπων*, καί ὄχι στήν *ἐνέργεια τοῦ νοῦ*»⁵⁷, καί πῶς ἡ ἐμμελής ἀνάγνωση ἢ ἀκόμη καί ψαλμῶδηση τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων κατά τήν τέλεση τῆς Θ. Εὐχαριστίας *διασώζει* στήν Ὀρθόδοξη Ἀνατολική λειτουργική παράδοση τόν ἐσχατολογικό χαρακτήρα τῆς Θ. Εὐχαριστίας⁵⁸. Μέ ὅσα ὁμως ὑποστηρίξαμε πιο πάνω δέν πρέπει, νομίζω, νά παραμένει ἔστω καί ἡ παραμικρή ἀμφιβολία γιά τόν εὐαγγελιστικό προσανατολισμό τοῦ «μυστηρίου τοῦ λόγου». Μπορεῖ τό δεύτερο μέρος τῆς Θ. Λειτουργίας, τό «μυστήριον τῆς εὐχαριστίας», νά ἔχει ἀποκλειστικά ἐσχατολογικό χαρακτήρα, δέ συμβαίνει ὁμως ἀκριβῶς τό ἴδιο καί μέ τό πρῶτο. Τέλος,

σ. κρίνεται ἀπαραίτητη καί ἡ εἰσοδική βιβλικῶν ὕμνων. Ἄν ὁ ἀντιφωνικός ὕμνος πρός τήν ὑπεραγία Θεοτόκο («Ἀγνή Παρθένε...»), ὁ ἀποδιδόμενος στόν ἅγιο Νεκτάριο καί μελοποιηθεῖς ὑπό τῶν μοναχῶν τῆς ἱερᾶς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας, ἔγινε ἀσμένως ἀποδεκτός ἀπό τόν κόσμο, εἶναι προφανές ὅτι καί τά ποιητικά τμήματα τῆς Κ.Δ. (τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν Παύλου, ἢ τοῦ προφήτου τῆς

Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου κ.λπ.) θά τύχουν ἐξ ἴσου εὐμενοῦς ἀποδοχῆς ἀπό τούς πιστούς.

IV

Τό πρόβλημα τῆς ὑπέρβασης τοῦ κακοῦ στόν κόσμο δέν εἶναι πρωταρχικά καί ἀποκλειστικά ἠθικό· εἶναι κατά βάση ἐκκλησιολογικό. Ἡ ἠθική καί κοινωνική εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας τόσο ὡς ὄργανισμοῦ, ὅσο καί τῶν μεμονωμένων μελῶν της, εἶναι ἡ λογική συνέπεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοσυνειδησίας. Ἡ Ὁρθόδοξη Λατρεία, καί κατά κύριο λόγο ἡ Εὐχαριστία, ὡς τό μοναδικό αὐτό γεγονός τῆς ἐδῶ καί τώρα βίωσης τῶν ἐσχάτων, ὡς ἀντανάκλαση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὡς αὐθεντική «εἰκόνα» τῆς (μέλλουσας νά φανερωθεῖ) «ἀλήθειας», κινδυνεύει πολλές φορές νά καταστεῖ ψευδές εἶδωλο τῆς πραγματικότητας πού εἰκονίζει, ἂν δέν ἐκφράζει πιστά τίς ιδιότητες αὐτῆς τῆς Βασιλείας:

– ἂν δηλαδή τά στοιχεῖα τῆς πλήρους καί ἰσοτιμῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι ἐμφανή·

– ἂν ἡ εὐχαριστιακή σύναξη δέν ἀποτελεῖ δυναμική ἔκφραση ἐνότητας, ἰσότητας, ἀδελφосύνης, θυσίας καί πρό παντός ἀληθοῦς κοινωνίας, ἀντανάκλαση τῆς τέλειαις κοινωνίας τῆς Ἁγίας Τριάδος⁵⁹.

– ἂν δέν ἐπιτελεῖται ἡ ἐξαγγελία τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, τοῦ εὐαγγελίου, καί δέν ἐξασφαλίζεται ἡ κατανόσή του⁶⁰ (ὄχι βέβαια νομοσαρχικά ἀλλά διά τῆς ἐλλάμψεως καί τοῦ φωτισμοῦ τῆς καρδίας)⁶¹.

– ἂν δέν πραγματώνεται προληπτικά ὑπέρβαση τῆς φθαρτικότητας, τῆς διάσπασης καί τῆς θνητικότητας τῆς ἀνθρώπινης ἱστορικῆς καί τῆς ἐν γένει κτιστῆς πραγματικότητας.

Καί ὅλα αὐτά μόνο μέσα ἀπό μιά οὐσιαστική λειτουργική ἀναγέννηση μποροῦν νά προέλθουν, ἡ ὁποία φυσικά προϋ-

ποθέτει γενναία «έπαναρρύθμιση» τῶν στοιχείων ἐκείνων πού προσδιορίζουν τόν «έσχατολογικό» καί συνάμα «εὐαγγελιστικό» χαρακτήρα τῆς Ἐκκλησίας. Ὅσο χρόνο ἡ τελευταία στήν ὄντολογική καί μαζική της ἔκφραση δέν ἀναπαριστᾷ δυναμικά, καί δέν ἐξαγγέλλει λειτουργικά αὐτή τήν πραγματικότητα τῆς Βασιλείας, ἀλλά ἐξαντλεῖται ἀπλῶς σέ μιά ἀπλή λατρευτική τελειή, καλύπτοντας ἀτομικές θρησκευτικές ἀνάγκες, ὅποιαδήποτε πτυχή τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ζωῆς ποιμαντική, κοινωνική, μοναστική, ἱεραποστολική, ἐπιστημονική θεολογική κ.λπ., δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἐλλιπής, ἀνεπαρκής καί ἀναποτελεσματική.

Παραπομπές

1. Περισσότερα γιά τό θέμα αὐτό στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου μου *Lex Orandi. Μελέτες Λειτουργικῆς Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 5-8. Ἐπίσης «Lex Orandi (Ἀπό τή Λειτουργική στή Λειτουργική Θεολογία)», *Καθ' Ὁδόν* 7-8 (1994), σελ. 141-143.

2. Μέ τόν ὄρο «ἐμπειρία» δέν ἐννοοῦμε μιά ἄκριτη, συναισθηματική καί μή ἔλλογη ψυχολογική κατάσταση, ἀλλά τή συνειδητή βίωση τοῦ ἐσχατολογικοῦ γεγονότος τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐδῶ καί τώρα.

3. Μέσα ἀπό αὐτή τήν ὀπτική γωνία προσεγγίζει ὁ ὁμιλῶν στό πρόσφατα ἐκδοθέν πόνημά του τά *Ἐπίκαιρα Ἀγιογραφικά Θέματα. Ἁγία Γραφή καί Εὐχαριστία*, Θεσσαλονίκη 2000.

4. Πρβλ. μεταξύ ἄλλων Π. Τρεμπέλα, «Ἡ Θ. Εὐχαριστία κατά τήν συνάρθρωσιν αὐτῆς πρὸς τά ἄλλα Μυστήρια καί μυστηριοειδεῖς τελετάς», *ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ τῷ διδασκάλῳ Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτῳ*, Ἀθήνα 1958, σελ. 462-472. Ν. Σ. Μιλόσεβιτς, *Ἡ Θεία Εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς Θείας Λατρείας*, Θεσσαλονίκη 1995. Γεωργίου (Ἡγουμ. Ἰ.Μ. Γρηγορίου) Καψάνη, «Ἡ Θεία Εὐχαριστία κέντρον τῆς Ὁρθοδόξου λατρείας», *Θέματα Ἐκκλησιολογίας καί Ποιμαντικῆς*, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 33-49.

5. Περισσότερα γιά τό θέμα αὐτό στό Ion Bria - Π. Βασιλειάδην, *Ὁρθόδοξη χριστιανική μαρτυρία*, Κατερίνη 1989, σελ. 45 ἔξ.

6. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. P. Vassiliadis, *Eucharist and Witness. Orthodox Perspectives on Unity and Mission of the Church*, Geneva - Boston 1998. Πιό συγκεκριμένα τή μελέτη «The Eucharistic Perspective of the Church's Mission», 49-66 (ἐπίσης *ΕΕΤΘΣΘ* 7 [1997] *Τιμητικό ἀφιέρωμα στόν ὁμότιμο καθηγητή Νίκο Γρ. Ζαχαρόπουλο*, σελ. 21-44, καί σέ ἑλληνική μετάφραση σέ συνεπτυγμένη μορφή μέ τίτλο: «Ἡ εὐχαριστιακή προοπτική τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας», *Σύναξη* 61 [1997], σελ. 29-43).

7. Πρβλ. τή γνωστή ρήση τοῦ Ν. Καβάσιλα «ἡ ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις σημαίνεται». Τήν ἐκτίμησιν αὐτή συναντοῦμε σήμερα καί

μεταξύ έτεροδόξων: Πρβλ. G. Wainwright, *Eucharist and Eschatology*, New York 1981. Τοῦ ιδίου, *Doxology: The Praise of God in Worship, Doctrine and Life*, New York 1980.

8. (Μητρ. Περγάμου), John Zizioulas, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, Crestwood 1985.

9. «Τό πρόβλημα τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λατρείας».

10. Πρβλ. ἐν τούτοις τῆ σοφῆ σύνθεση τοῦ Μ. Βασιλείου στό *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, (27,66 PG 32 188-89): «*Τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογματίων καί κηρυγμάτων, τὰ μὲν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τὰ δέ ἐκ τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ἐν μυστηρίῳ παρεδεξάμεθα ἅπερ ἀμφοτέρα τὴν αὐτὴν ἰσχὺν ἔχει πρὸς τὴν εὐσέβειαν*. Περισσότερα στή μελέτη μου «Ἡ θεολογικὴ κατανόηση τῶν μυστηρίων», Lex Orandi, σελ. 51 ἔξ.

11. Γιά τοὺς λόγους προτίμησις τοῦ ὅρου περισσότερο στή μελέτη μου «*Λειτουργικὴ ἀναγέννηση: Συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ καί ἐνεργοποίηση τῆς ἀναφορᾶς*», *Σύναξη* 72 (1999), σελ. 34-41.

12. Στό θέμα αὐτό ἀναφέρεται σέ ὅλα σχεδόν τὰ σχετικὰ ἔργα του ὁ Α. Schmemmann. Πρβλ. ἐπίσης τῆ μελέτη μας «Ἡ θεολογικὴ κατανόηση...».

13. Βλ. τὴν ἀξιολογίατῃ γιὰ τὴν τόλμη τῆς μελέτης τοῦ μακαριστοῦ (Μητρ. Κοζάνης) Διονυσίου Α. Ψαριανοῦ, «*Μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας*», Ἐναφορὰ εἰς μνήμην μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986, τόμ. Β' Γενεύη 1989, σελ. 147-64.

14. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχει θέση ἡ κλασικὴ λειτουργικὴ, ἡ ιστορικὴ δηλ. καί φιλολογικὴ ἐξέταση τῆς Ὁρθόδοξης λειτουργικῆς παράδοσις.

15. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πολεμίους τῆς λειτουργικῆς ἀναγέννησις ἀδυνατοῦν νά δεχθοῦν ὅτι κάτι τέτοιο εἶναι πολὺ φυσιολογικὸ νά συμβαίνει, ἀρνούμενοι ὅτι ἡ ἐκκλησία σὴν ιστορικὴ της πορεία μπορεῖ –ἂν ὄχι πρέπει– νά εἶναι *semper reformanda*. Δυστυχῶς, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἡ ἔλλειψη ὑγιοῦς θεολογικοῦ προβληματισμοῦ (ἰσάξιου τοῦ δυναμικοῦ θεολογικοῦ τῶν Πατέρων τῆς χρυσῆς περιόδου τοῦ χριστιανισμοῦ) συνετέλεσε στό νά θεωρεῖται θεολογικὰ ἀδιαπραγμάτευτο ὁ,τι σχετίζεται μὲ τό «μυστήριον». Τραγικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς δυσλειτουργίας τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξε ἡ πλήρης διάσπαση «λειτουργίας» καί «θεολογίας». Ὁ Σμέμαν στό συνολικὸ του ἔργο ὀρθά ἐπεσήμανε τὴν τραγικότητα αὐτῆς

τῆς θανατηφόρας γιά τὴν ἐπιβίωση τῆς σύγχρονης χριστιανικῆς κοινότητας διάστασης.

16. Πρβλ. «τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ τὴν κοινωνίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», χωρίς βέβαια νά λησμονεῖται ὅτι ἡ ἀληθὴς «κοινωνία», ἡ ὑπέρβαση δηλαδὴ τοῦ «ἐγώ» διὰ τῆς ἀγάπης, ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς ἀκριβοῦς «ὁμολογίας», ἀφοῦ καλούμαστε *πρῶτα* νά «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους», γιά νά μπορέσουμε *ἔπειτα* (ἴνα) «ἐν ὁμοίῳ ὁμολογήσωμεν».

17. Ἀποτελεῖ, δυστυχῶς, τραγικό προνόμιο τῆς ἑλληνικῆς ἀκαδημαϊκῆς πραγματικότητας τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὀργάνωση τῶν θεολογικῶν μας σπουδῶν βρίσκεται ἀκόμη στὰ ἐπίπεδα τῆς παλαιᾶς θεολογικῆς ἀντίληψης. Καὶ αὐτὸ δέν ὀφείλεται τόσο στὴν ἐπιφυλακτικότητα τῶν λειτουργιολόγων νά διευρύνουν τὴν ἔρευνα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς «λειτουργικῆς θεολογίας», ὅσο στὴν ἀδυναμία τῶν περισσότερων ἐρευνητῶν τῶν λοιπῶν θεολογικῶν κλάδων νά διαβλέψουν τίς προοπτικὲς πού ἀνοίγονται γιά τὸ μέλλον τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας.

18. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι μποροῦν νά ἀνατρέξουν στὴ μελέτη μου «*Λειτουργικὴ ἀναγέννηση: Συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ καὶ ἐνεργοποίηση τῆς ἀναφορᾶς*», σελ. 35 ἐξ.

19. Γιά τὸ θέμα αὐτὸ περισσότερα στό ὑπό ἔκδοση συλλογικὸ ἔργο (ἔκδ. Μ. Pesce κ.ἄ.), *Ritual and Ethics*, Atlanta 2001, καὶ κυρίως τὴν ἀπὸ κοινῆς μέ τὸ Δ. Πασσᾶκο μελέτη μας: «*Ritual and Ethics. A theological and Cultural - Anthropological Approach to the Sacrament of Repentance*».

20. Πρβλ. π.χ. τὸ «εὐχαριστιακό ὄραμα» ἀκόμη καὶ στὴν οἰκουμενικὴ κίνηση (Κ. Raiser *Τὸ μέλλον τοῦ Οἰκουμενισμοῦ. Ἀλλαγὴ Παραδείγματος στὴν Οἰκουμενικὴ Κίνηση*; Θεσσαλονίκη 1995. Ἐπίσης τὴν τρομακτικὴ ἀνάπτυξη πρόσφατα τῆς «λειτουργικῆς θεολογίας». Πρβλ. μεταξύ ἄλλων D. W. Fagerberg, *What is Liturgical Theology? A Study of Methodology*, 1992. Α. Kavanagh, *On Liturgical Theology*, 1984. Α. Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology*, 1966¹ 1975², καὶ ἡ ἑλληνικὴ του (ἀρκετὰ καθυστερημένη) μετάφραση Ἡ *Ἐκκλησία Προσευχομένη*, 1991 ἀπὸ τὸν π. Δ. Τζέρπο.

21. Ὁ συντάκτης αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι ἀπόλυτα πεπεισμένος γιά τὴν *πνευματολογικὴ* «ἰδιαιτερότητα» τῆς Ὁρθόδοξης ἀνατολικῆς θεολογίας (ὅπως αὐτὴ τουλάχιστον διαφαίνεται στὶς ἐκκλησιολογικὲς διαφοροποιήσεις πού παρατηροῦνται, στὴ λειτουργικὴ ἰδίως παράδοση τῆς Ἀνα-

τολικῆς Ἐκκλησίας, σέ σχέση μέ τή χριστιανική Δύση. Βλ. ιδιαίτερα τό ὄλο ἔργο τοῦ μητρ. Περγάμου Ἱ. Ζηζιούλα). Εἶναι ὁμως ὑποχρεωμένος νά θεμελιώσει ἐπί *χριστολογικῆς* βάσεως τήν ἐπιχειρηματολογία του, διότι –ἄν μή τί ἄλλο– ἡ ἀδιαίρετη Ἐκκλησία *χριστολογικά* προσέγγισε (καί ἔλυσε διά τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων) τά προβλήματα τά ὅποια στή διαχρονική της πορεία τήν ἀπασχόλησαν. Ἐν τούτοις, μέ βάση τήν τριαδολογία θά πρέπει πάντοτε νά κάνουμε λόγο γιά *χριστολογία πνευματολογικά θεωρούμενη*.

22. Στήν πρόσφατη διορθόδοξη λειτουργική διάσκεψη ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἀποτελεῖ θεμελιώδη ἀρχή τῆς χριστιανικῆς λατρείας ὅτι «ἡ λατρεία εἶναι *εὐαγγελική* καί μ' αὐτήν τήν ἔννοια εἶναι διδακτική. Μᾶς παρουσιάζει τήν ἱστορία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί στήν οὐσία ἀναπαριστᾷ ὁλόκληρη τήν ἱστορία τῆς θείας Οἰκονομίας. Ἡ λατρεία στοχεύει πολύ πιά πέρα ἀπό τίς λατρευτικές συνάξεις. Ἀποβλέπει στό εὐρύτερο σχέδιο τοῦ θεοῦ γιά τήν ἀνανέωση τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας. Μέ τόν τρόπο αὐτόν σχετίζεται μέ τήν ἱεραποστολή... Ἡ λατρεία εἶναι *ιεραποστολική*. Δέν μπορεῖ νά εἶναι αὐτοσκοπός. Ὁ πρωταρχικός της στόχος εἶναι νά φέρι τοὺς Χριστιανούς σέ κοινωνία μέ τόν Τριαδικό Θεό καί τοὺς ἀνθρώπους μεταξύ τους καί μέ ὅλη τή κτιστή δημιουργία» (§ 8γ' καί σ'. Ἀπό τήν ἑλληνική μετάφραση *Καθ' Ὁδόν* 15 [2000], 89-97, σελ. 92).

23. Πρβλ. τήν κλασική διατύπωση ἀπό τόν τίτλο τοῦ ὁμώνυμου ἔργου τοῦ π. Α. Schmemmann, παρμένη φυσικά ἀπό τήν ἰωάννεια ἔκφραση (Ἰω. 6,51), καί στή συνέχεια ἀπό τήν ἀναφορά τοῦ Μ. Βασιλείου, «ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς».

24. Παρατηρεῖται, δυστυχῶς, πρόσφατα τό φαινόμενο νά ἀναζητεῖ ὁ Ὀρθόδοξος μοναχισμός διέξοδο σέ διάφορες δραστηριότητες, εἴτε ἱεραποστολικές (ὑποκαθιστώντας ἔτσι τό οὐσιώδες ἔργο τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἐκκλησίας), εἴτε θεολογικές (διαφύλαξης τῆς ἀκεραιότητας τοῦ δόγματος τῆς Ἐκκλησίας, ὑποκαθιστώντας ἔτσι τό ἔργο πού παραδοσιακά ἀκούσσε τό λαϊκό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας). Οἱ δραστηριότητες αὐτές εἶναι καθ' ὅλα ἐπαινετές, μόνο στό βαθμό πού δέν ὑποβαθμίζουν τό κύριο ἔργο τοῦ μοναχισμοῦ, πού εἶναι ἡ διαρκῆς ὑπόμνηση τῆς ἐσχατολογικῆς διάστασης τῆς Ἐκκλησίας, πολύ περισσότερο ὅταν δέν ἀναιροῦν τό ἐσχατολογικό ὄραμα τῆς «τῶν πάντων ἐνώσεως», πού ἀποτελεῖ καί τόν ἀπώτερο στόχο τῆς θείας Οἰκονομίας. Γι' αὐτό καί ἡ μόνη ἴσως δραστηριότητα πού δέν θά ἀναιροῦσε κατάφωρα τό ἐσχατολογικό ὄραμα τοῦ μοναχισμοῦ

εἶναι ἡ ἐνασχόληση τῶν μοναχῶν μὲ τὴν πλοῦσια χειρόγραφη (ἀλλὰ καὶ ἔντυπη) λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι θὰ βοηθοῦσε, πιστεύουμε, ἀποτελεσματικότερα τὴν Ἐκκλησία στὴ διατήρηση τοῦ πρωταρχικοῦ ἐσχατολογικοῦ τῆς ὁράματος.

25. J. Zizioulas, *Being as Communion*, σελ. 163.

26. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος ζεύξης στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸν 5ο μ.Χ. αἰ. τῶν δύο ἀρχικὰ ἀνεξάρτητων τμημάτων, μυστηρίου τοῦ λόγου καὶ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας (περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ στό G. Mix, *The Shape of the Liturgy*, Seabury, New York 1982² [1945¹], σελ. 473 ἐξ.).

27. Ἡ ἐσχατολογικὴ ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἱεραποστολικὴ τῆς εὐθύνη κατανοοῦνται πολλές φορές ἀντιθετικά. Ἔτσι, συχνὰ ἡ Θεία Λειτουργία ἀπὸ εἰκόνα τῶν ἐσχάτων μετατρέπεται σὲ ἱεραποστολικὸ γεγονός ἢ καὶ κηρυγματικὸ forum (ἐκμετάλλευση τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης γιὰ ἰδεολογικούς ἢ καὶ ἀπλῶς ἱεραποστολικούς λόγους, μεταφορὰ τοῦ κηρύγματος πρὸ τοῦ κοινωνικοῦ κ.λπ.). Παρομοίως, ὑπάρχει συνήθεια νὰ ὑποβαθμίζεται ὁ εὐαγγελιστικὸς ρόλος τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων στό μυστήριον τοῦ λόγου (τό ὁποῖο ἄλλωστε ὀνομαζόταν «λειτουργία τῶν κατηκουμένων») καὶ ἔτσι οὐσιαστικά νὰ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτῆρα τῆς εὐχαριστίας (παντελής ἀπουσία κηρύγματος, ἐμμελής ἀνάγνωση ἢ καὶ ψαλμῶδηση τῶν ἀναγνωσμάτων κ.λπ.). Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀμφότερες οἱ συνήθειες ἐξέρχονται τῶν ὁρίων τῆς κανονικότητας τῆς Ὁρθόδοξης Λειτουργίας.

28. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐμμελοῦς ἢ ὄχι ἀνάγνωσης τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων βλ. πῶς κάτω.

29. Στό θέμα αὐτὸ ὑπαινικτικά (καὶ ὄχι ἀναλυτικά) ἀναφέρθηκα στὴ μελέτη μου «Εὐχαριστιακὴ καὶ Θεραπευτικὴ Πνευματικότητα», *Lex Orandi. Μελέτες Λειτουργικῆς Θεολογίας*, σελ. 124-25.

30. Ἐνθαρρυντικὸ στοιχεῖο, ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω, γιὰ τὴν καθ' ἡμᾶς ἑλλαδικὴ ἐκκλησία εἶναι ἡ σύσταση τῆς εἰδικῆς αὐτῆς ἐπιτροπῆς, ὅπως καὶ σχετικὰ πρόσφατη ἐγκύκλιος τοῦ Μακαριωτάτου πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς τοπικῆς τοῦ Ἐκκλησίας, τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς, στό βαθμὸ πού ἔστω καὶ δειλὰ ἀπτεται θεμάτων λειτουργικῆς μεταρρύθμισης, θεμάτων δηλαδή πού ἀφοροῦν στὴν αὐθεντικὴ ὄντολογικὴ ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ ἔχει συνέχεια, θὰ τὸ δείξει ὁ χρόνος.

31. Βλ. (Μητρ. Περγάμου) Ἰ. Ζηζιούλα, «Εὐχαριστία καὶ Βασιλεία

του Θεού» *Σύναξη* 49, 51, 52 (1994), σελ. 7-18, 83-101, 81-97 άντιστοιχώς.

32. Δέν εἶναι ἄσχετο καί τό γεγονός ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη βυζαντινὴ λειτουργικὴ παράδοση εἶναι ἡ μόνη σὲν ὅποια ὑπηρετρεται *expressis verbis* ἡ ἔκφραση «*ἐφ' ἡμᾶς*» κατὰ τὴν ἐπίκληση. Στὴν ὀρθόδοξη Ἄνατολή πάντοτε πιστευόταν πῶς κατὰ τὴν κορύφωση τῆς μυστηριακῆς ἔκφρασης καί ἔκφρασης τῆς Ἐκκλησίας ἡ μεταβολὴ τῶν τιμῶν δῶρων (σημ. «μεταβολὴ» κι ὄχι «μετουσίωση» = *transubstantiatio*) γινόταν κατὰ τὴν ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὄχι δίκην μαγείας κατὰ τὴν ἐκφώνηση τῶν συστατικῶν τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας λόγων τοῦ Χριστοῦ («λάβετε φάγετε...»). Πιό χαρακτηριστικὸ ὅμως εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ παράδοση ἡ ἐπίκληση τοῦ Πνεύματος δέν γίνεται μόνο γιὰ τὰ τίμια δῶρα, ἀλλὰ καί γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ κοινότητα, μάλιστα πρῶτα γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ κοινότητα (βλ. «*ἐφ' ἡμᾶς* καί ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα...»).

33. I. Bria, *The Liturgy after the Liturgy. Mission and Witness from an Orthodox Perspective*, Geneva, 1996.

34. Γραμματολογικὰ εἶναι πολὺ διαφωτιστικὴ ἡ σχέση τῆς *βαπτισματικῆς* ὁμιλίας τῆς Α' Πέτρου, ὅπου καί οἱ ἱεραποστολικὲς προτροπὲς πρὸς τὴ γενικὴ ἱερωσύνη τῆς χριστιανικῆς κοινότητας (βλ. κυρίως τοὺς στίχ. 2, 1-10), μὲ τὴν *εὐχαριστιακὴ* ἀναφώνηση «εἶδομεν τό φῶς τό ἀληθινόν...».

35. Πρβλ. τὴν ἐνότητα μὲ τὴν ὅποια κατακλείει τὴ μελέτη τοῦ «Εὐχαριστία καί Βασιλεία τοῦ Θεοῦ» ὁ (Μητρ. Περγάμου) Ἰ. Ζηζιούλας, (*Σύναξη* 52, σελ. 93 ἔξ.).

36. «Διορθόδοξη διάσκεψη μὲ θέμα: Ὁρθόδοξη Λειτουργικὴ Ἀναγέννηση καί ἡ Ὁρατὴ Ἐνότητα. Μονὴ Νέας Σκῆτης (26 Μαΐου - 1 Ἰουνίου)», *Καθ' Ὁδόν* 15 [2000], 89-97, § 7.

37. Στό ἴδιο.

38. Δέν ἔχει παρὰ νὰ ἀνατρέξει κανεὶς στὰ κείμενα τῶν, ὀλίγων εὐτυχῶς, ἐπικριτῶν τοῦ ὄλου προγράμματος μελέτης τῆς λειτουργικῆς ἀναγέννησης πού προωθεῖ ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὅπως αὐτὰ παρουσιάστηκαν στὶς σελίδες διαφόρων περιοδικῶν, καί κυρίως τοῦ περιοδικοῦ *Σύναξη*.

39. Πρβλ. P. Meyendorff, *Russia, Ritual and Reform*, New York 1991, γιὰ τὴ λειτουργικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Πατριάρχου Νίκωνα στὴ

Ρωσία τό 17ο αι. Τοῦ ἰδίου, "The Liturgical Path in America", SVTQ 40 (1996), σελ. 43-64, καί τοῦ π. Ἄ. Καλύβα, «Μερικές σκέψεις γιά τή λειτουργική ἀνανέωση καί μεταρρύθμιση», *Σύναξη* 61 (1997), σελ. 13-28, γιά τήν Ὁρθόδοξη διασπορά, ὅπως ἐπίσης καί τόν πρόλογο τοῦ πρόσφατου εὐχολογίου τῆς Ἱ. Μονῆς τῆς Νέας Σκίτης (ΗΠΑ) μέ τίτλο *Sighs of the Spirit, Cambridge NY* 1997, γιά τό γενικότερο φαινόμενο τῶν ἀντιδράσεων σέ κάθε ἀπόπειρα λειτουργικῆς ἀναγέννησης στό χώρο τῆς Ὁρθοδοξίας.

40. Στήν περίπτωση αὐτή ἀνήκει ὁ βαθυστόχαστος προβληματισμός τοῦ Μητρ. Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα ἀναφορικά μέ τήν ψαλμώδηση τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων (ἀποκλειστικά στήν εὐχαριστιακή λειτουργία), γιά τήν ὁποία κάνουμε λόγο πιό κάτω.

41. «Διορθόδοξη διάσκεψη μέ θέμα: Ὁρθόδοξη Λειτουργική Ἀναγέννηση καί ἡ Ὁρατή Ἐνότητα», § 17.

42. Ιον Βρία - Π. Βασιλειάδην, *Ὁρθόδοξη χριστιανική μαρτυρία*, σελ. 47.

43. «Διορθόδοξη διάσκεψη μέ θέμα: Ὁρθόδοξη Λειτουργική Ἀναγέννηση καί ἡ Ὁρατή Ἐνότητα», § 9.

44. Ἰ. Φουντούλν, «Μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί Ὁρθόδοξη λατρεία», *Ἡ Μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Εἰσηγήσεις Δ' Συνάξεως Ὁρθοδόξων Βιβλικῶν Θεολόγων*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 441-443.

45. Μιά ἀπ' τίς βασικές ἀρχές τῆς Ὁρθόδοξης χριστιανικῆς λατρείας εἶναι ὅτι «εἶναι περιεκτική. Εἶναι δηλ. ἔργο τοῦ συνόλου τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ» («Διορθόδοξη διάσκεψη μέ θέμα: Ὁρθόδοξη Λειτουργική Ἀναγέννηση καί ἡ Ὁρατή Ἐνότητα», § 8).

46. Στο ἴδιο, § 11.

47. Ἡ ἐξήγηση τοῦ θλιβεροῦ προνομίου τῆς ἐλληνόφωνης Ὁρθοδοξίας νά ἀποκλείονται οἱ γυναῖκες, τό πολυπληθέστερο καί κατά τεκμήριο εὐσεβέστερο τμήμα τοῦ ἐκκλησιασματος, ἀπό τήν ἀνάγνωση τῶν βιβλικῶν κειμένων (ὅπως κατὰ παρόμοιο τρόπο καί ἀπό τήν ψαλμωδία), μόνο σέ κοινωνιολογικά (καί πολύ δύσκολα σέ θεολογικά) αἷτια θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ.

48. Στο ἴδιο, § 12.

49. Στο ἴδιο, § 14. Πρβλ. καί τή διαπίστωση τοῦ Α. Σμέμαν, ὅτι «τό σύγχρονο «λεξιόνάριο» ἀποκλείει ἀπό τή λειτουργική ἀνάγνωση μεγάλο

μέρος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί, ὅσον ἀφορᾶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ἐφ' ὅσον βασιζέται στὴν προϋπόθεση τῆς καθημερινῆς τέλεσης τῆς Θείας Λειτουργίας, φέρνει μέχρι τὴν ἀκοή καί τὴ συνείδηση τῶν πιστῶν σχετικὰ μικρὸ μέρος κειμένων καί τῆς Καινῆς Διαθήκης. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται ἡ ἀπερίγραπτη ἄγνοια τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀπὸ τῆ συντριπτικῆ πλειοψηφία τῶν ὀρθοδόξων καί ἡ ἀπουσία ἐνδιαφέροντος γι' αὐτὴν... (προτείνοντας) τὴν ἀναθεώρησή του στό φῶς τῆς σημερινῆς μας λειτουργικῆς κατάστασης» (*Εὐχαριστία*, Ἀθήνα 1987, σελ. 80).

50. Πρβλ. Ἐ. Ἀντωνιάδου, *Τά προκείμενα καί Ἀλληλουάρια τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν*, Ἀθήνα 1934. Β. Ἐξάρχου, *Τό παρ' ἡμῖν ἰσχύον σύστημα βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων ἐν τοῖς τακτοῖς καιροῖς δημοσίας λατρείας*, Ἀθήνα 1935· τοῦ ἰδίου, «*Περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων*», *Θεολογία* 14 (1936), σελ. 129-136· Κ. Παπαγιάννη, «Ἡ Ἁγία Γραφή ἐν τῇ θεῖᾳ λατρείᾳ. Ἡ σημερινὴ θέσις. Ἐπιβαλλόμενα μεταρρυθμίσεις», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 57 (1974), σελ. 22-41.

51. Βλ. μεταξύ ἄλλων Μ. Tarchnischvili, *Le Grand Lectionnaire de l' Eglise de Jerusalem (V^e-VIIe siècle)*, CSCO 189, Louvain 1955.

52. «Διορθόδοξη διάσκεψη μέ θέμα: Ὁρθόδοξη Λειτουργικὴ Ἀναγέννηση καί ἡ Ὁρατὴ Ἐνότης», § 14.

53. Στὴν διάσκεψη αὐτὴ μέ προσεκτικὴ διατύπωση πού γίνεται ἀναφέρεται ὅτι «ἡ Παλαιὰ Διαθήκη στὴν οὐσία ἀπουσιάζει» (στό ἴδιο).

54. Παρόλα αὐτὰ τονίζεται ὅτι: «Μιά ἐκκλησία πού περιορίζεται στὴν Κυριακάτικη μόνο Λειτουργία, εἶναι ἐκκλησία πού στερεῖται τῆ δυναμικῆ τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τοῦ Βιβλικοῦ λόγου καί τοὺς θησαυροὺς τῆς Ὁρθόδοξης Ὑμνογραφίας» («Διορθόδοξη διάσκεψη μέ θέμα: Ὁρθόδοξη Λειτουργικὴ Ἀναγέννηση καί ἡ Ὁρατὴ Ἐνότης», § 16).

55. Σ. Ἀγουρίδης, *Ἑρμηνευτικὴ τῶν ἱερῶν κειμένων*, Ἀθήνα 2000, σελ. 81.

56. Βλ. J. Meyendorff, *Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Themes*, New York 1983², σελ. 120 ἐξ.

57. (Μητρ. Περγάμου) Ἰωάννης Ζηζιούλας, *Θέματα Ὁρθόδοξης ἐκκλησιολογίας*, Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 110. Βλ. ἐπίσης «Εὐχαριστία καί Βασιλεία τοῦ Θεοῦ».

58. Στό ἴδιο, σελ. 7, 109 ἐξ.

59. Ὅσοι ἰσχυρίζονται τό θεμιτὸ τῆς ἱεραρχικῆς (μέ τὴν κοσμικὴ σημασία τοῦ ὄρου) δομῆς τῆς λειτουργικῆς τάξης τῆς Ἐκκλησίας, εἶτε

ἐξαιτίας ἀδικαιολογήτου χριστομονισμοῦ, εἴτε ἐξ ἐπιδράσεως (σὴν οὐσία λαθεμένη καὶ μὴ ὀλιστικῆς ἀνάγνωσις) τῶν ἀρεοπαγικῶν συγγραμμάτων, ἀγνοοῦν ἢ ἠθελημένα παραποιοῦν τὴν κλασικὴ ἐσχατολογικὴ διατύπωση τοῦ ἀποστόλου Παύλου σὴν Α΄ Κορ. 15, 28 (*ὅταν δὲ ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, τότε καὶ αὐτός ὁ υἱὸς ὑποταγήσεται τῷ ὑποτάξαντι αὐτῷ τὰ πάντα, ἵνα ἢ ὁ θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν*). Ἱεραρχικὴ δομὴ σὴν Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ λειτουργίᾳ τῆς θᾶ δικαιολογοῦνταν, μόνον ἐφόσον ὑποσκάπαμε τὸ ὄραμα τῆς ἐσχατολογικῆς Βασιλείας καὶ μετατρέπαμε τὴν Ἐκκλησίᾳ σὲ θεσμό τοῦ κόσμου τούτου. Ἡ ὑφιστάμενη δομὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ δομικὸ στοιχεῖο τῆς ταυτότητάς τῆς, μόνο καὶ μόνο γιατί (καὶ στοῦ βαθμοῦ, θά μπορούσε νά προσθέσει κανεῖς, πού) διατηρεῖ τὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτῆρα καὶ προσανατολισμὸ τῆς Ἐκκλησίας.

60. Μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ «λόγος τοῦ Θεοῦ» δέν ἐξαντλεῖται στὰ στενά πλαίσια τῆς «λογικῆς ἐκφορᾶς» του, μερικὲς φορές ὀρισμένοι θεολόγοι –ἀπὸ ὑπερβολικὴ προφανῶς ἀντίθεση πρὸς τίς «λογοκρατικὲς» ἀντιλήψεις τῆς νεωτερικότητας– καταλήγουν στὸ ἄλλο ἄκρο, τὴν πλήρη δηλαδή ἀπόρριψη τῆς λογικῆς! Ἔτσι ὁμως ἔρχονται σὲ πλήρη ἀντίθεση πρὸς τὴ χορεία τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (καὶ ὄχι μόνο τῶν ἀπολογητῶν), οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦσαν οὐσιαστικά μιὰ «λογικὴ» παρουσίαση τῆς «ὑπὲρ λόγον» ἀποκαλύψεως τοῦ «θεοῦ Λόγου». Χαρακτηριστικὴ ἡ προτροπὴ τοῦ Μ. Ἀθανασίου πρὸς τοὺς χριστιανούς νά μὴ διακινδύρουν «ἄλογον τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν» (*Λόγος κατὰ Ἑλλήνων* PG 25, 4) ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἀποστόλου Παύλου: «Πῶς οὖν ἐπικαλέσονται εἰς ὃν οὐκ ἐπίστευσαν; πῶς δὲ πιστεῦσωσιν οὐ οὐκ ἤκουσαν; πῶς δὲ ἀκούσουσιν χωρὶς κηρύσσοντος;» (Ρωμ. 10, 14).

61. Στὴν περίφημη εὐχὴ τοῦ εὐαγγελίου τῆς εὐχαριστιακῆς λειτουργίας γίνεται μὲν ἐπίκληση, ἀλλὰ γιὰ «τὴν τῶν εὐαγγελικῶν ...κηρυγμάτων κατανόησιν».

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΤΡΙΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(Δευτέρα 23.10.2000)

Γεωργίου Φίλια
Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ
ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ
ΩΣ ΜΕΣΟΥ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ
ΣΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

1. Ἡ ἀνθρώπινη γλῶσσα

Μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες παραμέτρους τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως εἶναι ἡ γλῶσσα. Αὐτή ἡ πολυτιμότερη λειτουργία συνιστᾷ γιά τόν ἄνθρωπο τή σημαντικότερη δυνατότητα ἐκφράσεως τῶν σκέψεών του ἀλλά καί τῶν ἐρεθισμάτων, τά ὁποῖα δέχεται ἀπό ἐξωγενεῖς παράγοντες. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἡ «μυστηριακότερη» πτυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἐναργέστατα τονίζει ὁ Μ. Βασίλειος μέ τά ἀκόλουθα λόγια: *Τοῦ λόγου τὴν χρῆσιν δέδωκεν ἡμῖν ὁ κτίσας ἡμᾶς Θεός, ἵνα τὰς βουλὰς τῶν καρδιῶν ἀλλήλοις ἀποκαλύπτωμεν, καί διὰ τὸ κοινωνεῖν τῆς φύσεως ἕκαστος τῷ πλησίον μεταδιδῶμεν, ὥπερ ἐκ πινῶν ταμείων, τῶν κρυπτῶν τῆς καρδίας προφέροντες τὰ βουλευμάτα*¹. Τὴν ἴδια διάσταση τῆς γλῶσσας ἐπισημαίνει ὁ μεγάλος σύγχρονος Ἑλληνας γλωσσολόγος καί πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καθηγητὴς Γεώργιος Μπαμπινιώ-

της όταν γράφει ότι: «νοήματα καί ἔννοιες, αἰσθήματα καί συναισθήματα, ψυχosύνθεση, νοοτροπία καί στάση ατόμων καί ομάδων ἔναντι τοῦ κόσμου, μορφοποιoῦνται κι ἐκφράζονται ἀπό τή γλῶσσα τοῦ ἀνθρώπου»².

Ἡ ἀνθρώπινη γλῶσσα προορίζεται γιά τήν ἔκφραση πραγματικοτήτων διαφόρων ἐπιπέδων, ὅπως τοῦ τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν, τοῦ τῆς πολιτικῆς, ἐπιστημονικῆς καί φιλοσοφικῆς σκέψεως καθὼς καί τοῦ τῆς ποιήσεως. Ὅπως συνάγεται ἀπό τήν ἐν λόγῳ ἀποστολή της, ἡ γλῶσσα ὀφείλει νά ἐμπλουτίζεται διαρκῶς, δηλαδή νά διευρύνεται, ὥστε «νά χωρέσει τὰ ἀχώρητα» (κατά τή διατύπωση συγχρόνου λογοτέχνητος)³, ἄν καί οὐδέποτε θά μπορέσει νά ἐπιτύχει τελείως στήν ἀποστολή της, ὅπως διεκήρυξε πρό εἰκοσιτεσσάρων, ἤδη, αἰῶνων ἡ πλατωνική φιλοσοφία διά τῆς θεωρήσεως τοῦ λόγου ὡς φυλακῆς (περιορισμοῦ) τῶν νοουμένων. Θά πρέπει, ὁμως, νά διακρίνουμε –ἀπό τὰ προαναφερθέντα ἐπίπεδα– τήν ἔκφραση τῆς θρησκευτικῆς πίστεως· ἐάν δέ ἐξειδικεύσωμε, ἐντὸς τῆς πίστεως αὐτῆς, τήν παρατήρησή μας ἐπὶ τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς παραδόσεως, εὐκόλως θά ὀδηγηθοῦμε στό συμπέρασμα τοῦ μακαριστοῦ ἀρχιμανδρίτου Σωφρονίου Σαχάρωφ ὅτι τό ὑψηλότερο ἐπίπεδο εἶναι αὐτό τῆς γλῶσσας τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως, τῆς προσευκῆς, τῆς θεολογίας καί τῆς Θείας Λατρείας⁴.

2. Ἡ γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας

Ἀπό τή γενέθλιο, ἤδη, ἡμέρα της, ἡ Ἐκκλησία ἀποδέχεται τή γλωσσική ἰδιαιτερότητα κάθε ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐπρόκειτο νά δεχθεῖ το Βάπτισμα, ὅπως διαφαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ ἀπόστολοι, φωτισθέντες ὑπὸ τοῦ Παναγίου Πνεύματος κατά τήν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς, ὁμίλησαν σιά συγκεντρωμένα πλήθη *τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ*⁵. Αὐτή ἡ γλωσσική

ιδιαιτερότητα πιστοποιεῖται ὄχι μόνο στό κήρυγμα τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί στήν πρός τό Θεό δοξολογία τῶν Χριστιανῶν (προφανῶς ἐντός ἐνός παλαιοχριστιανικοῦ λατρευτικοῦ πλαισίου), ὅπως ἐπισημαίνει ἡ γραφίδα τοῦ ἀποστόλου Παύλου (*πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογῶσται ὅτι Κύριος Ἰησοῦς Χριστός εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός*⁶). Ὁ ἴδιος «κανόνας προσευχῆς» (lex orandi) φαίνεται ὅτι ἐπαναλαμβάνεται στήν περί τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς μαρτυρία τοῦ Ὁριγένους: *Ἐν ταῖς εὐχαῖς οἱ μὲν Ἕλληνες ἑλληνικοῖς, οἱ δέ Ρωμαῖοι ρωμαϊκοῖς, καί οὕτως ἕκαστος κατὰ τήν ἑαυτοῦ διάλεκτον εὐχεταί τῷ Θεῷ καί ὑμνεῖ Αὐτόν ὡς δύναται· καί ὁ πάσης διαλέκτου Κύριος τῶν ἀπό πάσης διαλέκτου εὐχομένων ἀκούει, ὡς μιᾶς, ἴν' οὕτως ὀνομάσω, φωνῆς τῆς κατὰ τό σημαινόμενον ἀκούων, δηλουμένης ἐκ τῶν ποικίλων διαλέκτων*⁷.

Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, ὅμως, διαμορφώνεται ἡ συνείδηση ὅτι ἡ γλῶσσα αὐτή τῆς πρώτης Ἐκκλησίας δέν εἶναι «λόγος ἀνθρώπων», ἀλλά «λόγος Θεοῦ», ὁ ὁποῖος, ὅπως γράφει ὁ ἀπ. Παῦλος πρός τοὺς Θεσσαλονικεῖς, *ἐνεργεῖται ἐν ὑμῖν τοῖς πιστεύουσιν* (ἐκδηλώνεται μέ ἔργα σ' ἐσᾶς πού πιστεύετε/ Α΄ Θεσ. 2, 13).

Τό γεγονός αὐτό συνιστᾶ ριζική διαφορά τοῦ ἀνθρώπινου λόγου ἀπό τόν βιβλικό λόγο, τόν ὁποῖο ὁ ἀκροατής ἢ ὁ ἀναγνώστης καλεῖται νά γνωρίζει ὡς ὑπαρξιακό γεγονός. Γι' αὐτό, στήν κατανόηση τοῦ Θείου Λόγου προϋπόθεση δέν εἶναι ἡ λογική, ἀλλά ἡ πίστη, μέ τήν ὁποία ἀναγνωρίζεται «ἡ ἐνέργεια τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ» (Ἐφεσ. 3, 7). Ἡ πίστη, ὡς ἐρμηνευτικός ὄρος γιά τήν κατανόηση τοῦ Θείου λόγου, δέν σχετίζεται μέ τήν διανοητική λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά μέ τό σύνολο τῶν πνευματικῶν καί σωματικῶν του αἰσθητηρίων. Ἡ ἀνθρώπινη γνώση, νόηση καί ἔκφραση καλοῦνται

νά προσαρμοστοῦν στους ὅρους τοῦ Θείου λόγου καί ὄχι ἀντίστροφα. Εἰδάλλως, ἡ νόση θά λειτουργοῦσε ὡς κριτήριο τοῦ Θείου λόγου καί ἀπό αὐτή μόνο θά ἐξηριῆτο ἡ ἀποδοχή ἢ ἡ ἀπόρριψή της. Γι' αὐτό, ὁ Μ. Βασίλειος σημειώνει ὅτι: «πίστις ἠγείσθω τῶν περὶ Θεοῦ λόγων, πίστις καί μὴ ἀπόδειξις· πίστις ἢ περὶ τὰς λογικὰς μεθόδους τὴν ψυχὴν εἰς συγκατάθεσιν ἔλκουσα· πίστις καί οὐχ ἡ γεωμετρικαῖς ἀνάγκαις, ἀλλ' ἡ ταῖς τοῦ Πνεύματος ἐνεργείαις ἐγγινομένη⁸».

Ἡ κατανόηση τοῦ Θείου λόγου δέν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ παρέμβαση τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, διότι τὸ νόημα τοῦ Θείου λόγου εἶναι σαφές ἀφ' ἑαυτοῦ, ὅπως τονίζει ὁ Μ. Ἀθανάσιος: «*Ἡ μὲν περὶ τῆς θεοσεβείας καὶ τῆς τῶν ὄλων ἀληθείας γνῶσις οὐ τοσοῦτον τῆς παρά τῶν ἀνθρώπων διδασκαλίας δεῖται, ὅσον ἀφ' ἑαυτῆς ἔχει τὸ γνῶριμον⁹*». Ἡ κατανόηση τοῦ Θείου λόγου, ἐπομένως, εἶναι ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐφόσον, κατὰ τὸν ἅγ. Ἰ. Χρυσόστομο, *ἡ τοῦ Πνεύματος χάρις, ἐπειδὴν εἰς διάνοιαν εἰσέλθη καὶ ἰδρυνθῆ, πάσης πηγῆς μᾶλλον ἀναβλύζει¹⁰*. Συνοψίζων τὴν πρό αὐτοῦ ἀγιοπνευματικὴ ἐμπειρία, ὁ ἅγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς ἐπισημαίνει ὅτι ἡ εἴσοδος στὴ «διάνοια» (κατανόηση) τοῦ Θείου λόγου εἶναι ἀποτέλεσμα φωτισμοῦ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τὸ Ὅποιο παρέχει *σύμμετρον λόγον πρὸς τὴν τῶν νοουμένων σαφήνειαν*.

Εἶναι κοινὴ ἡ συνείδηση ὄλων τῶν πιστῶν ὅτι οἱ ἀλήθειες τῆς πίστεως κατοχυρώθηκαν μὲ τὸν ἀνθρώπινο λόγο. Ἡ ἀλήθεια, ὅμως, τῆς πίστεως εὐρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴ λεκτικὴ διατύπωση, ὅπως ἐναργέστατα τονίζει ὁ ἅγ. Γρηγόριος Νύσσης¹¹. Γι' αὐτό, ἡ γλωσσικὴ μορφή τοῦ λόγου στὴν Ἐκκλησία ὑπῆρξε πάντοτε ποιμαντικὸ μέσο καί ὄχι δόγμα. Μὲ γνώμονα τὴν ἀλήθεια αὐτή, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴ λατρεία ἢ παράδοση τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπέρριψε τὴν ἄ-

ποψη τῶν Τριγλωσσιτῶν περί «ιερώων γλωσσῶν» καί γνώρισε τήν αὐθεντικότερη ἔκφρασή της στό ἱεραποστολικό ἔργο τῶν ἁγίων Κυρίλλου καί Μεθοδίου, οἱ ὅποιοι παρά τίς ἀντιδράσεις τῶν ὀπαδῶν τῆς λατινικῆς γλώσσας ἐπέμειναν στήν ἀποκλειστική χρήση τῆς παλαιοσλαβικῆς ὡς λειτουργικῆς γλώσσας¹² κατά τόσο πειστικό τρόπο, ὥστε ἀνάγκασαν τόν πάπα Ἀδριανό Β΄ νά ἀποδεχθεῖ τή μετάφραση τῶν λειτουργικῶν κειμένων ἀπό τή λατινική στήν παλαιοσλαβική γλώσσα¹³.

3. Ἡ γλώσσα τῆς λατρείας

Ἡ ὀρθόδοξη ἀνατολή εἶχε καί ἔχει μεγάλη ποικιλία λειτουργικῶν γλωσσῶν¹⁴. Τό γεγονός αὐτό εἶναι σύμφωνο μέ τήν οἰκουμενικότητα τῆς Ὀρθοδοξίας, ἡ λειτουργική ζωή τῆς ὁποίας ἐκφράζεται «μέ ὁποιαδήποτε φωνή καί διάλεκτο»¹⁵. Ὅπως εὐστοχα τονίζει ὁ ἀείμνηστος Κ. Καλλίνικος, ἡ τέλεση τῆς Θείας λατρείας στή μητρική γλώσσα τοῦ κάθε λαοῦ «τυγχάνει λογική συνέπεια τοῦ πανεκκλησιαστικοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀνατολικῶν ἱεουργιῶν»¹⁶. Ἄς προσεγγίσουμε, ὅμως, εἰδικότερα τή λειτουργική γλώσσα τῆς ἑλληνόφωνης ὀρθόδοξου Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία (γλώσσα) εἶναι ἡ ἰσχύουσα στή λατεία μας κατά τή μακραίωνη παράδοση τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου ἕως τήν ἐποχή μας.

Πρόκειται περί τῆς γλώσσας, ἡ ὁποία φέρει ἐξαιρετική ἰδιαιτερότητα. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς λειτουργικῆς γλώσσας στήν παράδοση τῆς ἑλληνόφωνης Ὀρθοδοξίας προέρχεται ἀπό μία κεφαλαιώδη ἀλήθεια: ὅτι τόσον οἱ συγγραφεῖς τῶν εὐχῶν, ὅσον καί οἱ ποιητές τῶν ὕμνων, δέν χρησιμοποίησαν ἀπλῶς τή γλώσσα τῆς ἐποχῆς τους. Οἱ γλωσσικές τους διατυπώσεις προέρχονταν ἀπό τήν ἀγιοπνευματική τους ἐμπειρία, ἡ δέ γλώσσα τους ὑπῆρξε ἡ συμπύκνωση τῆς ἐμπειρίας αὐτῆς, ἕνα «δοχεῖο» –οὕτως εἶπεῖν– τῆς ψυχῆς καί τοῦ πνεύματος. Γι' αὐτό, ἄς τονιστεῖ ἐξ ἀρχῆς, οὔτε ὁ ἀνθρώ-

πινος νοῦς μπορεί νά συλλάβει ὅλα τὰ πνευματικά νοήματα πού ἐκφράζονται μέ τή λειτουργική γλώσσα, ἀλλά οὔτε καί ὁ ἀνθρώπινος λόγος μπορεί νά ἐπεξηγήσει τό βάθος τῶν εὐχῶν καί τῶν ὕμνων. Ἰσχύει, ἐν προκειμένῳ, τό τοῦ Μ. Βασιλείου: «ὁ μέν νοῦς τῶν πραγμάτων ἐλάττων, ὁ δέ λόγος τῶν νοουμένων καταδεέστερος¹⁷».

Ἡ λειτουργική γλώσσα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως δέν εἶναι ἀπλῶς μιά ἱερή γλώσσα¹⁸, μέ τήν ἔννοια τῆς γλώσσας-συμβόλου, ἡ ὁποία ἐνεργεῖ (στόν εὐρύτερο θρησκευτικό κῶρο) ὡς μαγική-μυστικοπαθῆς δύναμη καί ἡ ὁποία ἰσχυροποιεῖται ἀπό τό ἀκατάληπτό της. Ἡ ἱερότητα της ἐδράζεται στήν ἀλήθεια, τήν ὁποία διειτύπωσε ὁ ἀείμνηστος π. Γερβάσιος Παρασκευόπουλος, ὅταν ἔγραφε (περί τῆς λειτουργικῆς γλώσσας) ὅτι πρόκειται γιά «λέξεις ἡγιασμένες ἐπί αἰῶνας, διά τῶν ὁποίων ἐπαναλαμβάνεται ἀπέιρως τό μεγαλύτερον τῶν θαυμάτων»¹⁹. Πρόκειται γιά «ἔπος ἱεροπρεπές, τό ὁποῖο καθιέρωσε ὁ χρόνος» (γιά νά ἐπαναλάβουμε τούς λόγους τοῦ μακαριστοῦ Μητροπολίτου Κοζᾶνης Διονυσίου²⁰). Ὡς γλώσσα θεολογίας καί ποιήσεως, ἡ γλώσσα τῆς λατρείας ἀπικεῖ τήν ἀνωτερότητα ἐναντι ἄλλων μορφῶν λόγου, ὅπως μέ γλαφυρότητα τονίζει ὁ μέγας Κ. Παλαμᾶς μέ τούς ἀκόλουθους στίχους: *Οὔτε ὁ οἰσιρῆλατος τοῦ Αἰσχύλου μέ δονεῖ παλμός/τῶν θεῶν οὔτε ἡ γαλήνη, πού τήν ἐπλασε ὁ Φειδίας/ ὅσο ἐσύ μέ συνεπαίρνεις ὁ λειτουργικός ψαλμός/τό ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας.*

4. Ἡ λειτουργική γλώσσα σέ σχέση μέ τή νεοελληνική

Καλούμαστε, ὅμως, νά μελετήσουμε ἓνα θέμα εὐαίσθητο καί σύνθετο: τή σχέση τοῦ γλωσσικοῦ λειτουργικοῦ ιδιώματος μέ τή νεοελληνική καθομιλουμένη, τή γλώσσα, δηλαδή, τήν ὁποία μιλάει ὁ λαός τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας.

Στὴν διὰ μέσου τῶν αἰῶνων διαδρομῆ της, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐγνώρισε διαδοχικὲς μορφές ἐξελίξεως [ὀμηρικὴ, κλασικὴ (ἀττική), κοινὴ ἑλληνιστικὴ, μεσαιωνικὴ (βυζαντινὴ), δημοτικὴ νεοελληνικὴ]. Ἡ γλῶσσα τῆς λατρείας ἀποτελεῖ γλωσσικὸ ἰδίωμα, τὸ ὁποῖο κυμαίνεται μεταξύ τῆς κοινῆς ἑλληνιστικῆς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς-βυζαντινῆς²¹. Ὡς γλωσσικὸ ἰδίωμα, ἡ λειτουργικὴ γλῶσσα εἶναι φυσικὸ νὰ παρουσιάζει κάποιες διαφορές ἀπὸ τὴν κοινὴ γλῶσσα, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ κυμανθοῦν ἀπὸ ἀπλές ἕως σημαντικές²².

Θά πρέπει νὰ ἐκθέσουμε μιὰ διαπίστωση γλωσσολογικῆς φύσεως, ἡ ὁποία ἔχει κεφαλαίωδη σημασία γιὰ τὸ θέμα τῆς σχέσεως τῆς λειτουργικῆς γλώσσας μὲ τὴν καθομιλουμένη νεοελληνικὴ: ὅτι οἱ βασικὲς γλωσσικὲς διαφοροποιήσεις τοῦ λειτουργικοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος συνίστανται στὶς καταλήξεις, τὶς αὐξήσεις τῶν παρωχημένων χρόνων, τὴ συναίρεση καὶ συνεκφορά τῶν λέξεων, τὴ χρῆση τῶν ρηματικῶν τύπων τοῦ ἀπαρεμφάτου καὶ τῆς μετοχῆς καθὼς καὶ τὴ διαφορετικὴ σύνταξη τῶν προτάσεων (δηλαδὴ τὴ διαφοροποίηση στὴ θέση τῶν λέξεων ἐντὸς μιᾶς προτάσεως). Τὸ οὐσιαστικὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖο συνήθως ὑφίσταται ὅταν μελετοῦμε διαφορετικὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα, εἶναι οἱ δυσνόητες ἢ παντελῶς ἀκατανόητες λέξεις.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἐπιβεβλημένο νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι στὴν καθομιλουμένη νεοελληνικὴ ἔχουν ἐπιβιώσει ἀρκετὲς λέξεις τοῦ λειτουργικοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος (ὅπως οἱ λέξεις «ἄνθρωπος, ἀλήθεια, φύσις, οὐσία, ὑπόστασις, καρδία, ψυχὴ, νοῦς, ἔννοια, πρόσωπο, γέννησις, πνεῦμα, ἐκπόρευσις, ὁμοούσιος, δημιουργός, φῶς, φωτισμός, πατήρ, υἱός, εἰκὼν, λόγος, κοινωνία, μυστήριον, ἀπόστολος, εὐχαριστία, σωτήρ, κύριος, ἀνάστασις»). Ἐννοεῖται ὅτι οἱ λέξεις αὐτὲς εἶναι κατανόητες σ' ἓνα ἐπιφανειακὸ γλωσσικὸ ἐπίπε-

δο καί ὄτι γιά τήν πλήρη κατανόσή τους ἀπαιτεῖται κάποια θεολογική ἐπεξήγηση (καί ὄχι ἡ ἀπλή ἀκουστική ἐξοικείωση). Εἶναι χαρακτηριστική ἡ διαπίστωση τοῦ μεγάλου Νεοέλληνα γλωσσολόγου Γ. Χατζηδάκη, ὁ ὁποῖος ἐπεσήμαινε –στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα– ὄτι ἀπό τίς 4.900 περίπου λέξεις τῆς Καινῆς Διαθήκης σχεδόν οἱ μισές (2.280) ἐχρησιμοποιοῦντο «ἐν τῇ κοινῇ λαλιᾷ», ἀπό δέ τίς ὑπόλοιπες, οἱ 2.200 ἦσαν κατανοητέες ἀπό τό λαό καί μόνο οἱ 400 ἦσαν παντελῶς ἄγνωστες²³. Περιπτώσεις εἶναι, βεβαίως, νά ἐπισημάνουμε ὅτι τά συμπεράσματα αὐτά ἀπέχουν πολύ ἀπό τά σύγχρονα γλωσσικά δεδομένα τῶν νεοελλήνων (ἐπί τοῦ τελευταίου αὐτοῦ θέματος θά ἐπανέλθουμε).

Στήν ἀρχαία Ἑλλάδα κάθε λογοτεχνικό εἶδος εἶχε τή δική του παραδοσιακή γλώσσα²⁴. Ὡς ἰδιαίτερο, ἐπομένως, γλωσσικό ἰδίωμα, ἡ λειτουργική γλώσσα ἀνήκει στή σύγχρονη μορφή τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας²⁵, ἀποτελώντας μιᾶ γλωσσική μορφή δεμένη μέ τή ζωή τῶν πιστῶν, τό σύγχρονο ἐλληνικό πολιτισμό, ἀλλά καί τήν ἱστορική πορεία τοῦ Γένους. Ὅπως γράφει ὁ Ἄ. Παπαδιαμάντης, ἡ λειτουργική γλώσσα εἶναι «ζωντανή εἰς τήν ἀκοήν τουλάχιστον»²⁶. Εἶναι, ὁμως, αὐτό ἀρκετό γιά νά διασφαλίσουμε τό ζητούμενο τῆς σημερινῆς μας ἀναζητήσεως, δηλαδή τή συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας;

5. Τό θέμα τῆς Α΄ Κορ. 14, 13-17

Εἶναι ἀδύνατο νά προσεγγίσουμε τό ἐν λόγω ἐρώτημα χωρίς νά διέλθουμε ἀπό τήν ἀναφορά τοῦ ἀπ. Παύλου (Α΄ Κορ.) στή σωστή ἐκδήλωση τῶν χαρισμάτων κατά τή λατρεία καί, κυρίως, στήν ἀναφορά τοῦ ἀποστόλου στό θέμα κατανοήσεως τῆς προφητείας: *Διόπερ ὁ λαλῶν γλώσση προσευχέσθω ἵνα διερμηνεύῃ. Ἐάν γάρ προσεύχωμαι γλώσση τό*

πνεῦμα μου προσεύχεται, ὁ δέ νοῦς μου ἄκαρπος ἐστί. Τί οὖν ἐστί; Προσεύξομαι τῷ πνεύματι, προσεύξομαι δέ καί τῷ νοῖ· ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δέ καί τῷ νοῖ· ἐπεὶ ἐάν εὐλογήσης τῷ πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τόν τόπον τοῦ ιδιώτου πῶς ἐρεῖ τό ἀμήν ἐπί τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ; ἐπειδή τί λέγεις οὐκ οἶδε. Σύ μέν γάρ καλῶς εὐχαριστεῖς, ἀλλ' ὁ ἕτερος οὐκ οἰκοδομεῖται²⁷.

Ἄς προτάξουμε τήν ἐπισήμανση ὅτι, ἐν προκειμένῳ, ὁ ἀπ. Παῦλος δέν ἀναφέρεται στήν κατανόηση ἀπό τό λαό τῆς λειτουργικῆς προσευκῆς, ἀλλά στήν κατανόηση τῆς προφητείας. Ἡ μαρτυρία αὐτή, ὅμως, ἀποκτᾶ ιδιαίτερη σημασία γιά τό θέμα μας, ἐφόσον ὁ λόγος τῆς προφητείας διατυπώνεται στά πλαίσια τῆς λατρείας τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας καί ἀναφέρεται στή συμμετοχή τοῦ λαοῦ (σ' αὐτό τό «ἀμήν», ὡς ἀπάντηση στήν προσευχή τοῦ ἔχοντος τό προφητικό χάρισμα). Τό συμπέρασμα ἀπό τήν Παύλειο αὐτή προτροπή εἶναι ὅτι ἡ οἰκοδομή τῶν πιστῶν ἐπιτελεῖται διά τῆς κατανοήσεως καί οἰκειοποιήσεως τοῦ προφορικοῦ λόγου²⁸. Καί εἶναι ἀποκαλυπτικότητας ὁ σχολιασμός τῆς ἐν λόγῳ προτροπῆς ἀπό τόν ἅγ. Ἰ. Χρυσόστομο: *Τίθει τοίνυν τήν μέν φωνήν ὡς ὑποκείμενον, τήν δέ σαφήνειαν ὡς εἶδος, οὗ μὴ παρόντος οὐδέν ὄφελος τοῦ ὑποκειμένου...* Ἴνα καί ἡ γλῶσσα φθέγγεται καί ὁ νοῦς μὴ ἀγνοεῖ τά λεγόμενα²⁹.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές συνεπάγονται τήν ὑποχρέωσή μας νά θέσουμε τό θέμα κατανοήσεως τῆς λειτουργικῆς γλώσσας, συναισθανόμενοι τή σημασία τοῦ ἔργου αὐτοῦ καί συστοιχοῦμενοι μέ τήν προτροπή τοῦ Μ. Βασιλείου: *Ὁμοίωσις δέ (Θεοῦ), οὐκ ἄνευ γνώσεως· ἡ δέ γνῶσις ἐκ διδαγμάτων. Λόγος δέ, διδασκαλίας ἀρχή· λόγου δέ μέρη, συλλαβαί καί λέξεις. Ὡστε οὐκ ἔξω σκοποῦ γέγονε τῶν συλλαβῶν ἡ ἐξέτασις³⁰*. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ Ἐκκλησία φανερώνεται ὡς κοινω-

νία τῶν μελῶν τῆς μέ τῷ Χριστῷ καί μεταξύ τους καί ὅτι αὐτὴ ἡ κοινωνία πραγματοποιεῖται μέσω τῆς Θείας Λειτουργίας³². Γνωρίζουμε ὅτι ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς Εὐχαριστιακῆς συνάξεως προσδιορίζεται ἡ δομὴ καί ἡ γλῶσσα τῆς Θείας Λειτουργίας, δηλαδή ἡ σύνταξη τῶν εὐχῶν (πλὴν ἐκείνης τοῦ Χερουβικῆ) σέ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο καθὼς καί ὁ διαλογικὸς χαρακτήρας κάποιων τμημάτων τῆς Λειτουργίας. Ἡ κατὰ τὸν 2ο αἰῶνα μαρτυρία τοῦ ἁγ. Ἰουστίνου, φιλοσόφου καί Μάρτυρος, περὶ «ἐπευφημίας» τῶν εὐχῶν τοῦ ἱερέως –κατὰ τὴ Θεία Λειτουργία– ὑπὸ τοῦ λαοῦ διὰ τοῦ «Ἀμήν»³³, διαπερνᾷ τοὺς αἰῶνες ὡς ἀπόηχος τῆς μεγάλης ἀλήθειας ὅτι ὑπῆρχε, κάποτε, στή χριστιανικὴ Ἐκκλησία μιὰ καθολικὴ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ, ἡ ἀπώλεια τῆς ὁποίας δέν ἐπιτρέπει ἐφουσασμούς.

Ἐκθέσαμε, ἤδη, τίς βασικότερες θεολογικὲς παραμέτρους τῆς λειτουργικῆς γλώσσας καί ἐπισημάνσαμε τὰ γλωσσολογικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα προϋποτίθενται ὡς γνώσεις, ὥστε νὰ προσεγγίσουμε κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὸ θέμα τοῦ ἐάν καί ἕως ποίου βαθμοῦ ὁ ὀρθόδοξος λαὸς τῆς συγχρόνου Ἑλλάδας κατανοεῖ τὴ γλῶσσα τῆς λατρείας· ἓνα θέμα κεφαλαιῶδες γιὰ τὸ μεγάλο ζητούμενο: τὴν ἐνεργότερη συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στή Θεία Λατρεία.

6. Πρὸς μιὰ οὐσιαστικότερη κατανόηση τῆς λειτουργικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸ λαό: τὸ θέμα τῆς μεταφράσεως/μεταγλωττίσεως τῶν λειτουργικῶν κειμένων.

Εἶναι εὐρέως γνωστὸ ὅτι ἔχουν διατυπωθεῖ ποικίλες καί, πολλάκις, ἀντικρουόμενες μεταξύ τους ἀπόψεις περὶ τοῦ θέματος τῆς κατανοήσεως ἢ μὴ ἀπὸ τὸ λαὸ τῆς λειτουργικῆς γλώσσας, καθὼς καί περὶ τοῦ θέματος τοῦ τί δέον γενέσθαι στὴν περίπτωσι πού ἡ κατανόηση αὐτὴ εἶναι περισσότερο ἢ

λιγότερο περιορισμένη. Θά πρέπει, ὅμως, εἰσαγωγικῶς νά συμφωνήσουμε ὅλοι ὅτι ἡ γλωσσική παιδεία τοῦ νεοέλληνα (ἰδιαίτερως, δέ, τῆς γενιᾶς μετά τό 1980) εἶναι ἐπιεικῶς πιωχή, σέ σχέση μέ προηγούμενες ἐποχές ἀκόμα καί κατά τή διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἡ ἀνυπαρξία οὐσιαστικῆς κλασικῆς παιδείας στή δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, ἡ διάβρωση τοῦ γλωσσικοῦ αἰσθητηρίου μέ τήν ἐπιβολή τοῦ μονοτονικοῦ συστήματος, ἡ λεξιπενία πού ἐμφανίστηκε ὡς φυσικό ἐπακόλουθο τῆς υἰοθετήσεως ξενόγλωσσων λέξεων καί συνθηματικῶν ἐκφράσεων, ἡ σχεδόν ἀχρήστευση θεμελιωδῶν γλωσσικῶν μορφῶν, ὅπως τοῦ ἀπαρεμφάτου, τῆς μετοχῆς, τῶν ἐπιρρημάτων (ὁ νεοέλληνας δέν διακρίνει, πλέον, μεταξύ ἐπιρρήματος καί ἐπιθέτου), τῶν αὐξήσεων στά ρήματα (συχνό τό φαινόμενο μιᾶς προσταγῆς στό παρόν, ἡ ὁποία, ὅμως, λαμβάνει τή χρονική καί συλλαβική αὐξηση τοῦ παρελθόντος καί, τοιοῦτοτρόπως ὁ νεοέλληνας προστάζει «στό παρελθόν»!), ὅλα αὐτά –καί ἄλλα πολλά– δέν μᾶς ἐπιτρέπουν ἐφυσασμούς περί ὀλοκληρωμένης κατανοήσεως τῆς λειτουργικῆς γλώσσας τουλάχιστον ἀπό τή νεότερη γενιά (ἀναφερόμαστε, βεβαίως, σέ ὀλοκληρωμένη κατανόηση, διότι ἡ μερική κατανόηση οὐδέποτε πρέπει νά ἱκανοποιεῖ τήν ποιμαίνουσα Ἐκκλησία).

Ἄς ἐξετάσουμε τήν ἄποψη ἐκείνη, κατά τήν ὁποία θά πρέπει νά ὑπάρξει ἀπόδοση στή νεοελληνική τῶν λειτουργικῶν κειμένων³⁴, πρωτίστως τῶν εὐχῶν καί δευτερευόντως τῶν ὕμνων (τό δεύτερο σημεῖο εἶναι συνθετικότερο καί θ' ἀκολουθήσει εἰδική εἰσήγηση). Αἰσθανόμαστε, κατ' ἀρχάς, τήν ἀνάγκη νά διατυπώσουμε δριμύτατη ἀντίθεση γιά τή χρησιμοποίηση τοῦ ὄρου «μετάφραση» σέ ὅ,τι ἀφορᾶ στά λειτουργικά κείμενα. Εἶναι σοβαρό ὀλίστημα νά ἀποκαλοῦμε ὡς «μετάφραση» τό οἰασδήποτε μορφῆς γλωσσικό πέρασμα ἀπό

τή λειτουργική στή νεοελληνική γλώσσα, διότι ὁ ὄρος αὐτός σημαίνει τήν ἀπόδοση μιᾶς λέξεως διά μιᾶς ἄλλης, ριζικῶς ἀντίθετης. Δέν εἶναι μετάφραση ἢ ἀπόδοση τῆς λέξεως «οἶνος» μέ τή λέξη «κρασί», ἐφόσον καί οἱ δύο λέξεις ἀνήκουν στήν ἴδια γλωσσική παράδοση (διαφορετικῆς, βεβαίως, ἐποχῆς) καί, ἐπομένως, διέπονται ἀπό τήν ἴδια γλωσσική οὐσιοποιό αἰτία δημιουργίας τους. Ἀντιθέτως, μετάφραση εἶναι ἢ ἀπόδοση τοῦ ἀγγλικοῦ ὄρου «wine» μέ τόν ἑλληνικό ὄρο «κρασί», ἐφόσον πρόκειται περί διαφοροποιήσεως τῆς γλωσσικῆς οὐσίας.

Οἱ ὑποστηρίζοντες τήν ἀνάγκη τῆς ὁποίας ἐπεξηγήσεως τῆς λειτουργικῆς γλώσσας, δέν νομιμοποιοῦνται ν' ἀναφέρονται σέ ἀνάγκη μεταφράσεως, ἀλλά σέ ἀνάγκη «μεταγλωττίσεως», ἐφόσον ἢ μεταγλώττιση εἶναι ἢ ἐρμηνεία τοῦ λόγου καί ὄχι ἢ ἀπόδοση μιᾶς λέξεως μέ μίαν ἄλλη. Ἄλλωστε, ἐάν δεχθοῦμε ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις τό πρόβλημα κατανοήσεως μιᾶς γλώσσας (ἐπομένως καί τῆς λειτουργικῆς) εἶναι μιά ἰδεαλιστική –οὔτως εἰπεῖν– χρησιμοποίησή της, δηλαδή μιά χρησιμοποίησή της κατά τρόπο συνθηματικό χωρίς οὐσιαστική γνῶση τῶν ὄρων, ἢ ὁποια ἀντικατάσταση τῶν λέξεων μέ ἄλλες λέξεις (μετάφραση) ὄχι μόνο δέν θά διευθετοῦσε τό πρόβλημα τῆς κατανοήσεώς της, ἀλλά –ἀντιθέτως– θά τό διόγκωνε. Ἐάν συμμεριζόμαστε –λιγότερο ἢ περισσότερο– τήν ἀνάγκη ἐνισχύσεως τοῦ πιστοῦ λαοῦ μας στήν οὐσιαστική κατανόηση τῆς λειτουργικῆς γλώσσας, δέν πρέπει νά προσανατολιζόμαστε πρὸς μία μετάφραση, ἀλλά πρὸς μία χειραγώγηση τοῦ λαοῦ στό νόημα τῶν εὐχῶν καί τῶν ὕμνων³⁵.

Τά χρονικά πλαίσια τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς δέν ἐπιτρέπουν τήν παράθεση παραδειγμάτων, τά ὁποῖα καταδεικνύουν τήν ἀλήθεια τῶν ἀνωτέρω διαπιστώσεων. Διότι, ἀκόμη

καί ἐάν ἀπό ὀλόκληρο τό φάσμα τῆς Θείας Λατρείας ἀπομονώναμε τήν περίπτωση τῆς Θείας Λειτουργίας, θά ἀντιμετωπίζαμε πλῆθος περιπτώσεων ὅπου ἡ κατά λέξη ἀπόδοση τοῦ κειμένου στή νεοελληνική ὄχι μόνο δέν διευθετεῖ τό θέμα τῆς κατανοήσεως, ἀλλά –ἀντιθέτως– τό περιπλέκει. Ἡ ρίζα τῆς ἀδυναμίας κατανοήσεως δέν εἶναι οἱ λέξεις αὐτές καθ' ἑαυτές, ἀλλά ἡ σύγχυση καί τό ἀκατάληπτο τοῦ νοήματός τους³⁶. Στήν παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, οἱ ἔννοιες ἔχουν προτεραιότητα ἔναντι τῶν συλλαβῶν, ὅπως τονίζει ὁ ἅγ. Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὑπενθυμίζοντας τοὺς λόγους τόσο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου («οὐ γάρ ἐν ῥήμασιν ἡμῖν, ἀλλ' ἐν πράγμασιν ἡ εὐσέβεια»), ὅσο καί τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκνοῦ («εἶπωθε περί τὰς λέξεις ἀδιαφορεῖν, εἰδότες ὅτι οὐδέν ἀδικοῦσιν αἱ λέξεις, ὅταν ἄλλως ἔχη τὰ πράγματα»³⁷).

Μέ πλειάδα ἐπιχειρημάτων ἐκδηλώνεται καί ἡ ἀποψη, ἡ ὁποία θεωρεῖ βεβήλωση τῆς λατρείας τήν ὁποία προσπάθεια μεταγλωττίσεως³⁸. Τό πλέον βαρυσήμαντο ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ διά μιᾶς μεταγλωττίσεως ἐπαπειλούμενη ἀποϊεροποίηση τῆς λειτουργικῆς γλώσσας διά τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἀτομικοῦ αἰσθήματος στήν κατανόηση τοῦ λειτουργικοῦ λόγου. Εἶναι, ὅπωςδήποτε, μιά εὐαίσθητη παράμετρος τό γεγονός ὅτι ὡς ἀτομική ἀλήθεια τό ἱερό ὑποχρεώνεται σέ ἀντικατάσταση τῆς ζωντανῆς πίστεως διά τῆς λογικῆς τῶν ἰδεῶν. Οἱ ἰδέες κυριαρχοῦν, ὅταν ἡ ἀλήθεια κατανοεῖται μόνο γνωστικά. Ἡ βαθιά καί οὐσιαστική, ὅμως, κατανόηση τῆς ἀλήθειας ἀπαιτεῖ πραγματική σχέση καί κοινωνία μέ αὐτήν³⁹, ὅπως πρωτίστως ἀπαιτεῖ τήν πραγμάτωση τοῦ αἰτήματος, τό ὁποῖο ἐκφράζει ἡ *Εὐχή τοῦ Εὐαγγελίου* κατά τή Θεία Λειτουργία: νά μᾶς παράσχει ὁ Κύριος τό *τῆς Θεογνωσίας ἀκέραιον φῶς*.

Δέν πρέπει νά ἀπαιτεῖται ἀνάπτυξη ἰδιαίτερης ἐπιχειρηματολογίας περί τῆς ὀρθότητος τῶν ἀπόψεων αὐτῶν. Ἡ ἀλή-

θεια ἐντὸς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας δέν εἶναι ἀντικείμενο οὔτε συζητήσιμο οὔτε ἀσαφές. Οἱ διατυπώνοντες τίς θέσεις αὐτές διακονοῦν τὴν ἀλήθεια, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ὑπενθυμίζουν στό ἐκκλησιαστικό σῶμα τὰ αὐτονόητα. Ἀρκεῖ ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀλήθειας νά μὴν ἐκληφθεῖ ὡς ὑπαγορεύουσα μιὰ στατικότητα καί «ἀκίνησία» στό θέμα τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας ὄχι μόνο ὡς θεματοφύλακος, ἀλλά καί ὡς διδασκάλου τοῦ περιεχομένου τῆς Θείας Λατρείας.

Εἶναι ἐπιβεβλημένο νά συμφωνήσουμε ὅλοι οἱ ἔχοντες κάποια πνευματική εὐθύνη γιά τοὺς ἀδελφούς μας ὅτι δέν πρέπει νά τοὺς κρίνουμε μέ τὰ δικά μας κριτήρια στό θέμα κατανοήσεως τῆς λειτουργικῆς γλώσσας. Ἐμεῖς εἶχαμε τὴν εὐλογία ἐντροφῆσεως στήν κλασική παιδεία καί γλώσσα καθὼς καί θεολογικῆς ἐμβαθύνσεως στή γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας καί, μάλιστα, τῆς Θείας Λατρείας. Δέν ἔχουν, ὅμως, ὅλοι οἱ ἀδελφοί μας τίς ἴδιες προϋποθέσεις καί ζητοῦν ἀπὸ ἐμᾶς νά συγκαταβούμε στήν πνευματική τους ἀνάγκη. Εἶναι, ἐπίσης, ἐπιβεβλημένο νά συμφωνήσουμε ὅτι ἡ ἀνταπόκρισή μας πρὸς τὴν ἐν λόγῳ ἀνάγκη τῶν ἀδελφῶν δέν μᾶς ἐπιτρέπεται νά εἶναι οὔτε ἓνας κακῶς ἐννοούμενος λειτουργικός ἐκουγχρονισμός, σὶά πλαίσια τοῦ ὁποίου θά ἀναπέμπαμε εὐχές καί ὕμνους σέ νεοελληνικό γλωσσικό ἰδίωμα, συσσωρεύοντες καί ὄχι ἐπιλύοντες προβλήματα. Εἶναι ἐπιβεβλημένο νά συμφωνήσουμε ὅτι ἡ κατανόηση τῆς λειτουργικῆς γλώσσας δέν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ γλωσσική μορφή, ἀλλά ἀπὸ τὴν ἐξοικείωση μέ τὰ νοήματα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου. Εἶναι ἐπιβεβλημένο νά συμφωνήσουμε ὅτι ἔχουμε βαρύτατη εὐθύνη ἑνὸς κατηχητικοῦ ἔργου μύσεως τῶν ἀδελφῶν μας στή Θεία Λατρεία, ἑνὸς ἔργου ἀντιστοίχου μέ τίς Μυσταγωγικές Κατηχήσεις τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνες. Εἶναι ἐπιβεβλημένο νά συμφωνήσουμε ὅτι καί ἐκδόσεις μέ

ἐπεξήγηση τῶν Μυστηρίων καί τῶν Ἀκολουθιῶν πρέπει νά παράγουμε, καί προετοιμασία τῶν πιστῶν πρὶν ἀπὸ τὴν τέλεση Μυστηρίων καί Ἀκολουθιῶν πρέπει νά ὀργανώσουμε, καί σὶ τὸ Λειτουργικὸ κήρυγμα πρέπει νά ἐπιδοθούμε, καί ἐνοριακές εὐκαιρίες γιά ἐπεξήγηση καί ἐμβάθυνση στὴ λατρεία πρέπει νά παράσχουμε. Ὅσα περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω μπορούμε μὲ τὴ Χάρη τοῦ Θεοῦ νά προσφέρουμε, θά εἶναι εὐπρόσδεκτα μὲ ἰδιαίτερο ἐνθουσιασμό ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς μας.

Κι ἂν, ἀκόμα, θελήσουμε νά παράσχουμε κάποιον ἐρμηνευτικὸ βοήθημα περὶ τῆς Θείας Λειτουργίας καί νά προτρέψουμε τοὺς πιστοὺς νά συμπροσευχηθοῦν ὑποβοηθούμενοι ἀπὸ τὴν ἐννοιολογικὴ ὑποστήριξη τῆς ἐν λόγῳ ἐκδόσεως, νά εἴμεθα βέβαιοι ὅτι μόνον γιά ὀλίγο χρονικὸ διάστημα θά ἔχουν ἀνάγκη οἱ ἀδελφοί μας ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο βοήθημα. Θά τοὺς ἔχουμε, τότε, παράσχει τὴ δυνατότητα τῆς «μυσταγωγίας», ὑπὸ τὴν κυριολεκτικὴ ἐννοια τοῦ ὄρου. Θά τοὺς ἔχουμε, δηλαδή, βοηθήσει νά εἰσέλθουν στὴν πνευματικὴ ἐμπειρία τῶν ἀγίων, τὴν ὁποία ἐκφράζει ἡ γλώσσα τῆς Θείας Λατρίας. Θά ἔχουμε, τέλος, προσφέρει γιά μιὰ ἀκόμη φορά ὡς ἐκκλησιαστικὸ σῶμα τὴν ἀρωγὴ πρὸς τὸ Ἔθνος μας, στοὺς καιροὺς αὐτῆς τῆς μεγάλης λαίλαπας ἀλλοτριώσεως τῆς γλωσσικῆς μας παραδόσεως.

Ὁ ἀείμνηστος ἀρχιμανδρίτης Ἰουστίνος Πόποβιτς, τὸν ὁποῖο ὁ Κύριος ἐχάρισε ὡς σύγχρονον Πατέρα στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, εἶχε ἀγωνία γιά τὴν κατανόηση τῆς Θείας Λειτουργίας ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο Σερβικὸ λαό, γι' αὐτὸ καί προέβη σὲ μεταγλώττιση τοῦ παλαιοσλαβικοῦ κειμένου. Εἶχε, ὅμως, συνείδηση τῆς βαθύτερης σημασίας τῆς λειτουργικῆς γλώσσας. Ἄς διατηρήσουμε καί στίς δικές μας συνειδήσεις τίς σκέψεις του, ὡς ἀπόψεις ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος ἐβίω-

νε τή Χάρη τῆς Ὁρθοδοξίας: «Ὅπως ἡ ζωή τῆς Ἐκκλησίας στό σύνολό της ὑπερβαίνει πάντοτε τά ὅρια τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐποχῆς, ἐνώνοντάς τα καί συνθέτοντάς τα ὀργανικά, ἔτσι καί ἡ προσευχητική τῆς γλώσσα. Τότε μόνο εἶναι ἀληθινή γλώσσα τοῦ λαοῦ, ὅταν ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς συνέχειας καί τοῦ πλοῦτου τῆς ὀρθοδοξοποιημένης λαϊκῆς γλώσσας... Ἡ Ἐκκλησία εἶναι μέτρο καί τοῦ λαοῦ καί τῆς γλώσσας τοῦ λαοῦ. Ποτέ τό ἀντίθετο. Αὐτή ποτέ δέν διασπᾶ καί δέν φτωχαίνει ἓνα λαό... Ἡ λειτουργική γλώσσα εἶναι πάντοτε εὐαγγελική, ψαλμική, προσευχητική γλώσσα μέ τήν ἔμπνευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Εἶναι γλώσσα τῆς θεοακολουθίας καί τῆς θεοδοξολογίας, στήν ὁποία ἀφιερώνεται καί διά τῆς ὁποίας καθιερώνεται –δηλαδή ἱεροποιεῖται, καθίσταται ἱερή– ἡ γλώσσα ἑνός λαοῦ. Ἔτσι καί ἡ ζῶσα γλώσσα τοῦ λαοῦ ἀγιάζεται μέ τίς ἱερές ἀκολουθίες, μέ τή λειτουργική χρήση. Διότι κατά τόν Ἀπόστολο “πᾶν κτίσμα Θεοῦ καλόν καί οὐδέν ἀπόβλητον μετά εὐχαριστίας λαμβανόμενον. Ἀγιάζεται δέ διά λόγου Θεοῦ καί ἐντεύξεως” (Α΄ Τιμ. 5)»⁴⁰.

Παραπομπές

1. Εἰς τό «Πρόσεχε σεαυτῶ», 1, ΡC 31, 197C.
2. Γ. Μπαμπινιώτη, *Θεωρητική γλωσσολογία. Εἰσαγωγή στή σύγχρονη γλωσσολογία*, Ἀθήνα, 1986, σ. 34.
3. Κ. Χιωτέλλη, «Τό περί τήν μετάφραση δίλημμα», *Σύναξη* 72 (1999), σ. 18.
4. *Ὀψόμεθα τόν Θεόν καθώς ἐστι*, Ἱερά Μονή Τιμίου Προδρόμου, Ἑσσεξ Ἀγγλίας, 1993, σ. 373.
5. Πρ. 2, 6.
6. Φιλ. 2,11.
7. *Κατά Κέλσου*, Η΄, 37, ΡG 11, 1573.
8. *Ὅμιλία εἰς τοὺς Ψαλμούς*, 115, ΡG 30, 104B.
9. *Λόγος κατά Ἑλλήνων*, 1, ΒΕΠΕΣ, 30 (1962), σ. 31 (6-8).
10. *Υπόμνημα εἰς τό κατά Ἰωάννην*, Ὅμιλ. ΝΑ΄, 1, ΕΠΕ 37 (1978), σ. 430 (2-4).
11. *Αὕτη γάρ ἡ τῶν ρημάτων ἡ δύναμις, δι' ὧν φωνάς τινας ἐν συλλαβαῖς ἐκφωνουμένας μανθάνομεν διά τοῦ λόγου, ἀλλ' ἐπίνοιαν τῆς πρὸς τόν Θεόν ἀναβάσεως δι' ὑψηλῆς πολιτείας κατωρθωμένην* (*Εἰς τήν Κυριακὴν Προσευχὴν*, Λόγος Β΄, ΒΕΠΕΣ 66 (1987), σ. 337 (15-18).
12. Βλ. περισσότερο ἐν Β. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τομ. ΙΙ, Ἀθῆναι, 1977, σ. 107.
13. Πρβλ. Ε. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τομ. Α΄, Ἀθῆναι 1975, σ. 348.
14. Βλ. περισσότερο ἐν Π. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς (Συμβολαὶ εἰς τήν Ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας)*, Ἀθῆναι, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1961, σσ. 1-4.
15. Πρβλ. Β. Μουστάκη, «Γλώσσα λειτουργικῆ», ἐν ΘΗΕ 4, 573.
16. Πρβλ. Κ. Καλλινίκου, *Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀθῆναι, Γρηγόρης, 1969³.
17. *Εἰς τήν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Γέννησιν*, 1, ΒΕΠΕΣ 54 (1976), σ. 226 (26-27).

18. Πρβλ. Γ. Χώρα, «Ἡ γλῶσσα τῆς Θείας Λατρείας», ἐν *Ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων* (Ἐπίσημο Λεύκωμα Πολιτισμοῦ), Ἀθήνα 1998, σ. 2.

19. *Ἑρμηνευτικὴ ἐπιστοασία εἰς τὴν Θείαν Λειτουργίαν*, Πάτρα, 1958, σσ. 214-215.

20. Πρβλ. *Ἡ Θεία Λειτουργία*, Ἀθῆναι, 1986, σ. 140.

21. Περισσότερα περὶ τῶν γλωσσικῶν αὐτῶν ιδιωμάτων, βλ. ἐν Α. Debrunner-A. Scherer, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, τόμ. Β' (μετάφραση. Χ. Συμεωνίδης), Θεσσαλονίκη, 1983, σσ. 87-124.

22. Πρβλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ*, τόμ. Α' (Ἱστορικὴ εἰσαγωγή), Ἀθήνα, 1938, σσ. 62, 68-69.

23. Πρβλ. «Περὶ τῆς ἐνότητος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 5 (1908-09), σσ. 47-151.

24. Πρβλ. Α. Chantraine, *Ἱστορικὴ μορφολογία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας* (μετάφρ. Ν. Ἀγκαβανάκης), Ἀθήνα, Καρδαμίτσας, 1990, σ. 33.

25. Βλ. Π. Α. Σινόπουλου, *Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἡ Θεία Λειτουργία (μετάφραση - σχόλια)*, Ἀθήνα, Ἴκαρος, 1997, σ. 110.

26. «Ἡ Μουσικὴ καὶ τὰ Ἱερά Εὐαγγέλια», *Ἄπαντα*, τόμ. 5, Ἀθήνα, Δόμος, 1988, σ. 234.

27. Α' Κορ, 14, 13-17.

28. Πρβλ. Ἰ. Παναγόπουλου, *Ἡ Ἐκκλησία τῶν Προφητῶν*, Ἀθήνα, Βακαλόπουλος, 1979, σσ. 158-162.

29. Ὅμιλία ΛΕ' εἰς τὴν Α' Κορ, PG 61, 298, 300.

30. *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, Α, 2, ἔκδ. Β. Pruche, *Sources Chretiennes 17bis*, Paris, 1968, σσ.252 (12)-254(15).

31. Α' Κορ 1, 9, 10, 16-17/Β' Πιτρ, 1, 4.

32. Πρβλ. π. Γ. Μεταλληνοῦ, *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, Ἀθήνα, Ἄρμος, 1996², σσ. 85-86.

33. Α' Ἀπολογία, 67, 5, ΒΕΠΕΣ, 3 (1955), σ. 198 (16-20).

34. Α. Βοσκοῦ, «Λειτουργικὴ μεταρρύθμισις», *Ἀπόστολος Βαρνάβας*, ΛΑ' (1970), σ. 245/ Ε. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τ. Α', Ἀθῆναι, 1975, σ. 358/ «Ἀνακοινωθέν τοῦ Παγκρητίου Θεολογικοῦ Συνεδρίου» (Ὁρθόδοξη Ἀκαδημία Κρήτης 16-19.8.1979), *Ἀπόστολος Τίτος*, τεῦχος Α', Ἰαν.-Μάρτ. 1980, σ.49.

35. Βλ. περισσότερα ἐν π. Ν. Λουδοβίκου, «Περὶ τὴν μετάφραση τῶν λειτουργικῶν μας κειμένων καὶ τὰ προβλήματά τς», *Σύναξη* 72 (1999), σ. 7.

36. Πρβλ. π. Β. Θερμοῦ, «Ὁ λόγος ὡς προσωπεῖο: περί τῆς ἀμυντικῆς λειτουργίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας», *Σύναξη* 66 (1998), σ. 38.

37. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Πρός νομοφύλακι Συμεών*, 1, ΕΠΕ 63 (1983), σ. 224 (1-2/15-19).

38. Ἡ καλύτερη σύνοψη τῶν σχετικῶν ἐπιχειρημάτων γίνεται ἀπό τόν Στ. Ράμφο, «Τέχνη ἀχειροποίητη, λόγος ἀμετάφραστος», *Σύναξη* 30 (1986), σσ. 33-39.

39. Πρβλ. Στ. Παπαδοπούλου, *Θεολογία καί γλώσσα*, Κατερίνη, 1988, σ. 34.

40. Ἀρχιμ. Ἰ. Πόποβιτς, «Περί τῆς μεταφράσεως τῆς Θείας Λειτουργίας», *Σύναξη* 66 (1998), σσ. 5-6.

Γρηγορίου Θ. Στάθης
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ
ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΥΜΝΩΝ ΚΑΙ
Η ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΤΟΥΣ
ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ
(ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ
Ἡ ΑΝΑΓΚΗ ΝΕΩΝ ΥΜΝΟΛΟΓΗΜΑΤΩΝ;)

Προοίμιο

*«Οὐδέν γάρ, οὐδέν οὔτως ἀνίστησι τὴν ψυχὴν, καὶ πιε-
ροῖ καὶ τῆς γῆς ἀπαλλάττει καὶ τῶν τοῦ σώματος ἀπολύει
δεσμῶν, καὶ φιλοσοφεῖν ποιεῖ, καὶ πάντων καταγελῶν τῶν
βιοτικῶν, ὡς μέλος συμφωνίας, καὶ ρυθμῶ συγκείμενον
θεῖον ᾄσμα»* (Ἰωάννης Χρυσόστομος, PG. 55, 156). Ὁ λόγος
τῆς ταπεινῆς συνεισφορᾶς μου στό πνευματικό αὐτό συμπό-
σιο προτίθεται, ἀκριβῶς, νά διατρίψει περί τό «θεῖον ᾄσμα»
καί τό σύμφωνον καί εὔρυθμον μέλος, τό ὁποῖο ντύνει τόν
ποιητικό λόγο τῆς ἀναφορᾶς μας καὶ τῆς προσομιλίας μας μέ
τόν Θεό καί τοὺς ἁγίους του. Ἡ διατύπωση τοῦ τίτλου τῆς
εἰσηγήσεώς μου δέν εἶναι δική μου· καί πρέπει νά μαρτυρή-
σω ὅτι ἐπιζητήθηκε ἡ συμμετοχή μου εἰδικά γιά τό θέμα
αὐτό. Θά περιμένετε, ἴσως, ὕστερα μάλιστα καί ἀπ' τὴν ὁμο-
λογία αὐτή, ν' ἀκούσετε σπουδαῖα πράγματα. Σπεύδω ὁμως
νά σᾶς πῶ πῶς μέ διακατέχει δέος, κάθε φορά πού μέ

κάποια εὐκαιρία καταπιάνομαι μέ τήν ὕμνολογία τῆς λατρείας μας. Ἄν ἡ σαφῆς ὁμολογία ἑνός ὕμνογράφου, δηλαδή «ὕμνους ὑφαίνειν συντόνως τεθηγμένους ἐργῶδές ἐσιν», θέλει νά δικαιολογήσει τήν ἀνθρώπινη ἀδυναμία γιά ὕμνηση «κατ' ἀξίαν», ὁ ὁμιλητής πού ἔχει τήν τιμή νά ἴσταται ἐνώπιόν σας ὁμολογεῖ καί τήν ποιητική ἔνδεια καί τήν θεολογική ἀτέλεια νά προσεγγίσει τά ὕμνογραφικά κείμενα καί νά τά ἐρμηνεύσει ὀρθά. Ἐδῶ πρόκειται γιά ἀπόλυτα θέματα· ὁ ὕμνούμενος εἶναι ὁ Θεός καί οἱ ὕμνητές εἶναι ἅγιοι μέ βιωματική σχέση μαζί του, καί ὁ λόγος εἶναι ποιητικός, οὐρανοῦψῆς, ἀφοῦ φτάνει στά κράσπεδα τῆς δόξης καί τῆς μεγαλωσύνης τοῦ Θεοῦ, κι εἶναι μαζί ἀναλλοίωτος καί διαχρονικός, – ἀπό τότε, ὁποιοδήποτε χρονικά τότε, ἴσαμε τώρα, πού ἐγγίζει τίς καρδιές τῶν πιστῶν καί τίς ἐκφράζει.

Ὅταν ἄρχισα νά γράφω, αὐτές οἱ σκέψεις πρωτοφύτρωσαν στό νοῦ μου· καί τίς θεωρῶ σάν μίαν ἔμπνοια ἄνωθεν νά φυλαχτῶ ἀπό ἀμετροέπειες καί ρητορικά καμῶματα. Στόν σεπτό χῶρο τῆς ἱερῆς ὕμνολογίας, δηλαδή τῆς ποιήσεως καί τῆς μουσικῆς στή λατρεία, μέ τίς ὁποῖες γευόμαστε ἀπ' τή γῆ τούς οὐρανούς, δέν χωροῦν περιττά λόγια. Ἡ ὁμιλία ἄλλωστε αὐτή εἶναι εἰσηγητική· ἀποσκοπεῖ στήν παρουσίαση καί ἀποσαφήνιση τῶν βασικῶν πτυχῶν τοῦ θέματος καί στήν προβολή κάποιων προτάσεων, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται ἀπ' τόν ὁμιλητή λυσιτελεῖς, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ἱκανές νά δώσουν ἀφορμή σέ ἄλλους σοφώτερους νά συνεισφέρουν μέ τίς δικές τους ἀπόψεις στόν γόνιμο, ὅπως ἐλπίζεται, διάλογο πού θά προκληθῆ ἀπ' τίς νύξεις καί αὐτῆς τῆς εἰσηγήσεως.

Στήν διατύπωση τοῦ θέματος σαφῶς διακρίνονται δύο σκέλη· τό α' ἀφορᾷ στήν «μουσική ἔκφραση τῶν λειτουργικῶν ὕμνων» καί τό β' μοιάζει σά νά θέλει νά ἐκβιάσει ἐξ ἀρχῆς μίαν ἀπόκριση σέ ἐπίκαιρη ἐρώτηση, «τήν δυνατότητα

μεταφράσεως τῶν ὕμνων στήν νεοελληνική γλῶσσα». Ἐδῶ ἐμφιλοχωρεῖ καί ἓνα δίλημμα· «δυνατότητα μεταφράσεως ἢ δημιουργία νέων ὕμνολογημάτων;». Προβάλλω ἐδῶ κι αὐτή τήν παράμετρο, καί γιά νά κεντρίσω τό ἐνδιαφέρον σας καί γιά νά ἀκούσετε, παρακαλῶ νά μή νομίσετε ὅτι εἶναι μικρό τό κεφάλαιο τῆς ὕμνολογίας στή λατρεία μας· αὐτό εἶναι καί θά εἶναι πάντοτε καί μέγιστο καί πρῶτιστο καί ἀπώτατο.

Α΄

α. «ἡ μουσική ἐρμνεύειν [βούλεται] τήν τῶν λεγομένων διάνοιαν...»

Μιά ἀφειρητική ἄποψη γιά τήν «μελοποίηση» τῶν «θείων λόγων», μέ σαφῆ διάθεση ἐρμνεύειας τους καί ἐμφαντικωτέρου τονισμοῦ τῶν νοημάτων, διατύπωσε ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, στήν ὁμιλία του «eis τήν ἐπιγραφὴν τῶν ψαλμῶν». «*Ἀλλά καί τοῦτο προσήκει μή παραδραμεῖν ἀθεώρητον, ὅτι οὐ κατὰ τοὺς ἔξω τῆς ἡμετέρας σοφίας μελοποιούς καί ταῦτα τά μέλη πεποιῖται· οὐ γάρ ἐν τῷ τῶν λέξεων τόνῳ κεῖται τό μέλος, ὥσπερ ἐν ἐκείνοις ἔστιν ἰδεῖν, παρ' οἷς ἐν τῇ ποιᾷ τῶν προσφιδῶν συνθήκη, τοῦ ἐν φθόγγοις τόνου βαρνομένου τε καί ὀξυτονοῦντος καί βραχυνομένου τε καί παρατείνοντος, ὁ ρυθμός ἀποτίκτεται, ἀλλά ἀκατάσκευόν τε καί ἀνεπιτήδευτον τοῖς θείοις λόγοις ἐνεῖρας τό μέλος, ἐρμνεύειν τῇ μελωδίᾳ τήν τῶν λεγομένων διάνοιαν βούλεται, τῇ ποιᾷ συνδιαθέσει τοῦ κατὰ τήν φωνήν τόνου τόν ἐγκείμενον τοῖς ῥήμασι νοῦν, ὡς δυνατόν, ἐκκαλύπτων*» (Γρηγορίου Νύσσης, *Eis τήν ἐπιγραφὴν τῶν ψαλμῶν*, Βιβλίον Α΄ κεφ. Γ΄, PG 44, 444δ). Ἡ ἄποψη αὐτή εἶναι σημαντική καί γιά τόν νέο καί διαφορετικό τρόπο ποιήσεως τοῦ ὕμνικου λόγου καί ταυτόχρονης μουσικῆς ἐνδύσεώς του σέ σχέση μέ τόν πρότερο μέχρι τότε, τέλη τοῦ δ΄ αἰῶνος, σύμφωνα μέ τόν

όποιο ὁ λόγος καί ἡ μουσική ρυθμίζονταν μέ τούς κανόνες τῆς προσωδίας, τῆς ἐναλλαγῆς δηλαδή τῶν μακρῶν καί βραχειῶν συλλαβῶν. Ἡ φράση πού ἔχει καίριο ἐνδιαφέρον στό παράθεμα αὐτό εἶναι: «ἐρμηνεύειν τῇ μελωδίᾳ τήν τῶν λεγομένων διάνοιαν».

Μιά ἄλλη θεώρηση τῆς σχέσεως λόγου καί μέλους μᾶς παρέδωκε ὁ Διονύσιος ὁ Ἄλικαρνασσεύς, ἀναφερόμενος βέβαια στά μέτρα καί τούς ρυθμικούς πόδες τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς προσωδίας καί λέγων· ἡ προσωδία *«τάς λέξεις τοῖς μέλεσιν ὑποτάττειν ἀξιοῖ καί οὐ τά μέλη ταῖς λέξεσιν»*. Κι ἐδῶ μαρτυρεῖται ἡ ταυτόχρονη «ποίηση» λόγου καί μέλους μέ ὑπεροχή τῆς μουσικῆς κατά τήν κατασκευή τῶν μελικῶν ποδῶν μέ συγκεκριμένες φωνητικές ὀξύτητες. Πάντως ἡ προϋπαρξη τοῦ λόγου στήν διάνοια ἤ, μέ ἄλλα λόγια, ἡ γενεσιουργός ποιητική διάθεση γιά δημιουργία τοῦ συναμφοτέρου, λόγου καί μέλους, ἀναφύεται ἀπ' τόν ἐνθετο λόγο, ὁ ὁποῖος μᾶς διακρίνει καί μέ τόν ὁποῖο ὁ λογικός ἀκριβῶς ἄνθρωπος ἀναφέρεται στόν Θεό. Συμβαίνει βέβαια ὁ ἐλληνικός λόγος νά εἶναι μουσικός ἐκ γενετῆς· τά πέρα ὁμως αὐτῆς τῆς ἔμφυτης μουσικότητος τά ρυθμίζει, τά συμπληρώνει καί τά τελειοῖ ἡ μουσική τέχνη.

Ἐπάρχει λοιπόν τό ταυτόχρονο συναμφοτέρο, λόγος καί μέλος, κατά τήν πρώτη ποιητική δημιουργία καί ἐκφορά τῶν ὕμνων, ἀλλά σαφῶς ὁ λόγος προϋπάρχει καί τό μέλος ἔπεται. Ὁ λόγος εἶναι τό κύριον καί ὁ σκοπός· τό μέλος εἶναι οἱ δύο φτεροῦγες μέ τίς ὁποῖες μπορούμε νά φτερουγίσουμε, πάνω ἀπ' τά γήινα, σέ χώρους οὐράνιους καί ὑπερουράνιους, καί νά ὑμνήσουμε ὡς πῶς πλῆσιανοί καί οἰκεῖοι τήν δόξα τοῦ Θεοῦ καί τό θαῦμα τῆς δικῆς μας σωτηρίας. Καί ὄχι ὅτι ὁ Θεός ἔχει ἀνάγκη νά τοῦ ὑμνοῦμε τήν δόξα, ὅπως λέει ὁ Μέγας Βασίλειος, ἀλλά ὅτι «σέ βούλεται ἄξιον εἶναι τοῦ δοξασθῆναι».

β. Τά εἶδη τῶν ὑμνογραφημάτων

Ἡ σύσταση τοῦ Ἀπ. Παύλου: «*πληροῦσθε ἐν πνεύματι λαλοῦντες ἑαυτοῖς ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ᾄδοντες καὶ ψάλλοντες τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ*» (Ἐφ. 5, 19-20), ἀποτελεῖ καὶ τό συστατήριο πλαίσιο τῆς ὑμνολογίας κατὰ τοὺς πρωτοχριστιανικούς χρόνους. Ψαλμοί, ὕμνοι καὶ ᾠδές· τί ἀκριβῶς ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους δηλοῖ δέν εἶναι τοῦ παρόντος. Ἡ ὑμνολογία πέρασε ἀπὸ πολλές φάσεις μέχρι νὰ κατασταλάξει σέ συγκεκριμένες ποιητικές μορφές πρὸς τὰ τέλη τοῦ ε' αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Ἡ ζύμη που ὑψωσε τὸ ὑμνητικὸ φύραμα ἦταν οἱ ψαλμοὶ τῆς βίβλου τῶν Ψαλμῶν τῆς Π. Διαθήκης, ἧ ὅπως συνεκδοχικὰ λέμε, τὸ Ψαλτήρι τοῦ Δαβίδ. «*Πάντες γὰρ αὐτόν (τόν Δαβίδ) ἀντί μύρου διὰ στόματος φέρομεν. Ἐν ἐκκλησίᾳ παννυχίδες; καὶ πρῶτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος Δαβίδ. Ἐν ὀρθριναῖς ὑμνολογίαις; καὶ πρῶτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος Δαβίδ. Ἐν ταῖς οἰκίαις τῶν Παρθένων ἱερουργίαι; καὶ πρῶτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος Δαβίδ*» (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ μετανοίας*, PG 49, 282 [νόθο ἔργο;]).

Γνωρίζουμε ὅτι πολλοὶ ψαλμοὶ διακρίνονται σέ ἐπὶ μέρους τμήματα μέ τόν ὄρο «διάψαλμα» καὶ μιά δυό φορές μέ τόν ὄρο «ᾠδή διαψάλματος». Καί γνωρίζουμε ὅτι πολλοὶ ψαλμοὶ ἔχουν ἐξ ἀρχῆς ὡς «ὑπόψαλμα» τὸ Ἀλληλουῖα· Εἰδικὰ γι' αὐτὸ τόν ψαλμὸ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος μᾶς ἀφῆκε τὴν ἀκόλουθη σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τόν τρόπο ψαλμωδῆσεως του· «*Ἐγὼ δέ ἄλογον ἠγούμενος ἐν ισοσῆτι συγκύσει καταλείψαι τοὺς λαοὺς καὶ μὴ μᾶλλον προκινδυνεύων αὐτῶν, καθεσθείς ἐπὶ τοῦ θρόνου, προέτρεπον τόν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμόν· τοὺς δέ λαοὺς ὑπακούειν, “ὅτι εἰς τόν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ” καὶ πάντας οὕτως ἀναχωρεῖν καὶ εἰς τοὺς οἴκους ἀπιέναι*» (Μ. Ἀθανασίου, *Ἀπολογία περὶ τῆς φυγῆς αὐτοῦ*, PG 25, 676).

Ἡ ἀποφασιστική καμπή δημιουργίας τῆς χριστιανικῆς ὕμνογραφίας σέ συνδυασμό μέ τήν ψαλμική ὕμνογραφία ἦταν ἡ ἀνάπτυξη βραχέος ὑποψάλματος στή θέση τοῦ ψαλμικοῦ Ἀλληλοῦια. Τό ὑπόψαλμα αὐτό σαφῶς εἶχε χριστιανικό περιεχόμενο. Μᾶς εἶναι γνωστά καί ἀγαπητά τά ὑποψάλματα «*Ταῖς προσβείαις τῆς Θεοτόκου*», ἢ «*Σῶσον ἡμᾶς Υἱέ Θεοῦ*», καί βέβαια τό «*Χριστός ἀνέστη ἐκ νεκρῶν*» πού εἶναι ἀπ' τά παλαιότερα ὑποψάλματα. Αὐτά τά τροπάρια δέν ψάλλονται μόνα τους· προψάλλεται ἕνας στίχος ἀπ' τό Ψαλτήριον. Ἔτσι γεννήθηκε τό εἶδος τῶν στιχηρῶν Ἰδιομέλων, τῶν μονοστροφῶν δηλαδή ποιημάτων πρὸς ὕμνηση τῶν διαφόρων ἑορταστικῶν γεγονότων.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ὠλοκληρωμένου ποιητικοῦ εἴδους, τοῦ πολυστρόφου Ὑμνου, πού γνωρίζεται κοινῶς ὡς Κοντάκιον, εἶναι ἡ περαιτέρω ἄνθηση καί ὠθηση τῆς ἐλληνικῆς ὕμνογραφίας. Ὁ Κανὼν, ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, κι αὐτό ἔξοχο πολύστροφο ποιητικό εἶδος, διαρθρωμένο σέ ἑννέα ὠδές, κλείνει τόν κύκλο τῆς δημιουργίας ὠλοκληρωμένων ποιητικῶν μορφῶν στό χῶρο τῆς λατρείας. Τά ποικίλα μονόστροφα τροπάρια πού ὡς μεσώδια ἢ ὑπακοές ἔχουν συνάφεια μέ τόν Κανόνα, ἢ καθίσματα κατά τίς ἀναγνώσεις τοῦ Ψαλτηρίου, καί ἀργότερα τά 15σύλλαβα ὕμνογραφήματα πού ἀναπτύχθηκαν στά Φωταγωγικά, τά Ἐξαποστειλάρια δηλαδή – «*Τοῖς μαθηταῖς συνέλθωμεν ἐν ὄρει Γαλιλαίας*», καί στόν πεντηκοστό ψαλμό, τά Πεντηκοστάρια, ὅπως «*Τῆς μετανοίας ἀνοιξόν μοι πύλας ζωοδότα*», εἶναι τά πολυειδῆ καί μυρίπνοα ἄνθη τοῦ πανθαλεροῦ λειμῶνος τῆς Βυζαντινῆς Ὑμνογραφίας. Ἐξυπακούεται ὅτι ἡ πολυωνυμία καί πολυεΐδεια τῶν τροπαρίων ἔχει σχέση μέ τόν χρόνο ἢ τό σημεῖο στό διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας, στήν ὁποία ἀνήκει καί ψάλλεται, ἢ μέ τό περιεχόμενο καί τήν ὕμνητική ἀνάγκη τήν ὁποία θέλει νά διακονήσει.

Ἔχουμε, λοιπόν, πολλά εἶδη ὕμνογραφημάτων, –πολλά ὡς πρὸς τὴν χρῆση καὶ τὸν τρόπο ψαλμωδῆσεως, τὰ ὅποια ἀπαρτίζουν τὰ ἐξῆς τέσσερα βασικά λειτουργικά βιβλία· τὸ Ψαλτήρι, τὸ Κοντακάριο, τὸ Στιχηράριο, τὸ Εἰρμολόγιο. Τὰ ἀντίστοιχα μουσικά βιβλία εἶναι· ἡ Παπαδική, ἡ ὁποία περιέχει τὰ σταθερά μέρη τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νυχθημέρου, καὶ τέτοια εἶναι κυρίως ὅλα τὰ μελοποιήματα μέ κείμενο τοὺς ψαλμούς, τὸ Κοντακάριο, τὸ Στιχηράριο καὶ τὸ Εἰρμολόγιο. Τὸ Κοντακάριο σήμερα δέν παραδίδεται αὐτοτελῶς· τὸ δέ περιεχόμενο τοῦ Στιχηραρίου ἔχει διασπαρῆ στὴν Παρακλητική, στὸ Τριώδιο καὶ Πεντηκοστάριο καὶ στὰ Μηναια.

γ. Οἱ τρόποι μελικῆς μεταχειρίσεως

Πῶς μερίζονται ὅλα αὐτὰ τὰ πολυώνυμα εἶδη τῆς Ὑμνογραφίας; Καὶ πῶς ἡ μουσική «ἐρμηνεύει τὴν τῶν λεγομένων διάνοιαν»; Ποιά εἶναι ἡ ἀρμόδια μουσική ἔκφραση τῶν –ὅπως ἀναφέρονται στὸν τίτλο– ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων; «*Μή, τοίνυν, νόμιζε ἀπλῆν εἶναι τὴν τῆς Ψαλτικῆς μεταχειρίσιν, ἀλλὰ ποικίλην τε καὶ πολυσχιδῆ· καὶ πολύ τι διαφέρειν ἀλλήλων γίνωσκε τὰ στιχηρά καὶ τὰ κρατήματα καὶ τὰ κατασκευκτικά καὶ τὰ μεγαλυνάρια καὶ οἱ οἴκοι κατὰ τὰς μεταχειρίσεις αὐτῶν, καὶ τὰ λοιπά, περὶ ἃ ἡ τέχνη καταγίνεται.* Ἄλλη γάρ ὁδός καὶ μεταχειρίσεις στιχηροῦ καὶ ἄλλη κατασκευκτικῆ καὶ ἑτέρα κρατήματος... καὶ ἄλλη... καὶ ἄλλη... κ.λπ.», διδάσκει καὶ ὀρίζει τὴν πολυεῖδεια καὶ ποικιλωνυμία τῶν βυζαντινῶν μελῶν ὁ μέγας διδάσκαλος τῆς Μουσικῆς Μανουὴλ Χρυσάφης, περὶ τὰ χρόνια τῆς ἀλώσεως.

Τὰ ὕμνολογήματα, ὡς ψαλτά τροπάρια στὴ λογικὴ λατρεία, ὑπάγονται σὲ τρία Γένη μελῶν· τὸ Παπαδικὸ Γένος, τὸ Στιχηραρικό καὶ τὸ Εἰρμολογικὸ Γένος.

1. *Τό Παπαδικό γένος.* Τό Παπαδικό Γένος –καί λέγεται «παπαδικό», ἐπειδή οἱ κώδικες πού τό παραδίδουν περιέχουν στήν ἀρχή τήν *Προθεωρία τῆς Παπαδικῆς ἢ Ψαλτικῆς Τέχνης*– περιλαμβάνει ποικίλα ἐπί μέρους μουσικά εἶδη, τά ὁποία ὡς ποιητικό κείμενο χρησιμοποιοῦν τοὺς ἐβραϊκοὺς ψαλμούς καί ἀποτελοῦν τά σταθερά μέρη τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, ὅπως προεῖπα. Στό Παπαδικό Γένος ἀνήκουν καί τά χριστιανικά εἶδη ὑμνογραφίας, τά κοντάκια καί τά λεγόμενα μαθήματα ἢ «ἀναγραμματισμοί» καί «ἀναποδισμοί», δηλαδή ἰδιόμελα τροπάρια μέ καλοφωνική, ἐπιτηδευμένη μελική μεταχείριση.

2. *Τό Σιχηρарικό Γένος.* Τό Σιχηρарικό γένος περιέχει τά σιχηρά ἰδιόμελα τροπάρια καί τά δοξαστικά, καθὼς καί τά ἀναστάσιμα ἰδιόμελα τῆς Ὁκτωήχου τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ.

3. *Τό Εἰρμολογικό Γένος.* Τό Εἰρμολογικό Γένος μελῶν μᾶς παρέδωκε τό μελικό πρότυπο, τοὺς εἰρμούς δηλαδή τῶν θ' ὠδῶν τῶν κανόνων, καί τά αὐτόμελα τροπάρια, πρὸς τό μέλος τῶν ὁποίων ψάλλονται τά παντοῖα προσόμοια τροπάρια.

Ἡ μελοποιῖα, ὡς ποιητική ἔξη, ἀνέπτυξε πολλοὺς τρόπους ἢ μεταχειρίσεις γιὰ τήν μελική ἔκφραση. Ὅλα τά εἶδη μελῶν, καί τῶν τριῶν Γενῶν, ψάλλονται κατὰ δύο βασικοὺς τρόπους, τόν ἀργό, καί τόν σύντομο, μέ τήν ἔννοια τῆς πλατιᾶς ἢ τῆς βραχείας μελικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ποιητικοῦ κειμένου, καί μέ ἄλλους ἀκόμα τρόπους, ὅπως τόν ἀργοσύντομο ἢ τόν καλοφωνικό. Καί βέβαια ὑπάρχουν μεγάλες περιόδοι ἀνθήσεως τῆς μελοποιῖας καθὼς καί διαφοροποιήσεως τῆς ψαλτικῆς παραδόσεως, κι ὑπάρχουν κατὰ τόπους καί κατὰ περιόδους πλειάδες ἢ καί χορεῖες μεγαλοφυῶν μελουργῶν, οἱ ὁποῖοι ὀριοθέτησαν τίς ἐξελίξεις στά ψαλτικά πράγματα. Ὅλα αὐτά, ὡς ἀκροθιγῆς γνώση τοῦ πράγματος, θέλουν νά δηλώσουν τόν μέγα ὠκεανό τῆς πανθαύμαστης μουσικῆς

δημιουργίας, μονοφωνικῆς καί ἀνόργανης, μέ τόν ὁποῖο περιβρέχεται ἡ ὀρθόδοξη Ἀνατολή, καί ἀσίγητα ψάλλει ἢ ψελλίζει ἢ τραγουδάει.

Ἀπ' τήν πρωτοφανέρωση τῆς σημειογραφίας τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, τά μέσα τοῦ 1' αἰῶνος, διακρίνονται δύο τύποι, γιά τήν διαφορετική κατά βάση μελώδηση τῶν δύο βασικῶν ὕμνογραφικῶν εἰδῶν· τοῦ Στιχηραρίου καί τοῦ Εἰρμολογίου. Τό μέλος τοῦ Εἰρμολογίου ἦταν πάντοτε σύντομο, καί συγκριτικά συντομώτερο ἀπ' τό μέλος τοῦ Στιχηραρίου. Ἀπ' τά τέλη τοῦ 1β' αἰῶνος καί ὀριστικά ἀπ' τίς ἀρχές τοῦ 1δ' αἰῶνος ἡ σημειογραφία ἐνοποιεῖται καί εἶναι κοινή γιά ὅλα τά γένη καί εἶδη μελῶν. Ὡστόσο ἡ διαφορά παρέμεινε αἰσθητή κατά τήν μελική μεταχείριση τῶν ψαλμῶν (παπαδικό μέλος), τῶν ἰδιομέλων (στιχηραρικό μέλος) καί τῶν εἰρμῶν καί τροπαρίων τῶν Κανόνων (εἰρμολογικό μέλος). Αὐτό σημαίνει ὅτι πρέπει πάντοτε νά τηροῦμε τοὺς μελοποιητικούς κανόνες τοῦ κάθε γένους μελῶν, ὅταν θέλουμε νά μελίσουμε καί ψάλουμε τό κάθε συγκεκριμένο εἶδος ὕμνογραφημάτων. Μέ τήν τήρηση τῆς ψαλτικῆς αὐτῆς παραδόσεως διαφυλάχθηκε ἡ θαυμαστή ψαλτική ποικιλία πού συγκροτεῖ τόν ἀκραιφνή ἑλληνικό μουσικό πολιτισμό.

δ. οἱ «θέσεις» τῆς μελοποιΐας, γιά τά ἀργά μέλη (παπαδικά καί στιχηραρικά)

Τοὺς δύο ὄψιμους βυζαντινοὺς αἰῶνες, 1δ' καί 1ε', καί τόν ἀνανεωτικό τῆς ψαλτικῆς παραδόσεως 1ζ' αἰῶνα, καί τόν μεταρρυθμιστικό 1η', ἡ τέχνη τῆς μελοποιΐας ἔφτασε σέ πανθαύμαστες κορυφώσεις, ὅπωςδῆποτε ἀπαράμιλλες καί ἄφθαστες. Οἱ παμπληθεῖς βυζαντινοί καί μεταγενέστεροι μελουργοί συνεισέφεραν ὁ καθένας μέ πολλές ὁμοειδεῖς συνθέσεις γιά πλουτισμό καί μελικό στολισμό τῶν ἀκολουθιῶν. Καί

μᾶς παραδόθηκαν ἔτσι πολλοί Πολυέλεοι, πολλές Δοξολογίες, παμπληθῆ Χερουβικά καί Κοινωνικά, καί ποικίλες μελοποιήσεις τῶν Ἰδιομέλων καί μάλιστα τῶν Δοξαστικῶν, καί τῶν Καταβασιῶν καί πολλά Μαθήματα καί πάμπολλα Κρατήματα καί πλεῖστα ὅσα ἄλλα.

Ἡ μουσική ἔκφραση ὀριοθετήθηκε γιά τό κάθε εἶδος μέ τίς συγκεκριμένες μελικές «θέσεις», ὅπως λέγονται στήν Ψαλτική Τέχνη οἱ συγκεκριμένες ἐνώσεις τῶν σημαδιῶν, προκειμένου νά παρασημαίνουν πάντοτε τό ἴδιο μελικό περιεχόμενο. «*Θέσις ἐστίν ἡ τῶν σημαδιῶν ἔνωσις, ἣτις ἀποτελεῖ τό μέλος*», διδάσκει ὁ Μανουήλ Χρυσάφης, στά μέσα τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὁ ὁποῖος τό πρῶτο καί κύριο τό ὁποῖο ἀπαιτεῖ ἀπ' τόν ἐπίδοξο νέο μελοποιό εἶναι «*τό ποιεῖν ἰνά θέσεις προσκοῦσας καί ἀρμολίας, ἐπόμενος τῷ ὄρω τῆς τέχνης*». Οἱ προσήκουσες καί ἀρμόδιες «θέσεις» εἶναι τό κυριώτερο γνώρισμα τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς μελοποιΐας, καί τό σταθερό καί ἀναλλοίωτο μελικό στοιχεῖο, μέ τό ὁποῖο γνωρίζονται τά παντοῖα καί ποικίλα εἶδη τῆς Ψαλτικῆς. Ὑπάρχει συγκεκριμένη θέση γιά νά ἐκφράσει τό μέγεθος ἢ τό πλάτος ἢ τό ὕψος ἢ τό βάθος. Καί ὑπάρχει συγκεκριμένη θέση ὡς ποικίλμα ἢ μέλισμα γιά τόν τονισμό τοῦ νοήματος κάποιας λέξεως. Ὑπάρχει συγκεκριμένη θέση γιά τήν ἔναρξη ἐνός μελοποιήματος καί συγκεκριμένη γιά τό τέλος κάποιας μελικῆς περιόδου. Καί ὑπάρχει, πάλι, συγκεκριμένη θέση γιά νά ἐκφράσει συναισθήματα χαρᾶς ἢ λύπης, ἢ πόνου ἢ συντριβῆς. Κι ἔχουν καί ὀνόματα πολλές θέσεις· Θεματισμός, Οὐράνισμα, Χόρευμα, Σύναγμα, Ἀνάσταμα καί πολλά ἄλλα. Κι ἐπειδή ἡ γραφική, ἡ σημειογραφική παράσταση εἶναι συγκεκριμένη, τό μέλος παρέμεινε ἀναλλοίωτο καί ἀκίβδηλο. Καί μπορούμε ἔτσι νά ἀκοῦμε ἕνα χερουβικό ἢ κοινωνικό τοῦ 18^{ου} αἰῶνος καί νά τό θεωροῦμε ὡς χθεσινή μελοποι-

ποη· ἢ νά ψάλλουμε ἓνα δοξαστικό τοῦ Ἰακώβου Πρωτοψάλτου (πέθανε τό 1800), ἢ καί κάποιου συγχρόνου μελοποιοῦ πού ἔγραψε κατά τό ἀργό στιχηρарικό μέλος, καί νά μεταστεινόμεστε ἀβίαστα σιούς βυζαντινοὺς καθαυτοὺς αἰῶνες. Οἱ «θέσεις» εἶναι τό ἓνα ἀπ' τά δυό παραμόνιμα στοιχεῖα στήν Ψαλτική μας· τό ἄλλο εἶναι ἡ ἀναλλοίωτη γλῶσσα τῶν ὕμνογραφημάτων. Ἡ Ψαλτική Τέχνη μέ τίς λαμπρές καί ποικίλες ψηφίδες, δηλαδή τίς «θέσεις» τῶν σημαδίων καί τίς λεπτές ἐκφράσεις τοῦ λόγου τῶν παντοειδῶν ὕμνων, τεχνούργησε τά δικά της ἀπαράμιλλα καί πανθαύμαστα ψηφιδωτά, μνημεῖα τέχνης ὑψηλῆς καί φανερώματα ὑπέριαιτης ψυχικῆς ἀνατάσεως καί ἐκφράσεως.

ε. τά μελικά τόξα τοῦ συντόμου μέλους

Τά σύντομα μέλη, πού πάντοτε ἦταν σέ χρήση στή λατρεία κι εἶναι πάντοτε πιό ἀγαπητά καί οἰκεῖα ἀπ' τόν πολύ κόσμο, ἀναφέρονται σέ ὅλα τά εἶδη καί τῶν τριῶν γενῶν μελῶν. Ἡ ψαλτική πράξη, συνεπικουρούμενη καί ἀπό ἐξωτερικούς παράγοντες κατά καιροῦς, ἐπέβαλε καί καθιέρωσε κάποια μέλη νά ψάλλονται μόνο σύντομα· τέτοια εἶναι οἱ στιχολογίες τῶν Κεκραγαρίων καί τῶν Αἴνων, οἱ ἐκλογές τῶν Πολυελέων, οἱ Δοξολογίες τίς περισσότερες φορές, οἱ Κανόνες, τά ποικιλώνυμα τροπάρια –ὅπως ἀπολυτικά, καθίσματα, κοντάκια, στιχηρά προσόμοια, καί ἄλλα. Στήν μουσική καταγραφή αὐτῶν τῶν συντόμων μελῶν δέν ἔχουμε τίς θέσεις τῶν σημαδίων, ἀλλά σαφῶς κάποια ἀντίστοιχα μελικά τόξα, πού ἐκτείνονται σέ ἓνα πλῆρες νόημα τοῦ κειμένου καί κινοῦνται σχεδόν πάντοτε μέσα σιά ὄρια ἐνός τετράχορδου. Ἡ ποικιλία τοῦ μέλους ἐδῶ ἐξαρτᾶται ἀπ' τήν μετάθεση σέ ὑψηλές ἢ χαμηλές φωνητικές περιοχές, προκειμένου νά τονισθοῦν ἀντίστοιχα νοήματα, ἢ ἀπ' τήν ἐναλλαγή τῶν ἦχων μέ

μεταπτώσεις σέ χρωματιστά ἢ ἀντίστροφα διατονικά διαστήματα. Καί βέβαια ἡ ἔντονη ρυθμικότητα νεαροποιεῖ τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν, οἱ ὅποιοι μποροῦν ἄλλωστε νά σιγοψέλνουν τοὺς πιό κοινούς ὕμνους.

Ἄπ' τὰ σύντομα μέλη, τό μέλος τῶν εἰρμῶν καί τῶν τροπαρίων τῶν Κανόνων καί τῶν αὐτομέλων εἶναι σταθερό καί ἀναλλοίωτο γιά ὅλα τὰ προσόμοια πρὸς αὐτὰ τροπάρια. Καί ὑπάρχει κι ἐδῶ πάλι ἓνα ζύμωμα τοῦ λόγου μέ τό μέλος, πού ὄχι μόνο δέν ἐπιτρέπει καμιά προσπάθεια ξεχωρίσματος, ἀλλ' ἴσα ἴσα κανοναρχεῖ καί ἀπολυπραγμόνητο σεβασμό αὐτοῦ τοῦ ἠχητικοῦ συναμφοτέρου λόγου καί μέλους. Εἶναι ἀδιανόητο, θαρρῶ, νά θελήσει κάποιος νά ψάλει διαφορετικά ἀπ' τό παραδεδομένο τό «Χριστός γεννᾶται δοξάσατε, Χριστός ἐξ οὐρανῶν ἀπαντήσατε, Χριστός ἐπὶ γῆς ὑψώθητε», καί ὅλα τ' ἄλλα εἰρμολογικά μέλη.

s. τό «μελίζειν», ἄρα καί «ψάλλειν», κατὰ τὰ νοούμενα

Ἡ μελοποιία εἶναι ἔξη ποιητική, εἶναι δηλαδή «δῶρημα τέλειον ἄνωθεν» δεδομένο. Οἱ μελοποιοί εἶναι ποιητές γεννημένοι· καί ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς εὐμοιροῦν νά διδάσκονται τὴν τέχνη, γίνονται καί τεχνίτες, ἀπ' τοὺς ὁποίους, πάλι, ξεχωρίζουν οἱ τέλειοι καί ἐντελέστατοι. Αὐτοὶ εἶναι τὰ μεγαλοφυῆ μουσικά πνεύματα πού σέ κάθε ἐποχή σημαδεύει ὁ Θεός γιά νά ὑψώσουν τὰ κορυφαῖα ἐκφραστικά μνημεῖα τῆς ἀνατάσεως τῶν πιστῶν κατὰ τίς δημόσιες συνάξεις τοὺς καιροὺς τῆς λατρείας. Αὐτοί, συγχρόνως, οἱ μεγάλοι μελοποιοί, ὀριοθετοῦν τίς μορφές τῆς Ψαλικῆς Τέχνης καί παραδίδουν τὰ μελοποιήματά τους ὡς τὰ προσφορώτερα μέσα ὕμνολογίας, τὰ ὅποια πρέπει ν' ἀκολουθοῦν μέ σεβασμό οἱ ἐπόμενοι κατὰ τὴν τέχνη. Κι ἐπειδὴ πάντοτε τό πνεῦμα πνεῖ στό κῶρο τῆς τέχνης, ἀναδεικνύονται στήν κάθε ἐποχή νέοι μελοποιοί

πού δημιουργοῦν μέ νέα ἐκφραστικά μέσα, ὁμοούσια πάντως μέ τὰ παλαιά ὡς πρός τήν οὐσία καί τήν μουσική ὑφή, νέα ὕμνολογήματα καί μελοποιήματα. Ἐκτός ἀπ' αὐτούς τούς τέλειους τεχνίτες, στό χῶρο τῆς λατρείας ὑπάρχουν καί οἱ γεννημένοι μελοποιοί πού δέν γνωρίζουν τήν μουσική τέχνη, ἀλλ' εἶναι προικισμένοι μέ γλυκιά φωνή καί μεγάλη μουσική αἴσθησι. Αὐτοί κυρίως μιμοῦνται ὅσα ἡ παράδοσι διασώζει καί διαδίδει. Κι ἐδῶ εἶναι τό καίριο θέμα τῆς ὀρθῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία διασφαλίζεται μέ τήν μουσική γραφή, τήν σημειογραφία, καί μέ τήν ὀρθή ψαλμῶδιση ἀπ' τούς χαρισματούχους ψάλτες-διακόνους καί τηρητές τῆς ὀρθῆς παραδόσεως.

Θά πρέπει ἐδῶ νά προσθέσω καί τήν ἀκόλουθη παράμετρο, ὅτι δηλαδή ἡ ἑλληνική γλῶσσα εἶναι γλῶσσα μουσική. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἔχουν μίαν ἔμφυτη μουσικότητα, κι ὅλοι, κι ἄς μή τό γνωρίζουν, εἶναι ἀπό γεννησιμιοῦ τους φορεῖς τῆς τροπικῆς μονοφωνικῆς μουσικῆς, δηλαδή τῆς μουσικῆς ἐκφράσεως πού δομεῖται καί ἀναπτύσσεται μέσα στή φωνητική περιοχή ἑνός τετραχόρδου ἢ πενταχόρδου, κι ὅλοι μποροῦν νά ψάλουν ἢ νά τραγουδήσουν· μέ ἄλλα λόγια ὅλοι μποροῦν νά μελοποιήσουν κάποιο δεδομένο κείμενο. Γι' αὐτό, ὅλοι μποροῦν νά σιγοψέλνουν κατά τή λατρεία, γιατί οἱ ὕμνοι, λόγος καί μέλος, τούς εἶναι οἰκεῖοι καί ἄρα τούς ἐκφράζουν.

Βασικός κανόνας κατά τήν, ἀκόμα κι αὐτή τήν κοινή, τήν ἀπ' τούς πολλούς καί πολλές φορές ἀπλούς ἀνθρώπους-μελοποιούς, μελοποίηση, ὅπως προεῖπα, εἶναι ὁ ὀρθός τονισμός τοῦ κειμένου, πού σχεδόν ἐπιβάλλεται ἀπό ἄνθρωπον, ὡς ἀπόρροια τῆς μουσικότητος τῆς γλώσσας μας. Ὁ τονισμός μιᾶς συλλαβῆς ὀρίζει κι ἕνα ρυθμικό πόδα, ὅποιος κι ἂν εἶναι αὐτός, καί ἀπαιτεῖ μιά ἐντονότερη ἐκφορά σέ σχέση μέ

τίς ἄτονες συλλαβές πού ἀκολουθοῦν, μέχρι κάποια ἄλλη τονιζόμενη συλλαβή πού κι ἐκείνη θά ὀρίζει τήν θέση ἑνός ρυθμικοῦ ποδός. Οἱ τονιζόμενες συλλαβές τονίζονται καί μουσικά μέ τά μέσα πού διαθέτει ἡ ψαλτική τέχνη καί πού εἶναι κυρίως τρία· ἄμεση κατάβαση τῆς φωνῆς μετά τήν τονισμένη συλλαβή, ἔκταση τῆς χρονικῆς διάρκειας τῆς τονισμένης συλλαβῆς, ἰσότητα φωνητική μετά τήν τονισμένη συλλαβή. Καί ἡ δημιουργία ἰσομερῶν ἢ ἀνισομερῶν ρυθμικῶν ποδῶν, –τρισήμων, τετρασήμων, πεντασήμων, κ.λπ.–, μετά τήν τονισμένη συλλαβή εἶναι μουσικό στοιχεῖο πού ἐπιτείνει τόν γραμματικό τονισμό τοῦ κειμένου.

Συναφῆς μέ τόν βασικό αὐτόν κανόνα τονισμοῦ εἶναι καί ἡ μελοποιητική μίμηση πρὸς τά νοούμενα. Ὁ θεωρητικός διδάσκαλος Χρύσανθος ἐκ Μαδύτων, στό περί τοῦ «τωρινοῦ τρόπου τοῦ μελίζειν» κεφάλαιο τοῦ Θεωρητικοῦ, λέγει χαρακτηριστικά τά ἑξῆς πολύ εὐστοχα· «§ 241. Μίμψις δέ πρὸς τά νοούμενα εἶναι, τό νά μελίζωμεν μέ ὀξεῖαν μέν μελωδίαν ἐκεῖνα, εἰς τά ὁποῖα νοεῖται τι ὕψος· ὡς οὐρανός, ὄρος· μέ βαθεῖαν δέ μελωδίαν ἐκεῖνα, εἰς τά ὁποῖα νοεῖται τις χθαμαλόν· ὡς γῆ, ἄβυσσος, ἄδης. Καί μέ τερπνόν μέν ἦχον ἐκεῖνα, εἰς τά ὁποῖα νοεῖται τις χαρά· ὡς παράδεισος, νίκη· μέ σκυθρωπόν δέ ἦχον ἐκεῖνα, εἰς τά ὁποῖα νοεῖται τις λύπη· ὡς θάνατος, καταδίκη· καί τά λοιπά» (σελ. 187-188).

Ἡ Ψαλτική Τέχνη, ὡς τέχνη ὑψηλή, ἔχει στή διάθεσή της τό σύστημα τῆς ὀκτωνυχίας καί μέσ' ἀπ' αὐτή μιά θαυμαστή πολυηχία, μέ τήν ποικιλία τῶν διαστημάτων, πού λειτουργοῦν μέσα στά τετράχορδα καί πεντάχορδα. Οἱ ἐναλλαγές μέ τίς φθορές, γιά τούς χρωματισμούς τοῦ μέλους, καί τίς μεταβολές καί τίς μεταθέσεις τοῦ μέλους, ἐκφράζουν κατά τόν καλύτερο τρόπο τά λεπτά συναισθήματα τῆς λατρεύουσας ψυχῆς καί ἀποδίδουν ἄριστα τίς ψυχικές διαθέσεις καί κατα-

στάσεις (τῆς χαρᾶς, τῆς λύπης, τοῦ φόβου, τῆς ἀγάπης, τῆς ἰκεσίας), τὰ πάθη καί παθήματα (ὀδύνες καί θλίψεις, θάνατος καί κόλαση, πλάνη καί διάβολος), τό μέγεθος καί τό πλῆθος εἴτε τῆς οἰκιρμωσύνης τοῦ Θεοῦ εἴτε τῶν δικῶν μας ἀμαρτιῶν, καί τοὺς λεκτικούς τοπικούς προσδιορισμούς (γῆ, ἄδης, ἄβυσσος - οὐρανός, ὄρος, ὕψος, καθώς καί φράσεις δηλωτικές ἀναβάσεως ἢ καταβάσεως). Βέβαια, πρέπει ὁ ψάλτης νά ἔχει συναίσθηση ὅτι εἶναι μυσταγωγός καί ὅτι πρέπει νά τά γνωρίζει ὅλα αὐτά γιά νά ἐκφράζει ὀρθά τοὺς ὕμνους· καί πρέπει, κατά τόν Ἰωάννη Χρυσόστομο, νά ἀναπέμπει τοὺς ὕμνους «φόβῳ πολλῶ συνεσταλμένος καί εὐλαβεῖα κεκοσμημένος», διαφορετικά θά ἀνήκει στήν ὁμάδα ἐκείνων τῶν ψαλιτῶν πού ψέγει, ἀκριβῶς ὁ Χρυσόστομος· «“ἐλέησόν με ὁ Θεός” λέγειν καί τοῦ ἐλέους ἀλλότριον τό ἦθος ἐπιδεικνυσαι· “σῶσόν με ὁ Θεός” βοᾶς καί ξένον τῆς σωτηρίας τό σῆμα διατυποῖς» (Ὁμιλία εἰς Ἡσαΐαν Α΄, PG 56,99γ).

Β΄

Τό δεύτερο σκέλος τοῦ θέματος ἐμπερικλείει μίαν τόλμη καί μαζί τόν κίνδυνο νά ξεπεράσουμε τά ὄρια τοῦ ὑγιοῦς τολμηροῦ καί νά μεταπέσουμε στήν ιδιότητα τοῦ τολμητῆ. «Ἡ δυνατότητα μεταφράσεως τῶν ὕμνων στήν νεοελληνική γλῶσσα». Τά ὅσα προελέχθησαν, ὅπωςδήποτε πολύ θεωρητικά, –γιατί μιά πρακτικότερη ἀντιμετώπιση τοῦ πράγματος θά ἤθελε πολλά ἡχητικά παραδείγματα–, θέλω νά πιστεύω ὅτι μᾶς ὠρθωσαν μπροστά μας μιά τέχνη θαυμαστή, τήν Ψαλική Τέχνη μέ τά δύο βασικά της στοιχεῖα, τόν λόγο καί τό μέλος. Ἡ τέχνη αὐτή ἀποτελεῖ τόν ἀκραιφνή ἐλληνικό μουσικό πολιτισμό· κι ὡς πολιτισμός εἶναι μέγιστο ἀγαθό πού ἀνήκει σέ ὅλους. Δέν ἔχει κανένας τό δικαίωμα νά κάνει ὅ,τι θέλει τό κοινό κληροδότημα. Κανένας ποτέ δέν μπορεῖ

νά ξέσει ἢ νά λαξεύσει καί παραχαράξει ἓνα μνημεῖο τέχνης κατά τή δική του αἰσθητική αντίληψη. Στό προκείμενο θέμα, ἄς δοῦμε χωριστά, ἄν καί ἀνεπίτρεπτο, τό ἓνα ἀπ' τά δύο στοιχεῖα τῆς Ψαλικῆς, τόν λόγο.

α. ἡ γνώση τῶν ψαλλομένων· «ἄραγε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις;».

Εἶναι γνωστό τό τοῦ ἀποστόλου Φιλίππου: «ἄραγε γινώσκεις, ἃ ἀναγινώσκεις;». Ἡ γνώση τῶν νοουμένων κάτω ἀπ' τό λεκτικό ἔνδυμα εἶναι πάντοτε τό ζητούμενο, κι εἶναι θέμα ὄχι ἀπλῆς κατανοήσεως ἀλλά ἐμβαθύνσεως εἰς τά νοήματα καί ἐρμηνείας τους ἀπό πολλές ἐπόψεις. Αὐτός ἄλλωστε εἶναι ὁ γοητευτικός ἀνάπτυς δρόμος τοῦ ἐρευνητικοῦ νεύματος τοῦ ἀνθρώπου. Στόν κῶρο τῆς κοινῆς λατρείας ἀναφερόταν καί ὁ ἀπόστολος Παῦλος ὅταν ἔλεγε· «*Τί οὖν ἐστίν; προσεύξομαι τῷ πνεύματι, προσεύξομαι δέ καί τῷ νοῖ· ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δέ καί τῷ νοῖ. Ἐπεὶ, ἐάν εὐλογῆς ἐν πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τόν τόπον τοῦ ἰδιώτου πῶς ἐρεῖ τό Ἄμὴν ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ; ἐπειδή τί λέγεις οὐκ οἶδεν· σύ μὲν καλῶς εὐχαριστεῖς, ἀλλ' ὁ ἕτερος οὐκ οἰκοδομεῖται...*» (Α' Κορ. κεφ. 14). Εἶναι, ἀπό ἄλλη ἀποψη, τό θέμα τῆς μετὰ λόγου συμμετοχῆς στή λατρεία.

Τά λειτουργικά κείμενα εἶναι γραμμένα στήν κοινή ἑλληνική γλῶσσα τῆς κάθε ἐποχῆς κατά τήν ὁποία γράφτηκαν. Καί ἡ μετάφραση τῶν ψαλμῶν ἀπ' τοὺς Ο' εἶναι στήν κοινή γλῶσσα τῶν μέσων τοῦ γ' π. Χ. αἰῶνος, καί ἡ γλῶσσα τῆς Κ.Δ. εἶναι ἡ κοινή ἑλληνική. Ἡ γλῶσσα τῶν παντοίων χριστιανικῶν ὕμνων, κυρίως τῆς περιόδου ἀπ' τά τέλη τοῦ ε' αἰῶνος μέχρι καί τόν 14' αἰῶνα, ὅποτε ἔχουμε σχεδόν τήν διαμόρφωση καί παράδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, εἶναι πάλι ἡ κοινή γλῶσσα, μέ ἐξαίρεση τήν γλῶσσα στό ὑμνογραφικό εἶδος τοῦ Κανόνος πού εἶναι πιό λόγια. Τό θέμα

εἶναι ὅτι τὰ κείμενα αὐτά καθιερώθηκαν καί ἔμειναν ἀναλλοίωτα στή λατρεία, ζυμωμένα καί μέ τό μέλος, τόσους αἰῶνες τώρα, κατά τούς ὁποίους ἡ ζωσα γλῶσσα πέρασε ἀπό πολλές ἀτραπούς καί φαίνεται ὅτι διαμόρφωσε, καί μάλιστα κατά τούς ἔσχατους καιρούς, διαφορετικούς γλωσσικούς καί λεκτικούς τύπους.

β. εἶναι ἀκατάληπτα τὰ λειτουργικά κείμενα;

Ἀπ' τό ἀναμφισβήτητο αὐτό γεγονός, δηλαδή τῆς τωρινῆς γλωσσικῆς καταστάσεως, ἐκπορεύεται τό ἐρώτημα· «εἶναι ἀκατάληπτα τὰ λειτουργικά κείμενα;». Καί κείμενα ἐδῶ νοοῦνται τὰ ὅσα ἀκούονται στή λατρεία, ὄχι μόνο οἱ ποικιλώνυμοι ὕμνοι, ἀλλά καί τὰ βιβλικά καί τὰ εὐχητικά κείμενα. Πρῶτα θά πρέπει νά ὁμολογήσουμε ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας, ὡς ἄλλη κιβωτός, φυλάσσει καί διασώζει τήν ἑλληνική γλῶσσα στή διαχρονικότητά της. Ἀπ' τήν μετάφραση τῆς Π.Δ. τῶν Ο' (μέσα τοῦ γ' π.Χ. αἰῶνος), τήν κοινή ἑλληνική γλῶσσα τῆς Κ.Δ. καί τήν κατά καιρούς γλῶσσα τῶν παντοίων ὕμνων μέχρι καί σήμερα.

Ἐξετάζοντες γλωσσικά τὰ τροπάρια θά διαπιστώσουμε ὅτι στήν πλειονότητά τους εἶναι ἀπλά δομημένα καί κατανοητά, μέ χρήση πολλῶν ἀπλῶν γραμματικῶν τύπων καί λέξεων. Ὑπάρχει ὡστόσο καί τό φαινόμενο τῆς περίπλοκης συντακτικῆς δομῆς καί τῆς χρήσεως ἐξεζητημένων τύπων καί λέξεων καί δύσχρηστων ἢ καί ἐντελῶς ἄχρηστων ὄρων καί λέξεων. Τό παράδοξο εἶναι ὅτι τήν δυσκολία στήν κατανόηση τῶν λειτουργικῶν ὕμνων τήν συναντοῦμε στίς σύγχρονες καί ἀπομίμηση τῶν παλαιῶν καί κατά παραγγελίαν ἀκολουθίες. Ἡ ἐκζητηση στή διατύπωση, κυρίως τῶν τροπαρίων τῶν Κανόνων, ἀλλά καί, πολλές φορές, ἡ ποιητική πτωχεία καί γραμματική ἔνδεια ἀπ' τούς ἐπιδόξους νέους ὑμνογράφους, κληρικούς καί

κοσμικούς, στήν προσομοιακή ποίηση τῶν παντοίων προσομοίων τροπαρίων, φτάνει, –καί πρέπει νά τό ὁμολογήσουμε–, σέ ἐξοργιστικά σημεῖα. Ἐξοργιστική εἶναι πολλές φορές πάλι ἡ θεματολογία τῶν νέων Ἀκολουθιῶν· συνάξεις οἰκογενειῶν ἁγίων, προσιατῶν τῆς τάδε ἢ τάδε συντεχνίας, εὐρέσεις εἰκόνων, γιά νά μή τά πῶ ἄλλιῶς τά πράγματα. Κι εἶναι ἀπαράδεκτα ἡ μεταφορά δοκίμων ἐκφραστικῶν μορφῶν γιά συγκεκριμένη ὕμνηση στίς ἀκολουθίες αὐτές. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα οἱ χαιρετισμοί τῆς Θεοτόκου πού χρησιμοποιοῦνται γιά χαιρετισμούς τῆς τάδε ἢ τάδε ὁσίας γυναικός, ἐπισκιάζοντας τήν ὕμνηση τῆς Θεοτόκου, κ.ἄ.

Κι ἐπειδή τό μέλος εἶναι προκαθορισμένο καί ὀρισμένο στά προσόμοια, ἡ ἀδυναμία τῶν ὕμνογράφων νά περιλάβουν μέσα σέ ἓνα μελικό τόξο ἓνα πλήρες νόημα, καί ὁ πλατειασμός τοῦ νοήματος καί στήν ἐπόμενη μελική φράση, δημιουργεῖ συγκοπή καί μεταβίβαση τοῦ νοήματος καί σύγχυση καί συμφυρμό τῶν ἐννοιῶν. Καί συμβάλλουν σ' αὐτήν τήν δυσκολία κατανοήσεως καί πολλές δύσχρηστες ἢ καί ἀθησαύριστες λέξεις πού ἐπιδεικνύουν οἱ νέοι ὕμνογράφοι. Καί συμβαίνει νά ὑπερπληθύνθηκαν αὐτές οἱ νέες ἀκολουθίες καί νά καθιστοῦν ἐντονότερο τό πρόβλημα τῆς γλωσσικῆς ἀκαταληψίας στή λατρεία. Ἴσως δέν εἶναι ἐντελῶς ἀθῶα αὐτή ἡ γλωσσική κατάσταση γιά τήν μή προσέλευση τοῦ πλήθους τῶν πιστῶν σιούς Ἑσπερινούς καί τούς Ὅρθρους, παρά μονάχα στήν θεία Εὐχαριστία, πού τουλάχιστον τά ἴδια καί πάντοτε ἐπαναλαμβανόμενα κείμενα τούς εἶναι κατανοητά καί οἰκεῖα.

Γνωρίζω καλά καί τίς συνθῆκες ὑπό τίς ὁποῖες ποιοῦνται πολλές σύγχρονες ἀκολουθίες, καί δέν παραθεωρῶ τήν ἀνάγκη, κάποιες ἄλλες φορές, ποιήσεως νέων ἀκολουθιῶν· ἀλλά τό πρᾶγμα ἔχει πολλά ἀρνητικά στοιχεῖα τά ὁποῖα δέν πρέπει

νά διατάζουμε νά τά θίγουμε, μέ στόχο τήν βελτίωση τῆς προκείμενης ὑποθέσεως. Σ' αὐτό πρέπει νά βοηθήσουν λυσιτελῶς καί οἱ ἴδιοι ὕμνογράφοι, ἀξιόλογοι ὅπωςδῆποτε πνευματικοί ἄνδρες στό χῶρο τῆς λατρείας, ἐπιδείχνοντας ἐπιλεκτική διάθεση στή θεματολογία καί καταβάλλοντας μεγαλύτερη προσπάθεια γιά τήν ὅσο γίνεται καλύτερη καί σαφέστερη διατύπωση τῶν νέων ὕμνολογημάτων.

γ. τό συναμφοτέρο λόγου καί μέλους: ἀλλαγὴ τοῦ ἐνός συμπαρασύρει τό ἄλλο.

δ. δυνατή ἢ ἐρμηνευτική μετάφραση τῶν ὕμνων, γιά παράλληλη βοήθεια.

Ἐάν ἐπανέλθουμε στήν δυνατότητα μεταφράσεως τῶν ὕμνων στήν νεοελληνική γλῶσσα κι ἄς ἀφήσουμε τό παράδοξο τῶν συγχρόνων κατὰ παραγγελίαν ἀκολουθιῶν, πού ἐνῶ γράφονται ἀπό νεοέλληνες δέν γράφονται στήν νεοελληνική γλῶσσα. Ἐξίσου, βέβαια, παράδοξο θά ἦταν ἂν ἦταν γραμμένες αὐτές οἱ νέες ἀκολουθίες σέ νεοελληνική γλῶσσα· γιατί μέ ποιὰ ποιητική ἄδεια θά μπορούσαν νά κάνουν κάτι τέτοιο, παραθεωρώντας τό σύμφυτο μελικό στοιχεῖο· καί πῶς ἢ Ἐκκλησία, ὡς θεσμός κατ' ἐξοχήν παραδόσεως, θά ἀνεχόταν ἢ θά εὐλογοῦσε μιά τέτοια τροπή, χωρίς νά ἀκούει τό «στήκετε καί κρατεῖτε τὰς παραδόσεις»;

Οἱ ψαλμοί καί οἱ παντοῖοι ὕμνοι τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ποιήματα μέ συγκεκριμένη μορφή, συγκεκριμένη δομή καί ρυθμοτονικά μέτρα, καί σέ πολλές περιπτώσεις, μέ ἰσοσυλλαβίες καί ὁμοτονίες καί συγκεκριμένη διαστρωμάτωση τῶν ἐννοιῶν πού ἀποσκοπεῖ σέ ἀνώτερη αἰσθητική ἀπόλαυση. Ἡ ὅποιαδήποτε μετάφραση θά καταστρέψει, ἄλλοτε λίγο καί ἄλλοτε πολύ σέ κάποιο σημεῖο αὐτήν τήν αἰσθητική ἰσορροπία. Καί τό θέμα εἶναι ἂν θέλουμε κι ἂν πρέπει νά προβοῦμε σέ μιά συνειδητή καταστροφὴ ἐνός μνημείου λόγου.

Ἡ καταστροφή αὐτή θά ἔχει ὡς ἐπακόλουθο μιά ἀναγκαία μουσική ἀλλαγὴ καί προσαρμογὴ, πού θά πάψει τὴν ἴδια στιγμή νά εἶναι ἡ προτέρα μουσική. Ἐὰν μὴ ξεχνᾶμε ἐδῶ τὸ συναμφοτέρω λόγου καί μέλους· ἡ ὅποια ἀλλαγὴ τοῦ ἐνός συμπαρασύρει τὸ ἄλλο. Ἡ ἀλλαγὴ στὸν λόγο ἔχει ὡς ἄμεση συνέπεια τὴν ἀπώλεια τοῦ συγκεκριμένου μουσικοῦ πολιτισμοῦ. Καί ναί μὲν ἡ μουσική ἔχει μεγάλη εὐλυγισία προσαρμογῆς σὲ νέα γλωσσικά δεδομένα μὲ μικρὴ ἀλλοίωση τῆς πρώτης τῆς μορφῆς, ἀλλὰ σὲ ἀνακατάστρωση καί ἀντιμετάθεση τῶν νοημάτων μὲ νέες φράσεις καί λέξεις ὅπωςδήποτε χάνει τὴν πρωταρχικὴ τῆς δομὴ καί τὴν ἀλληλουχία τῶν μελικῶν τόξων. Τὸ θέμα εἶναι γνωστό καί ἀπ' τὶς προσπάθειες μεταφράσεως τῶν ἑλληνικῶν λειτουργικῶν ὕμνων σὲ ἄλλες γλώσσες καί τῆς ἀντίστοιχης ἢ σύστοιχης προσαρμογῆς τοῦ βυζαντινοῦ μέλους σ' αὐτὲς τὶς μεταφράσεις. Ὅπου ἡ μετάφραση σώζει τουλάχιστον τὴν σειρά τῶν νοημάτων εἶναι συχνό φαινόμενο, δὲν μπορούμε νά μιλάμε γιὰ τὴν ἴδια μουσική μὲ τὴν ἴδια ἐκφραστικὴ δύναμη πού ἔχει στὸ πρωτόκοπο κάλλος τῆς.

Ἀπομένει τὸ ἓνα καί κύριο· τὸ ἀναγκαῖο ἔργο τῆς ἐρμηνευτικῆς μεταφράσεως τῶν ὕμνων γιὰ παράλληλη βοήθεια. Τὸ εἶχε ἐπισημάνει καί ὁ Ν. Τωμαδάκης· «μεταφράσεις ἐπιχειρήθηκαν πολλές καί ὅλες σχεδὸν εἶναι ἄστοχες. Ἐρμηνεῖα ἔγινε πολὺ σποραδικά, κι ὑπάρχει τόση ἀνάγκη» {«Ἄνευ ἐρμηνείας ἀκατανόητος ἡ ἱερὰ ὑμνογραφία», *Ἐκκλησία Α58* (1981) 279}. Ποιὰ ἐπιτελεῖα θά ἀναλάβουν αὐτὸ τὸ ἔργο καί ποιοὶ ἐκδοτικοὶ οἴκοι θα θελήσουν νά τὸ ἐκδώσουν καί πῶς θά φτάσει αὐτὴ ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀπόδοση τῶν ὕμνων στὸν πολὺ κόσμος, καί πότε, εἶναι θέματα πού πρέπει ν' ἀπασχολήσουν τὴν Ἐκκλησία σ' ἓνα πρόγραμμα γενικότερης λατρευτικῆς παιδαγωγίας. Ἔτσι καί τὸν μουσικὸ πολιτισμὸ μας θά διαφυλάξουμε ἀλώβητο καί θά συμ-

βάλουμε στὸν πολλαπλασιασμό τῶν γνώσεων τῶν πολλῶν, χάρη τῶν ὁποίων πολλά πρέπει νά κάνουμε.

ε. πρόταση γιὰ καινούργια μορφή ὕμνολογήματος, ὡς κύριου κορμοῦ τοῦ Ὁρθρου, μέ ταυτόχρονη «ποίησις» τοῦ συναμφοτέρου: γλώσσας καί μουσικῆς.

Ἐδῶ τώρα πού εἶπα ὅσα εἶπα κι εἶχατε τὴν καλωσύνη ν' ἀκούσετε, θέλω νά γυρίσω πίσω τριαντατρία-τριαντατέσσερα χρόνια καί νά σᾶς θυμίσω μιὰ τολμηρὴ πρότασή μου. Τότε ἀποτελοῦσε τὴν κατακλειδα μιᾶς σειρᾶς παρατηρήσεων γιὰ τὰ κακῶς κείμενα στὴ λατρεία. Σήμερα τῆς ἀναγνωρίζω πάλι τὴν φρεσκάδα στὴν διατύπωση καί τὴν ἐπαναλαμβάνω αὐτούσια ὡς καρπὸ ὄριμης πιά σκέψεως.

«Ἴσως πρέπει ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, σέ μέλλουσα πανορθόδοξη-οἰκουμενικὴ Σύνοδο, νά ὀρίσει σχετικὰ μέ τίς Ἀκολουθίες πού πρέπει νά τελοῦνται στὰ μοναστήρια καί στίς «κατὰ κόσμον» ἐκκλησίες-ἱεροῦς ναοὺς, ἢ νά διαχωρίσει τίς Ἀκολουθίες σέ λογικὰ χρονικὰ διαστήματα, γιὰ νά τίς παρακολουθοῦν οἱ «ὅσοι πιστοί» καί νά γλυτώσουν ἔτσι ἀπ' τὴν ἐξαφάνιση οἱ ποιπικώτατοι Κανόνες καί τὰ Καθίσματα καί οἱ Ἀναβαθμοὶ πού προηγοῦνται. Κι ἴσως πρέπει νά ἐπισκοπήσει στὸν συντελεσμό ἑνός ἄλλου ποιπικοῦ εἶδους, –δὲν ξέρω πῶς μπορεῖ νά ὀνομασθῆ–, συντομοτέρου, ἱκανοῦ ὅμως νά περιλάβει ὅλον τὸν Ὁρθρο μέχρι τοὺς αἴνους, μέ νέα γλώσσα, νέα δομὴ, νέα μορφή, ἀλλὰ μέ τό ἴδιο, βέβαια, δόγμα, τὰ ἴδια δοξολογικὰ ἢ παρακλητικὰ στοιχεῖα, τὴν ἴδια μουσικὴ σέ καινούργια σύνθεση καί λειτουργία τῶν στοιχείων τῆς. Θαρροῦμε σιὸ ἅγιον Πνεῦμα τῆς προσκυνητῆς Τριάδος πού τὰ «πάντα πληροῖ» στὴν Ἐκκλησία καί πάντοτε ἐπιφοιτᾷ στοὺς μύστες καί στοὺς λειτουργοὺς κάνοντας αὐτὴ τὴν πρόταση. Ἄν ἡ ἐποχὴ μας εἶχε ἓναν Ρωμανό

ἡ Ἀνδρέα ἡ Κοσμᾶ ἡ Ἰωάννη Δαμασκηνό, θά χαιρόμαστε μιά νέα ἐποχή στήν ὕμνωδία-ὕμνολογία, γιατί οὔτε ὁ Ρωμανός θά ποιοῦσε Κοντάκια οὔτε ὁ Δαμασκηνός Κανόνες, –μιας καί θά προϋπῆρχαν–, ἀλλά κάποιο ἄλλο εἶδος, πού θά ἦταν ἀποκύημα τῆς ἀγιασμένης μεγαλοφυΐας τους. Ἔχουμε τήν παράδοση καί τίς δυνατότητες τῆς Βυζαντινῆς (Ἕμνολογίας καί) Μουσικῆς στά χέρια μας· ἡ ἔμπνευση εἶναι στά χέρια τοῦ Θεοῦ καί στή δική μας ἀφοσίωση σ' Αὐτόν».

(Γρ. Θ. Στάθη, «Ἡ Βυζαντινή Μουσική στόν ἐλληνικό χῶρο σήμερα», Βυζαντινά 4, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 408-409. Ὁ β' αὐτός Λόγος μιᾶς Τετραλογίας γράφτηκε στή Θεσσαλονίκη, ὅπου ὑπηρετοῦσα τήν στρατιωτική μου θπτεία, τήν ἀνοιξη τοῦ 1966, μέ δοκιμακό χαρακτήρα).

Σέ μιά τέτοια εὐκαιρία νέα δημιουργία ἡ γλῶσσα νά εἶναι «κοινή» σύγχρονη, ποιητικά δουλεμένη, καί ἡ ψαλτική ἐπιτήδευση, ὡς ἔνδυμα τοῦ λόγου, νά εἶναι ἡ μονοφωνική ἐλληνική μουσική μέ νέα δομή καί λειτουργία τῶν στοιχείων της, πρὸς σύνθεση νέων μελῶν, πρωτοτύπων, αὐτομέλων ὅπως λέγονται στήν τέχνη, ἱκανῶν νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς πρότυπα γιά προσομοιακὴ ἔπειτα ὕμνογραφία.

Στά ποιητικά γραφτά μου ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἡ λίγο ἀργότερα, ὑπάρχει ἡ δοκιμή μου γιά σχετικό ὕμνολόγημα στόν Ὅρθρο τοῦ ἀγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Στή συνέχεια ἄλλα μελετήματα πῆραν προτεραιότητα καί δέν μοῦ ἐπέτρεψαν τήν εἰδικότερη ἐνασχόληση μέ αὐτό τό ὕμνολογικό εἶδος. Σᾶς ὁμολογῶ πάντως ὅτι χρέωσα τόν ἑαυτό μου νά ποιήσω, ἂν ὁ Θεός εὐδοκήσει καί μέ ἱκανώσει, ἕνα δεῖγμα ὕμνολογίας, ἡ καί περισσότερα, σύμφωνα μέ τήν σύλληψη τῆς ιδέας μου αὐτῆς. Θά πρόκειται γιά «ποίηση» τοῦ συναμφοτέρου, δηλαδή λόγου καί μέλους. Κι ἴσως ὁ Θεός φωτίσει μιά γενιά ὕμνολόγων του, οἱ ὁποῖοι θά ὀριοθετήσουν τό ζητούμενο αὐτό νέο ὕμνολόγημα τῆς ὀρθόδοξης λατρείας. Ἀμήν.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΤΕΤΑΡΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(Τρίτη 24.10.2000)

Πανοσιολογιωτάτου
Ἀρχιμ. Ἡλία Μαστρογιαννοπούλου

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΖΩΠΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

Μετά από τούς φρικτούς αἰῶνες τῆς δουλείας ἡ λειτουργική ζωὴ στὴ χώρα μας ἦταν ἐπόμενο νά εἶχε κάπως συρρικνωθεῖ. Ἐνῶ εἶχε κρατήσει κατὰ τρόπο θαυμαστό τὸν ἀρχαῖο πατροπαράδοτο θησαυρό, ὅμως δέν μπορεῖ νά πεῖ κανεὶς ὅτι διατηροῦσε σέ ὅλες τίς μορφές τῆς ἀρχικῆ δροσερότητα τῶν πρώτων αἰῶνων. Γι' αὐτό εἶναι εὐτύχημα καὶ δῶρο τῆς Θείας Πρόνοιᾶς ὅτι βρέθηκαν, καί κατὰ τὸν αἰῶνα πρό τῆς ἀπελευθερώσεως καί κατὰ τούς ἐπόμενους, μερικοὶ ἄνδρες εὐλαβεῖς, ἐνάρετοι καί ἐμπνευσμένοι, οἱ ὅποιοι ζώντας οἱ ἴδιοι τὸν παλμό καί τὸν πόνο τῆς Ἐκκλησίας, πάσχισαν νά δώσουν στὴ Θεία λατρεία τὸ ἀρχαῖο κάλλος τῆς μέ τὴν ὀρθή τέλεση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, μέ τὴ βαθύτερη κατανόηση καί βίωση τοῦ περιεχομένου τῆς. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον νά παρακολουθήσει κανεὶς αὐτὸ τὸ συγκινητικό ὁδοιπορικό διὰ μέσου τῶν κύριων ἐκπροσώπων του.

Ὅπως ἔγραψε ὁ καθηγητής Ἰ. Φουντούλης: «στό σκότος τῆς Τουρκοκρατίας ἔλαμψε τό καθαρά παραδοσιακό πνευματικό “κίνημα” τῶν Κολλυβάδων. Τό τί πρόσφερε αὐτό στή λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας, ἀρνούμενο τή στατικότητα τῆς ἐποχῆς καί τήν ἀπλοϊκή ἀντίληψη περί παραδόσεως, καί δυναμικά ἀναμοχλεύοντας τή λειτουργική πατερική παράδοση εἶναι σέ ὄλους γνωστό. Σ’ αὐτό ὀφείλεται ἡ προβολή τοῦ λησμονημένου αἰτήματος τῆς συχνῆς προσελεύσεως στή Θ. Κοινωνία, ἡ ἔξαρση τοῦ νοήματος τοῦ ἐβδομαδιαίου Πάσχα...» (Παράδοση καί Θεία Λατρεία, 1981).

Ἀντίστοιχα ὁ καθηγητής στό Βελιγράδι καί τώρα Μητροπολίτης στό Μαυροβούνιο Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς ἐτόνισε: «Τό Φιλοκαλικό κίνημα τῶν Κολλυβάδων εἶναι ἀπό τά πιό ἀξιόλογα πνευματικά φαινόμενα καί ἀπό τίς πιό γόνιμες πνευματικές κινήσεις μέσα στούς κόλπους τῆς Ὁρθοδοξίας τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας... Δέν χωράει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ Φιλοκαλία ὡς τό τῆς Θεώσεως ὄργανο, ὅπως δίκαια τήν ὀνόμασε ὁ ὁσιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, εἶναι ρίζα καί πραγματική ἄμεση ἢ ἔμμεση πηγή ὄλων σχεδόν τῶν γνήσιων πνευματικῶν ζυμώσεων καί θεολογικῶν τάσεων μέσα στήν Ὁρθοδοξία ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος μέχρι σήμερα». Καί ἀναφέρει ὁ Σεβασμιώτατος ὡς πρῶτο τέτοιο τομέα τήν ἐπιστροφή στήν ἀρχαία εὐχαριστιακή πράξη (Ἡ Φιλοκαλική Ἀναγέννησι τοῦ XVIII καί XIX αἰῶνος, 1984).

Ἄλλά καί ὁ ὀσιολογιώτατος π. Θεόκλητος Διονυσιάτης ἔχει ὑπογραμμίσει πόσα προσέφερε στόν ἐμπλουτισμό τῆς Ἐκκλησίας μας ἡ θαυμαστή συνεργασία τοῦ Ἁγίου Μακαρίου Νοταρᾶ μέ τόν Ἅγιο Νικόδημο, ὅπως καί πολλοί ἄλλοι τό ἔχουν βεβαιώσει καί ἰδιαίτερα οἱ καθηγηταί Π. Χρήστου, π. Γ. Μεταλλνός, Γ. Γαλίτης, Π. Πάσχος, Στυλ. Παπαδόπουλος.

Ἡ ἀξιόλογη αὐτὴ προσπάθεια ἐπικεντρώνεται σέ τρεῖς κυρίως πνευματικούς ἀνθρώπους, σοφούς καί ἁγίους, πού συνδύαζαν ἀρετὴ καί σοφία, ἄσκησι καί μελέτη, προσευχὴ καί Θεολογία. Πρόκειται γιὰ τὸν Μακάριο Νοταρᾶ, τὸν Ἀθανάσιο Πάριο καί τὸν Νικόδημο Ἀγιορείτη. Καί οἱ τρεῖς αὐτοί, ἀφοῦ μελέτησαν καλά τὴν Ἁγία Γραφή, τοὺς Πατέρας, τὴ Λατρεία καί τοὺς Ἁγίους, ἔβαλαν στόχο τους νά ζωντανέψουν στίς μέρες τους τὴν πνευματικὴ καί τὴ λειτουργικὴ ζωὴ τοῦ ταλαίπωρου λαοῦ μας. Ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὸ δεῦτερο σκέλος προσπάθησαν νά τονίσουν τὴ ζωντανὴ καί συνειδητὴ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴ Λατρεία καί μάλιστα στὸ κεντρικὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας, πού χωρὶς αὐτὸ ἡ λατρεία καταστὰ τυπικὴ καί ἄψυχη.

Προηγήθηκε βέβαια ὁ μοναχὸς Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, ὁ ὁποῖος τὸ 1772 ἐξέδωσε στὸ Βρασὸν τῆς Τρανσυλβανίας βιβλίον μὲ τίτλον: «Περὶ τοῦ δεῖν τοὺς πιστοὺς συχνῶς τῶν θείων κοινωνεῖν μυστηρίων...». Τὸ ἔργο ἔμεινε ἄγνωστο, ἀλλὰ μετὰ πέντε χρόνια ἐκδόθηκε ἀνωνύμως στὴ Βενετία (1777) σέ δημῶδη γλῶσσα τῆς ἐποχῆς, τὸ δὲ πρωτότυπον ἐκδόθηκε τὸ 1976 στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν μοναχὸ Θεοδώρητον (ἐκδόσεις Τῆνος)¹.

Ὁ μεγάλος ὁμῶς σταθμὸς στὴν προσπάθεια αὐτὴ εἶναι τὸ ἔτος 1783. Τότε ὁ Μητροπολίτης Κορίνθου ἅγιος Μακάριος ἐτύπωσε στὴ Βενετία ἓνα παρόμοιον ἔργο μὲ τίτλον: «Βιβλίον ψυχωφελέστατον περὶ τῆς συνεχοῦς Μεταλήψεως τῶν ἀρχάντων τοῦ Χριστοῦ Μυστηρίων». Τὸ χειρόγραφο εἶχε δώσει προηγουμένως πρὸς ἀναθεώρησιν στὸν φίλον του καί συναγωνιστὴ Νικόδημον Ἀγιορείτην, ὁ ὁποῖος «διόρθωσε καί ἐπλάτυνε» αὐτό. Ἔτσι τὸ ἔργο ἔχει τὴν σφραγίδα τῶν δύο σοφῶν ἁγίων καί στηρίζεται στὴν Ἁγία Γραφή, στοὺς Ἁγίους Πατέρας καί στὴν ἀρχαία παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπειδή ὁμως ἐπικρατοῦσε μεγάλη ἄγνοια γιά τά θέματα αὐτά καί ἄρκετός παραμερισμός τῆς ἀρχαίας Παραδόσεως, ἦταν φυσικό νά προκληθοῦν πολλές ἀντιδράσεις καί μάλιστα βίαιες, ὥστε καί τό Πατριαρχεῖο νά ἐπηρεαστεῖ ἀπό τό ζηλωτικό αὐτό ρεῦμα, μέχρις ὅτου ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε΄ ὁ ἐθνομάρτυς ἔλυσε τελειωτικά τό ζήτημα (1819) μέ μιὰ περίφημη ἐγκύκλιο, ὅπου τονίζει: «Χρέος ἔχουσιν οἱ εὐσεβεῖς ἐν ἐκάστη ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ νά προσέρχωνται καί νά μεταλαμβάνωσι τοῦ ζωοποιοῦ Σώματος, διά τοῦτο καί προσκαλοῦνται ὑπό τοῦ ἱερέως». Παράλληλα καυτηριάζει ὅλους ὅσοι «οἰήσεως καί ὑψηλοφροσύνης πάθει ἐκκνηθέντες, ὡς δόγμα καί ὡς ὄρον τῆς Ἐκκλησίας ἀπαράτρεπτον ἀποφαίνονται τήν ἐν διαστήματι ἡμερῶν τεσσαράκοντα ἱεράν Μετάληψιν τοῦ Παναχράντου καί Πανηκράτου Σώματος καί Αἵματος τοῦ Κυρίου καί Θεοῦ...».

Στήν ἀξιόλογη αὐτή προσπάθεια βοήθησε καί ὁ τρίτος τῆς ὁμάδος, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, σοφός δάσκαλος τῶν μεγαλυτέρων σχολῶν τῆς ἐποχῆς, ἐρευνώντας ἐπιμελῶς τίς βιβλιοθήκες τῆς Θεσσαλονίκης καί τοῦ Ἄθωνα, γιά νά ἐξακριβώσει ποιά ἦταν ἡ ἀρχαία λειτουργική πράξη (βλέπε Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, «*Περί τῶν εἰς τήν θείαν Λειτουργίαν προσθηκῶν*» στό βιβλίο τοῦ Δ. Χαβιαρᾶ, «*Περιγραφή τῆς ἐν Σύμῃ Ἱερᾶς Μονῆς Πανορμίτου*», Σάμος 1911. Κ. Δυοβουνιώτου, «*Ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Ἄθ. Παρίου*», Ἀθήναι 1938).

Ἔτσι, ὅπως ἔγραψε πρόσφατα ὁ καθηγητής Στυλιανός Παπαδόπουλος, «τό Κολλυβαδικό καί ἡ συνεχῆς θεία Μετάληψη ὑπογράμμιζαν τήν πιστότητα στήν Παράδοση, τήν συνέχιση τῆς Παραδόσεως καί τήν ἀνάγκη ἀναζωπυρήσεως τοῦ νηπτικοασκητικοῦ καί γενικά τοῦ πνευματικοῦ βίου μοναχῶν καί λαϊκῶν» (Ἅγιος Μακάριος Κορίνθου, ὁ γενάρης τοῦ Φιλοκαλισμοῦ, Ἀθήνα 2000, σελ. 78).

Παρ' ὅλη ὁμως τήν καλή ἔκβαση καί τήν Πατριαρχική ἐγκύκλιο τό πείσμα τῶν φανατικῶν δέν σταμάτησε εὐκόλα. Ἐκτός ἀπό τίς κατηγορίες καί τίς συκοφαντίες ἔγιναν καί διώξεις ἐναντίον τῶν πρωτεργατῶν τοῦ παραδοσιακοῦ ἀλλά καί ἀνανεωτικοῦ αὐτοῦ κινήματος. Ἔτσι ἀρκετοί ἀπό τοὺς Κολυβάδες σκορπίστηκαν σέ διάφορες πόλεις καί ἰδίως σέ νησιά, ὅπως ἡ Σκιάθος, ἡ Χίος, ἡ Ὑδρα, ἡ Πάτμος καί ἡ Ἰκαρία, ὅπου ἴδρυσαν ἀξιόλογα μοναστήρια, φυτώρια γνήσιας πνευματικῆς καί λειτουργικῆς ζωῆς.

Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ ἀνανεωτική αὐτή προσπάθεια, παρ' ὅλες τίς ἀμφισβητήσεις ἢ καί τοὺς διωγμούς, δέν σταμάτησε καί μετὰ τοὺς πρωτεργάτες. Θά ἀναφέρουμε τρία παραδείγματα συνεχιστῶν, τοὺς ἱερομονάχους Ἱερόθεο Γεωργίου († 1814), Νήφωνα Χίο († 1810;) καί Διονύσιο Ἐπιφανιάδη († 1887).

Ὁ Ἱερόθεος ξεκινώντας ἀπό τήν Κορινθία ἔρχεται σάν διψασμένο ἐλάφι στό Ἅγιον Ὄρος καί μαθητεύει κοντά σέ Ἁγίους Γέροντες, ὅπως τόν Παρθένιο Σκουῖρτο (τῆς συνοδείας τῶν Σκουρταίων στίς Καρυές), τόν Διονύσιο ἐκ Σιατίστης, καθώς καί στίς σκῆτες Μικρᾶς Ἀγίας Ἄννης καί Νέα Σκήτη. Σ' αὐτές τίς ζωντανές πηγές τῶν ὑδάτων διδάσκεται μέ τά πατερικά ἔργα τήν ἐπίκληση τοῦ Ὄνόματος τοῦ Ἰησοῦ καί τίς κατασκευτικές ἀκολουθίες. Ἐπίσης τήν συνήθεια τῆς καθημερινῆς Θ. Λειτουργίας, ἡ ὁποία τοῦ ἔδινε «βαθυτάτην γαλήνην καί χαράν τῆς καρδίας». Ὅπως σημειώνει ὁ βιογράφος του, μερικές φορές ἔνιωθε τόσο χορτασμένος μετὰ τήν Ἁγία Μετάληψη, ὥστε δέν αισθανόταν τήν ἀνάγκη φαγητοῦ. Ἔτσι ἐμπλέκεται καί αὐτός ὁ ἅγιος ἄνθρωπος στήν ἔριδα αὐτῆν πού τήν ὑποκινούσαν μερικοί ἄξεστοι καί ἀπαίδευτοι μοναχοί. Γιατί; διερωτᾶται ὁ εὐλαβῆς μοναχός. «Τό αἷμιον εἶναι ὅτι συχνάζομεν οἱ ταπεινοί εἰς τήν Θ. Μετάληψιν... Παρ' ὅλον ὅτι κανονικῶς προσερχόμεθα, κατηγορούμεθα ὡς αἰρε-

τικοί καί Φαρμασόνοι», ὅπως «πρό ἡμῶν Πατέρες πνευματικοί καί σεβάσμιοι καί ἅγιοι ἄνδρες, ὁ ἐν Ἀγίοις Μακάριος, ὁ Πρόεδρος Κορίνθου, ὁ ὁποῖος μέ τήν παρακίνησιν καί διδασκαλίαν του ἀπέδειξε πολλούς Μάρτυρας τοῦ Χριστοῦ καί τά σεβάσματα αὐτοῦ λείψανα θαυματουργοῦσι... καί ὁ Πανοσιώτατος Πνευματικός Παρθένιος, τοῦ ὁποῖου τό λείψανον εὐωδίασεν, ὁ Πανοσιώτατος Νήφων, ὅπου ἐσύστησε τό κοινόβιον εἰς τήν νῆσον Σκιάθον, ὁ Ἀθανάσιος Πάριος ὁ Διδάσκαλος, ὁ Χριστοφόρος Διδάσκαλος...».

Καί ἐπειδή πάλι ἀμφισβητοῦσαν τήν ἱερά τακτική του, ἡ ὁποία στηριζόταν στούς λόγους τοῦ Χριστοῦ στή ἱερά Εὐαγγέλια καί τοῦ Ἀπ. Παύλου πρὸς Κορινθίους, καθώς καί στούς Κανόνες τῶν Συνόδων καί τίς μαρτυρίες τῶν Μεγάλων Πατέρων, ὁ Ἱερόθεος κάλεσε τοὺς πολεμίους του νά ὑπάγουν μαζί «εἰς τόν Διδάσκαλον κυρ-Νικόδημον, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι κατώτερος ἀπό τοὺς παλαιούς Πατέρας καί Διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας μας». Ὁ σοφός Νικόδημος εἶπε τά πρέποντα, ἀλλά καί πάλι τό κλίμα ἦταν πολύ ἀνήσυχο. Γι' αὐτό οἱ Ἐπιστάται τῆς Ἱερᾶς Κοινοῦτος συγκάλεσαν σύναξιν ὄλων τῶν Προϊσταμένων τῶν μονῶν στό Πρωτάτον, ὅπου ὁ Ἱερόθεος ἔκανε μιά θαρραλέα καί διεξοδική ὁμολογία μέ ἐπιχειρήματα ἀπό τήν Γραφή, τοὺς Πατέρας καί τὰς Συνόδους, πού ὄχι ἀπλῶς ἐπιτρέπουν, ἀλλά καί συνιστοῦν τή συχνή Θ. Κοινωνία, κατόπιν βέβαια προετοιμασίας καί ἐπαγρυπνήσεως. Ἡ σύναξις ἀποδέχθηκε τήν ὁμολογία του καί ἀποφάνθηκε ὅτι καλῶς πιστεύει καί ὀρθοδόξως φρονεῖ. Ἔτσι ἔδειξε ὅτι ἡ συχνή Θ. Κοινωνία δέν εἶναι μιά ἰδιοτροπία τῶν Κολλυβιδῶν, ἀλλά μιά ζωντανή συμμετοχή στήν Ὀρθόδοξον λατρεία, μιά ὀργανική συνέχεια τῆς Ἀγιογραφικῆς καί Πατερικῆς πορείας, ὅπως ἔδειξαν στίς ἡμέρες του οἱ διάσημοι σοφοί καί ἅγιοι πρωτεργάτες.

Ἀλλά οἱ περιπέτειές του δέν τελείωσαν. Ἔτσι ἀναγκάστηκε μέ τήν συνοδεία του νά κατέβει στό νησί τῆς Ὑδρας, ὅπου ἀνακαίνισε τή Μονή τοῦ Προφήτη Ἡλία (1818) καί μετὰ ἀπό λίγους μῆνες ἐκοιμήθη.

Τά ἴδια ἐκεῖνα χρόνια ἓνα ἄλλο πνευματικό ἀστέρι λάμπει στά νησιά τοῦ Αἰγαίου, ὁ Νήφων ἀπό τή Χίο, πού γεννήθηκε στά Μαστιχοχώρια τό 1736. Νεαρός ἐφηβος ἐργαζόμενος στήν Πόλη καί ἀκούγοντας γιά τήν φήμη τοῦ Ἄθωνα ξεκινᾷ μέ θεῖο ζῆλο γιά τή Μεγίστη Λαῦρα. Ἀφοῦ προσκύνει ἐκεῖ, ἔπειτα κατευθύνθηκε στή σκήτη τοῦ Παντοκράτορος, ὅπου ἀσκήτευαν εὐλαβέστατοι μοναχοί, «μεταλαμβάνοντες ἐν πάσῃ ἀγρυπνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ποιοῦντες μετανοίας κ.λπ.». Ἐδῶ ἔγινε μοναχός καί ἐκπαιδεύτηκε στήν ὑπακοή, «μονοχίτων καί ἀνυπόδητος» ἐξόδευε μόνο 10 γρόσια τό χρόνο γιά τήν ἀσκητική συντήρησή του. Καί ἐνῶ δέν ἐφοίτησε σέ σχολεῖο, ἔχοντας τόν φωτισμό τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐννοοῦσε τήν Ἁγία Γραφή καί τά συγγράμματα τῶν Ἁγίων Πατέρων, ἰδίως τοῦ Βασιλείου καί τοῦ Γρηγορίου, ἀπό τούς ὁποίους ἀπομνημόνευε πολλές φράσεις. Παράλληλα φλογιζόταν ἀπό τόν πόθο τῆς νοερᾶς προσευχῆς, στήν ὁποῖαν ἀφιερῶθηκε «αχορτάστως καί ἀπαύστως καί ὀλοτρόπως».

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Νήφων χειροτονήθηκε ἱερεὺς καί, λόγω τῆς ἀρετῆς του καί τῆς φωτισμένης βιοτιῆς του, τόν ἔστειλαν στήν Κων/πολη μέ ἄλλους πατέρες γιά νά ὑπερασπίσει τίς σωστές παραδόσεις κατὰ τήν Κολλυβαδική ἀναταραχή. Στή συνέχεια, ὅπως καί οἱ ἄλλοι Ἁγιορεῖτες, λόγω τῶν ταραχῶν αὐτῶν ἀναγκάστηκε νά φύγει ἀπό τό Ὅρος καί νά ἔρθει στή Σάμο, στήν Πάτμο καί στό γειτονικό νησάκι Λειψούς, ὅπου ἔχιζε ἡουχαστήρια καί μετέδιδε πολλή πνευματικότητα.

Οἱ συνεχεῖς ὁμως ἐπιδρομές ληστῶν καί πειρατῶν τόν ἀνάγκασαν νά ἐγκαταλείψει αὐτά τά νησιά καί νά περάσει

ἀπέναντι στήν Ἰκαρία, ὅπου ἔχτισε τό 1775 τήν μονή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεομήτορος. Ἐδῶ ἦρθε νά τόν ἐπισκεφθεῖ καί νά τόν εὐλογήσει ὁ ἅγιος Μακάριος Νοταρᾶς καί ἔμεινε κοντά του. Μετά ἀπό λίγο ἕνας νέος ἀπό τήν Σκιάθο πού σπούδαζε στήν φημισμένη σχολή τῆς Πάτμου, ἀκούγοντας γιά τήν ὁσιότητα τοῦ Νήφωνος ἦρθε κοντά του καί ἔγινε μοναχός μέ τό ὄνομα Γρηγόριος. Μέ τόν καιρό προσῆλθαν κι ἄλλοι, ἔφτασαν τούς 25 καί ἡ μονή ἔγινε μιά περίφημη πνευματική κυψέλη πού ἔδωσε ἄφθονο τό μυστικό μέλι.

Ἄλλά οἱ καιροί ἦταν δύσκολοι καί ἡ συντήρηση ἀκόμη πιά δύσκολη. Ἡ Ἰκαρία δέν εἶχε πόρους οὔτε πλοῖα καί οἱ μοναχοί ἦταν ἀδύνατον νά ζήσουν. Τότε ὁ Σκιαθίτης Γρηγόριος ἐπρότεινε στό Νήφωνα νά φύγουν γιά τή Σκιάθο, ὅπου ὁ πατέρας του Χατζῆ Σταμάτης εἶχε κτήματα πολλά μέ μοναδικό κληρονόμο αὐτόν. Ἔτσι δέν θά ἀναγκαζόταν νά ζητοῦν ἐλεημοσύνες. Ἦρθαν λοιπόν στή Σκιάθο τό 1794 καί μετά ἀπό διάφορες δυσκολίες κατόρθωσαν νά χτίσουν τό ἱερό κοινόβιο τῆς Εὐαγγελίστριας, πού ὑμνησαν ἀργότερα ὁ Παπαδιαμάντης καί ὁ Μωραϊτίδης. Καί δικαίως, διότι αὐτό ἀναδείχθηκε ἕνα λαμπρό πνευματικό φυτώριο κατά τόν 19^ο αἰώνα. Ἄλλά καί τό κοινόβιο τῆς Ἰκαρίας δέν τό ξέχασε. Ἔστειλε ἐκεῖ πρὶν πεθάνει τρεῖς δικούς του ἱερομονάχους γιά νά συνεχίσουν τήν ἀνορθωτική πορεία.

«Πλήρης καλῶν ἔργων» ἐκοιμήθη γύρω στά 1810, ἀφήνοντας πολυτίμη κληρονομιά τό ὁσιακό παράδειγμά του πού συνδύαζε πραότητα, ἀγάπη, ζῆλο, καθώς καί τήν ἐμπειρία τῆς ἀδιάλειπτης προσευχῆς, τῆς πατερικῆς μελέτης καί τῆς συχνῆς Μεταλήψεως. Ὅς σημειώσουμε ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος σέ ἐπιστολές του πρὸς τόν τότε Μητροπολίτη Σάμου Δανιήλ χαρακτηρίζει τόν Νήφωνα «ιερόν, ὄσιον, φιλάγαθον, φιλοδίκαιον, φιλαληθέστατον, ἀγνότατον καί καθαρώτατον»,

ἀλλά καί ὁ Ἀλέξ. Μωραϊτίδης γράφει ὅτι «ὡς Ἅγιον ἐορτάζουσιν ἐν Ἰκαρίᾳ». Ἦταν ὄντως φίλος καί συναγωνιστής τῶν τριῶν μεγάλων Κολλυβάδων, Μακαρίου, Νικοδήμου καί Ἀθανασίου.

Λίγα χρόνια ἀργότερα ἕνας ἄλλος πνευματικός φάρος φωτίζει τό νησί τῆς Σκιάθου καί ὄχι μόνο αὐτό. Ὁ Διονύσιος Ἐπιφανιάδης, γιός τοῦ μεγάλου δάσκαλου Ἐπιφάνιου Δημητριάδη, τοῦ «λογιωτάτου», σπουδάζει στήν Πόλη καί στήν Πάρο, ὅπου ἀρχίζει νά διδάσκει καί διακρίνεται ὡς ἔξοχος παιδαγωγός, πού τόν θαυμάζουν καί ξένοι ἐπισκέπτες. Ἐπειτα μαθητεύει στό Ἅγιον Ὅρος κι ἀπό ἐκεῖ τόν καλεῖ ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Στ΄ τό 1836 ὡς Σύμβουλό του, ἀλλά μετά τό θάνατό του ἐπωφελεῖται καί φεύγει γιά τήν πατρίδα του γιά νά μονάσει στή Μικρά Μονή τῆς Κονίστριας. Τήν ἀνακαινίζει, τήν ἐμπλουτίζει μέ ἀξιόλογη βιβλιοθήκη, ἀλλά προπάντων ἐπιμελεῖται τό λειτουργικό πρόγραμμα. Κάθε μέρα τελεῖ μέ ἰδιαίτερη εὐλάβεια μαζί μέ τοὺς μοναχοὺς τοῦ τόν Ὁρθρο καί τόν Ἑσπερινό, ἐνῶ τό Ἑσπέρας τοῦ Σαββάτου κάνει ἀγρυπνία κατά τό τυπικό τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ψάλλει ὁ ἴδιος κατανυκτικά καί συχνά ἐκφωνεῖ λόγο παίρνοντας τό θέμα του ἀπό τό Εὐαγγέλιο, τοὺς Ψαλμούς ἢ τοὺς Ἀναβαθμούς τοῦ Ἦχου. Τόσο ἡ ψαλμωδία του ὅσο καί οἱ ὁμιλίες του συγκινοῦσαν καί μεταρσίωναν.

Ἀλλά ὁ Διονύσιος δέν διακρινόταν μόνο γιά τήν λογιότητα του καί τήν εὐλάβειά του. Ἦταν σταθερός καί ἀμετακίνητος στή γραμμή τῆς Παραδόσεως, τῆς ἱερᾶς καί ἀρχαίας Παραδόσεως. Αὐτό τό εἶχε δεῖξει καί στήν Πόλη καί στήν Πάρο, ἀλλά καί τώρα στό νησί του. Ἰδιαίτερα τώρα συνδέθηκε μέ τό ἀγωνιστικό κίνημα πού ξεκινουσε ἀπό τήν Πελοπόννησο μέ ἐπικεφαλῆς τόν Κοσμᾶ Φλαμιάτο, τόν Ἰγνάτιο Λαμπρόπουλο καί τόν Χριστόφορο Παπουλάκο καί εἶχε

σκοπό νά ἀντισταθεῖ στίς βαυαρικές ἐτερόδοξες διεισοδύσεις στό κῶρο τῆς Ὀρθοδοξίας, στήν ὑποταγή τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας στά σχέδια τῆς Ἀντιβασιλείας καί στή διάλυση τῶν μονῶν. Ἡ σθεναρή αὐτή στάση του δέν ἔμεινε χωρίς συνέπειες. Τό 1852 συνελήφθη ἀπό τήν ἐξουσία καί μεταφέρθηκε ἐξόριστος στή Θήρα, ὅπου εἶχαν ἐξορίσει καί τόν φλογερό Παπουλάκο. Δέκα χρόνια ἔμεινε ἐδῶ, στή μονή τοῦ Προφήτη Ἡλία ἐργαζόμενος ἀκατάπαυστα γιά τήν ἠθική καί πνευματική ἀναγέννηση τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ. Ἡ ἐπίδρασή του ἦταν μεγάλη. Ἡ φήμη του ἔφθασε καί στόν πρωθυπουργό Ἀθανάσιο Ζαῖμη, γιό τοῦ μεγάλου ναυάρχου, ὁ ὁποῖος φρόντισε νά τόν φέρει στήν πατρίδα του, τήν Ὑδρα, γιά νά φωτίσει καί τό ἔνδοξο αὐτό νησί. Καί ἐδῶ ἡ φήμη του κι ἡ ἀκτινοβολία του ξεπερνάει τά ὅρια τοῦ νησιοῦ. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος μαθαίνοντας τό ζῆλο καί τή δράση του «σπεύδει νά τόν ἀπαγάγει» στήν πρωτεύουσα τῶν Κυκλάδων. Ὁ λαός τόν ὑποδέχεται ὡς «ἀλιέα ἐπιτήδειον τῶν πεπλανημένων ψυχῶν», ὅπως διηγεῖται ὁ Ἄλ. Μωραιτίδης.

Σέ ὕψωμα πάνω ἀπό τήν πόλη χτίζει τό μοναστήρι τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Τά πλήθη ἔτρεχαν κοντά του διψασμένα νά τόν ἀκούσουν, νά τόν συμβουλευθοῦν, νά ἐξομολογηθοῦν, νά παρακολουθήσουν τίς κατανουκτικές ἀγρυπνίες, στίς ὁποῖες διάβαζε, ἔψαλλε καί ὁμιλοῦσε ὁ ζηλωτής Γέροντας. Καί σχολιάζει ὁ βιογράφος του, ὁ μικροανηψιός του φιλόλογος καθηγητής Παν. Ἐπιφανιάδης: «Ὅποیان ἄρρητον ψυχικήν χαράν καί ἀγαλλίασιν θά ἐνεποίουν εἰς ἐκεῖνο τό εὐσεβές ἀλλά καί εὐτυχές ἐκκλησίασμα τά ὑπό τῶν ζηλωτῶν ἐκείνων μοναχῶν ἀναγινωσκόμενα καί ψαλλόμενα ἱερά μελωδήματα!».

Ἀλλά καί πάλι νέες δοκιμασίες, διότι οἱ Κολλυβάδες συνδύαζαν τήν ἐμμονή στήν ἀληθινή Παράδοση μέ τόν ἀγῶνα γιά

τή διόρθωση τῶν κακῶς ἐχόντων. Γι' αὐτό καί ὁ Διονύσιος τελικά δέν ταίριαζε μέ τόν διάδοχο τοῦ Ἀλεξ. Λυκούργου, «μή εὐαρεστῶν διά τοὺς αὐστηροὺς καί ἀσυγκαταβάτους πνευματικούς τρόπους του». Ἔτσι τό 1882 ἀφίνει τό κοινόβιο τῆς Σύρου καί ξανάρχεται στήν πατρίδα του γιά νά περάσει τήν τελευταία 5ετία τῆς ζωῆς του. Στό Μονύδριο τοῦ Προφήτη Ἴλῖα ἐφαρμόζει αὐστηρό κοινοβιακό πρόγραμμα μέ τοὺς 2-3 μοναχοὺς του, «ἀγρυπνῶν, προσευχόμενος, τελῶν κατανυκτικά ἀκολουθίας καί ἀγρυπνίας...». «Οἱ μοναχοὶ ἐννοοῦντες τά διά τῶν στίχων ἐκφραζόμενα ἔψαλλον αὐτοὺς μέ ἔντονον φωνήν καί γοργόν ρυθμόν... Ὁ Γέροντας ἐπέμενε πολὺ εἰς τήν ὀρθήν καί κατ' ἐννοιαν ἀνάγνωσιν». Ἐπίσης τά ἀναγνώσματα τά διάβαζε μέ συγκινητική φωνή καί ἐνίοτε μέ δάκρυα. Ἀλλά καί τίς εὐχές τίς διάβαζε μέ τήν ἴδια κατάνυξη. Βεβαιώνει ὁ βιογράφος του: «Εἶναι ἀδύνατον νά περιγράψωμεν τήν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῶν εὐχῶν αὐτῶν εἰς τὰς ψυχὰς» (σελ. 164). Καί τίς μουσικές εὐχές τῆς Θ. Μυσταγωγίας τίς διάβαζε μέ καθαρή ἀπαγγελία, πράγμα πού θεωρήθηκε καινοτομία ἀπό τόν Ἐπίσκοπο Θήρας, ὅταν ἦταν ἐκεῖ ἐξόριστος.

Ἐνα ἀκόμη γνώρισμα αὐτῆς τῆς ζωντανῆς λατρείας ἦταν καί ἡ συμψαλμωδία. Ἰδίως στοὺς «Πολυελέους», στοὺς Ψαλμοὺς πού καταλήγουν στή φράση «ὅτι εἰς τόν αἰῶνα τό ἔλεος Αὐτοῦ», πολλοί ἀπό τοὺς προσκυνητὰς ἐγνώριζαν ἀπό στήθους τόν ψαλμό καί ἔψαλλαν μαζί μέ τόν χορό τῶν ψαλτῶν. Καί ἡ καλή αὐτή συνήθεια διατηρήθηκε ἐπὶ χρόνια στίς κατανυκτικές ἀγρυπνίες τῆς Σκιάθου. Καί ὄχι ἐκεῖ. Οἱ δύο ἀξιόλογοι ἀνηψιοὶ του μετέφεραν τά ἱερά αὐτά ἔθιμα τῆς εὐλαβείας καί τῆς συμμετοχῆς καί σέ ἄλλα μέρη, ἀλλά καί στό ἀλψομόνητο ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου, κοντά στό Μοναστηράκι Ἀθηνῶν, ὅπου ἔψαλλαν κατανυκτικά στίς ἀγρυπνίες.

Ἐκτός ἀπό τὴν καθαρὴ ἀνάγνωση, τὴν εὐλαβικὴ τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν καὶ τὴν συμψαλμωδία, δύο ἀκόμη σημεῖα εἶναι ἄξια προσοχῆς γιὰ τὸ λειτουργικὸ ἦθος τοῦ Διονυσίου. Σημειώνει ὁ βιογράφος του: «Διήρχετο τὸ περισσότερον μέρος τῆς νυκτός προσευχόμενος ἢ νοερῶς διὰ τοῦ κομβοσχοινίου ἢ λέγων ἰδικάς του αὐτοσχεδίου προσευχάς. Παρεδέχετο ὅτι ἢ δι' ἰδίων λέξεων προσευχὴ εἶναι ὠφελιμωτάτη καὶ κατὰ διαστήματα ἐφήρμοζε καὶ τοῦτο τὸ εἶδος τῆς προσευχῆς» (σελ. 194). Καὶ τὸ ἄλλο χαρακτηριστικὸ πού δείχνει τὴν ἀνανεωτικὴ του προσπάθεια: «Ὁ Γέροντας εἶχε λογοτεχνήσει μία ὠραίαν εἰς τὴν ὀμιλουμένην γλῶσσαν μετάφρασιν τῆς Εὐαγγελικῆς περικοπῆς, ἢ ὁποία ἀναγινώσκεται κατὰ τὸν Ἑσπερινόν τοῦ Πάσχα, δηλαδή κατὰ τὴν δευτέραν Ἀνάστασιν, καὶ ἔκαμνε ἐπισήμως ταύτης χρῆσιν εἰς τὴν σειρά τοῦ εἰς διαφόρους γλῶσσας καὶ διαλέκτους ἀναγινωσκομένου Εὐαγγελίου» (σελ. 206).

Μέ ὅλα αὐτὰ ὁ Διονύσιος παρουσιάζεται σάν μιὰ πατερική μορφή, πού συνδυάζει τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν ὁσιότητα μέ τὴν πλοῦσια μόρφωση καὶ εὐρύτητα. Αὐστηρὸς μοναχὸς, φλογερὸς κῆρυξ, ἀλλὰ καὶ στοργικὸς πνευματικὸς. Νηστεύει, ἀγρυπνεῖ καὶ προσεύχεται, ταυτόχρονα ὅμως κηρύττει, ἐρμηνεύει τὸ Εὐαγγέλιο, συνιστᾷ τὴν συμψαλμωδία, ἀπαγγέλλει τοὺς ψαλμούς μέ σαφήνεια, ἀλλὰ καὶ τίς εὐχές τῆς ἁγίας Ἀναφορᾶς εὐκρινῶς. Ὅλα αὐτὰ τὰ γνωρίσματα τὸν προσεγγίζουν στὶς μεγάλες πατερικὲς μορφές.

Δικαιολογημένα ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραψε γι' αὐτόν: «ἐάν ἐγεννᾶτο πρό τοῦ Δ' αἰῶνος, θά ἦτο μάρτυς, ἐάν μετὰ τὸν Δ', ὄσιος... Δέν υπέκυψε πρό οὐδενός ἄλλου ἢ τοῦ Ὑψίστου Θεοῦ... Ἦτο πνευματικὸς, ἦτο κῆρυξ, προσηλυτιστής, κατηχητής, σχεδὸν ἀπόστολος... Ὑπῆρξεν ἀνὴρ ἀκραιφνής, ἀσκητικὸς τὸν βίον. Ὁ βίος του ἦτο ἀδιάλειπτος πνευματικὸς

ἀγών, οἱ πόνοι τοῦ ἀρεταί, οἱ λόγοι τοῦ χρησιμοί... Ὁ Διονύσιος ἀνῆκεν εἰς τὴν ἀρχαιοπρεπῆ τάξιν τῶν Κολλυβάδων, τῆς ὁποίας ἦτο ὁ τελευταῖος σχεδόν ἀντιπρόσωπος».

Μέ ἄλλα λόγια μᾶς θυμίζει αὐτό πού ἐλέχθη γιά τοὺς Κολλυβάδες, ὅτι ἐφήρμοζαν τὰ δύο χωρία τοῦ Παύλου «ἐρριζωμένοι ἐν Αὐτῷ» καί «ἀνακαινούμενοι» (Κολ. β' 6, γ' 10).

* * *

Μετά τίς μεγάλες αὐτές προσπάθειες γιά τό ζωντάνεμα τῆς λειτουργικῆς ζωῆς ἐρχόμεθα σέ ἕναν ἄλλο σταθμό τῆς πορείας αὐτῆς. Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης δέν εἶναι ἀκριβῶς ἐπάνω στή γραμμὴ αὐτή. Ἀλλά ἐπειδὴ ἦταν μιὰ δυνατὴ προσωπικότης πού ἐτόνισε ἔντονα τὴ σημασία τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος, τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ καί τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κηρύγματος στὴν ἐποχὴ του, ἔχει ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον τό τί εἶπε γιά τὴν θεμελίωση τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἀσκέτως πρὸς τίς κατοπινές ἐκτροπές του ἔγραψε μερικά πολὺ οὐσιώδη γιά τό κεντρικὸ αὐτὸ μυστήριον.

Συγκεκριμένα τό 1865 ἐξέδωσε στὴν Κωνσταντινούπολη ἕνα βιβλίον μέ τίτλον «Ἐπόμνημα περὶ τῆς φύσεως τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας». Ὁ συγγραφεὺς εἶναι πολὺ βιβλικὸς καί συλλογιστικὸς. Δέν ξεχωρίζει σέ στεγανά διαμερίσματα τό δόγμα, τὴν ἠθικὴ καί τὰ μυστήρια, ἀλλὰ τὰ θεωρεῖ ὡς μιὰ ζωντανὴ ἐνότητα.

Γιὰ νὰ ἐκτελεσθῆ, λέγει, ὁ νόμος τοῦ Χριστοῦ μέσα στὴν Ἐκκλησίαν, ἀπαιτεῖται μιὰ εἰδικὴ δύναμη. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς δέν μᾶς ἔδωσε μόνο τὴν διδασκαλίαν του, ἀλλὰ καί ἐφόδια γιά νὰ τὴν ἐφαρμόσωμε. Παρέχει τό Σῶμα καί τό Αἷμα τοῦ «πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἐργαζομένου τό θεῖον ἔργον... Χωρὶς τῆς θείας τροφῆς ἡ ἐκτέλεσις τοῦ θεοῦ ἔργου ἀδύνατος. Ὁ δὲ τὴν τρο-

φὴν τοῦ Θεοῦ ἐσθίων καὶ ἐργαζόμενος, πάνυ ραδίως πληρώσει πᾶσαν δικαιοσύνην. Διό καὶ ὁ Χριστὸς εἶρηκεν: Ὁ τρώγων τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ· καὶ ὁ μένων ἐν ἐμοὶ καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ, οὗτος φέρει καρπὸν πολύν, ὅτι χωρὶς ἐμοῦ οὐ δύνασθε ποιεῖν οὐδέν».

Καὶ ἐξηγεῖ ὁ Μακράκης: εἶναι ὡσάν νά ἔλεγε ὁ Χριστὸς· ἀξιῶ ἀπὸ τοὺς πιστεύοντας εἰς ἐμέ νά κατορθώσουν μέγα ἔργον καὶ νά γίνουν δίκαιοι καὶ τέλειοι, καθὼς καὶ ὁ Πατὴρ μου ὁ οὐράνιος· ἀλλὰ μεγάλη καὶ ἡ δύναμις, διὰ τῆς ὁποίας ἐγὼ θά τοὺς ἐνισχύσω καὶ θά τοὺς ἱκανώσω νά ἐφαρμόσουν τὴν ἐντολήν μου. Θά τοὺς δώσω τὸ σῶμα μου καὶ τὸ αἷμα μου εἰς βρῶσιν καὶ πόσιν, ὥστε τρώγοντες καὶ ἐνισχυόμενοι ἀπὸ τὴν ἐν αὐτῷ θείαν δύναμιν κατορθώσουν νά ἐφαρμόσουν πᾶν τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς μου.

Τόσο εἶναι συνδεδεμένη καὶ συνενωμένη ἡ τελεία ἠθική, τὴν ὁποίαν ὑπαγορεύει στοὺς Χριστιανούς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, μέ τὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας, ὥστε χωρὶς αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον ἡ ἐκπλήρωση τῶν θείων ἐντολῶν. Δύο παραδείγματα: ὅπως τὸ πρόβατον πού βόσκει τὴν χλόην θά κάμῃ γάλα καὶ ἡ μέλισσα πού ἀπομυζᾷ τὰ ἄνθη δέν παράγει τίποτε ἄλλο παρά μέλι, κατὰ παρόμοιον ὁ τρώγων καὶ πίνων Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ θά ἐφαρμόσῃ τὴν νέα δικαιοσύνην τοῦ Χριστοῦ.

Καὶ ὄχι μόνον αὐτὸ, ἀλλὰ ὁ ἔχων τὸ αὐτὸ σῶμα μέ τὸν Χριστό, τὸ αὐτὸ αἷμα καὶ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα, εἶναι πλέον ἀδελφός του καὶ υἱός τοῦ Θεοῦ. Ἄλλ' ἀκόμη διὰ τῆς βρώσεως τοῦ Θεοῦ Σώματος «πάντα δυνατὰ τῷ ἐσθίοντι». «Ἡ δύναμις τοῦ μυστηρίου θεουργός ἅμα καὶ παντουργός, ὅτι καὶ Θεὸν ἀπεργάζεται τὸν ἐσθίοντα καὶ ἐργάτην πρόθυμον παντός τοῦ Θεοῦ».

“Ὅσα εἶπε ὁ Μακράκης γιά τόν χριστιανό ὡς ἄτομο, τά ἐφαρμόζει καί στό χριστιανικό σύνολο, στήν ἐκκλησιολογική σφαῖρα. “Ὅπως στό μέλος τοῦ Χριστοῦ δίνει ἡ Εὐχαριστία τό εὖ εἶναι καί τό εὖ ζῆν, κατ’ ἀναλογίαν καί στή χριστιανική κοινωνία (τήν ὄντως χριστιανική) δίνει ὁμογένεια, ὁμοφροσύνη, ἰσότητα... Οἱ ἔννοιες αὐτές ἐνθυμίζουν πατερικά κείμενα ἀλλά καί τό ἀρεοπαγίτικο «Περί ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας» πού ὁμιλεῖ γιά τήν «ἐνοειδή θέωσιν καί ἔνθεον ὁμοτροπίαν». Γι’ αὐτό ὀνομάστηκε τό μυστήριο αὐτό ἁγία κοινωνία, διότι δι’ αὐτοῦ ἁγιάζεται καί τελειοῦται ἡ ὄντως χριστιανική κοινωνία.

Ἀλλά καί εὐρύτερες ἀκόμη διαστάσεις ἔχει τό μυστήριο τοῦτο. Εἶναι ὁ δεσμός καί ἡ συνάφεια τοῦ Θεοῦ μέ τούς ἀνθρώπους. «Ἐνδελχίζει τήν ἐπί τοῦ Σταυροῦ ἐξιλεωτικήν θυσίαν καί ὁ ἐνδελχισμός αὐτός διαρκέσει μέχρι τοῦ χρόνου τῆς δευτέρας τοῦ Κυρίου ἐλεύσεως». Εἶναι τό αἷμα μέ τό ὁποῖον ἐπικυρώνεται ἡ Καινούργια Διαθήκη. Εἶναι ἡ βάση τῆς θείας λατρείας. Δέν δυνάμεθα νά λατρεύσωμεν τόν Θεό ἄνευ τοῦ μυστηρίου τούτου οὔτε νά ἐπικοινωνήσουμε μέ τόν Θεό χωρίς αὐτό.

“Ὅταν τό μυστήριο δέν εἶναι ἐνεργόν, ὀλόκληρη ἡ θεότευκτη οἰκοδομή καταπίπτει καί ἐξαφανίζεται. Ὁ εὐχαριστιακός ἄρτος μοιάζει μέ τόν μικρό σπόρο, μέσα στόν ὁποῖο κρύβεται μέγιστο καί καρποφόρο δένδρο. Σ’ αὐτό τό συμπέρασμα καταλήγει ὁ δυναμικός ἐκεῖνος στοχαστής χωρίς νά φθάνει σέ ἀκρότητες, ὅπως ἔκαμε ἀργότερα. Ἐμπνεόμενος ἀπό τό πνεῦμα τῶν βιβλικῶν συγγραφέων καί τῶν μεγάλων Πατέρων ἄνοιξε ἕνα δρόμο θεολογικοῦ στοχασμοῦ καί πνευματικῆς ἀντιμετώπισης παρέχοντας στοιχεῖα στους κατοπιν ἐργάτες τῶν πνευματικῶν ἀναμορφώσεων. Ἦταν μιά σημαντική μαρτυρία γιά τά ἄγονα ἐκεῖνα χρόνια τοῦ τέλους τοῦ ἸΘ’

αἰῶνος, ἓνας γόνιμος σπόρος γιά μιά εὐχαριστιακή ἀναβάπτιση («Ἀνάπλασις», Μάιος-Ἰούνιος 1967).

* * *

Μετά τήν πνευματική ἐξόρμηση τῶν Κολλυβάδων (ἐπί ἀγιορείτικου ἐδάφους) γιά τήν ἀναβάθμιση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς καί τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, καθὼς καί τήν κάπως ἀντίστοιχη τοῦ Ἀποστόλου Μακράκη (ἐπί ἀθηναϊκοῦ ἐδάφους) ἐρχόμαστε σέ ἓνα τρίτο σταθμό κατά τά τέλη τοῦ ἸΘ' αἰῶνος. Ἡ τελευταία αὐτή προσπάθεια ἐπωφελεῖται τίς δύο προηγούμενες καί τίς ἀφομοιώνει δημιουργικά παίρνοντας στοιχεῖα πνευματικοῦ βάθους καί λειτουργικῆς πνοῆς καί ἀπό ἓναν ἄλλο πνευματικό ὁδηγό, τόν ἱερομόναχο τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου Ἰγνάτιο Λαμπρόπουλο. Αὐτός, ἔστω κι ἂν δέν ἔγραψε βιβλία καί δέν κήρυξε ἀπό μεγάλα βήματα, ὅμως ἐπέδρασε οὐσιαστικά καί καταλυτικά σέ ἀρκετούς ἐργάτες τοῦ εὐαγγελίου, ὅπως ὁμολογεῖ ἐκτός ἀπό ἄλλους ὁ ἀκαδημαϊκός καί Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ὁ ὁποῖος γράφει: «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὀφείλει εἰς αὐτόν τήν πρώτην κατά τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀποστολικήν ἐργασίαν πρὸς θρησκευτικὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ... Οὐ μόνον τό κήρυγμα τοῦ θείου λόγου μετὰ τῆς ἐξομολογήσεως ἀνέλαβεν, ἀλλὰ καί προπαρασκεύασε τοὺς ζηλωτὰς ἐκείνους κληρικούς, οἵτινες ἔμελλον νά συντελέσωσιν εἰς τήν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς θρησκευτικῆς κινήσεως ἐν Ἑλλάδι» (Ἀνάπλασις 1.9.1924).

Σ' αὐτόν τόν ἅγιο Γέροντα († 1869) μαθήτευσαν οἱ δύο γορτύνιοι ἱερομόναχοι Ἱερόθεος Μητρόπουλος καί Εὐσέβιος Μαθόπουλος (θεῖος καί ἀνηψιός), οἱ ὁποῖοι ρούφηξαν κυριολεκτικά τά νάματα τῆς εὐσεβείας, τῆς παραδόσεως, τῆς πνευματικῆς καί λειτουργικῆς ζωῆς στό ἱστορικό μοναστήρι

τοῦ Μεγάλου Σππλαιίου Καλαβρύτων. Καί ἀφοῦ φοίτησαν ἐπιμελέστατα στό ἱερό αὐτό φροντιστήριο, παρακινήθηκαν ἀπό τόν διακριτικό καθοδηγό τους νά πᾶνε καί στήν Ἀθήνα νά παρακολουθήσουν καί τήν ὀνομαστή τότε «Σχολή του Λόγου», ὅπου δίδασκε κάθε βράδυ ὁ Μακράκης σκάβοντας φιλοσοφικά καί θεολογικά στό μεταλλεῖο τῶν Γραφῶν, ἀλλά καλλιεργώντας συγχρόνως κι ἕνα κλίμα λειτουργικῆς ζωῆς.

Μετά τήν παρακμή τῆς σχολῆς αὐτῆς λόγω τῶν ἀντισιμωνιακῶν ἀγῶνων καί τῶν ἐν συνεχείᾳ ἀκροτήτων τοῦ Μακράκη οἱ δύο ἐκ Πελοποννήσου κληρικοί κράτησαν ὅ,τι καλό εἶχαν ἀποκομίσει ἀπό τήν Σχολή (ἐμβάθυνση στό θεῖο λόγο καί ἀγωνιστικό πνεῦμα) καί τό δούλεψαν μέσα τους μαζί μέ ὅ,τι εἶχαν ἀντλήσει ἀπό τόν Ἰγνάτιο (εὐλάβεια καί λειτουργική ζωή). Καί ἐπειδή εἶχε ἀνοίξει ἐν τῷ μεταξύ ἕνα ἄλλο πνευματικό φυτώριο στήν Ἀθήνα, ὁ Σύλλογος «Ἀνάπλασις» καί τό ὁμώνυμο περιοδικό μέ τόν φλογερό ἐκπαιδευτικό καί ἀγωνιστή Κωνσταντίνο Διαλυσμᾶ, οἱ δύο κληρικοί συνεργάστηκαν μαζί του τά εἴκοσι τελευταῖα χρόνια τοῦ αἰῶνος μέ στόχο τήν πνευματική ἀναγέννηση τῆς κοινωρίας, μέ βάση τήν ἀναγέννηση τοῦ ἀτόμου ἐν Χριστῷ μέσα στά πλαίσια τῆς ζωντανῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας.

Στό τελευταῖο αὐτό σημεῖο ἄντησαν ἀπό τήν προσπάθεια τῶν Κολλυβάδων. Ἔτσι κοιτάζοντας τή δράση τοῦ Ἱεροθέου Μητρόπουλου ὡς ἱεροκήρυκος καί ὡς ἀρχιερέως στήν Πάτρα, βλέπουμε ὅτι ἕνας βασικός ἄξων τῆς διδασκαλίας του εἶναι ἐκτός ἀπό τά ἠθικά παραγγέλματα, ἡ ἐνεργότερη συμμετοχή στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας καί ἰδιαίτερα στό μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Μέ τό κεντρικό αὐτό θέμα εἶχε καταλήξει στό βιβλίον του ἡ «Ἀληθής Ἐρησκεία» († 1881) κατοχυρώνοντας αὐτό μέ πατερικές καί κανονικές μαρτυρίες. Καί ἄς σημειώσουμε ὅτι δέν εἶχε γίνει ἀκόμα ἡ ἐπανεκδοση

τοῦ ξεχασμένου βιβλίου τοῦ Ἁγίου Μακαρίου καί τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου «Περί συνεχοῦς θείας Μεταλήψεως» ἀπό τόν Κωνσταντίνο Δουκάκη (1886). Σ' αὐτό τό θέμα ἐπανέρχεται κάθε τόσο μέ δύναμν, σάν δραστικό ἱαματικό φάρμακο. Παραθέτουμε ἓνα τμῆμα ἀπό τήν ὁμιλία του στό ναό τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης Ἀθηνῶν στίς 10 Δεκεμβρίου 1869.

«Τό ἔθνος ἡμῶν, ἀδελφοί, κατά θείαν εὐδοκίαν, ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν, ἔχει τήν ἱεράν τράπεζαν τοῦ Οὐρανίου Πατρός, ὡς ἐντέλλεται ὁ ἀγαπητός Υἱός, ὁ ἀγαθός Ἰησοῦς. Καθ' ἐκάστην ἡμέραν φιλανθρώπως καλεῖ ἡμᾶς διὰ τῶν δούλων αὐτοῦ, λέγων: «Λάβετε φάγετε, τοῦτό μού ἐστι τό σῶμα καί τό αἷμα, τό διδόμενον εἰς ἄφεισιν ἁμαρτιῶν». «Μετά φόβου Θεοῦ, πίστεως καί ἀγάπης προσέλθετε». Ἔχοντες λοιπόν τοιοῦτον θησαυρόν, οὐχί δοξάσωμεν τόν Κύριον; Δεῦτε, ὧ τέκνα φωτόμορφα τῆς Ἐκκλησίας, προσέλθωμεν καί δικαιοῦσωμεν τόν Θεόν· καθάρισωμεν ἑαυτούς ἀπό παντός μολυσμοῦ σαρκός καί πνεύματος· γευθῶμεν ἀξίως τῆς οὐρανίου τραπέζης, διότι πῦρ ἐστι τούς ἀναξίους φλέγον, τοῖς δέ ταπεινοῖς καί συντειριμμένοις τήν καρδίαν δίδεται εἰς ἄφεισιν ἁμαρτιῶν καί εἰς ζωῆν αἰώνιον. Ἄνευ τοῦ ὑψίστου τούτου μυστήριου, οὐδέν δυνάμεθα νά κατορθώσωμεν, οὐδένα νόμον εὐαγγελικόν νά τηρήσωμεν, ὡς εἶδομεν καί ἐμάθομεν. Ἄς προσερχώμεθα λοιπόν καί ἄς γευώμεθα οὐχί ἅπαξ τοῦ ἔτους ἢ δῖς καί τρίς καί τετράκις, ἀλλά πάντοτε, ὡσάκις τελεῖται τό μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας».

Ἴδού ἡ συνέχεια καί οἱ πρακτικές ἐφαρμογές:

«Διά τί ἄρα γε ἐπλεόνασαν σήμερον αἱ κακίαι, ἡ ἀμάθεια, ἡ ἀδράνεια, ἡ ψυχρότης καί ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπό τοῦ Θεοῦ; Διότι ἠγνόησαν οἱ ἄνθρωποι τήν δύναμιν τοῦ μεγίστου τούτου μυστηρίου, διότι στρέφουσι τά νῶτα προσκαλούμενοι εἰς τό μέγα δεῖπνον, καί διότι ἄλλοι μὲν οὐδόλως προσέρχονται,

ἄλλοι δέ κοινωνοῦσι κατά συνήθειαν δὲς ἢ τρίς καὶ τετράκις τοῦ ἔτους, ἕτεροι δέ μεταλαμβάνουσι μὲν συχνότερον, καὶ ἰδίως οἱ λειτουργοί, ὁσάκις τελοῦσι τὸ μυστήριον, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τούτων οὐδεμίαν συναίσθησιν ἔχουσι τοῦ θείου μυστηρίου, οὐδέ γινώσκουσι τί ποιοῦσιν· αὐτοὶ τρώγουσι τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου χωρὶς νά ἐργάζωνται τὸν θεῖον νόμον. Πᾶς δέ ὁ μὴ ἐργαζόμενος οὐκ ἔχει δικαίωμα νά τρώῃ. Διὸ καὶ ὁ θεῖος Παῦλος λέγει: “Ἀργός μὴ ἐσθιέτω”. “Ἴνα ἐπενεργήσῃ ἡ οὐράνιος αὕτη τροφή εἰς τὰς ψυχὰς τῶν κοινωνούντων, πρέπει οὗτοι νά λάβωσι πλήρη συνείδησιν τῆς δυνάμεως αὐτῆς, ἄλλως κρίμα ἑαυτοῖς λήψονται· πρέπει νά ἀγαπήσωσι τὸν λυτρωτὴν ἡμῶν Ἰησοῦν, τὸν ἀγαθὸν πλησίον, ὡς ἑαυτούς, πρέπει νά τρώγωσι καὶ νά πίνωσι τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, τοῦ πρωτοτόκου ἀδελφοῦ μετὰ φόβου, πίστεως, καὶ τελείας ἀγάπης, καὶ νά ἐργάζωνται τὸν νόμον αὐτοῦ, καὶ ἐν τούτῳ συνίσταται ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίον».

Ἐάν ὁ Ἰ. Μπιρόπουλος μετέδωκε τὴν ἐμπειρία του αὐτὴ ὡς κῆρυξ καὶ ὡς ἐπίσκοπος, ὁ Κ. Διαλσημᾶς μετέδωκε τὰ ἀντίστοιχα βιώματά του στὰ ἀξιόλογα σχολεῖα πού ἵδρυσεν ἐν τῇ ὁδῷ Ἀδριανοῦ, ἐν τῇ παραπλεύρῳ αἴθουσᾳ ὀμιλιῶν καὶ διὰ τοῦ περιοδικοῦ του. Ἡ Θ. Κοινωνία καὶ ἡ συχνότερη συμμετοχὴ σ' αὐτὴν ἦταν, μποροῦμε νά ποῦμε, ὁ τελευταῖος χρονικὰ στόχος του. Τὸ θέμα αὐτὸ ἦταν ἀρκετὰ παραμελημένο τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀπὸ ἄγνοια, ἀπὸ ἔλλειψη θεολογικῆς ἐμβαθύνσεως καὶ ἀπὸ ἐκκλησιαστικὴ ἀβελτηρία. Ὁ φωτεινὸς νοῦς τοῦ Κ.Δ. πού εἶχε καλὰ μαθητεύσει ὄχι μόνον τὸν Μακράκη, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἀξίους κληρικούς Ἱερόθεο καὶ Εὐσέβιο, ἀνακάλυψε τὸν κρυμμένο θησαυρὸ καὶ τὸν ἀγκάλιασε σάν κάτι πολὺ ζωτικόν. Τὸ 1905 ἀρχίζει νά γράφει σχετικὰ ἄρθρα, τὰ ὁποῖα ἐν συνεχείᾳ ἐξέδωκε σὲ δύο τεύχη

(Α' *Ἐπιτρέπεται ἡ συνεχῆς Κοινωνία*; Β' *Ἡ Θεία Λειτουργία καί ἡ συνεχῆς Κοινωνία*), στή ὁποία ἀναπτύσσει καί ἀποδεικνύει ὅτι ἡ συνεχῆς θεία Κοινωνία ὄχι μόνο ἐπιτρέπεται, ἀλλά ἀποτελεῖ «ὑποχρέωσιν ἐπιβεβλημένην» εἰς κάθε πιστό χριστιανό.

Στή μελέτη αὐτή περί συνεχοῦς Κοινωνίας ὁ Κ.Δ. προβαίνει σέ μιά διεξοδική ἐξέταση τοῦ θέματος. Ξεκινάει ἀπό τά ἰδρυτικά λόγια τοῦ Κυρίου: «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες...», «Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν...», «Ὁ τρώγων μου τήν σάρκα...» (Τό τελευταῖο εἶναι σέ χρόνο διαρκείας καί δέν σημαίνει ἅπαξ).

Κατόπιν ἔρχεται στήν ἀρχαία πράξη τῆς Ἐκκλησίας πού εἶναι ὁμόφωνη, καθὼς καί στό κείμενο τῶν ἀρχαίων λειτουργιῶν πού τονίζουν «καί παντί τῷ λαῷ» καί προσκαλοῦν ὅλους νά μεταλάβουν: «Μετά φόβου ...προσέλθετε» (Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι, σάν νά ἦταν καλός Θεολόγος, χρησιμοποεῖ καί τήν ἔκδοση τῶν ἀρχαίων λειτουργιῶν πού ἔγινε ἀπό τόν Brightman στήν Ὁξφόρδη τό 1896). Στή συνέχεια ἀναφέρει τούς σχετικούς Ἀποστολικούς Κανόνες Η' καί Θ', τίς Ἀποστολικές Διαταγές, τόν Κανόνα τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Συνόδου καί τῆς Στ' Οἰκουμενικῆς, τίς ἐρμηνεῖες τῶν μεγάλων Πατέρων Βασιλείου καί Χρυσοστόμου, Ἀμβροσίου καί Αὐγουστίνου κ.ἄ. Τέλος ἔρχεται στίς δύο μεγάλες νεοπατερικές μορφές Νικόδημο τόν Ἀγιορείτη καί Μακάριο Νοταρά, οἱ ὁποῖοι στό γνωστό βιβλίο «Περί συνεχοῦς θείας Μεταλήψεως» (1783 καί ἐξῆς) ἐπανεφέραν τό θέμα στήν ἐποχή τους, ἐτόνισαν ἀπερίφραστα τήν ἀναγκαιότητα τοῦ πράγματος καί πέτυχαν τελικά τήν πατριαρχική ἔγκριση.

Ἔτσι ὁ ἐπιμελής συγγραφεύς μέ πολλά δεδομένα, μέ πλούσιο ἱστορικό καί θεολογικό ὕλικό, μέ ἀξιόλογη θεολογική γνώση, μέ σαφήνεια καί πειστικότητα διεξάγει τήν ἔρευ-

νά του καί καταλήγει στό ἀδιάσειστο συμπέρασμα: ὅτι ἡ συχνή θεία Κοινωνία εἶναι νόμος καί καθεστῶς ἀνέκαθεν στήν Ἐκκλησία, ἀλλά συγχρόνως καθῆκον καί δικαίωμα κάθε πιστοῦ χριστιανοῦ. Ὅποιος δέν τηρεῖ αὐτόν τόν νόμο ἀμαρτάνει, ὅπως εἶπαν οἱ Πατέρες. Ἀλλά καί ὅποιος δέν προτοιμάζεται ἀνάλογα, ἀμαρτάνει. Ἡ πραγματεία αὐτή ὑπῆρξε ἕνας σταθμός στό θέμα τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, μέ ἄλλα λόγια στή συνέχιση τῆς ἀρχαίας πατερικῆς παραδόσεως γιά τό ζωντανεῖν τῆς Θείας Κοινωνίας στή ζωή τῶν πιστῶν. Ἐκτός ἀπό τόν καθηγητή Π. Τρεμπέλα καί τόν πρωτοπρεσβύτερο καί συγγραφέα Κωνσταντίνο Καλλίνικο, οἱ ὅποιοι τοποθετοῦν τή μελέτη αὐτή στήν πρέπουσα θέση της, εἶναι ἄξια προσοχῆς ἡ ἐκτίμηση πού τῆς ἀποδίδει καί ὁ λόγιος καί ἐνάρετος ἀρχιεπίσκοπος Ἀμερικῆς Μιχαήλ Κωνσταντινίδης.

Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι καί ἡ μελέτη αὐτή, ξεκινοῦσε ἀπό ἕνα βαθύ βιωματικό πόθο τοῦ συγγραφέως καί σκαπανέως. Δέν ἦταν δηλαδή μιά θεωρητική δεοντολογία, ἀλλά ἕνα αἶτημα τῆς χριστοκεντρικῆς ψυχῆς του. Ἀνατρέχουμε στίς προσευχές του πού παρεμβάλλει στήν ἐρμηνεία τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου: «Εὐδόκησον, Κύριε, νά προσερχώμεθα ἀξίως εἰς τήν κοινωνίαν του μυστικοῦ Δείπνου Σου, μέ τήν ὀρθόδοξον πίστιν ὅτι ὁ ἄρτος τῆς εὐλογίας εἶναι αὐτό τό τίμιον σῶμα Σου καί ὅτι ὁ οἶνος τῆς εὐχαριστίας εἶναι αὐτό τό τίμιον αἶμα Σου...». Μέ τέτοια βαθιά συναίσθηση προσερχόταν κι ὁ ἴδιος στήν τακτική μετάληψη.

Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι ἕνα ἀπό τά τελευταῖα γραπτά τοῦ φλογεροῦ ἐργάτη εἶναι ἀφιερωμένο στό θέμα αὐτό. Πρόκειται γιά ἕνα χειρόγραφο του, πού φέρει τόν τίτλο: «Μία ἐκατονταετηρίς» καί ἀναφέρεται στήν ἐγκύκλιο τοῦ ἔθνομάρτυρος Πατριάρχου Κων/πόλεως Γρηγορίου Ε΄ (Αὐγούστου

1819) καί τῆς περί αὐτόν Πατριαρχικῆς Συνόδου. Ἡ ἐγκύκλιος εἶχε ἀπευθυνθῆ πρὸς τοὺς Ἀγιορεῖτες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν διχασθῆ σὺν τῷ θέμα τῆς συχνῆς Θείας Κοινωνίας καί τῆς τελέσεως τῶν μνημοσύνων κατὰ Σάββατον ἢ Κυριακῆν. Ὁ Πατριάρχης καί ἡ σύνοδος ἦσαν σαφῶς ὑπὲρ τῆς συχνῆς Θείας Κοινωνίας καί αὐτὸ τὸ γεγονός, παρατηρεῖ ὁ Κ.Δ., πρέπει νὰ θυμηθοῦμε καί νὰ ὑπογραμμίσουμε. «Τὴν ἑκατονταετηρίδα ταύτην, σπουδαῖον ἐκκλησιαστικόν γεγονός, σημειοῦν ἐνδιαφέρουσαν ἐκκλησιαστικὴν κίνησιν ἐν τῇ κοιτίδι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, δέν πρέπει νὰ παρέλθῃ ἐν σιγῇ ὁ “Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ”, ἡ δὲ “Καινὴ Διδαχὴ” ἔχει ἐπιστημονικὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐξερευνήσῃ τὴν κίνησιν ταύτην, μὴ καταλαβοῦσαν ἔτι τὴν προσήκουσαν θέσιν ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἡμῶν ἐκκλησιαστικῇ ἰστορίᾳ». Ἦταν ἴσως τὸ τελευταῖο του κείμενο.

Ὁ τρίτος ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ὁμάδα τῆς «Ἀναπλάσεως» εἶναι ὁ ἀρχιμανδρίτης Εὐσέβιος Ματθόπουλος, ὑποτακτικὸς τοῦ Ἰγνατίου, συνεργάτης τοῦ Ἱεροθέου καί πιστὸς φίλος τοῦ Διαλυσμᾶ. Ἦσως εἶναι κι ὁ πιὸ γνωστὸς ἀπὸ τὴν ὁμάδα ἐκείνη καί διότι ἡ ζωὴ του ἐπεκτείνεται μέχρι τὸ 1929 καί διότι θεμελίωσε ἓνα ἱεραποστολικὸ ἔργο πού συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Γιά τὸ θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, γιά τὴ λειτουργικὴ ἀναβάθμισιν ὁ π. Εὐσέβιος δέν ἔκανε μεγάλες ἐξαγγελίες οὔτε «προγραμματικὲς δηλώσεις». Κυρίως τὸ ζοῦσε καί γι' αὐτὸ ποθοῦσε σ' ὅλην του τὴν ζωὴν ἓνα ξαναζωτανεμα τῆς θ. Λατρείας, ἓνα ξεπέραςμα τοῦ στεγνοῦ τυπικισμοῦ μέ ζωντανὴ βίωσιν τοῦ μεγάλου θησαυροῦ. Τὸ ἀντιμετώπιζε μέ πολὺ σοβαρότητα καί ἱερό δέος, ὄχι τόσο ἐξωτερικά, ὅσο ἐσωτερικά.

Ὅσοι τὸν γνώριζαν καί τὸν ἔζησαν, ἐνθυμοῦνται μέ πόσιν εὐλάβεια, κατάνυξιν καί ἀνάτασιν ζοῦσε τὴν φρικτὴν

Μυσταγωγία. Κάποιος πού εἶχε παρακολουθήσει τίς Λειτουργίες του, δέν ξεχνοῦσε πῶς ἐπρόφερε τήν κάθε λέξη τῆς ἁγίας Ἀναφορᾶς, χωρίς δυνατή φωνή, ἀλλά πολύ καθαρή καί εὐκρινή, ἰδίως τίς καταλήξεις κάθε περιόδου, π.χ. «μή εἰς κρῖμα ἤ εἰς κατάκριμα». Αὐτές οἱ λέξεις ἀντηχοῦν ἀκόμη στά αὐτιά μου, ἔλεγε πρό ἐτῶν ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος. Τέτοιες κατασκευαστικές λειτουργίες ἐθυμοῦντο μέχρι πρό ὀλίγων ἐτῶν ἀρκετοί ἐπιζῶντες, ἰδίως στήν Ἀθήνα, πού εἶχαν παρακολουθήσει λειτουργίες τοῦ Γέροντα στήν Κοίμηση Θεοτόκου τῆς Κολοκυνθοῦς, στό ἐκκλησάκι Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Ἰωάννου ἤ στό ἀντίστοιχο τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στό κτῆμα τοῦ ἀδελφοῦ του Χαράλαμπου στά Πατήσια.

Τή βαθιά αὐτή ἐμπειρία τήν εἶχε ζήσει ἀρχικά ὁ π. Εὐσέβιος στό μοναστήρι τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τήν ἐπιβεβαίωσε ἀρνητικά ὅταν εἶδε τό σιμωνιακό δράμα στήν Ἐκκλησία τῆς πρωτεύουσας καί τήν ἐβάθυνε ἀκόμη πιό πολύ στά χρόνια τῆς ἐξορίας του (λόγω τῶν ἀντισιμωνιακῶν ἀγώνων) μέσα στήν ἡσυχία τῆς μονῆς Παλαιοκαστρίτσας Κέρκυρας. Ἔτσι, ὅταν ἔγραψε τό κύριο ἔργο του: «Ὁ Προορισμός τοῦ ἀνθρώπου» (1913), ὅπου ἀποτύπωσε ὅλον τόν πνευματικό θησαυρό του, ἀφιέρωσε κι ἓνα μεγάλο κεφάλαιο, τό μεγαλύτερο καί τελευταῖο (50 σελίδες) στό μεγάλο θέμα «Ἡ θεία Εὐχαριστία».

Ὅπως στό κάθε θέμα πού πραγματευόταν ὁ π. Εὐσέβιος, ἔτσι καί στό μεῖζον αὐτό θέμα γράφει μέ πολλή σαφήνεια καί ἀκρίβεια, ἀναλυτικά καί διεξοδικά, μέ αὐστηρή συλλογιστικότητα καί συστηματικότητα, γιά νά δείξει τήν ἰδιαίτερη σπουδαιότητα καί μοναδικότητα τοῦ θεοσύστατου μυστηρίου. Τονίζει καί ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι «μυστήριον ὑψιστον», διότι ἐνώνει τόν ἄνθρωπο μετά Χριστοῦ. Τό συνέστησε καί τό παρέδωκε αὐτός ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἀφοῦ προανήγ-

γειλε τὴν σύστασιν καὶ παράδοσιν αὐτοῦ στὴν Καπερναοῦμ (Κατὰ Ἰωάννην στ').

Στὴ συνέχεια ἀναλύει πῶς ὁ Χριστὸς παρέδωσε τὴ Μ. Πέμπτη τὸ μυστήριον, γιατί εἶπε τὸ Αἷμα Του αἷμα τῆς Καινῆς Διαθήκης, γιατί εἶναι ἀνάμνησιν καὶ ἀναπαράστασιν τοῦ σταυρικοῦ θανάτου Του, θυσία ἐξιλαστήριος, θυσία δεήσεως καὶ ἰκεσίας, εὐχαριστίας καὶ δοξολογίας πρὸς τὸν ἐν Τριάδι Θεόν καὶ ἀκόμη διδασκαλία τῶν ὑψίστων ἀρετῶν τοῦ Χριστοῦ. Ἐπίσης τονίζει διὰ πολλῶν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς Κοινωνίας τοῦ Θεοῦ Σώματος καὶ Αἵματος καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν ἀνάγκη κατὰλληλης προετοιμασίας καὶ πνευματικῆς προπαρασκευῆς, καθὼς καὶ τίς ἀπορρέουσες ἐκ τῆς Θ. Κοινωνίας ὠφέλειες.

Ὅπως τονίστηκε ἀπὸ εἰδικούς, ὁ π. Εὐσέβιος δὲν ἔγραφε γιὰ νὰ γράφει, ἀλλὰ μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ οἰκοδομεῖ. Καὶ ἔγραφε, ἀφοῦ πρῶτα τὸ εἶχε δουλέψῃ μέσα του τὸ κάθε τι. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί «Ὁ Προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου» διαβάστηκε πολὺ καὶ ἐπέδρασε σημαντικὰ (19 ἐκδόσεις). Ἰδιαίτερα τὸ κεφάλαιον ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἡ κατακλείς τοῦ βιβλίου του, ἔδωσε νέα ὥθηση στὴν Εὐχαριστιακὴ ἀναζωπύρωσιν. Μετὰ τὰ βιβλία τῶν Κολλυβάδων ξαναζωντάνεψε τὸ μεγάλο θέμα. Καὶ τοῦτο διότι τὸ βιβλίον αὐτὸ καὶ τὸ κεφάλαιον αὐτὸ τὸ πῆραν ὡς ὀδηγὸ οἱ Ἀδελφότητες ποῦ προῆλθαν ἀπὸ τὸν Ε. Ματθόπουλον. Πρωτίστως ἡ ἀδελφότης «ΖΩΗ» ποῦ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιον, κατόπιν οἱ θυγατρικὲς γυναικεῖες ἀδελφότητες καὶ στὴ συνέχεια ἡ ἀδελφότης «Ὁ ΣΩΤΗΡ», ποῦ ἀκολούθησαν τὴν ἴδιαν γραμμὴν.

Παράλληλα τὰ παρεκκλήσια τῶν ἀδελφοτήτων προσπάθησαν νὰ τελοῦν τίς ἱερὲς ἀκολουθίας καὶ ἰδιαίτερα τὴ Θ. Λειτουργίαν ὅσο τὸ δυνατόν καλύτερα, μὲ ἀκρίβεια καὶ εὐλάβεια καὶ τάξιν. Ὁ ἀναγνώστης ἔπρεπε νὰ διαβάξῃ καθαρὰ καὶ κατ'

ἔννοιαν, ὁ ψάλτης νά ἀποφεύγει τόν στόμφο καί τοὺς λαρυγισμοὺς, ὁ νεωκόρος νά μὴ μετακινεῖται ἀσκόπως ἀπὸ τὴ θέση του καί προπάντων ὁ λειτουργὸς νά «λατρεύει εὐαρέστως τῷ Θεῷ μετὰ αἰδοῦς καί εὐλαβείας» (Ἐβραίουσ 12,28), οἱ δέ πιστοὶ νά μετέχουν κατὰ τό δυνατόν στήν Θ. Μετάληψη.

Στήν ὅλη αὐτὴ προσπάθεια ἔδωσε νέα πνοή ὁ ἄξιος διάδοχος τοῦ π. Εὐσεβίου ἀρχιμανδρίτης Σεραφεῖμ Παπακώστας. Ἐκτός ἀπὸ τό ἐγκόλπιο μέ τίς τρεῖς λειτουργίες πού ἀριθμεῖ 13 ἐκδόσεις, σημειώνουμε καί τὴν τελευταία σειρά ὀμιλιῶν του στή Μητρόπολη Ἀθηνῶν, ἐρμηνευτικῶν τῆς θ. Λειτουργίας. Ἦταν τό κύκνειο ἄσμα του. Μέ ὅλα αὐτά, τόν εὐχαριστιακὸ σπόρο τόν ἔσπειρε σέ εὐρύτερες λαϊκὲς μάζες.

Ἦτσι ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναβάθμιση τῆς Λατρείας ἐπεκτάθηκε κάπως καί σέ ἐνοριακοὺς ναοὺς, ὅπου ὑπῆρχαν ἱερεῖς μέ ἀνανεωτικὴ διάθεση. Ἦνα τέτοιο παράδειγμα εἶναι ὁ ναὸς Χρυσοσπλαιωτίσης (ὁδὸς Αἰόλου Ἀθηνῶν), ὅπου ἱερουργοῦσε ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἰγνάτιος Κολιόπουλος, μέλος τῆς «ΖΩΗΣ». Μέ κατάλληλη ἀγωγή συντονίστηκαν ὅλοι οἱ παράγοντες τοῦ ναοῦ (ἱερεῖς, ψάλτες καί λοιπὸ προσωπικό), ὥστε ὅλες οἱ ἀκολουθίες νά γίνονται μέ τάξη, εὐλάβεια, συναίσθηση. Ἰεουργία, ψαλμωδία καί κήρυγμα βοήθησαν, ὥστε ὁ πιστὸς νά μετέχῃ οὐσιαστικά στὰ τελούμενα (βλέπε ἄρθρο «Ἦνα λειτουργικὸ-ἐνοριακὸ πείραμα», περιοδ. Ἀνάπλασις, Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1988)².

Στὰ πλαίσια τῶν λειτουργικῶν προσπαθειῶν τῆς Ἀδελφότητος «Ζωῆς» ἔγιναν καί τὰ ἐξῆς πού ἀφοροῦν τὴν καλύτερη λειτουργικὴ ἀγωγή:

α) Συνέδριον Θεολόγων στή σειρά τῶν συνεδρίων «Ἔφεσος» (1963) μέ θέμα «Ἦ θεία Λατρεία».

Μετὰ τόν χαιρετισμὸ καί τὴν εὐλογία τοῦ τότε Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Β΄ ἔγιναν εἰσηγήσεις ἀπὸ τόν καθη-

γητή Ἰ. Φουντούλη, τόν Σεβασμιώτατο Αἰμιλιανό Τιμιάδη καί ἄλλους.

Στά πορίσματα τοῦ συνεδρίου καί στό σχετικό υπόμνημα πού ἀπεστάλη πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο τονίστηκε ἡ ἀνάγκη οὐσιαστικῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς καί λειτουργικῆς διαφωτίσεως τοῦ πληρώματος καί ἰδίως τῶν νέων.

β) Παρόμοια σημεῖα περιλαμβάνει καί υπόμνημα πού δόθηκε στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ ἀπὸ τὴν Χριστιανικὴ Ἐνωσις Ἐπιστημόνων. Ἴδιαίτερα ὑπογραμμίζεται ἡ σημασία τῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν στὴν Θεία Λατρεία, ἡ σχετικὴ κατῆχση τῶν παιδιῶν, ἀλλὰ καί ἡ ἀξιοποίηση τῶν λειτουργικῶν θησαυρῶν ἀπὸ τὴν Οἰκογένεια.

γ) Τό 1968 ἰδρύθηκε στὴν Τήνο τό Ἀνώτερο Ἱερατικό Φροντιστήριο. Οἱ καθηγηταί του, ἀπὸ τὴν διδακτικὴ ἐμπειρία τους, συνέταξαν υπόμνημα πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο, στό ὁποῖο παρακαλοῦν νά προσεχθῆ ἰδιαίτερα ἡ Λατρεία, ὥστε νά τελῆται μέ ἀκρίβεια, μέ ἀπλότητα, μέ σεβασμό, χωρίς ἀπερίσκεπτες προσθήκες, χωρίς ἐπίδειξη καί λαρυγγισμούς. Ἴδιαίτερα τονίζουν τὴν ἀνάγκη γιὰ κριτικὴ ἀναθεώρηση τῶν λειτουργικῶν κειμένων, γιὰ τόν τονισμό τῆς κεντρικῆς θέσεως τῆς Θείας Εὐχαριστίας, γιὰ συμμετοχὴ τοῦ Λαοῦ, γιὰ καθαρὴ καί εὐκρινὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τῆς Λειτουργίας καί γιὰ σχετικὴ διαφώτιση.

Ἐκτός ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ πράξη οἱ ἀδελφότητες προσπαθοῦσαν καί μέ τόν γραπτό λόγο νά διαφωτίσουν τόν λαό γιὰ τό νόημα τῆς λατρείας καί νά δώσουν μιὰ λειτουργικὴ ἀγωγή. Τόσο τὰ περιοδικά τους, ὅσο καί τὰ σχετικὰ βιβλία καί φυλλάδια ἀσχολήθηκαν καί ἀσχολοῦνται μέ τὰ σχετικὰ θέματα. Ἐκδόθηκαν ἀλλεπάλληλα ἐγκόλπια μέ κείμενο καί ἐρμηνεία τῶν λειτουργιῶν, τῆς Μ. Ἑβδομάδος, τοῦ Παρακλητικοῦ Κανόνος, τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου κ.λπ. Κυκλοφόρη-

σαν ειδικά βιβλία γιά τά Μυστήρια καί γιά τή θ. Εὐχαριστία, καθώς κι ἕνα συμπόσιο «Ἡ Λειτουργία μας» μέ διορθόδοξη συμμετοχή (Σμέμαν, Κλεμάν).

Ἀλλά καί γιά τήν ἐκκλησιαστική μουσική ὑπῆρξε ἐκδοτική βοήθεια. Ὁ ἀείμνηστος Δ. Παναγιωτόπουλος, ἐκτός ἀπό τό βιβλίό του «Θεωρία καί Πρᾶξις τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς», ἐπιμελήθηκε μία σειρά ἑννέα τόμων μέ ὄλο τό φάσμα τῆς ἱερᾶς ὑμνωδίας (Ἀναστασιματάριον καί ὀκτώ τόμοι Μουσικός Πανδέκτης). Ἔτσι δόθηκε στους ἱεροψάλτες μία εὐσύνοπτη μικρή βιβλιοθήκη μέ τά καλύτερα μαθήματα καί μέ ἀποφυγή ἀκροτήτων.

Ἐχωριστή θέση σέ ὄλο αὐτό τό λειτουργικό ἔργο κατέχει ἡ μορφή κι ἡ ἐργασία τοῦ Π. Τρεμπέλα, ὁ ὁποῖος μέ ἰδιαίτερο ζῆλο ἐργάστηκε καί στόν τομέα αὐτό, ὅπως καί στους ἄλλους κλάδους τῆς θεολογίας. Τό 1935 μέ ἀνάθεση τῆς Πατριαρχικῆς Ἐπιτροπῆς ἐξέδωσε τό ἔργο του «Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατά τούς ἐν Ἀθήναις κώδικας», ὅπου βάσει τῆς χειρογράφου παραδόσεως κάνει ἀξιόλογες παρατηρήσεις στό κείμενο τῶν τριῶν λειτουργιῶν. Ἀντίστοιχο κριτικό ἔργο του εἶναι στή συνέχεια τό «Μικρόν Εὐχολόγιον» (δύο τόμοι 1950-1955), ὅπου δίνει τό κείμενο τεσσάρων μυστηρίων καί τεσσάρων ἀκολουθιῶν. Ἐκτός ἀπό τά καθαρῶς ἐπιστημονικά αὐτά ἔργα του σημειώνουμε καί τρεῖς πραγματεῖες τοῦ ἀναφέρονται σέ θέματα λειτουργικῆς δεοντολογίας: «Ἡ Ρωμαϊκή λειτουργική κίνησις καί ἡ πρᾶξις τῆς Ἀνατολῆς», 1949. «Οἱ λαϊκοί ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, Τό Βασίλειον Ἱεράτευμα», 1957. «Ἡ ἀκρόασις τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς ἀπό τόν λαόν» (γαλλιστί), 1955³. Πρακτικό καταστάλαγμα τῶν μελετῶν τοῦ Τρεμπέλα εἶναι τό οἰκοδομτικό βιβλίό του: «Ἀπό τήν Ὁρθόδοξον Λατρείαν μας», ὅπου σχολιάζει καί ἀναπτύσσει ζωντανά τά κύρια σημεῖα τῆς Λειτουργίας.

Παρόμοια προσπάθεια γιά λειτουργική ἀναβάθμιση καί ἀναζωπύρωση ἔκανε καί ἐξακολουθεῖ νά κάνει καί ἡ ἱεραποστολική ἀδελφότης «Ὁ Σταυρός» μέ τήν πνοή καί τήν καθοδήγηση τοῦ μητροπολίτου Αὐγουστίνου Καντιώτη. Ἐκτός ἀπό τά σχετικά κηρύγματα καί δημοσιεύματα ἄς ἀναφέρουμε ἐδῶ τό ἀξιόλογο ἱερατικό συνέδριο γιά τήν θεία Εὐχαριστία πού ἔγινε στή Φλώρινα τό 1985. Οἱ ἑννέα ἐμπεριστατωμένες εἰσηγήσεις του δημοσιεύτηκαν τόν ἄλλο χρόνο σέ βιβλίό μέ τόν τίτλο «Ὁ οὐράνιος Ἄρτος».

Κάπως παράλληλα ἐργάστηκαν καί οἱ «Ὁρθόδοξες Χριστιανικές Ἐνώσεις» τοῦ π. Ἀγγέλου Νησιώτη γιά τήν συχνή καί ἐνσυνείδητη θεία Κοινωνία, ὅπως βλέπουμε στό ἀπολογιστικό ἔργο του «Ἀγών ἀνακαινίσεως», 1971 (σελ. 42, 43, 74).

Μέ τό ἴδιο θέμα ἀσχολήθηκε καί ὁ Ἀρχιμ. Τιμόθεος Ἀναστασίου, πρωθιερεύς τῶν Ἀνακτόρων καί ἀργότερα μητροπολίτης, στό βιβλίό του: «Ἡ θεία Κοινωνία», 1907. Παρομοίως ὁ πρωτοπρεσβύτερος Κων. Καλλίνικος στό βιβλίό του «Ὁ χριστιανικός ναός καί τά τελούμενα ἐν αὐτῷ» 3η ἔκδοσις, 1969, σελ. 363.

Ἕνας ἄλλος κλάδος στήν προσπάθεια αὐτή ἦταν ὁ ἀρχιμανδρίτης Γερβάσιος Παρασκευόπουλος στήν Πάτρα († 1964). Γαλουχήθηκε στό πνευματικό περιβάλλον τοῦ φωτισμένου ἱεράρχη Ἱεροθέου Μητρόπουλου μαζί μέ τοὺς εὐλαβεῖς καί φλογερούς κληρικούς Εὐσέβιο Ματθόπουλο, Ἡλία Βλαχόπουλο, Γαβριήλ Φραγκούλη κ.ἄ. Μέ τά παραδείγματα αὐτά καί μέ τήν βαθιά ἐσωτερική του ζωὴ αἰσθάνθηκε καί ἐβίωσε σέ ὅλο τό βάθος τῆς τῆς θείαν λειτουργία.

Αὐτή ἦταν ἡ μυσταγωγία του, ὁ συνεχὴς ἀναβαπτισμὸς του. Ὅταν λειτουργοῦσε, δέν πατοῦσε στή γῆ. Συγκλονιζόταν. Φτερούγιζε στήν σφαῖρα τοῦ μυστηρίου. Οἱ λειτουργίες του ἔχουν μείνει ἀλυσμόνιες. «Τόσον ἐγώ, ὅσον καί οἱ λοι-

ποιῖ ἱερεῖς τῆς πόλεως –γράφει ἕνας ἱερεὺς τῶν Πατρῶν– καταλαμβάνομεθα ἀπὸ δέος. Ἦταν ἀπίστευτη ἡ ἔντασις, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ ἱερεὺς αὐτὸς τοῦ Ὑψίστου προσπύχεται ἀπὸ τὸ “εὐλογητός” τοῦ Μεσονυκτικοῦ μέχρι τὸ ἀκροτελεύτιον “Ἀμήν” τῆς θείας Εὐχαριστίας... “Ὅταν ἔφθανε πρὸ τῆς Ἁγίας Τραπέζης τὸ σῶμα του, γινόταν λαμπάδα καιομένη».

Εἶναι εὐτύχημα ὅτι ὁ π. Γερβάσιος, ὁ ὁποῖος δὲν ἔγραψε πολλά, μᾶς ἔχει ἀφήσει ἕνα βιβλίο, σὺν ὁποῖο ἔχει ἀποθησαυρίσει τίς ἱερώτατες λειτουργικὲς ἐμπειρίες του, ἀλλὰ καὶ τὸν πόνο του γιὰ τὴν φρικτὴ μυσταγωγία. Σ’ αὐτὴν τὴν «Ἑρμηνευτικὴ ἐπιστάσις ἐπὶ τῆς θείας λειτουργίας» (Πάτριαι 1958) περιέχονταν πολὺτιμες καὶ κριτικώτατες παρατηρήσεις, πολὺ ἀξιοπρόσεκτες. Ἐδῶ ἄς ἀρκεστοῦμε σὲ μιὰ ἐπιγραμματικὴ φράση: «Αἱ ἑκατὸν ἐννέα λέξεις ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀποτελεῖται τὸ τμήμα τῆς ἐπικλήσεως καὶ τοῦ καθαγιασμοῦ, αἱ λέξεις αἱ προκαλέσασαι τὰ δάκρυα εἰς αὐτοκράτορας καὶ δούλους, εἰς πατριάρχας καὶ εἰς ἀπλοὺς μοναχοὺς· αἱ λέξεις αὐταί... ἀσφαλῶς ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ ἐπιτελοῦν θαύματα εἰς τὰς ψυχάς» (σελ. 215).

Πρὶν κλείσουμε καὶ τὸ κεφάλαιο αὐτό, ἄς σημειώσουμε ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια πρὸ τοῦ πολέμου (1940), ἐπὶ Ἀρχιεπισκόπου Παπαδοπούλου, ἐγίνετο κατὰ καιροὺς ἕνας ἀξιόλογος διάλογος μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ ἀξιόλογου ἱεράρχη καὶ τῶν δύο στυλοβατῶν τῆς «ΖΩΗΣ», τοῦ προΐσταμένου π. Σεραφεῖμ καὶ τοῦ καθηγητοῦ Τρεμπέλα. Ὁ διάλογος αὐτὸς ἀφοροῦσε θέματα ἐκκλησιαστικά, ποιμαντικά καὶ λειτουργικά. Δὲν ἔχουμε λεπτομέρειες ἐπ’ αὐτοῦ, ἀλλὰ εἶναι γεγονός ὅτι ἐγίνετο μιὰ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ γιὰ τίς δύο πλευρὲς, καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας καὶ τῶν ἱεραποστολικῶν προσπαθειῶν. Ἦτσι ὅσα ἐπεδίωκαν οἱ ἀδελφότητες, δὲν ἦσαν πάντοτε... ὀργανωσιακά⁴.

Καί δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά συγκρίνουμε τήν «ὀμάδα αὐτή ἐργασίας» μέ τίς ἀντίστοιχες πού εἶδαμε προηγουμένως, τῶν Κολλυβάδων (τά τέλη τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος) καί τοῦ Ἱεροθέου, Εὐσεβίου καί Διαλψμᾶ (τέλη τοῦ ΙΘ΄ Αἰῶνος).

Ὅλοι αὐτοί, μέσα σέ ἀτμόσφαιρα μελέτης, προσευχῆς καί περιουλλογῆς, ἐμβάθυναν στό νόημα τῆς θείας Λατρείας καί πάσχισαν νά δείξουν τήν ἀνεκτίμητη ἀξία της. Γι' αὐτό ἰδιαιτέρα ἐτόνισαν τήν ἀνάγκη γιά τήν ὀρθή τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν, τήν κατ' ἔννοιαν ἀνάγνωση καί ψαλμωδία, τό χριστοκεντρικό καί οὐσιαστικό κήρυγμα καί τέλος τήν συχνή προσέλευση στό μυστήριο τῆς θ. Εὐχαριστίας. Αὐτοί εἶναι καί οἱ στόχοι κάθε λειτουργικῆς ἀναζωπυρώσεως⁵.

Παραπομπές

1. Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι λίγα χρόνια προηγουμένως ἕνας ἄλλος ἀξιόλογος σοφός δάσκαλος, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ἔγραψε περισπούδαστον λόγον περὶ τῆς Θείας Μεταλήψεως, ὅπου τονίζει ἐπιμόνως τὴν ἀναγκαιότητα τῆς προσελεύσεως στό Μυστήριον (Λόγοι εἰς τὴν Ἁγίαν καὶ Μεγάλην Τεσσαρακοστὴν, Λειψία 1766, Λόγος εἰς τὴν Ε΄ Κυριακὴν τῶν Νηστειῶν).

2. Ὁ γνωστός λόγιος μοναχὸς Θεόκλητος Διονυσιάτης πού μᾶς ἐπέσκέφθη πρὸ 3 ἐτῶν, μᾶς εἶπε χαρακτηριστικά: «ὁ Ματθόπουλος προηγήθη ἡμῶν εἰς τὴν Νικοδημικὴν γραμμὴν. Ὁ Γέροντας μας ὁ π. Γαβριὴλ ἠκολούθησε κατόπιν». Σημειώνουμε ὅτι στό Ἅγιο Ὅρος ὑπῆρχαν ὄχι ἀπλῶς δισταγμοί, ἀλλὰ καὶ σοβαρὲς ἀντιρρήσεις καὶ ἐπιθέσεις γιὰ τὸ θέμα αὐτό, ἰδίως ἀπὸ ζηλωτάς. Περί αὐτοῦ βλέπε τὰ δύο σχετικὰ Βιβλία: Θεοδοσίου μοναχοῦ ἀγιοπαυλίτου, *Ὁ ἀγνοημένος θησαυρὸς*, β΄ ἔκδοσις, Θεσ/νίκη 1970. Θεοδωρήτου μοναχοῦ Ἀγιορείτου, *Ἡ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει*, Ἁγ. Ὅρος, Ἀθῆναι 1972.

3. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀκροάσεως τῶν εὐχῶν ὑπέβαλε καὶ ὑπόμνημα στὴν Ἱερά Σύνοδο ἐπὶ ἀρχιεπισκόπου Δαμασκνοῦ.

4. Σημειώνουμε ἀκόμη ὅτι καὶ ὁ γνωστός ἐπιφανὴς θεολόγος π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ στό βιβλίον του «Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας» (1973, σελ. 166) τονίζει ὅτι καὶ ἡ Ἀδελφότης «Ζωή» «εἶχε σάν κύριο χαρακτηριστικὸ μιὰ ἐπαρκὴ καὶ πιό τονισμένη διδασκαλία γύρω ἀπὸ τὴν Εὐχαριστία καὶ τὴν Ἐκκλησία».

5. Δέν θὰ παραλείψουμε νὰ ἀναφέρουμε ὅτι καὶ ὁ ἅγιος Νεκτάριος Πενταπόλεως συνιστοῦσε τὴν συχνὴ θεία κοινωνία. Θρεμμένος πνευματικὰ ἀπὸ τὸν ἅγιον γέροντα τῆς Χίου Παχώμιο († 1905), ἴσως καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἀρσένιο τῆς Πάρου († 1877), ἐτόνιζε τὴν μεγάλην ἀξία τοῦ εὐχαριστιακοῦ μυστηρίου, ὅπως π.χ. στὴν ἐπιστολὴ του ἀρ. 8 πρὸς τὴν μοναχὴ τῆς Αἰγίνης: «ὁ πόθος τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως εἶναι δίκαιος, τελοῦμένων τῶν θείων Λειτουργιῶν· διὸ καὶ φέρει χαρὰν καὶ εὐφροσύνην» (15.12.1904).

Στὴν ἐργασία αὐτὴ χρησιμοποιήσαμε στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἐξῆς προηγούμενες ἐργασίες μας, ὅπου δίνουμε καὶ συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία.

Ἀναγεννητικὸ κίνημα, παραφυάδες τῶν Κολλυβάδων, β' ἔκδοσι, Ἀθῆναι 1987.

Ἅγιες μορφές τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1977.

Ἡ Ἐκκλησία ἐν πορείᾳ (δοκίμια), Ἀθῆναι 1970.

Ἱερόθεος Μητρόπουλος, ὁ φωτισμένος ἱεράρχης, Ἀθῆναι 1993.

Σκαπανεῖς τοῦ Εὐαγγελίου (Κ. Διαλυσμᾶς, Ε. Ματθόπουλος, Σ. Παπακώστας), Ἀθῆναι 1994.

Παναγιώτη Ί. Σκαλτοῦ
Ἐπίκουρου Καθηγητῆ Α.Π.Θ.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΔΥΣΗΣ
ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

Α΄

**Τό πνεῦμα τῆς Θείας Λατρείας στήν ἀρχαϊκή
Ἐκκλησία**

Στή ζωή τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας ἡ Θεία λατρεία ἀποτελοῦσε τήν καρδιά τῆς νέας ἐν Χριστῷ ἐμπειρίας καί πνευματικότητας. Ἦταν ἡ ἔκφραση καί ἀποκάλυψη τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας: 1) ὡς σώματος Χριστοῦ, 2) ὡς σύναξης τῶν πιστῶν ἐπί τό αὐτό «ἐν τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου»¹ καί 3) ὡς ἐμπειρίας τῶν ἐσχάτων μέσα στήν ἱστορία². Τό λειτουργικό γεγονός δέν ἐξαντλεῖτο στά ὅρια μιᾶς «τελειτῆς», ἀλλά, ὅπως εὐστοχα σημειώνει ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, ἀποτελοῦσε ἐπίσημη προκήρυξη τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας³.

Ἡ σχέση λατρείας καί Ἐκκλησίας ἀποκαλύπτεται στό γεγονός τῆς ἀλληλοπεριχώρησης τοῦ κανόνα τῆς πίστεως μέ τόν κανόνα τῆς προσευχῆς (εὐσέβεια-λατρεία) καί ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν ἴδια τήν πράξη καί τά κείμενα τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας.

α) Σ' αὐτή τήν Καινή Διαθήκη ἡ Ἐκκλησία χαρακτηρίζεται ὡς σῶμα Χριστοῦ⁴, «τό πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου»⁵. Ἡ ἀλήθεια αὐτή θεμελιώνεται στό γεγονός τῆς Ἐνσαρκώσεως⁶ καί ἐκφράζει τήν ἐνότητα τῶν πιστῶν τόσο μέ τόν ἴδιο τόν Κύριο, ὅσο καί μεταξύ των⁷. «Μέγα καί τίμιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ»⁸ ἡ Ἐκκλησία, ἐφόσον εἶναι ἀδιάσπαστα ἐνωμένη μέ τό Χριστό καί περιλαμβάνεται ὅλη στό Χριστό⁹. Τά σώματα δέ τῶν ζωντανῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας «μέλη Χριστοῦ ἐσιν»¹⁰, ἀλλά καί «ἀλλήλων μέλη»¹¹.

Αὐτή τή δυνατή σχέση ἐνότητας ὁ ἀπόστολος Παῦλος τήν τονίζει μέ τή λέξη «πλήρωμα»¹². Ὅπως τό ἀνθρώπινο σῶμα εἶναι τέλειο, «πληροῦται», ὅταν ἔχει ὅλα τὰ μέλη του, ἔτσι καί τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ «διά πάντων οὖν πληροῦται... Τότε πληροῦται ἡ κεφαλή, τότε τέλειον σῶμα γίνεται, ὅταν ὁμοῦ πάντες ὦμεν συνημμένοι καί συγκεκολλημένοι»¹³. Μέ ἄλλα λόγια, σημειώνει ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, «ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ ἐπέκταση καί τό "πλήρωμα" τῆς Ἐνσαρκώσεως, ἢ μᾶλλον τῆς ἐνσάρκου ζωῆς τοῦ Υἱοῦ, μετά "πάντων τῶν ὑπέρ ἡμῶν γεγεννημένων, τοῦ Σταυροῦ, τοῦ τάφου, τῆς τριημέρου Ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανοῦς ἀναβάσεως, τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρας" (Λειτουργία Χρυσοστόμου, εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς). Ἡ ἐνσάρκωση λοιπόν συνεχίζεται καί συντελεῖται μέσα στήν Ἐκκλησία. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι, κατά κάποιον τρόπο, αὐτός ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, στήν πληρότητά του, ἡ ὁποία περικλείει τὰ πάντα»¹⁴.

Δέν εἶναι μάλιστα καθόλου τυχαῖο ὅτι ὁ χαρακτηρισμός τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος Χριστοῦ προέρχεται ἀπό τή λατρευτική ζωή καί κυρίως ἀπό τήν εὐχαριστιακή ἐμπειρία¹⁵. Μέ τό βάπτισμα π.χ. ἡ Ἐκκλησία αὐξάνει¹⁶, ἀφοῦ ἀποκτᾷ νέα μέλη¹⁷. Μέ τό βάπτισμα ἐπίσης, πού εἶναι «ὁμοίωμα τοῦ σταυροῦ, τοῦ θανάτου, τῆς ταφῆς, τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσε-

ως»¹⁸, γινόμαστε ἓνα σῶμα, καθόσον «*ἐν ἐνί Πνεύματι ἡμεῖς πάντες εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν*»¹⁹. Πρωτίστως ὁμως ἡ ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος βρίσκει τήν πλήρη ἔκφρασή της στή θεία Εὐχαριστία. Ἐκκλησία καί θεία Εὐχαριστία ταυτίζονται²⁰. Οἱ λόγοι τοῦ ἀποστόλου Παύλου, «*ὅτι εἷς ἄρτος, ἓν σῶμα οἱ πολλοί ἐσμεν· οἱ γάρ πάντες ἐκ τοῦ ἐνός ἄρτου μετέχομεν*»²¹ καί «*συνερχομένων ὑμῶν ἐν Ἐκκλησίᾳ...*»²², αὐτό ἀκριβῶς δηλώνουν, τή φανέρωση δηλαδή τῆς Ἐκκλησίας στή θεία Εὐχαριστία, ἐκεῖ πού πραγματοποιεῖται ἡ σύναξη τοῦ σώματος²³.

Ἐπίσης τό «*προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καί τῇ κοινωνίᾳ καί τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου*»²⁴ καί τό «*προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδόν ἐν τῷ ἱερῷ κλῶντες τε καί ὄϊκον ἄρτον*»²⁵ δείχνουν ὅτι στή λειτουργική σύναξη φανερώνεται τό ἐκκλησιαστικό σῶμα ὡς «*ἐν τόπῳ καί χρόνῳ κοινωνία*»²⁶. Οἱ πιστοί δηλαδή προσέρχονται στόν τόπο τῆς λατρείας, εἰς «*τήν ἐπισυναγωγὴν ἑαυτῶν*»²⁷, μέ τή συνείδηση ὅτι εἶναι «*ἔθνος ἅγιον, βασιλείον ἱεράτευμα, γένος ἐκλεκτόν*»²⁸, ὅτι εἶναι «*σῶμα Χριστοῦ καί μέλη ἐκ μέρους*»²⁹.

Γιά νά εἶναι κανεῖς μέλος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Ἐκκλησίας χρειάζεται νά μετέχει στή θεία Εὐχαριστία. «*Οὕτως οὖν ἡμεῖς πρός τόν Χριστόν γινόμεθα μία σὰρξ διά μετουσίας*»³⁰. «*Μετέχοντες γάρ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καί ἡμεῖς ἐκεῖνο γινόμεθα*»³¹. «*Τί ἐστίν ὁ ἄρτος;*», ρωτᾷ ὁ ἱερός Χρυσόστομος, γιά νά ἀπαντήσει ὁ ἴδιος: «*Σῶμα Χριστοῦ· οὐχί σώματα πολλά, ἀλλά σῶμα ἓν*»³². Συνεπῶς, στή θεία Εὐχαριστία μέ τήν κοινωνία τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐκδηλώνεται ἡ ἴδια ἡ φύση τῆς Ἐκκλησίας³³.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀπό τούς Πατέρες χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «*σύσσωμοι Χριστοῦ*», προκειμένου νά ἐκφρασθεῖ ἐντονότερα ἡ διά τῆς μετοχῆς στήν Εὐχαριστία ἔνωση

τῶν πιστῶν μέ τό Χριστό. Πρῶτα ὁ ἴδιος ἔγινε σύσσωμος μέ μᾶς³⁴ καί μετά μᾶς ἔκαμε καί κοινωνούς καί συσώμους Του³⁵. «*Ἐν ἐγενόμεθα ἡμεῖς καί αὐτός· εἶπερ αὐτός μέν κεφαλῆ, σῶμα δέ ἡμεῖς, συγκληρονόμοι καί σύσσωμοι*»³⁶.

β) Πολύ ἐνδιαφέρον εἶναι ἐπίσης καί τό γεγονός ὅτι τουλάχιστον μέχρι τόν 3ο μ.Χ. αἰώνα ὁ ὅρος Ἐκκλησία δέν σημαίνει τό ναό, ὡς πῶρο συνάξεως, ἀλλά ταυτίζεται μέ τήν ἴδια τή σύναξη, τήν τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας καί ὅσους συμμετέχουν σ' αὐτήν³⁷. Οἱ φράσεις «*Ἐκκλησία πρωτοτόκων, ἐν οὐρανοῖς ἀπογεγραμμένων...*»³⁸, «*ἐπί τό αὐτό συνέρχεσθε*»³⁹, «*τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ*»⁴⁰, ὅταν «*συνέλθῃ ἡ Ἐκκλησία ὅλη ἐπί τό αὐτό... Κυριακόν Δειπνον φαγεῖν*»⁴¹, ταυτίζονται⁴². Δηλώνουν ὅτι στή μία εὐχαριστιακή σύναξη ἐμφανίζεται ἡ Ἐκκλησία ὡς τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ καί στόν ἕναν ἄριστο ἐκδηλώνεται ἡ πολύ στενή ἐνότητα τῆς διασκορπισμένης σ' ὅλη τή γῆ Ἐκκλησίας⁴³.

Σ' αὐτή τήν ἐνότητα πού βιοῦται στήν εὐχαριστιακή σύναξη ἀναφέρεται καί ὁ Κλήμης Ρώμης⁴⁴, ἀλλά καί ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας ὅταν συνιστᾷ σιούς πιστούς νά συνέρχονται «*συχνότερον εἰς εὐχαριστίαν Θεοῦ καί δόξαν*»⁴⁵. Ἀπό τόν 3ο μάλιστα μ.Χ. αἰώνα ἡ ἐνότητα τῶν πιστῶν κατά τήν τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας δηλώνεται καθαρά μέ τόν ὅρο «*σύναξη*», «*συνάξεις*»⁴⁶. Γενικά κατά τούς πρώτους αἰῶνες ὑπάρχει μία ἐμμονή στή «*μία*» σύναξη, στή «*μία*» εὐχαριστία· ἐκεῖ ὅπου ὅλοι οἱ πιστοί αισθάνονται ὅτι εἶναι «*εἷς νοῦς, μία ἐλπίς ἐν ἀγάπῃ, ἐν πίστει τῇ ἀμώμῳ, τῇ εἰς Χριστόν Ἰησοῦν*»⁴⁷. Ὁ ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, λίγο ἀργότερα, ἀναφερόμενος στή θεία Εὐχαριστία, τήν ὀρίζει ὡς τό κατ' ἐξοχήν «*μυστήριον συνάξεως, εἶπουν κοινωνίας*»⁴⁸.

Στίς πηγές τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας διαφαίνεται ἀκόμη καί τό γεγονός τῆς συνιερουργίας κλήρου καί λαοῦ⁴⁹ κατά τήν

τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας. Στὴν περιγραφή π.χ. τῆς θείας Λειτουργίας πού κάνει ὁ ἅγιος Ἰουστίνος (β' αἰ.) τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονο. Πιὸ συγκεκριμένα μετὰ τὰ ἀναγνώσματα διαβάζονται «τά ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων», καὶ ὁ προεσιὼς τῆς συνάξεως «διὰ λόγου τὴν νοουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. Ἐπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν». Προσφέρονται κατόπιν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τὰ δῶρα τῆς εὐχαριστίας «καὶ ὁ προεσιὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει, καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τό Ἄμην, καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστω γίνεται»⁵⁰.

Στὸ Εὐχολόγιο τοῦ Σεραπίωνος (μέσα Δ' μ.Χ. αἰ.) φαίνεται ἐπίσης ὅτι ὁ λαὸς συνιερουργεῖ μὲ τὸν κλῆρο. Αὐτὸ μαρτυρεῖ τὸ αἶτημα: «Δέξαι δέ καὶ τὴν Εὐχαριστίαν τοῦ λαοῦ καὶ εὐλόγησον τοὺς προσενεγκόντας τὰ πρόσφορα καὶ τὰς εὐχαριστίας»⁵¹. Ἡ συνιερουργία κλήρου καὶ λαοῦ τονίζεται ἀκόμη περισσότερο σ' ἓνα σπουδαῖο κείμενο τῆς Ἀντιοχειανῆς παραδόσεως, τὶς Ἀποστολικές Διαταγές (τέλος Δ' μ.Χ. αἰ.) πού διασώζουν τὴν μέχρι τὴν ἐποχὴ τους λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.

Στὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Ἐπίσκοπος χαρακτηρίζεται ὡς κυβερνήτης τοῦ σκάφους τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ διάκονοι ὡς οἱ ναῦτες πού φροντίζουν νά κάθονται οἱ ἐπιβάτες, δηλαδή οἱ λαϊκοί, στίς θέσεις των «μετὰ πάσης εὐταξίας καὶ ἡσυχίας». «Κεῖσθω δέ μέσος ὁ τοῦ Ἐπισκόπου θρόνος, παρ' ἐκάτερα δέ αὐτοῦ καθεζέσθω τὸ πρεσβυτέριον, καὶ οἱ διάκονοι παριστάσθωσαν εὐσταλεῖς τῆς πλείονος ἐσθῆτος». Στὸ μέσον τοῦ ναοῦ βρίσκεται ὁ ἄμβωνας ἀπ' ὅπου ὁ ἀναγνώστης ἀναγινώσκει «τά Μωϋσέως καὶ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, τὰ τῶν Κριτῶν καὶ τῶν Βασιλειῶν... Καὶ ὅταν ἀναγινωσκόμενον ἡ

τό Εὐαγγέλιον, πάντες οἱ πρεσβύτεροι καί οἱ διάκονοι καί πᾶς ὁ λαός σιπκέτωσαν μετὰ πολλῆς ἡσυχίας».

Μετά τήν προσφορά τῶν δώρων καί πρὶν τήν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς, ὅπως ἄλλωστε καί σέ ὅλες τίς θεῖες Λειτουργίες, ὑπάρχει ὁ διάλογος μεταξύ ἱερέα καί λαοῦ· «*Ἡ χάρις τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ καί ἡ ἀγάπη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔστω μετὰ πάντων ὑμῶν. Καί πάντες συμφώνως λεγέτωσαν, ὅτι· Καί μετὰ τοῦ πνεύματός σου. Καί ὁ Ἀρχιερεύς· Ἄνω τόν νοῦν. Καί πάντες· Ἐχομεν πρός τόν Κύριον. Καί ὁ Ἀρχιερεύς· Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ· Καί πάντες· Ἄξιον καί δίκαιον*».

Κατά τή διάρκεια δέ τῆς θυσίας ὅλος ὁ λαός στέκεται προσευχόμενος ἡσύχως. Καί ὅταν ὀλοκληρωθεῖ τό Μυστήριον καί ἔλθει ἡ ὥρα τῆς θείας μεταλήψεως «*ἐκάστη τάξι καθ' ἑαυτήν τοῦ κυριακοῦ σώματος καί τοῦ τιμίου αἵματος ἐν τάξει μετὰ αἰδοῦς καί εὐλαβείας ὡς βασιλέως προσερχόμενοι σώματος*»⁵².

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι τήν ἐποχή αὐτή ὅλοι προσφέρουν, ὅλοι εὐχονται, ὅλοι κοινωνοῦν. Συνιερουργοῦν, καθόσον «*πάντες τῆς αὐτῆς ἰσοτιμίας ἀπολαύοντες, κοινήν ἀναφέρομεν τήν θυσίαν, κοινήν τήν προσφοράν*»⁵³. «Μυστικές» εὐχές δέν ὑπάρχουν⁵⁴. Κάτι τέτοιο θά ἦταν ἀδιανόητο γιά τήν ἀποστολική καί μεταποστολική Ἐκκλησία, διότι θά σήμαινε «σχίσματα» μέσα στό ἀδιαίρετο σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ἐκεῖνο πού ἀπαιτεῖτο ἦταν ἡ ψυχική ἡρεμία καί ἡ νηφαλιότητα τῆς καρδιᾶς⁵⁵, καί ὄχι ἡ ἀπόκρυψη τοῦ λειτουργικοῦ λόγου καί τῶν μυστηρίων. Ἡ «*περί ἀπορρήτου διδασκαλία*» (*Disciplina arcani*) ἐπιβαλλόταν μόνο γιά τοὺς ἀμύητους στή χριστιανική πίστη, δηλαδή τοὺς κατηχουμένους⁵⁶. Δέν ἐπιτρεπόταν ἐπίσης τά τελούμενα νά γίνονται «*εἰκῆ καί ἀτάκτως*». Ὁ καθένας ἤξερε τό λειτούργημα του καί δέν μπορούσε νά παραβεῖ «*τόν ὠρισμένον τῆς λειτουργίας αὐτοῦ κανόνα*»⁵⁷.

γ) Αὐτή ἡ εἰκόνα τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὡς σώματος Χριστοῦ καί συνάξεως τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου ὅλα γίνονται «*εὐσχημόνως καί κατά τάξιν*»⁵⁸, ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα καί τόν ἐσχατολογικό χαρακτήρα τῆς θείας Λειτουργίας, ἀλλά καί ὀλόκληρης τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι μόνο κάτι τό ὁποῖο μπορούμε νά τό γευθοῦμε ἐδῶ καί τώρα. Καί ἡ μοναδική λειτουργία τῆς λατρείας στή ζωῆ τῆς Ἐκκλησίας καί στή θεολογία εἶναι νά μεταφέρει τήν αἴσθηση αὐτῆς τῆς ἐσχατολογικῆς πραγματικότητας⁵⁹.

Τό πνεῦμα αὐτῆς τῆς ἀναμονῆς καί πρόγευσης ὑπῆρχε ἔντονο στήν ἀρχαϊκή Ἐκκλησία κατά τήν τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ὁ ἴδιος ὁ Μυστικός Δεῖπνος εἶναι ἓνα ἱστορικό γεγονός, μέ ἔντονο ἐσχατολογικό χαρακτήρα. Τό ποτήριο χαρακτηρίζεται ὡς «*καινή διαθήκη*»⁶⁰. «*Μετέχοντας στό κοινό δεῖπνο οἱ πιστοί μειεῖχαν στή νέα διαθήκη, τήν ὁποία ἐγκαινίασε μέν ὁ Μεσσίας, αὐτή ὅμως ἔμελλε νά ὀλοκληρωθεῖ στά ἔσχατα*»⁶¹. Αὐτό ἄλλωστε δηλώνει καί τό «*ὄσακις γάρ ἄν ἐσθίετε τόν ἄρτον τοῦτον καί τό ποτήριον τοῦτο πίνετε, τόν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρις οὔ ἄν ἔλθῃ*»⁶².

Ὁ παραπάνω λόγος τονίζει τή σύνδεση τοῦ ἐσχατολογικοῦ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας μέ τό θάνατο τοῦ Ἰησοῦ καί σχετίζεται μέ τούς λόγους τοῦ Κυρίου «*οὐκέτι οὐ μή φάγω ἐξ αὐτοῦ, ἕως ὅτου πληρωθῇ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ*»⁶³ καί «*τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν*»⁶⁴. Τό πιθανώτερο εἶναι ἡ ἀνάμνηση νά ἀναφέρεται στήν ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ ἀνάμνηση τοῦ Χριστοῦ στή μέλλουσα βασιλεία. Ἡ εὐχαριστιακή ἀνάμνηση δηλαδή εἶναι οὐσιαστικά μιὰ ἀνάμνηση, μιὰ προτύπωση, πρόγευση καί «*προ-δωρεά*» τῆς μελλοντικῆς Βασιλείας τοῦ Χριστοῦ⁶⁵.

Ἡ «*ἐπί τό αὐτό*» καί ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ σύναξη τοῦ λαοῦ ἐπίσης παραπέμπει στή δευτέρα «*ἐνδοξον*» παρουσία

του, γιά τήν κρίση τοῦ κόσμου καί τήν ἐπικράτηση τῆς βασιλείας του⁶⁶. Τό ὅτι ἡ θεία Εὐχαριστία εἶναι σύμβολο τῆς βασιλείας μαρτυρεῖται καί ἀπό σημαντικά κείμενα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Στή Διδαχή τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων ὑπάρχει ἡ εὐχή νά συναχθεῖ ἡ Ἐκκλησία στή βασιλεία, ὅπως ἕνας ἄρτος γίνεται ὁ ἐπάνω στά βουνά διασκορπισμένοι καρπός τοῦ σιταριοῦ⁶⁷. Ὁ Εἰρηναῖος Λυῶνος (β' ἡμισυ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.) συνδέει τή μετάληψη τοῦ σώματος καί αἵματος τοῦ Κυρίου κατά τή θεία Εὐχαριστία μέ τήν ἀνάσταση τῶν σωμάτων κατά τή Δευτέρα Παρουσία⁶⁸.

Ὁ ἴδιος ὁ λόγος τῆς θείας Λειτουργίας παραπέμπει στήν ἀπό τώρα μέσα στή θεία Εὐχαριστία βιούμενη βασιλεία⁶⁹. «*Ἡ ἐσχατολογική διάσταση τῆς Ἐκκλησίας - Εὐχαριστίας διαπνέει καί νοηματοδοτεῖ ὅλη τή λατρεία, τῆς ὁποίας ὅλες οἱ ἐπί μέρους πτυχές (τυπικό, ἄμφια, διάκοσμος, ψαλμωδία) δέν ὑπάρχουν ὡς τελετουργικές πτυχές ἀλλά ὡς “μέσα” πού ὀδηγοῦν στήν αἰωνιότητα*»⁷⁰. Αὐτό σημαίνει ὅτι καί ὅλη ἡ λειτουργική τάξη καί ἡ δομή τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία διαμορφώθηκε ἀπό πολύ ἔνωρις⁷¹, ἀποτελεῖ εἰκόνα τῆς οὐρανίου τάξεως⁷² καί εἰκόνα τῆς βασιλείας⁷³. Στή λογική αὐτή κατανοεῖται καί ἡ σύνδεση ὅλων τῶν χειροτονιῶν καί τῶν ἄλλων μυστηρίων μέ τή θεία Εὐχαριστία⁷⁴, «*τό τέλος τοῦ μυστηρίου παντός*»⁷⁵ καί ἡ ἀληθινή εἰκόνα τῶν ἐσχάτων.

Β'

Ἡ μετὰ τόν Δ' αἰώνα εἰκόνα τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Πορεία πρὸς τήν κρίση.

Οἱ ἐξελίξεις πού συνόδευσαν τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τόν Δ' αἰώνα εἶχαν ἄμεσες συνέπειες τόσο στήν ἀνάπτυξη, ὅσο καί στό πνεῦμα τῆς θείας λατρείας.

α) Ἡ ἐλευθερία πού δόθηκε στήν Ἐκκλησία ἀπό τό Μέγα Κωνσταντῖνο ἔβγαλε τή λατρεία ἀπό τοὺς περιορισμούς πού ἐπέβαλαν οἱ συνθῆκες τῆς προηγούμενης ἐποχῆς καί τή βοήθησε νά προσλάβει τό μεγαλεῖο καί τή λαμπρότητα τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἄλλοι παράγοντες ἐπίσης, ὅπως π.χ. ὁ μοναχισμός, οἱ αἰρέσεις, ἡ φυσική διαίρεση τῆς αὐτοκρατορίας σέ μεγάλες γεωγραφικές ἐνότητες καί περιοχές, ἐξωβιβλικές ἐπιδράσεις κ.λπ., συνέβαλαν στήν ἐξέλιξη, ἀνάπτυξη καί διαμόρφωση τῆς θείας λατρείας. Νέες ἐορτές, νέες ἀκολουθίες, ἀνάπτυξη τῶν καιρῶν τῆς προσευχῆς καί τῆς ὑμνογραφίας, δημιουργία ναῶν καί προοδευτική σύνθεση τῶν λειτουργικῶν «κύκλων» εἶναι οἱ βασικές διεργασίες τῆς λατρείας τουλάχιστον μέχρι τὴν ἑνατη ἑκατονταετηρίδα, ὅποτε καί πῆρε τή σημερινή της μορφή⁷⁶.

Στὴν πορεία αὐτή, ὅπως ἄλλωστε εἶναι φυσικό, παρατηροῦνται τάσεις τυποποίησης τῆς θείας λατρείας, ὅπως ἐπίσης συμβαίνει νά προστίθενται ἢ νά ἀφαιροῦνται ὠρισμένα λειτουργικά στοιχεῖα, μέ ἀποτέλεσμα ἡ δομὴ κάποιων ἀκολουθιῶν ἢ καί σημείων τῆς θείας Εὐχαριστίας νά μὴν παρουσιάζει αὐστηρὴ ἀλληλουχία καί νά μὴν ἐκφράζει πάντοτε τό βασικό σκοπὸ τῆς θείας λατρείας καί τό πνεῦμα τῆς⁷⁷.

Παρατηρεῖται π.χ. τό φαινόμενο τοῦ ἀναπτυσσόμενου νομιναλισμοῦ τῆς λειτουργικῆς ζωῆς καί πράξης, πού παρέμπει στή μέθοδο τῆς «ἐπιλογῆς» ὠρισμένων στοιχείων καί τῆς ἀπόρριψης ἄλλων. Ὀλόκληρα οὐσιαστικά στρώματα τῆς λειτουργικῆς παράδοσης, ἐνῶ διατηροῦνται πιστά σιὰ λειτουργικά βιβλία, σιγά σιγά ἐξαφανίζονται ἀπὸ τὴν πράξη ἢ διατηροῦνται συμβολικά ἔτσι ὥστε νά μὴν ἀναγνωρίζονται⁷⁸.

Ἡ ἴδια ἐπίσης ἡ λειτουργικὴ εὐσέβεια, ὁ τρόπος δηλαδὴ θεώρησης καί κατανόησης τῆς λατρείας, κατὰ μίαν ἄποψη, μετὰ τὸν 4ο αἰῶνα, ἀλλάζει. Ἀπομακρύνεται ἀπὸ τό περιεχό-

μενο τῆς «ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ»⁷⁹ λατρείας τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας καί ἀποκτᾶ ἓνα «μυστηριολογικό χρωματισμό» καί χαρακτήρα, προκειμένου ἡ Ἐκκλησία νά εἶναι πῶς κοντά στίς νέες ἀνακατατάξεις καί νά μπορεῖ νά ἀντιμετωπίσει πῶς εὐκόλα τήν εἴσοδο τῶν ἐθνικῶν στούς κόλπους τῆς.

Χωρίς βεβαίως νά μιλάμε γιά «ἐπαναστατική» ἀλλοίωση τοῦ νοήματος τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας ἀπό τόν 4ο αἰώνα, δίδεται περισσότερη βαρύτητα στά ἐξωτερικά στοιχεῖα καί τή μεγαλοπρέπεια τῆς λατρείας καί ὄχι τόσο στήν ἐσωτερική ἐμπειρία καί ἀπλότητα. Ἡ λατεία ἀπό μέσο ἐκφράσεως τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας, γίνεται καί μέσο προσελκύσεως τῶν ἐθνικῶν⁸⁰.

Δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά ποῦμε ὅτι στή ζωὴ τῶν πιστῶν ἐντός τῆς Ἐκκλησίας χάθηκε σέ κάποια ἔκταση τό πραγματικό τῆς κέντρο, πού εἶναι ἡ Εὐχαριστία. Καί αὐτό παρουσιάσθηκε σάν ἀποτέλεσμα μιᾶς προΐουσῆς ἐκκοσμικεύσεως τοῦ λαοῦ. Τό «προσωπικό» ἐκφυλίσθηκε στό «ιδιωτικό», στό «ἀτομικό» καί ἡ κοινή προσέγγιση στή λατεία χάθηκε ἢ ἀντικαταστάθηκε ἀπό ἓνα εἶδος εὐσεβισμοῦ ἢ ἀκόμη ἑνός αἰσθηματικοῦ ἀτομισμοῦ⁸¹.

Συγκεκριμένα παραδείγματα ἐκκοσμικεύσεως τοῦ λαοῦ μνημονεύονται καί ἀπό τήν ἐποχὴ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου. Ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος Ἰωάννης συνιστᾷ συνεχῶς στούς πιστοὺς νά συμμετέχουν στή θεία Λειτουργία, τουλάχιστον «ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος»⁸², τήν Κυριακή, καί νά μὴν ἐγκαταλείπουν τίς εὐχαριστιακές συνάξεις⁸³, εἴτε μέ τό πρόσχημα ὅτι δέν κατανοοῦν τά ἀναγινωσκόμενα⁸⁴, εἴτε λόγω ραθυμίας⁸⁵ καί ἀπασχολήσεως τῶν στίς βιοτικές μέριμνες⁸⁶, τά ἵπποδρόμια καί τά θέατρα⁸⁷.

Ἀκόμη καί ἡ ἀρχαιότατη παράδοση τῆς συχνοῦς μετοχῆς στό μυστήριό τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀπό τόν 4ο αἰώνα δέν

τηρεῖται μέ συνέπεια. «Πολλοί τῆς θουσίας ταύτης –λέγει ὁ ἱερός Χρυσόστομος– ἄπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ μεταλαμβάνουσι· ἔτεροι δὶς· ἄλλοι πολλάκις»⁸⁸. Παρά τίς προσπάθειες ἐπίσης τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ὁ ὁποῖος τόνιζε ὅτι οἱ πιστοί, ὡς μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ⁸⁹, συνιστοῦν τό «*ἱερατικόν πλήρωμα*»^{89α} μέ σημαντικό ρόλο στή θεία λατρεία, ἐν τούτοις δέν ἀποφεύχθηκαν οἱ κληρικαλιστικές τάσεις μέσα στήν Ἐκκλησία. Ἀπό κάποιο σημεῖο καί μετά ἡ ἔμφαση δέν δόθηκε στή σύναξη, ἀλλά στόν κλῆρο ὡς λειτουργό τῶν μυστηρίων. Ἡ συνεχῆς δέ ὑψωση τοῦ εἰκονοστασίου⁹⁰ τονίζει τή διάκριση «*βεβήλου*» καί ἱεροῦ καί συνιστᾶ ἕναν ἀπό τούς βασικότερους παράγοντες πού συνέβαλαν στό μυστικό τρόπο ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας⁹¹.

Οἱ ἐρμηνευτικές τάσεις ἐπίσης πού ἐπικράτησαν μετά τόν 4ο αἰώνα καί ἡ μετάβαση ἀπό τό ρεαλισμό τῶν λειτουργικῶν πράξεων καί γεγονότων στήν ἀλληγορία καί τόν ἄκρατο πολλές φορές συμβολισμό, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νά μειώσουν τό ἱστορικό καί ἐσχατολογικό (ρεαλιστικό) στοιχεῖο τῆς λατρείας. Ὡς τό πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα δημιουργίας μιᾶς λειτουργικῆς πράξης γιά καθαρά συμβολικούς λόγους θεωρεῖται ἡ ἀκολουθία τῆς Προσκομιδῆς, ἡ ὁποία μετατέθηκε ἀπό τόν κυρίως Ναό στόν εἰδικό γι' αὐτή χώρο τοῦ ἁγίου βήματος⁹².

Γενικά στήν ἱστορική της πορεία ἡ θεία λατρεία ὑπέστη πολλές ἀλλοιώσεις καί συσκοτίσεις ἀπό διάφορα στρώματα ψευδοθεολογικῶν ἐπεξηγήσεων καί ἐρμηνειῶν, ἀπό ἕναν ἐπίπλαστο ψευδοσυμβολισμό, ἀπό ἀτομικιστικές καί νομικιστικές παρεκκλίσεις καί ἀκρότητες⁹³.

Τό σημαντικότερο ὅμως ἀπ' ὅλα πού συνιστᾶ καί τό πρόβλημα τῆς λειτουργικῆς κρίσης εἶναι ἡ Λειτουργία, μία ἀπό τίς κεντρικότερες ἐνέργειες τῆς Ἐκκλησίας, πού ἔχει πάψει

οὐσιαστικά νά συνδέεται μ' ὅλες τίς ἄλλες πλευρές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς γιά νά ἐμπνέει, νά σχηματίζει καί νά καθοδηγεῖ τήν ἐκκλησιαστική συνείδηση⁹⁴.

Ὁ διαχωρισμός ὁ ὁποῖος ἔχει συμβεῖ μεταξύ τοῦ «*κανόνα τῆς προσευχῆς*» καί τοῦ «*κανόνα τῆς πίστεως*» ὀδήγησε στίς τραγικές συνέπειες ἡ λατρεία νά βιώνεται ὡς μία εὐκαιρία ἀτομικῆς προσευχῆς, ὡς μία εὐκαιρία πού μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τήν εὐθύνη νά ζοῦμε ὡς μέλη τοῦ ἑνός σώματος καί νά αἰσθανόμαστε ὡς λειτουργικά ὄντα, λειτουργημένοι ἀνθρωποι. Ἡ οὐσία βεβαίως εἶναι μέσα ἀπό τή συμμετοχή στή θεία Εὐχαριστία νά ζεῖ κανεῖς ὡς ζωντανό μέλος τῆς Ἐκκλησίας. «*Ἀπό τή στιγμή, ὅμως, πού δέν ὑφίσταται συμμετοχή στό Κοινό Ποτήριο, ἐπομένως συσσωμάτωση μέ τόν Χριστό, λειτουργοῦμε ὅλοι ὡς θρησκεία (δηλ. ὡς μεταφυσική ἢ εὐσεβιστική ἰδεολογία) κι ὄχι ὡς Ἐκκλησία, “ὑπέρ ἧς Χριστός ἀπέθανεν”*»⁹⁵.

β) Ἡ κατάσταση αὐτή, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ θεία λατρεία εἶναι ξεκομμένη ἀπό τή θεολογία καί τή ζωή, καί ὁ λαός, σέ πολλές περιπτώσεις, μετέχει παθητικά σ' αὐτήν μὴ κατανοώντας τά λεγόμενα καί τά πρατιόμενα⁹⁶, εἶναι αἰσθητή καί στήν Ἀνατολή, ἀλλά περισσότερο ἀποτέλεσε σύμπτωμα καί παθογένεια τῆς λατρευτικῆς ζωῆς στή Δύση.

Στήν Ἀνατολή διατηρήθηκε ὁ παλαιοχριστιανικός πυρήνας τῆς θείας λατρείας καί ἡ θεία Λειτουργία λίγο πολύ παραμένει τό κέντρο, τά «*ἅγια τῶν ἀγίων*» τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς⁹⁷. Ἡ δομή, ὁ τύπος καί τό περιεχόμενο τῆς λατρείας παραμένουν ὅ,τι ἦταν καί πρὶν καί οὐσιαστικά ὅ,τι ἦταν πάντοτε⁹⁸.

Υπάρχει πιστότητα τῆς Ὁρθοδοξίας στή λατρεία. Ἀπλῶς στήν πράξη δέν ἐφαρμόζεται. Ἡ δομή καί ἡ γλώσσα τῆς θείας Λειτουργίας π.χ. ἐξακολουθοῦν νά προσδιορίζονται

ἀπό τό γεγονός τῆς συνάξεως. Οἱ εὐχές τῆς εἶναι σέ πληθυντικό ἀριθμό, πού σημαίνει ὅτι μᾶς ἀφοροῦν ὄλους, ἀπλῶς δέν τίς ἀκοῦμε⁹⁹. Τό «*Ἀμήν*» ὡς συλλογική ἀπάντηση στά λόγια τοῦ ἱερέα ὑπάρχει στή θεία Λειτουργία, ἀλλά δέν λέγεται ἀπό ὄλους. Ἡ θεία Λειτουργία δέν ἔχασε τό δοξολογικό καί ἀναστάσιμο χαρακτήρα τῆς, οὔτε ἡ Κυριακή ἔπαψε νά θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη καί ἡ ὀγδόη ἡμέρα, ἡ ἐβδομαδιαία ἀνάμνηση τοῦ Πάσχα, ἡ ἡμέρα τῆς Εὐχαριστίας, τῶν ἐσχάτων καί τῆς μετάδοσης στήν Ἐκκλησία τῆς ἀναστημένης ζωῆς τοῦ Κυρίου¹⁰⁰. Καί ὅμως λανθασμένα τότε γίνονται καί τά μνημόσυνα καί τά γονατίσματα, παρά τό ἀντίθετον τῆς παραδόσεώς μας.

Ἡ παράδοσή μας γιά τά λειτουργικά πράγματα εἶναι σαφής, ἀπλῶς δέν εἶναι ζωντανή καί δέν τηρεῖται¹⁰¹. Οἱ Κολυβάδες π.χ. ἔκαμαν τεράστιο ἀγῶνα τό 18ο καί 19ο αἰ. γιά τήν ἐπιστροφή στήν παράδοση, γιά τή σύνδεση τῆς λειτουργικῆς πράξης μέ τήν καθημερινή ζωή, γιά τή συχνή θεία μετάληψη, τήν ἡμέρα τῶν μνημοσύνων, τή γονυκλισία τῶν Κυριακῶν καί τῆς Πεντηκοστῆς, τά ἀναστάσιμα προνόμια τῆς Κυριακῆς καί γενικότερα τήν ἀναβίωση τοῦ φιλοκαλικοῦ καί ἡσυχαστικοῦ πνεύματος τῶν Πατέρων¹⁰². Πόσα ὅμως ἀπό αὐτά γιά τά ὁποῖα ἀγωνίσθηκαν ἐκεῖνοι τηροῦνται σήμερα;

γ) Στή Δύση ὅμως τά πράγματα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά. Ἀπό ἓνα σημεῖο καί μετά ἡ χριστιανική λατρεία στή Δύση πῆρε διαφορετικό δρόμο ἀπό ὅτι στήν Ἀνατολή.

Μελετώντας κανεῖς τήν ἐξέλιξη τῆς θείας λατρείας στή Δύση, κυρίως ἀπό τόν Η΄ μέχρι τόν ΙΕ΄ αἰῶνα, διαπιστώνει πρῶτα πρῶτα τήν ὑπαρξη μιᾶς τάσεως δανείων, κειμένων ἢ ἐορτῶν, μεταξύ τῶν διαφόρων λειτουργικῶν τύπων, κάτι πού ἐνεθάρρυνε καί τήν ἀνομοιομορφία ἀνάμεσά των. «*Τά ρωμαϊκά λειτουργικά βιβλία ἐξετόπισαν τά παλαιά γαλλικά*

νικά καί μοζαραβικά, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργία ἐδέχθη ἐπιδράσεις ἐκ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων»¹⁰³. Σιγὰ σιγὰ δέ ἐπιβάλλεται ὁ ρωμαϊκὸς τύπος, ἐπὶ ἐποχῆς τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, ἀρχικά ἐπὶ τῆς Γαλλικανικῆς λατρευτικῆς πράξης καί ἀργότερα καί ἐπὶ τῶν ἄλλων λατρευτικῶν τύπων¹⁰⁴.

Οἱ θεολογικὲς μάλιστα διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν εἶχαν ἐπιπτώσεις καί στό λειτουργικὸ χῶρο. Ἡ ὑποβάθμιση π.χ. τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος μέ τό filioque, εἶχε ἄμεσες συνέπειες στή ζωὴ τῶν πιστῶν καί ὁδήγησε στή διάσπαση δόγματος καί ἤθους, κάτι πού εἶναι ἀδιανόητο στήν ὀρθόδοξη θεολογία καί τῆ λατρευτικῆς τῆς ζωῆ¹⁰⁵. Ἡ ἀποπομπή ἐπίσης τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπό τὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη τῶν πιστῶν καί τὴν μεταβολὴ τῶν Τιμίων Δώρων σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀναίρεση τῆς εὐχαριστίας ὡς ἐσχατολογικοῦ γεγονότος καί τὴ μετατροπὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ σῶμα Χριστοῦ σέ μαγικὴ θρησκεία. Αὐτὸ συνέβαλε ὅπωςδήποτε στήν ἐκκοσμίκευση τῆς κοινωνίας στή Δύση, ἀλλὰ καί στήν ἀκραία Προτεστάντικὴ ἐπιλογὴ τῆς «ἀπόρριψης τοῦ μυστηρίου»¹⁰⁶.

Γενικότερα στή λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας παρατηροῦνται φαινόμενα πρωτοφανή, χωρὶς κανένα ἱστορικό καί θεολογικὸ ἔρεισμα. Τό χαρισματικὸ καί προφητικὸ στοιχεῖο στή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ὑποχωροῦν ἔναντι τοῦ στείρου νομικισμοῦ καί τῆς προβολῆς τοῦ θεσμικοῦ χαρακτῆρα τῆς¹⁰⁷.

Τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο ὑποβαθμίζεται λόγω τῶν κληρικαλιστικῶν ἀντιλήψεων πού διαμορφώθηκαν στή Δύση. Ὁ μυσταγωγικὸς καί κατανυκτικὸς χαρακτῆρας τῆς θείας λατρείας ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ μίαν ἐξωτερικὴ καί θεατρικοῦ

χαρακτήρα λατρεία, μία ψυχρή θρησκευτική εὐλάβεια καί μία παθητική –ατομικοῦ χαρακτήρα– προσέγγιση τῶν τελουμένων στήν Ἐκκλησία.

Τό πρόβλημα τῆς λατινικῆς λειτουργικῆς γλώσσας, λόγω τῆς μὴ κατανόσῆς τῆς ἀπό τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, δημιουργοῦσε σοβαρές δυσκολίες στή συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή θεία λατρεία. Καθιδρύεται ἔτσι μία νέα *disciplina arcani* (ἀποκεκρυμμένο μυστήριο) ὄχι πλέον γιά τοὺς ἐθνικούς καί ἀμύητους, ἀλλά γιά τό χριστιανικό λαό¹⁰⁸. Ὁ ἔντονος δέ καί ὑπερβολικός ἀλληγορισμός κατά τήν ἐρμηνεία τῶν τελουμένων στή θεία λατρεία οὐσιαστικά ἀπονέκρωσε τό βαθύτερο νόημα τῶν διαφορῶν λειτουργικῶν πράξεων¹⁰⁹. Σχεδόν σέ ὅλα τά μυστήρια διαμορφώνονται καινοτομίες καί ἀλλοιώσεις, ὅπως π.χ. στό βάπτισμα ὁ ραντισμός ἢ ἡ ἐπίχυση τοῦ ὕδατος, στή θεία Εὐχαριστία τά ἄζυμα¹¹⁰.

Τήν ἴδια περίοδο γίνεται ἡ διάσπαση τῆς ἐνότητος τῶν τριῶν εἰσαγωγικῶν στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας μυστηρίων. Ἔτσι μετατίθεται τό χρίσμα καί ἡ πρώτη κοινωνία στήν περί τό 10ο ἔτος ἡλικία. Ἀναπτύσσεται ἡ εὐχαριστιακή εὐλάβεια καί ἡ λατρεία τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, πού κατέληξε στήν καθιέρωση τῆς ἐορτῆς τῆς «ἀγίας Δωρεᾶς»¹¹¹. Στή θεία Λειτουργία ἐπικρατεῖ ἡ μυστική ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν «ὥστε τό πᾶν ἐν τῇ τελεουργίᾳ νά συγκαλύπτεται ὑπό τό πέπλον τοῦ μυστηρίου»¹¹². Τό θυσιαστήριο προσκολλᾶται στήν κόγχη, ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου μετατίθεται κοντά στόν ἄμβωνα, οἱ ἱερεῖς λειτουργοῦν στό ἐξῆς μέ τά νῶτα ἐστραμμένα πρός τό λαό¹¹³.

Ὁ λαός ἐπίσης ἔπαψε νά προσφέρει τά δῶρα του ὡς ἔκφραση συμμετοχῆς στήν τελετή τῆς Προσκομιδῆς¹¹⁴. Ἡ εὐχαριστιακή δέ μετάληψη ἦταν ἀραιά καί σπάνια. Ὅσάκις δέ συνέβαινε αὐτό δέν ἐπιτρεπόταν στοὺς λαϊκοὺς νά κοινω-

νοῦν ἀπό τό ἅγιο ποτήριο. «*Ἡ ιδιότης αὕτη τοῦ παπισμοῦ ἐχρησίμευεν, οὕτως εἶπεῖν, ὡς τό σύμβολον τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἱεραρχίας ἀπέναντι τῶν λαϊκῶν*»¹¹⁵.

Γενικότερα ἡ θεία Λειτουργία ἔχασε τόν ἀρχαϊκό της χαρακτήρα ὡς μυστηρίου τῆς συνάξεως καί ἐξελίχθηκε καθαρὰ σέ μία ἰδιωτική καί ἀτομική ὑπόθεση. Ἔτσι γίνεται λόγος γιά ἰδιωτικές λειτουργίες γιά κάποιον συγκεκριμένο σκοπό πού ἤθελε ὁ κάθε πιστός¹¹⁶, γιά ἀπαγγελία ἰδιωτικῶν εὐχῶν ἀπό τόν ἱερέα, γιά τέλεση μυστικῶν λειτουργιῶν, πολύ συντόμων μάλιστα, κατά τή διάρκεια τῶν ὁποίων οἱ ἱερεῖς λειτουργοῦσαν μόνο μέ κινήσεις, δίκην παντομίμας, οἱ δέ πιστοί *πηγαίνοντας στήν ἐργασία τῶν περνοῦσαν ἀπό τό ναό, ὅπου εἶχαν τή δυνατότητα νά αὐτοσυγκεντρωθοῦν κι ὁ καθένας χωριστά μέ τή διάνοιά του νά χρησιμοποιεῖ στή γλῶσσα του δικές του προσευχές*¹¹⁷. Τό μόνο σημεῖο πού ἐτονίζετο περισσότερο, μέ θεατρικό μάλιστα τρόπο, ἦταν ἡ ὥρα τοῦ καθαγιασμοῦ, ὅποτε καί τά δῶρα ὑψώνονταν πρὸς θέα καί εὐλογία τῶν πιστῶν¹¹⁸.

δ) Σέ δύο πολύ σπουδαῖα βυζαντινά κείμενα, τοῦ 12ου αἰώνα, κατά ἓνα συγκεντρωτικό θά λέγαμε τρόπο, καταγράφονται οἱ λειτουργικές ἰδιαιτερότητες τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας, πού ἀφοροῦν τή θεία Λειτουργία καί τά ἄλλα μυστήρια, τίς νηστεῖες, τό ἑορτολόγιο κ.ἄ. Τό ἓνα κείμενο ἔχει τόν τίτλο *Τά αἰτιάματα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας ὅσα περί δογματικῶν καί γραφῶν καί ἐτέρων πολλῶν συγγραφέντα παρά Κυρίλλου τοῦ πρὶν Κυζικίου Κωνσταντίνου τοῦ Στιλβῆ*¹¹⁹. Τό δεύτερο κείμενο ἀποδίδεται στό Μέγα Φώτιο καί ἔχει τόν τίτλο *Περί τῶν Φράγγων καί τῶν λοιπῶν Λατίνων*¹²⁰.

Ἀπό τά παραπάνω κείμενα σταχυολογοῦμε ὠρισμένα στοιχεῖα, ἐνδιαφέροντα, νομίζουμε, γιά τήν παρούσα ἐργασία.

1) Σχετικά μέ τή θεία Λειτουργία ἀναφέρονται καί τά ἐξῆς: α΄ Ἔζυμα προσφέρουσι καί συκοφαντοῦσι τόν τάχα καί αὐτοῖς αἰδέσιμον μέγα Πέτρον καί τοὺς διαδόχους αὐτοῦ ὡς ταῦτα παραδόντας αὐτοῖς¹²¹.

β΄ Οὐκ ἄρτον λαμβάνουσι μέγεθος ἔχοντα οὐδέ κλῶσι καί μεταδιδόασι, ὡς ὁ Κύριος ἐν τῷ μυστικῷ παρέδωκε δειπνῶ, ἀλλ' ὀβολιαῖον ἀζύμου τι φύραμα καί ἄκλαστον τοῦτο καταπίνει μόνος αὐτός ὁ προσφέρων¹²².

γ΄ Ὁ αὐτός καί εἷς ἱερεύς παρ' αὐτοῖς δῖς καί τρίς λειτουργεῖ καί προσφέρει ἐν ἡμέρᾳ μία καί θυσιαστηρίῳ ἐνί, ἧ καί ἐν διαφόροις, καί ἔμπαλιν διάφοροι ἐν ἐνί ἕκαστος ἀνά μέρος¹²³.

δ΄ Ἐκ πρωῖας λειτουργοῦσι καί οὐ κατὰ τὴν νενομισμένην τῆς καθόδου τοῦ ἀγίου Πνεύματος ὥραν¹²⁴.

ε΄ Τὴν μετάληψιν τῆς κοινωνίας οὐχ ὡς ἡμεῖς ἐκτελοῦσιν, ἀλλ', ὡς φασίν, ὁ λειτουργῶν ἱερεύς τὸν μεταλαβεῖσθαι βουλόμενον ἀσπάζεται μόνον καί τὸν ἀσπασμόν λαμβάνει ἀντί κοινωνίας¹²⁵.

2) Ὅσον ἀφορᾶ τά ἄλλα μυστήρια ἐπισημαίνονται καί οἱ παρακάτω ἰδιαιτερότητες:

α΄ Εἰς μίαν κατάδυσιν βαπτίζουσιν ἐπιλέγοντες τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ ἀγίου Πνεύματος, ὡς δοκεῖν τοῦτο τῶν προσώπων συναλοιφήν¹²⁶.

β΄ Εἰς ὕδωρ μόνον βαπτίζουσιν· ἄλατος τὸ στόμα τοῦ βαπτισθέντος πληροῦσι¹²⁷.

γ΄ Οὐ λέγουσιν ὡς ἡμεῖς: «Βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ ὁ δεῖνα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ ἀγίου Πνεύματος» εἰς τρεῖς καταδύσεις, ἀλλ' εἰς ἓν βάπτισμα λέγουσι: «Βαπτίζω τὸν δεῖνα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ ἀγίου Πνεύματος»¹²⁸.

δ΄ Τὸν γάμον τῶν ἱερέων κωλύουσι καί τῶν διακόνων

καί τήν παρά τῶν γεγαμηκότων ἱερέων μετάληψιν τῶν ἀγίων δώρων βδελύπτονται¹²⁹.

ε΄ Οἱ χειροτονοῦμενοι διάκονοι καί πρεσβύτεροι καί ἐπίσκοποι τὰς γυναῖκας αὐτῶν ἀπολύουσιν¹³⁰.

στ΄ Οἱ ἀρχιερεῖς αὐτῶν οὐ πάντοτε τὰς τῶν κληρικῶν καί τῶν ἐπισκόπων τελοῦσι χειροτονίας, ἀλλά τοῦ ἐνιαυτοῦ τετράκις καί μόνον ἐν ταῖς εἰσόδοις δηλονότι τῶν τεσσάρων τροπῶν, ἔαρος, θέρους, μετοπώρου καί χειμῶνος¹³¹.

3) Γιά τό ἑορτολόγιο καί τίς νηστεῖες σημειώνονται καί τά ἐξῆς:

α΄ Ἐν τῇ μεγάλῃ τεσσαρακοσιῇ καθ' ἐκάστην λειτουργοῦσι καί οὐδέποτε προηγιασμένην¹³².

β΄ Κατά δέ τήν παρ' αὐτοῖς εἴσοδον τῆς τεσσαρακοσιῆς (ἦτοι τήν πρώτην ἐβδομάδα, τήν τετράδα, ἀπ' αὐτῆς γάρ ἄρχονται) ἐξ ἐκείνης τῆς ὕδατι πεφυραμένης αἰθάλης περιχρίουσιν οἱ τοῦ βήματος τοὺς προσερχομένους εἰς κορυφήν καί τό μέτωπον καί τό πρόσωπον, βοήθειαν εἰς νηστείαν καί ἀρετήν ἐκ τούτου πιστεύοντες διδόναι καί πιστευόμενοι¹³³.

γ΄ Τὰς πλείους τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν ἀκαίρως καί συγκεχυμένως ἐπιτελοῦσι καί οὐ κατά τήν παράδοσιν τῶν πατέρων¹³⁴.

δ΄ Μνήμας ἀγίων οὐκ ἐπιτελοῦσιν εἰ μή τῶν αὐτοῖς δοκούντων ὁμοφύλων αὐτοῖς, ἀλλ' οὐδέ προσίενται σχεδόν τοὺς παρ' ἡμῖν ἀγίους, μεγάλους μάρτυρας καί ὁσίους¹³⁵.

ε΄ Τά λείψανα τῶν ἀγίων οὐ προσκυνοῦσιν οὐδέ τιμῶσιν ὄλως, οἱ δέ πλείους αὐτῶν οὐδέ τὰς ἀγίας εἰκόνας καί μάλιστα οἱ ἀρχιερεῖς¹³⁶.

στ΄ Τήν μεγάλην τεσσαρακοσίην ἀπό τῆς τετράδος τῆς πρώτης ἐβδομάδος ἄρχονται νηστεύειν¹³⁷.

ζ΄ Τήν ἐβδομάδα τῆς τυροφάγου οὔτε κρεῶν ἀπέχονται οὔτε γνωρίζουσι τυροφαγίαν¹³⁸.

η' Οὐ νηστεύουσι τὴν ὄλην τεσσαρακοστὴν, ἀλλ' αὐτοὶ μὲν κατὰ τὴν ἁγίαν καὶ μεγάλην πέμπτην ὡὰ καὶ τυρόν καὶ γάλα ἐσθίωσι, τοὺς δὲ παρ' αὐτοῖς παῖδας τὰς ὄλας κυριακάς τῆς τεσσαρακοστῆς γάλα καὶ ὡὰ ἐσθίειν συγχωροῦσιν¹³⁹.

θ' Ἐν ὄλω τῷ ἐνιαυτῷ κατὰ πᾶσαν τετράδα καὶ παρασκευὴν ἰχθυοφαγοῦσι, ἀλλὰ καὶ κρεωφαγοῦσιν ἐν τῇ τετράδι μὲν πάντες, ἐν τῇ παρασκευῇ δὲ τινες¹⁴⁰.

ι' Κατὰ πᾶν σάββατον νηστεύουσιν ὀψέ ἐσθίοντες καὶ οὐδέ κρεωφαγοῦντες· κἂν τύχη ἐν σαββάτῳ αὐτὴ ἢ γέννησις τοῦ Χριστοῦ ἢ τὸ βάπτισμα ἢ τις ἑτέρα μεγάλην ἑορτή, οὐ καταλύουσι τὴν νηστείαν¹⁴¹.

4) Γιά διάφορα ἐπίσης ἄλλα λειτουργικά θέματα σημειώνονται τὰ ἑξῆς:

α' Ἀποκαθάρσεις ποιοῦνται οἱ αὐτῶν ἱερατικοὶ καὶ ραντισμοὺς εἰς ἀποτροπὴν ὧν δεδίδονται, ἔθεσι δουλεύοντες ἰουδαϊκοῖς¹⁴².

β' Μετὰ τῶν πέντε δακτύλων πλαγίως πως σταυρόν τάχα ποιοῦσιν καὶ τὴν ὄψιν οὕτω κατασφραγίζουσιν¹⁴³.

γ' Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ξυρῶνται μετὰ τοῦ πώγωνος καὶ τὴν τρίχα τοῦ ὅλου σώματος, ἀγνισμὸν τοῦτο οἰόμενοι, ὅπερ ἰουδαϊκόν¹⁴⁴.

δ' Τοὺς ἀρχιερεῖς τελευτῶντας ἀθάπτους ἐῶσιν εἰς ὀγδόην ἡμέραν δι' αἰσχροκέρδειαν, ἵνα οἱ τῆς ἐνορίας παρ' αὐτοῦ φοιτῶντες οἷς ἔχωσι δεξιῶνται¹⁴⁵.

ε' Τὰς ἀρχιερωσύνας ἐπὶ χρήμασι διδόασι φανερώς ὁ τε Πάπας καὶ οἱ λοιποὶ τῶν ἀρχιερέων¹⁴⁶.

στ' Ἐσθίουσι τὰ πνικτὰ καὶ θνησιμαῖα καὶ τὰ θηριάλωτα καὶ τὸ αἷμα καὶ τὰ ἀκάθαρτα¹⁴⁷.

ζ' Ἅγιον αἷμα καὶ ἅγιον ἄριον ἀπὸ τῶν ἱερῶν σκευῶν ἐξέχεάν τε καὶ ἐξέρριψαν ὡς μιάσματα¹⁴⁸.

ε) Οί ως ἄνω καινοτομίες καί ἰδιαιτέρως αὐτές πού σχετίζονται μέ τήν τάξη καί τή θεολογία τῶν μυστηρίων ἔτυχαν αὐστηρῆς κριτικῆς ἀργότερα ἀπό τόν ἅγιο Νικόλαο τόν Καβάσιλα (14ος αἰ.)¹⁴⁹, τόν ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης († 1429)¹⁵⁰, τόν ἅγιο Μάρκο τόν Εὐγενικό († 1444/45)¹⁵¹, τόν Εὐστράτιο Ἀργέντη¹⁵², τόν ἅγιο Ἀθανάσιο τόν Πάριο¹⁵³ καί γενικά τοὺς Κολλυβάδες¹⁵⁴. Στόχος ὄλων αὐτῶν, ὅπως καί ἄλλων¹⁵⁵ ἦταν νά διαφυλαχθεῖ ἡ λατρευτική παράδοση ἀνόθευτη καί ἡ ὀρθόδοξη πίστη ἀκεραία.

Ἀντίδραση ὁμως ὑπῆρξε καί ἐκ μέρους τῶν Προτεσταντῶν. Ὁ ἰδιωτικός χαρακτήρας, τόν ὁποῖον προσέλαβε ἡ θεία λατρεία, τό ἀκατάληπτον τῆς γλώσσας, οἱ πολλές λαϊκές δεισιδαιμονίες, οἱ πομπώδεις τελετές καί καταχρήσεις τοὺς ὀδήγησαν τό 16ο αἰώνα στήν ἐκκλησιαστική μεταρρύθμιση. Οἱ Διαμαρτυρόμενοι, μέ τό πρόσχημα τῆς ἐπιστροφῆς στήν ἀρχαία ἀποστολική ἀπλότητα, οὐσιαστικά ἀπέρριψαν τά μυστήρια πλὴν τοῦ βαπτίσματος καί τῆς θείας Εὐχαριστίας, τό διάκοσμο τοῦ Ναοῦ καί τά ἄμφια. Τόνισαν ἰδιαιτέρως τήν ἀνάγνωση τῆς Γραφῆς στή θεία Λειτουργία, τό κήρυγμα, τή συμμετοχή τῆς κοινότητας μέ τήν ἀντιφωνική ψαλμωδία νέων ὕμνων, καί τή μετάληψη τῶν πιστῶν ἀπό τά δύο εἶδη¹⁵⁶.

Ἡ θεία λατρεία ἔγινε πολύ ἀπλή, ἀλλά ἡ προσπάθεια αὐτή τῶν Προτεσταντῶν ἀπέτυχε διότι δέν ὑπῆρχαν οἱ ἀπαραίτητες ἱστορικές βάσεις, οἱ θεολογικές προϋποθέσεις καί ἡ γνώση τῆς ἀποστολικῆς λατρείας γιά ἓνα τόσο σοβαρό ἐγχείρημα¹⁵⁷. Ἀνάλογα ὁμως μέ τίς νέες τάσεις πού διαμορφώθηκαν στό χῶρο τῶν Διαμαρτυρομένων δημιουργήθηκαν διάφορες λειτουργικές μορφές. Ἀπό τίς πλέον «*συντηρητικές*» ἀναθεωρήσεις τῆς λατρείας εἶναι αὐτή τοῦ Λουθήρου, ὁ ὁποῖος διειτήρησε τή λατινική γλώσσα στόν κανόνα τῆς Λειτουργίας, ὅπως ἐπίσης τήν παλαιά διακόσμηση καί γενικῶς

τό περιβάλλον τῆς ρωμαιοκαθολικῆς λατρείας¹⁵⁸.

Τό διάγραμμα τῆς ἀναθεωρημένῆς Λειτουργίας τοῦ Λουθήρου ἔχει ὡς ἑξῆς:

- 1) *Introitus* (γερμανισί) ἢ γερμανικός ὕμνος.
- 2) *Κύριε ἐλέησον τρίς*.
- 3) Ἄσπασμός καί *collectio*.
- 4) Ἐπιστολικόν ἀνάγνωσμα.
- 5) Γερμανικός ὕμνος.
- 6) Εὐαγγελικόν ἀνάγνωσμα.
- 7) Ἀποστολικόν σύμβολον.
- 8) Λόγος ἢ ὁμιλία.

Λειτουργία τοῦ Ὑπερώου [ἢ τοῦ Κυριακοῦ δείπνου]

- 9) *Παράφρασις τῆς Κυριακῆς προσευχῆς*.
- 10) *Προτροπή*.
- 11) Ἀπαγγελία τῶν λόγων τῆς συστάσεως συνοδευομένη ὑπό τῆς κλάσεως καί μεταδόσεως.
- 12) Κοινωνία ὑπ' ἀμφότερα τά εἶδη καί ὕμνοι ψαλλόμενοι κατὰ τὴν διάρκειά τοιαύτης.
- 13) *Collectio post-communionem*.
- 14) Ἀαρωνική εὐλογία¹⁵⁹.

Γ'

Ἡ διαμόρφωση καί ἐξέλιξη τῆς Λειτουργικῆς Κίνησης τῆς Χριστιανικῆς Δύσης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀντι-μεταρρύθμισης καί ἐντεῦθεν.

Μπροστά στή νέα κατάσταση πού διαμορφώθηκε μέ τίς μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες τῶν Προτεστάντων καί κυρίως μέ τὴν ἀμφισβήτηση τοῦ κύρους τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία ἀντέδρασε καί ἔλαβε συγκεκριμένα μέτρα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς παρακμῆς πού ἡ ἴδια δημιούργησε.

α) Σπουδαία ὄθηση πρὸς τίς λειτουργικές σπουδές ἔδωσε ἡ ἐν Τριδέντῳ Σύνοδος (1562-1614), ἡ ὁποία καθόρισε τίς δογματικές προϋποθέσεις τῆς θείας λατρείας καὶ ἀποφάσισε τὴν ἀναθεώρηση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων¹⁶⁰. Ὁρίσθη ἀκόμη τὰ περὶ τῶν ἐπτὰ μυστηρίων, τῶν ἀγίων, τῶν λειψάνων καὶ τῶν εἰκόνων. Στὴ Σύνοδο αὐτὴ ἐπίσης, ἡ ὁποία ἀπαγόρευσε τὴ μετάληψη ἐκ τοῦ ποτηρίου, ἄρχισε ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὴν κατάργηση τῆς πολυφωνίας στὸ ἐκκλησιαστικὸ ἄσμα καὶ τὴν ἐπάνοδο στὴν ἀρχαία ἀπλή γρηγοριανὴ μουσικὴ¹⁶¹.

β) Τόσο ἀπὸ τοὺς Ρωμαιοκαθολικούς, ὅσο καὶ ἀπὸ Προτεστάντες ἀνεπτύχθη ἓνα ἱστοριοφιλολογικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολῆς, προκειμένου νὰ ἀποδειχθεῖ ὁ πλοῦτος, ἡ συνέχεια, ἀλλὰ καὶ ἡ νομιμότητα τῆς ἐξέλιξης τῶν λειτουργικῶν μορφῶν πού τὴν ἐποχὴν ἐκείνη ἀμφισβητοῦντο ἔντονα. Στὴν ἀνθιση τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν συνέβαλε καὶ ἡ τυπογραφία, ἀλλὰ καὶ «*τό γεγονός ὅτι ἀντὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας ἐπεκράτησε πλέον ἡ ἱστοριοαρχαιολογική*»¹⁶².

Καρπὸς μάλιστα ὅλης αὐτῆς τῆς προσπάθειας ἦταν οἱ μεταφράσεις καὶ οἱ ἐκδόσεις σημαντικῶν ἀρχαίων λειτουργικῶν κειμένων τῆς ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας ἢ καὶ νεοτέρων. Σ' αὐτὴ τὴ σειρά, πού στόχευε ἀκριβῶς στὴν ἀναβίωση τῶν παραδοσιακῶν λειτουργικῶν προτύπων καὶ ὄχι στὴν ἐκκοσμίκευση, τὴν ὁποίαν ὑπηρετοῦσαν ἡ Διαμαρτύρηση καὶ τὸ οὐμανιστικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀνήκουν καὶ τὰ παρακάτω ἔργα: α) Λουδοβίκου Muratori († 1750), *Liturgia romana vetus* (1748), ὅπου ἐκδίδονται ἀρχαῖα ρωμαϊκὰ καὶ γαλλικανικὰ Εὐχολόγια¹⁶³. β) Ἰακώβου Goar († 1653), *Eὐχολόγιον sive rituale graecorum*, ὅπου εἶναι συγκεντρωμένα, κατόπιν ἔρευνας σὲ διάφορες βιβλιοθηκὲς μὲ χειρόγραφα, τὰ

κείμενα τῶν θείων Λειτουργιῶν καί τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Τά κείμενα δέ αὐτά συνοδεύονται ἀπό σπουδαῖες πραγματεῖες ἱστορικοῦ περισσότερο γιά κάθε ἀκολουθία περιεχομένου¹⁶⁴. γ) Εὐσεβίου Renaudot († 1720), στό δίτομο ἔργο τοῦ ὁποῖου ἐκδίδονται τά κείμενα τῶν ἀνατολικῶν Λειτουργιῶν σέ λατινική μετάφραση καί μέ σημαντικές σημειώσεις καί πληροφορίες. δ) Ἰσαάκ Haberti (Haberd), *Ἀρχιερατικόν Liberpontificalis Ecclesiae graece* (1648), πού εἶναι ἡ παλαιότερη ἔντυπη ἔκδοση Ἀρχιερατικοῦ¹⁶⁵. ε) Ἰωάννου Bona († 1674), *Rerum liturgicarum libri duo* (1671) καί *De divina psalmodia* (1653)¹⁶⁶. στ) Ἰωσήφ Alois Assemani († 1782), ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε τό σημαντικό ἔργο *Codex liturgicus ecclesiae universae* (1749-1766)¹⁶⁷.

Σ' ὅλα τά παραπάνω ἔργα, ἀλλά καί σέ ἄλλα αὐτῆς τῆς περιόδου, πού δέν μνημονεύονται ἐδῶ¹⁶⁸, μπορεῖ καί ὁ σύγχρονος ἐρευνητής τῆς λειτουργικῆς μας παραδόσεως νά ἐντυφῆσει ἐπιστημονικά καί νά στηρίξει ὑπεύθυνα τήν ἐξέλιξη καί τή δομή τῶν λειτουργικῶν μορφῶν τῆς Ἐκκλησίας μας.

Τό σημαντικό εἶναι ὅτι ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα τέθηκαν οἱ βάσεις γιά μιὰ σοβαρή ἐξέλιξη στά λειτουργικά πράγματα τῆς Χριστιανικῆς Δύσης, πού ἀργότερα ὀδήγησαν, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, σ' αὐτό πού ὀνομάσθηκε «*Λειτουργική Κίνηση*». Οἱ πρωτοβουλίες τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου δέν ἔλυσαν τά προβλήματα, πού εἶχαν ἐπισωρεύσει στό σῶμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας τά λάθη, οἱ ἀλλοιώσεις καί οἱ λειτουργικές ἐκτροπές τῶν περασμένων αἰώνων. Ἔτσι π.χ. ἡ λατινική γλῶσσα παρέμεινε καί πάλι ἀκατανόητη γιά τοὺς πιστοὺς τῶν διαφόρων λαῶν. Τό λειτουργικό ἔτος εἶχε ἐπιβαρυνθεῖ μέ ἑορτές καί μνήμες ἀγίων πού δέν εἶχαν σχέση μέ τοὺς περισσότερους λαοὺς τῆς γῆς. Οἱ ἀποφάσεις

τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου ὀδήγησαν στή στέρνηση τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, καί ὡς ἐκ τούτου καί στήν ἀπονέκρωση τῆς θείας λατρείας¹⁶⁹.

Ἡ κατάσταση αὐτή γινόταν ὄλο καί περισσότερο ἀντιληπτή στή Δύση ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα. Ἔτσι ἐκτός ἀπό τίς ἱστορικοφιλολογικοῦ καί ἀρχαιολογικοῦ χαρακτήρα μελέτες, πού ἀναφέραμε, ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται καί μικροκινήματα –ιδιωτικές περισσότερο πρωτοβουλίες μοναστικῶν ἢ καί λαϊκῶν κύκλων μέ στόχο τή διευθέτηση τῶν λειτουργικῶν πραγμάτων. Μία τέτοια προσπάθεια συνδέεται μέ τόν Κορνήλιο Ἰανσένιο (ἐξ οὗ καί Ἰανσενισμός) καί τό ἀββαεῖο τοῦ Port-Royal στό Παρίσι. Ὁ πρῶτος ὅμως σοβαρός ἐκπρόσωπος τοῦ αἰτήματος γιά λειτουργική μεταρρύθμιση αὐτή τήν ἐποχή ἦταν ὁ πάπας Βενέδικτος ὁ 14ος (1740-1758). Ὅλο αὐτό τό ἐνδιαφέρον ὅμως προσέκρουε σέ αὐστηρότερες ἀπόψεις ἄλλων κύκλων, ἀκόμη καί παπῶν, οἱ ὁποῖοι ἔβλεπαν μέ ἐπιφύλαξη κάθε ἀνανεωτική προσπάθεια¹⁷⁰.

Στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα ὁ Βενεδικτῖνος μοναχός τοῦ Mainz G. Köhler ἔκαμε μία πρώτη προσπάθεια συστηματοποίησης τῆς Λειτουργικῆς, μέ τό ἔργο του *Principia Theologiae Liturgicae* (1788)¹⁷¹. Τήν ἐποχή αὐτή καθιερώθηκε καί ἡ «*Πρακτική Θεολογία*» ὡς αὐτοτελές μάθημα τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἕνα μέρος τοῦ ὁποῖου ἀπετέλεσε ἡ Λειτουργική. Ἔτσι ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ἄρχισε καί πάλι ἕνα ἐνδιαφέρον γιά τά λειτουργικά πράγματα, μέ τή μελέτη τῶν χειρογράφων, τῶν λειτουργικῶν ἐντύπων, ἀλλά καί τίς νέες ἐκδόσεις¹⁷².

Ὁ πρῶτος ἐκ τῶν λατίνων θεολόγων πού ἐξέδωσε αὐτοτελῆ καί ὀγκώδη Λειτουργική μέ τόν τίτλο: «*Kultus der christkatholischen Kirche*, 1832, γ' ἔκδ. 1840-1842), εἶναι ὁ

Franz Xaver Schmid¹⁷³. Σημαντικό ρόλο στήν ανάπτυξη τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν κατά τό 19ο αἰώνα ἔπαιξαν καί τά ἔργα: H. A. Daniel, *Codex liturgicus ecclesiae universae in epitomen redactus*, τόμ. 1-4, Leipzig 1847-1853. Ulysse Chevalier († 1923), *Bibliothèque liturgique* (ἀπό τοῦ 1893). *Monumenta Ecclesiae liturgica* (ἔκδ. ἀπό τοῦ 1900 ὑπό τῶν βενεδικτίνων τοῦ Solesmes), κ.ἄ.¹⁷⁴

Πρός τήν κατεύθυνση τῆς ιστορικῆς καί θεωρητικῆς μελέτης τῆς χριστιανικῆς λατρείας κινουῦνται καί τά ἑξῆς ἔργα Ἀγγλικανῶν λειτουργιολόγων: C. A. Swainson, *Greek Liturgies*, 1884. F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, τόμ. α΄ 1896¹⁷⁵. Στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ἐμφανίζονται ἐπίσης καί οἱ πρῶτες περιοδικές ἐκδόσεις, ὅπως: *Römische Quartalschrift für christlich Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, Freiburg im Br. 1878 ἐξ. – *Ephemerides liturgicae*, Ρώμη 1881 ἐξ.¹⁷⁶

Τό 19ο αἰώνα σφράγισαν ἐπίσης μέ τό ἔργο τους οἱ: α) Dom J. Pitra (1812-1889), βενεδικτίνος τοῦ Solesmes, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε μέ τήν ἔκδοση κειμένων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί βυζαντινῶν ὑμνογράφων¹⁷⁷. β) Ὁ Dom J. B. Migne (1800-1875), ὁ ὁποῖος μᾶς ἄφησε τήν κλασική ἔκδοση τῆς «*Patrologia Latina*» (1844-1855) καί τῆς «*Patrologia Graeca*» (1857-1866). γ) Ὁ Γάλλος Βενεδικτίνος ἡγούμενος Dom Prosper Guèranger († 1875), μέ τό ἔργο του *Institutions liturgiques*.

Ὁ τελευταῖος μάλιστα, πού εἶναι καί ὁ ἰδρυτής τοῦ μοναστικοῦ κέντρου τῶν Solesmes στή Γαλλία, ἐργάσθηκε ἔντονα γιά τήν ανάπτυξη τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τόσον ἐντός τῆς Μονῆς, ὅσο καί γενικότερα στήν Ἐκκλησία. Ὁ Guèranger γνώριζε τήν ὀρθόδοξη λειτουργική παράδοση, μέσω τοῦ Pitra κ.ἄ., καί λίγο πολύ αὐτό τόν ἐπηρέασε ὥστε νά ἐμφυ-

σήσει νέο πνεῦμα στή λατρεία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας¹⁷⁸, ἄν καί θά μπορούσε νά τοῦ χρεώσει κανείς τήν βαθιά του ἐπιθυμία καί στόχευση γιά τήν μέσω τῆς λατρείας προσέγγιση καί ἔνωση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν¹⁷⁹. Τό ἔργο του πάντως ἀναγνωρίσθηκε ἐπίσημα ἀπό τόν πάπα Πίο τόν Ι΄ (1835-1914)¹⁸⁰. Γι' αὐτό καί ἔμεινε γνωστός ὄχι τόσο ὡς ὁ σπουδαῖος ἀνανεωτής τῆς λατρείας στή Δύση, ὅσο ὡς ὁ πρόδρομος τῆς μετέπειτα, κατά τόν 20ο αἰώνα, ἀναπτυχθεῖσ «*Λειτουργικῆς Κίνησης*»¹⁸¹.

γ) Ἡ Λειτουργική Κίνηση στή Χριστιανική Δύση γνώρισε πράγματι τή μεγαλύτερή της ἀνάπτυξη κατά τόν 20ό αἰώνα¹⁸². Ὁ αἰώνας αὐτός κληρονόμησε τίς ἀρνητικές καταβολές τοῦ παρελθόντος, ὅπως π.χ. τή λατινική γλῶσσα, τά προβλήματα στό ἐορτολόγιο, τή θεώρηση τῶν μυστηρίων ὡς οἰκογενειακά ἀπλῶς γεγονότα, τήν ὑποβάθμιση ἀρχαίων λειτουργικῶν θεσμῶν, ὅπως π.χ. ἡ συλλειτουργία, ἡ μὴ συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή θεία Εὐχαριστία κ.ἄ.¹⁸³ Εἶχαν ὁμως θέσει τή βάση γιά τή νέα ὠθηση προσπάθειες πού ἔγιναν σέ παλαιότερους αἰῶνες τόσο στόν ἐπιστημονικό-ἐρευνητικό τομέα, ὅσο καί στήν πρακτική-ποιμαντική ἐφαρμογή.

Τήν ἀρχή τῆς ἀνανέωσης στά λειτουργικά πράγματα κατά τόν 20ό αἰώνα τήν ἔκαμε ὁ πάπας Πίος ὁ Ι΄ (1903-1914), ὁ ὁποῖος ἐνδιαφέρθηκε γιά τή συχνή συμμετοχή τῶν πιστῶν στή θεία Εὐχαριστία, τήν ἀναθεώρηση τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους καί τήν προβολή τοῦ γρηγοριανοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μέλους¹⁸⁴.

Σιγά σιγά δημιουργοῦνται διάφορα λειτουργικά κέντρα μέ στόχο τήν ἐκδοση νέων λειτουργικῶν βιβλίων, τήν προβολή τῆς Λειτουργίας ὡς τοῦ κέντρου τῆς θείας λατρείας, τήν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν δεδομένων καί τῶν θεολογικῶν

προϋποθέσεων τῆς χριστιανικῆς λατρείας καί ἰδιαίτερως τὴν ἀφύπνιση τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ γύρω ἀπὸ τὰ λατρευτικά θέματα.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα λειτουργικά κέντρα ἦταν αὐτὸ τοῦ ἀββαείου Mont-Cesar στὸ Βέλγιο. Ἐμπνευστὴς τῆς κίνησης αὐτῆς ἦταν ὁ βενεδικτῖνος μοναχὸς Lambert Beauduin (1873-1960). Ὁ Beauduin εἶχε ὡς σύνθημα τὸ «*L' Occident à l' école de l' Orient*» («Ἡ Δύση πρέπει νὰ φοιτήσει στὸ σχολεῖο τῆς Ἀνατολῆς»)¹⁸⁵. Στὶς δραστηριότητες δέ καί πρωτοβουλίες αὐτοῦ τοῦ κέντρου, πού ἄρχισαν ἀπὸ τὸ 1909, εἶναι ἡ ἐνθάρρυνση τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τῶν πιστῶν στὴ θεία Εὐχαριστία καί τὴν ψαλμωδία, ἡ μετάφραση τῶν λειτουργικῶν κειμένων στὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ¹⁸⁶, οἱ ἐπιστημονικοῦ χαρακτῆρα λειτουργικὲς ἐκδόσεις καί ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ «*Les questions liturgiques et paroissiales*». Στὸ Βέλγιο ἔχουμε ἐπίσης καί ἄλλο λειτουργικὸ κέντρο, τοῦ Saint-André, μέ τὸ ἀξιόλογο περιοδικὸ «*Paroisse et Liturgie*». Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερο ὄργανο τῆς «*λαϊκῆς λειτουργικῆς ἱεραποστολῆς*»¹⁸⁷.

Οἱ δραστηριότητες τοῦ ἀββαείου Mont-Cesar καί τοῦ θεμελιωτῆ τῆς Λειτουργικῆς Κίνησης στὴ Δύση Beauduin, δέν ἄργησαν νὰ προκαλέσουν τὸ ἐνδιαφέρον καί ὡς ἐκ τούτου νὰ διαδοθοῦν καί σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Εὐρώπης. Ἔτσι στὴ Γερμανία κατὰ τὴ β' δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀναπτύσσεται ἀντίστοιχο λειτουργικὸ κέντρο, μέ πρωτοβουλία τοῦ ἀββαείου Maria Laach, τοῦ ἡγουμένου του I. Herwegen, τοῦ Odo Casel καί τοῦ J. Pinski¹⁸⁸. Τὸ κέντρο αὐτὸ διακρινόταν γιὰ τὸ οἰκουμενικὸ του πνεῦμα καί τὴν ἀγάπη του στοὺς Πατέρες καί ἡ ἐπίδρασή του ἦταν πολὺ μεγάλη σὲ μονές, ἐνορίες, ἐκκλησιαστικὲς ὀργανώσεις, μεμονωμένους ἱερεῖς καί λαϊκοὺς. Ἀνάμεσα δέ στὶς δραστηριότητές του συγκαταλέγονται ἡ

ἴδρυση Ἀκαδημίας «*λειτουργικῶν*» σπουδῶν, ἡ διοργάνωση «*λειτουργικῶν ἐβδομάδων*» καί ἡ ἔκδοση τῶν περιοδικῶν «*Ecclesia Orans*», «*Liturgiegeschichtliche Quellen*» καί «*Jahrbuch für liturgiewissenschaft*»¹⁸⁹.

Ἀνάλογη ἀναγνώριση εἶχε καί στή Γαλλία ἡ λειτουργική κίνηση τοῦ Βελγίου. Ἔτσι μέ πρωτοβουλία τῶν δομινικανῶν μοναχῶν P. Duployé καί A. M. Roguet τό 1943 δημιουργήθηκε τό κέντρο «*λειτουργικῆς ποιμαντικῆς*» (Centre de pastorale liturgique). Στό ἐνεργητικό αὐτοῦ τοῦ κέντρου ἀνήκει ἡ διοργάνωση «*λειτουργικῶν*» συνεδρίων καί ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ «*La maison - Dieu*» καί τῶν συλλογῶν «*Lex Orandi*», «*L' esprit liturgique*» καί «*Études liturgiques*»¹⁹⁰. Μεγάλης σημασίας ἐπίσης γιά τή λειτουργική κίνηση στή Γαλλία, ἦταν καί ἡ κατ' ἔτος διοργάνωση τῶν οἰκουμενικῶν «*ἐβδομάδων λειτουργικῶν σπουδῶν*» ἀπό τό Ἰνστιτούτο Ὁρθοδόξου Θεολογίας «*Ἅγιος Σέργιος*» στό Παρίσι. Στά συνέδρια αὐτά συμμετεῖχαν σπουδαῖοι θεολόγοι τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὁ Bernard Botte καί ὁ λειτουργιολόγος P. M. Cry¹⁹¹.

Ἡ λειτουργική κίνηση διαδόθηκε καί σέ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀμερικῆς καί μέσω τῶν Ἱεραποστολῶν καί σ' αὐτήν ἀκόμη τήν Ἀφρική, τήν Αὐστραλία καί τήν Ἀνατολική Ἀσία.

δ) Τούς στόχους τῆς ὁμοῦς ἡ λειτουργική κίνηση τῆς Χριστιανικῆς Δύσης τοὺς ὀλοκλήρωσε στή Β' Βατικάνειο Σύνοδο (1961 ἐξ.), μέ τό *Περί Θείας Λατρείας Διάταγμα* (Constitutio de sacra liturgia)¹⁹². Τό Σύνταγμα αὐτό διαιρεῖται σέ ἐπτά κεφάλαια μέ τά ἐξῆς θέματα: 1) Γενικές ἀρχές πρὸς ἀποκατάσταση καί προαγωγή τῆς θείας Λατρείας, 2) Τό Ἱερώτατο Μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας, 3) Τά λοιπά Μυστήρια καί οἱ μυστηριακές τελετές, 4) Οἱ ἡμερονύκτιες ἰ. ἀκο-

λουθίες (officium divinum), 5) Τό λειτουργικό ἔτος, 6) Ἡ ἱερή μουσική, 7) Ἱερή τέχνη καί ἰ. σκεύη¹⁹³.

Οἱ γενικότεροι στόχοι τοῦ περί λατρείας Διατάγματος τῆς Β΄ Βατικανείου Συνόδου εἶναι: α) ἡ ἐνίσχυση τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, β) ἡ διατήρηση τῆς γνήσιας ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης καί ἡ προσαρμογή τῆς ζωῆς στίς σύγχρονες ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, γ) ἡ τελική ἔνωση ὄλων τῶν χριστιανῶν, δ) ἡ διάδοση τοῦ Εὐαγγελίου, ε) ὁ τονισμός τοῦ ἐκκλησιολογικοῦ χαρακτήρα τῶν μυστηρίων, στ) ἡ ἐνίσχυση τῆς ἐνότητας τῆς ἐνορίας, νοούμενης ὡς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, ζ) ἀπλοποίηση τῶν λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων δι' ἀποφυγῆς ἐπαναλήψεων καί διὰ συντμήσεως ὄλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν¹⁹⁴.

Ἐπάρχουν ὅμως καί ἐπιμέρους ἐπιδιώξεις καί συγκεκριμένες προτάσεις, οἱ ὁποῖες διατυπώθηκαν μέ βάση τίς πηγές τῆς παλαιοχριστιανικῆς καί βυζαντινῆς λειτουργικῆς παράδοσης, τίς θεολογικές προϋποθέσεις τῆς χριστιανικῆς λατρείας¹⁹⁵, ἀλλά ὅπωςδήποτε καί μέ βάση τίς περί ἀνανεώσεως τῆς θείας λατρείας θέσεις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ἔτσι, λοιπόν, ἡ ὡς ἄνω Σύνοδος προβαίνει στίς παρακάτω ἀλλαγές καί διευθετήσεις.

1) Τονίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς ἐνεργοῦ καί συνειδητῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν στή θεία λατρεία. «Οἱ πιστοί τοῦ Χριστοῦ δέν πρέπει νά παρίστανται ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς πίστεως ὡς ξένοι ἢ σιωπηλοί θεαταί· ἀλλ' ἀντιθέτως, ἐννοοῦντες καλῶς τὰς τελετάς καί εὐχάς, πρέπει νά μετέχουν τῆς ἱερᾶς πράξεως συνειδητῶς, εὐλαβῶς καί ἐνεργῶς»¹⁹⁶. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ στοχεύουν ἡ ἐνθάρρυνση γιὰ προσφορά τῶν δώρων καί γιὰ συμμετοχὴ στήν ψαλμωδία τῶν ἀντιφῶνων καί τῶν ἐπωδῶν, ἡ τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας ὄχι στή λατινική, ἀλλὰ στήν ὀμιλούμενη γλῶσσα κάθε ἔθνους¹⁹⁷, ἡ

διατύπωση ότι «*ὄλοι οἱ πιστοὶ πού λαμβάνουν μέρος, κληρικοί καὶ λαϊκοί, συμπράττουν συμμετέχοντας καθένas με τὸν τρόπο του, σύμφωνα με τὸν βαθμὸ καὶ τὴν ποικιλία τῶν λειτουργικῶν καθηκόντων*»¹⁹⁸.

2) Καθιερώνεται ὁ ὅρος «*Λειτουργία*» ἀντὶ τῶν λατινικῶν διατυπώσεων (*cultus, officium, ritus, ceremonia* κ.ἄ.)¹⁹⁹. Ὡς πρὸς τὴ δομὴ δέ καὶ τὴν τάξη αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου προτείνεται ἡ ἀνακατανομή τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, ἔτσι ὥστε σέ μία τριετία νά διαβάζεται ὀλόκληρη ἡ Καινὴ Διαθήκη, τονίζεται ἡ ἀξία τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος, ἐπανεισάγεται ἡ μετὰ τὰ ἀναγνώσματα κοινή δέσση ἢ εὐχή τῶν πιστῶν, τὸ κεντρικὸ θυσιαστήριο προσεγγίζει τὸ λαό, ὁ ἄμβωνas καὶ τὸ σύνθρονο ξαναβρῆκαν τὸν παλαιὸ λειτουργικὸ τους ρόλο²⁰⁰, παραμένουν τὰ ἄζυμα, ἀλλὰ ἐπιτρέπεται οἱ πιστοὶ νά κοινωνοῦν καὶ ἀπὸ τὰ δύο εἶδη²⁰¹, εἰσάγεται ὑποτυπώδης ἐπίκληση²⁰² καὶ καθιερώνονται τέλος τέσσερις ἀναφορές, δίδοντας στὸν ἱερέα κάθε φορά τὴ δυνατότητα νά ἐπιλέγει, κατὰ τὴν κρίση του, ποιὰ θά τελέσει²⁰³.

3) Ὡς πρὸς τὰ μυστήρια τονίζεται ἡ θεολογικὴ τῶν σημασία καὶ ὁ ἐκκλησιολογικὸς τῶν χαρακτήρας. «*Σκοπὸς τῶν μυστηρίων –λέγει τὸ Διάταγμα– εἶναι ν' ἀγιάζουν τοὺς ἀνθρώπους, νά οἰκοδομοῦν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ν' ἀποδίδουν λατρείαν πρὸς τὸν Θεόν*»²⁰⁴. Τονίζεται ἐπίσης ἰδιαίτερα ἡ ἐσωτερικὴ ἐνότητα τῶν τριῶν μυστηρίων, Βαπτίσματος, Χρίσματος καὶ Θείας Εὐχαριστίας· «*Ἡ χριστιανικὴ μύσις ἀποτελεῖ ἐνιαῖον ὅλον, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ Χρῖσμα εἶναι ἡ τελείωσις τοῦ Βαπτίσματος, ἡ δέ θεία Εὐχαριστία ἡ ὀλοκλήρωσις ἀμφοτέρων*»²⁰⁵. Ἡ σύνδεση δέ τῶν μυστηρίων μετὰ τὴν θεία Εὐχαριστία εἶναι κάτι πού υἰοθετεῖται ἀπὸ τὴ Β' Βατικάνειο, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἀρχαίας παράδοσης²⁰⁶.

4) Τὸ χριστιανικὸ ἐορτολόγιο ἀποκαθαίρεται, τονίζονται οἱ δεσποτικὲς ἐορτές ἔναντι τῶν ἐορτῶν τῶν ἀγίων καὶ τὸ λει-

τουργικό ἔτος διαμορφώνεται ἔτσι, ὥστε ὁ κύκλος τῶν μυστηρίων τῆς σωτηρίας κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους νά ἀνακυκλοῦται²⁰⁷.

5) Τονίσθηκε ἰδιαίτερος τό βιβλικό στοιχεῖο στή θεία λατρεία καί ἀρχαῖοι λειτουργικοί θεσμοί, ὅπως τό συλλειτουργο²⁰⁸, ἡ τάξη τῶν κατηκουμένων, ἡ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος τῶν λαϊκῶν στά τελούμενα, βρῆκαν τή δικαίωσή τους στή σύγχρονη λειτουργική πράξη²⁰⁹.

ε) Ἡ λειτουργική κίνηση στή Δύση δέν περιορίσθηκε μόνο στή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία. Ἀναπτύχθηκε ἐπίσης καί στίς Ἐκκλησίες τῶν Διαμαρτυρομένων. Ἡ ἀπό τοῦς Τρακταριανούς (tractarians) π.χ., κατά τόν 19ο αἰώνα, λατρευτική κίνηση εἶχε ὡς σκοπό νά δοθεῖ στή μυστηριακή ζωή ἐξέχουσα θέση²¹⁰.

Στή Γερμανία δέ μετά τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο ἡ προτεσταντική λειτουργική κίνηση ἀπέκτησε θεολογικό περιεχόμενο. Σ' αὐτό συνετέλεσαν ἡ ἐκκλησιαστική κίνηση νέων καί ἡ βαθύτερη μελέτη τῶν ἔργων καί τοῦ πνεύματος τοῦ Λουθήρου. Ἡ λειτουργική κίνηση τῶν Προτεσταντῶν δημιουργήθηκε περισσότερο ἀπό ἀντίδραση στό νοσηριακό, συναισθηματικό καί ἠθικιστικό κήρυγμα πού ἐπικρατοῦσε στήν προτεσταντική λατρεία. Χαρακτηριστική στό θέμα αὐτό εἶναι ἡ στάση τοῦ Karl Barth, ὁ ὁποῖος ἐπισήμανε τήν ἀναγκαιότητα τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος. Τό κήρυγμα αὐτό, ἔλεγε, μπορεῖ νά συμβάλλει στή βίωση τῆς σημασίας τῶν μυστηρίων τοῦ βαπτίσματος καί τῆς θείας Εὐχαριστίας²¹¹.

Ἐπιλεγόμενα

Ἡ ἱστορική ἐπισκόπηση τῆς λειτουργικῆς κίνησης στή Χριστιανική Δύση ἔδειξε ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτή πού ξεκίνησε τόν 16ο αἰώνα καί συνεχίζεται μέχρι σήμερα, ἦταν συνδεμένη μέ μία θεολογική, πνευματική καί ἱεραποστολική

ἀναγέννηση μέσα στήν Ἐκκλησία τῆς Δυτικῆς Χριστιανωσύνης²¹². Ἦταν μία πραγματική ἀνάγκη προκειμένου νά ἀντιμετωπισθεῖ ἡ περιθωριοποίηση τῆς λατρείας, δεδομένου ὅτι ἡ πνευματική ζωή εἶχε προσλάβει ἕναν ἔντονο ὑποκειμενικό καί ἰδιωτικό χαρακτήρα. Τό πνεῦμα τῆς ἀρχαίας, κοινῆς καί ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας πού ἤθελε τή θεία λατρεία, καί κυρίως τή θεία Εὐχαριστία, ὡς τό κέντρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καί ἐμπειρίας, εἶχε χαθεῖ.

Θεολογικοί λόγοι, ἱστορικές συγκυρίες καί ἀντιπαραδοσιακές ἐπιλογές τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας συνέβαλαν στήν ἀποξένωση τῆς θείας Λειτουργίας, ὡς τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, ἀπό τήν ἐν γένει λειτουργική ζωή καί πνευματικότητα. Καλλιέργησαν μία στείρα τυπολατρεία, ἀφοῦ ὁ λαός παρίστατο σέ μία τελετουργική διαδικασία στήν ὁποία δέν εἶχε λόγο καί κυρίως δέν καταλάβαινε. Τά ἀρχαϊκά πρότυπα τῆς Εὐχαριστίας ὡς σώματος Χριστοῦ, ὡς συνάξεως «ἐπί τό αὐτό» καί ὡς πρόγευσης τῶν ἐσχάτων εἶχαν ἀτονήσει ἢ καί ἐντελῶς ἀλλοιωθεῖ ἀπό τό πνεῦμα τῆς ἐκκοσμικεύσης, τοῦ λειτουργικοῦ νομικισμοῦ καί τῶν κληρικαλιστικῶν ἀντιλήψεων.

Ἡ ἀρνητική αὐτή ἐξέλιξη τῆς λειτουργικῆς ζωῆς στή Χριστιανική Δύση δέν ἀπασχόλησε οὔτε ἄγγιξε τήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή²¹³. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔμεινε πιστή στίς βιβλικές ρίζες τῆς θείας λατρείας, σταθερή στήν λειτουργική ἐμπειρία καί πνευματικότητα τῶν Πατέρων καί προσανατολισμένη πάντοτε στό πνεῦμα τῆς κοινῆς λατρείας καί στή βάση τῆς ἐνότητος δόγματος καί ἤθους, πίστεως καί ἐμπειρίας. «*Ἡ πληρότητα τῆς θεολογικῆς σκέψεως τῆς Ἐκκλησίας –σημειώνει ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ– κεῖται ἀκριβῶς στή λατρεία καί τοῦτο εἶναι, πιθανώτατα, τό πιο σημαντικό διακριτικό στοιχεῖο τῆς Ἀνατολικῆς Παραδόσεως*»²¹⁴.

Οἱ ἴδιοι, ἄλλωστε, οἱ ἱστορικοὶ τῆς λειτουργικῆς κίνησης στή Χριστιανική Δύση ἀναγνωρίζουν ὅτι: «*Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία διατήρησε τό λειτουργικό πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καί συνεχίζει νά ζεῖ μ' αὐτό, ἀντλώντας ζωή ἀπό τήν πηγὴ του*»²¹⁵. Αὐτό βεβαίως τὴν ἔκανε πάντοτε νά ἀγωνιᾶ ὥστε νά διατηρεῖται ἡ λειτουργικὴ τῆς ἐμπειρία καί θεολογία ζωντανή. Αὐτὴ τὴν ἀνανεωμένη πάντοτε παράδοση ὑπῆρξαν ὅλοι ὅσοι συνέβαλαν στὴν διαμόρφωση τοῦ πλοῦτου τῆς ὀρθόδοξης λατρείας (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου μέχρι σήμερα) καί ὅσοι (ὑπομνηματιστές τῶν λειτουργικῶν κειμένων, Ἰ. Μονές μέ τὴν ποικιλία τῶν λειτουργικῶν τυπικῶν, Στουδίτες, ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Κολλυβάδες) ἐρμήνευσαν, διόρθωσαν, παρατήρησαν καί γενικῶς πόνεσαν γιὰ τὰ λειτουργικά μας πράγματα²¹⁶. Σ' αὐτὸ στοχεύουν καί οἱ προσπάθειες τῆς Ἐκκλησίας σήμερα γιὰ λειτουργικὴ ἀναγέννηση²¹⁷. Γιὰ νά μὴν ἐπικρατήσει, ὅπως στή Δύση, ὁ νόμος τοῦ νά γίνονται στή λατρεία τὰ πάντα «*φύρδην*»²¹⁸, ἀλλ' ἀπεναντίας τὰ πάντα νά βιώνονται ὡς εἰκόνα τῶν ἐσχάτων, ὡς εἰκόνα τῆς οὐράνιας τάξης²¹⁹, καθόσον «*ἡ ἐν οὐρανοῖς εὐταξία καί ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐστί;*»²²⁰.

Ὅταν, λοιπόν, κρίνουμε τὰ δεδομένα τῆς λειτουργικῆς κίνησης στή Χριστιανική Δύση, αὐτὸ δέν πρέπει νά τό κάνουμε μέ τὴν καχυποψία τῶν προσωπικῶν μας φόβων καί προκαταλήψεων, ἀλλὰ λαμβάνοντας ὑπόψιν τὴν ἀληθινὴ εἰκόνα καί πορεία τῶν πραγμάτων πού ἴσχυσαν ἐκεῖ. Καί σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα ἀναφερθῆκαμε ἐν πολλοῖς στὴν παρούσα ἐργασία. Ὅπως ἐπισημάναμε ἐπίσης ἰδιαίτερα καί τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι ὤθησαν τοὺς Δυτικούς νά κάνουν τὴν αὐτοκριτικὴ τους, ἀλλὰ καί τίς πηγές ἀπ' ὅπου ἄντλησαν τό ὕλικό γιὰ ἓνα τόσο σπουδαῖο ἐγχείρημα καί θεολογικὸ ἐπίτευγμα.

Κορυφαίοι εκπρόσωποι τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας διακηρύσσουν ὅτι ἡ λειτουργικὴ κίνηση στηρίχθηκε στὴν ἐμπειρία καὶ τὸν λατρευτικὸ πλοῦτο τῆς Ἀνατολῆς. Προηγήθηκε ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα, ἡ ἀνανέωση τῆς ἐκκλησιολογίας καὶ ἡ ὅλη προσπάθεια κορυφώθηκε στὶς προτάσεις τῆς Β΄ Βατικανείου Συνόδου. Ὁ θεμελιωτὴς τοῦ λειτουργικοῦ κινήματος στὴ Δύση κατὰ τὸν 20ό αἰῶνα L. Beauduin διακήρυξε ὅτι: «*Ἡ Δύση πρέπει νὰ φοιτήσει σιὸ σχολεῖο τῆς Ἀνατολῆς*»²²¹. Προσφάτως ὁ Frederick R. McManus ἔγραψε ὅτι ἡ Β΄ Βατικανίος δέν προέβη σέ μία σύγχρονη ἐπανάσταση καὶ σέ ἕναν ἐκσυγχρονισμό ἀπλῶς τῆς λατρευτικῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἀνανέωσε τὴ θεία λατρεία ἐπιστρέφοντας στὶς βιβλικές καὶ πατερικές πηγές²²². Μὲ τίς θέσεις αὐτές συμφωνεῖ καὶ ὁ σπουδαῖος λειτουργιολόγος R. Taft, ὁ ὁποῖος μάλιστα τονίζει χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς παράδοσης γίνεται ὄχι «γιατὶ ἐνδιαφερόμαστε νὰ ἀναβιώσουμε τὸ παρελθόν, ἀλλὰ μὲ σκοπὸ νὰ προάγουμε μία σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὴ χριστιανικὴ ζωὴ στὰ ὅρια τῆς προέλευσός της καὶ τῆς ἐξέλιξής της». Ἐπιπλέον, κατὰ τὸν Taft, δέν μποροῦμε νὰ ἀγνοοῦμε τὴν ἰδιαίτερη παράδοση καὶ ἱστορία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας²²³. Καὶ ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο κῶρο ἀρκετοὶ εἶναι αὐτοὶ πού εἶδαν θετικὰ τὸ ἔργο τῆς λειτουργικῆς κίνησης, ὡς κατὰ τὸ ἀναγκαῖο «πρὸς ἐπαναφορὰν ἐκείνου τὸ ὁποῖον εἶχε παραμερισθῆ»²²⁴. Ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας ἀναφέρει ὅτι ἡ λειτουργικὴ κίνηση τῆς Χριστιανικῆς Δύσης «ἐπιζητεῖ νὰ ἀνασυνδέσῃ τὴν σημερινὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν πρὸς τὴν παλαιάν τῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν, χρησιμοποιοῦσα τοὺς πολυτίμους θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας λειτουργικῆς πράξεως»²²⁵. Ὁ π. Ἀλέξανδρος Σμέμαν μὲ ἔμφαση ἐπισημαίνει ὅτι ἡ κύρια προσπάθεια τῆς λειτουργικῆς κίνησης «κατευθυνόταν πρὸς τὴν πρακτικὴ ἀναγέννηση τοῦ

ἐκκλησιαστικοῦ βίου, δίνοντας στή λατρεία τὴν πραγματικὴ τῆς θέσης καὶ ἔννοια»²²⁶. Θεωρεῖται «ὡς καρπὸς μιᾶς “ὀρθόδοξης” κίνησης σέ μὴ ὀρθόδοξο πλαίσιο, ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὴν ἀποκατάσταση στή σκέψη καὶ στή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ὄλων ἐκείνων τῶν στοιχείων, πού, ὡς ἓνα σημεῖο, χάθηκαν ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ Δύση»²²⁷.

Ἐπῆρξαν ἀσφαλῶς καὶ ἐπιφυλάξεις ἢ καὶ ἀρνητικὲς κρίσεις γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς λειτουργικῆς κίνησης στή Χριστιανικὴ Δύση. Ὁ Joseph Ratzinger, ἀφοῦ βεβαίως ἐπισημαίνει τὸ ρόλο τῆς λειτουργικῆς κίνησης στὴν ἐνοποίηση τῆς θείας λατρείας στή Δύση, ἀσκεῖ αὐστηρὴ κριτικὴ στὴν στροφὴ τοῦ ἱερέα πρὸς τὸ λαὸ κατὰ τὴν τέλεση τῶν μυστηρίων. Κάτι τέτοιο, τονίζει, ἐκφράζει τὴν ἀποθέωση τοῦ κληρικαλισμοῦ, διότι ὅλα γίνονται τελικὰ ἐνώπιον τοῦ ἱερέα καὶ ὄχι ἐνώπιον τοῦ Κυρίου. Ἡ θεία Λειτουργία ὁμῶς, ἐπισημαίνει, εἶναι μία πορεία συνάντησης κλήρου καὶ λαοῦ μὲ τὸν ἐξ ἀνατολῶν ἐρχόμενο Κύριο²²⁸.

Πολλὰ ἄλλα θέματα ἐπίσης δὲν ἀποκαταστάθηκαν σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση. Ἔτσι παρέμειναν π.χ. τὰ ἄζυμα καὶ τὸ διὰ ραντισμοῦ βάπτισμα. Τὸ λατινικὸ νομικὸ πνεῦμα ἐπίσης δὲν ἐξέλιπε. Τὸ συλλειτουργο γίνεταί μὲ περιορισμούς, ὅπως καὶ ἡ μετάδοση ἀπὸ τὰ δύο εἶδη δὲν ἰσχύει σέ ὅλες τίς περιπτώσεις. «Ὡς φαίνεται, *prāxis τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας παραμένει ἢ παρὰ τῶν λαϊκῶν μεταλήψις ἐκ μόνου τοῦ σώματος*»²²⁹.

Σέ καμιὰ ὁμῶς περίπτωση δὲν πρέπει νὰ ὑποβαθμίζεται ἡ σπουδαιότητα τοῦ λειτουργικοῦ κινήματος, ἡ ὁποία βρῖσκεται στὸν μέ βάση τὴν ἀρχαία παράδοση ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ πνευματικότητας, στὴν ἐπανατοποθέτηση τῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας στό κέντρο τῆς καθόλου ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ λει-

τουργική κίνηση τῆς Χριστιανικῆς Δύσης, πού εἶχε ὡς βασικό στόχο τήν ἐνεργό συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή λατρευτική ζωή²³⁰, θά μπορούσε νά χαρακτηρισθεῖ ὡς «ἐπιστροφή στή θεία Λειτουργία»²³¹. Καί αὐτό, παρά τίς τυχόν ἀδυναμίες, δέν εἶναι μικρό πρᾶγμα γιά μιᾶ Ἐκκλησία πού εἶχε χάσει τό λειτουργικό της προσανατολισμό καί τήν ἐσχατολογική διάσταση τῆς χριστιανικῆς της πίστεως. Ὡς ἐκ τούτου τό λειτουργικό κίνημα θά μπορούσε νά ἐκτιμηθεῖ ὡς ἓνα ἀπό τά πιό σπουδαῖα θεολογικά γεγονότα τῆς λειτουργικά, θεολογικά καί πνευματικά ἀπονεκρωμένῃς Χριστιανικῆς Δύσης.

Παραπομπές

1. Πράξ. 2,42.

2. Π. Β. Βασιλειάδην, «Τό βιβλικό υπόβαθρο τῆς εὐχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας», ἐν *Lex Orandi. Μελέτες λειτουργικῆς θεολογίας* [Ἐκκλησία - Κοινωνία - Οἰκουμένη, 9], «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1994, σ. 38.

3. Γ. Φλωρόφσκυ Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοσις, Μετάφρ. Δ. Γ. Τσάμπη, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 116: «Ἡ “πίσις” εὔρε τὴν πρώτην τῆς ἔκφρασιν ἀκριβῶς εἰς τὴν λειτουργικὴν –μυστηριακὰς ἱεροτελεστίας καὶ τύπους– τὰ δὲ “Δόγματα” ἀνεφύψαν τὸ πρῶτον ὡς ὀργανικὸν μέρος τῆς ἱεροτελεστίας τῆς μύθσεως... “Λειτουργία” εἰς τὴν εὐρεῖαν καὶ πλήρη ἔννοιαν τῆς λέξεως ἦταν τὸ πρῶτον καὶ ἀρχικὸν στῶμα εἰς τὴν Παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, τὸ δὲ ἐπιχείρημα ἀπὸ τὸν *lex Orandi* (Κανόνα λατρείας) ἤδη ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπιμόνως εἰς συζητήσεις ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ δευτέρου αἰῶνος... Ἡ ἐπίκλησις τοῦ ὀνόματος κατὰ τὴν βάπτισιν ἦταν πιθανῶς ὁ ἀρχαιότερος τριαδικὸς τύπος, ὅπως ἡ θεία Εὐχαριστία ἦταν ἡ πρωταρχικὴ μαρτυρία διὰ τὸ μυστήριον τῆς λυτρώσεως εἰς ὅλην τὴν πληρότητα τῆς. Ἡ Καινὴ Διαθήκη, αὐτὴ καθ’ ἑαυτὴν παρουσιάσθη ὡς ἡ “Γραφή” εἰς τὴν λατρεύσαν Ἐκκλησίαν, ἡ δὲ Ἁγ. Γραφή ἐδιαβάζετο τὸ πρῶτον εἰς τὰ πλαίσια τῆς λατρείας καὶ τῆς προσευχῆς».

4. Ἐφ. 1, 22-23.

5. Ἐφ. 1,23.

6. Ἰω. 1,14: «Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο». Μὲ τὴν Ἑνσάρκωσιν Του ὁ Χριστὸς «Ἐκκλησίας σάρκα ἀνέλαβεν» (Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ὁμιλία πρὸ τῆς ἐξορίας 2, PG 52,429), καὶ ἔγινε ὁμοούσιος μὲ τὴ φύσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀπαρχὴ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ κεφάλι τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Βλ. Ἀθ. Γιέβτιτς (Ἱερομ.), ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ ἀποστόλου Παύλου κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1984, σ. 94.

7. Ἰ. Δ. Καραβιδόπουλου, «Ἡ Ἐκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ. Σχόλιο στό Ἐφεσ. 1, 22β-23», ἐν *Βιβλικές Μελέτες* [Βιβλική Βιβλιοθήκη, 9], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 371: Ὁ ἀπόστολος Παῦλος χρησιμοποιοῖ «*τὴν εἰκόνα τοῦ σώματος, γιά νά δηλώσει μέ αὐτὴν ἀφ' ἑνός τὴν ἐνόητα τῶν μελῶν τῆς ἐκκλησίας καί ἀφ' ἑτέρου τόν ἀδιάσπαστο σύνδεσμο μεταξύ τῶν μελῶν τοῦ σώματος καί τῆς κεφαλῆς, πού εἶναι ὁ Χριστός*».

8. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 6,1, PG 35, 721A.

9. Ἀθ. Γιέβτιτς, (Ἱερομ.) *Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ ἀποστόλου Παύλου...*, σ. 84.

10. *Α' Κορ.* 6,15.

11. *Ἐφ.* 4,25.

12. Ἰ. Δ. Καραβιδόπουλου, «Ἡ Ἐκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ...», ὁ.π., σ. 370: «*Μέ τόν ὄρο "πλήρωμα" τονίζεται τό γεγονός διό ὁ Χριστός γεμίζει μέ τὴν παρουσία του κυρίως τὴν ἐκκλησία ἀφοῦ οἱ πιστοὶ ὡς μέλη τῆς ἐκκλησίας αἰσθάνονται καί ζοῦν τὴν πληρότητα τῶν δωρεῶν τοῦ Χριστοῦ*».

13. Ἰωάννου Χρυσσοστόμου, *Εἰς τὴν Ἐφεσίουσ ὁμιλία* 3,2, PG 62,26.

14. π. Γ. Φλωρόφσκυ, *Τό σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ. Μιά ὀρθόδοξη ἐρμηνεία τῆς Ἐκκλησίας*, Μετάφρ.: Ἰ. Κ. Παπαδόπουλος, ἐκδ. «Ἀρμός», Ἀθήνα 1999, σ. 40.

15. Ἰ. Δ. Ζηζιούλα (Μητροπολίτου Περγάμου), *Ἡ ἐνόησις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θεῖᾳ Εὐχαριστίᾳ καί τῷ Ἐπισκόπῳ κατά τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐκδ. Γρηγόρη, ἐν Ἀθήναις 1990, σσ. 44-46. Βλ. καί Γ. Φίλια, «*Ἡ ἐκκλησιολογικὴ θεώρηση τῆς θεῖας Εὐχαριστίας*», ἐν *Σύναξη* 61 (Ἰαν. - Μάρτ. 1997), 45-52.

16. *Κολ.* 2,19. *Ἐφ.* 4, 15-16.

17. Ἀθ. Γιέβτιτς, (Ἱερομ.) *Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ ἀποστόλου Παύλου...*, σσ. 97-98.

18. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί βαπτίσματος*, *Λόγος πρῶτος*, PG 31, 1569 C. Πρβλ. Ρωμ. 6,5: «*Εἰ γάρ σύμφυτοι γεγόναμεν τῷ ὁμοιωματι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἀλλά καί τῆς ἀναστάσεως ἐσόμεθα*».

19. *Α' Κορ.* 12,13. Βλ. καί Π. Ἰ. Σκαλτσῆ, «*Ἡ βαπτισματικὴ ἀναγέννηση*», ἐν *Λειτουργικὲς Μελέτες I*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 50.

20. Ἰ. Δ. Ζηζιούλα (Μητροπολίτου Περγάμου), *Ἡ ἐνότις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ...*, σ. 33.

21. Α΄ Κορ. 10,17.

22. Α΄ Κορ. 11,17.

23. π. Γ. Φλωρόφσκυ, *Τό σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ...*, σ. 38: «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ εἶναι μία σπὴν εὐχαριστία, διότι ἡ εὐχαριστία εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, ὁ νέος Ἀδάμ καί ὁ σωτήρας τοῦ σώματος, ὁ ὁποῖος παραμένει μυστηριακῶς σπὴν Ἐκκλησία καί ἡ Ἐκκλησία εἶναι τό σῶμα αὐτῆς τῆς κεφαλῆς». Βλ. καί Π. Β. Βασιλειάδης, «Ἡ Ἐκκλησία ὡς χαρισματικός θεσμός. (Σχόλιο στό Α΄ Κορ. 12,27)», ἐν *Ἐπίκαιρα Ἀγιογραφικά Θέματα. Ἁγία Γραφή καί Εὐχαριστία*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 88-89.

24. Πράξ. 2,42.

25. Πράξ. 2,46.

26. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ (Πρωτ/ρου), *Ἡ θεολογική μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, ἐκδ. «Ἄρμός», Ἀθήνα 1996, σ. 194.

27. Ἐβρ. 10,25.

28. Α΄ Πέτρ. 2,9.

29. Α΄ Κορ. 10,27. Βλ. καί Π. Ἰ. Σκαλιτσῆ, *Τά διακονικά παραγέματα καί ἡ στάση τῶν πιστῶν στή θεία Λειτουργία*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 7.

30. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Ἐφεισίου ὁμιλία PG 62,140*.

31. Νικολάου Μεθώνης, *Πρὸς τοὺς διστάζοντας... PG 135, 512C*.

32. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Α΄ Κορινθίους ὁμιλία 24, PG 61,200*.

33. Ἀθ. Γιέβτιτς, (Ἱερομ.) *Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ ἀποστόλου Παύλου...*, σ. 128.

34. Ἰω. 1,14: «Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καί ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν». Πρβλ. Ἐβρ. 2,14: «Ἐπεὶ οὖν τὰ παιδιά κεκοινωνήκε σαρκός καί αἵματος, καί αὐτός παραπλοσίως μετέσχε τῶν αὐτῶν». Ἐφ. 5,30: «Ὅτι μέλη ἐσμέν τοῦ σώματος αὐτοῦ, ἐκ τῆς σαρκός αὐτοῦ καί ἐκ τῶν ὀστέων αὐτοῦ».

35. Ἀθ. Γιέβτιτς, (Ἱερομ.) *Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ ἀποστόλου Παύλου...*, σ. 136.

36. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Ἑβραίου ὁμιλία 6,2, PG*

63,56. Βλ. καί Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις* 4,3, PG 33,1100: «Μεταλαμβάνοντες σώματος καί αἵματος Χριστοῦ, σύσσωμοι καί σύναιμοι αὐτοῦ καί Χριστοφόροι γινόμενοι». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περί τοῦ ἀχράντου σώματος* 2, PG 95, 408B: «Κεφαλὴ ἡμῶν ἐστὶν ὁ Χριστός, καί γεγόναμεν αὐτοῦ σύσσωμοι τῇ μετοχῇ τῆς σαρκὸς καί τοῦ αἵματος αὐτοῦ». Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *ὑπὲρ τῶν ἱερώς ψυχαζόντων* I, 3 (ἔκδ. Χρήστου, σ. 449): «διὰ τῆς τοῦ ἁγίου σώματος αὐτοῦ μεταλήψεως καί σύσσωμος ἡμῖν γίνεται, καί ναόν τῆς ὄλης Θεότητος ἡμᾶς ἀπεργάζεται».

37. Γ. Δ. Μεταλλοῦ (Πρωτ/ρου), *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, σ. 197.

38. Ἐβρ. 12,23.

39. Α΄ Κορ. 7,5.

40. Α΄ Κορ. 1,2.

41. Α΄ Κορ. 14,23.

42. Ἰ. Δ. Ζηζιούλα (Μητροπολίτου Περγάμου), *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θεῖᾳ Εὐχαριστίᾳ...*, σ. 33.

43. Ἀθ. Γιέβτις, (Ἱερομ.) *Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ ἀποστόλου Παύλου...*, σ. 139.

44. *Πρὸς Κορινθίους Α΄*, 44,7, ἐν *ΒΕΠΕΣ* 1,1955, σ. 26 (39-47).

45. *Πρὸς Ἐφεσίους* 12,1, *ΒΕΠΕΣ* 2,266.

46. Γ. Φίλια, «Στὶς πηγὲς τῆς εὐχαριστιακῆς ἐνότητος κλήρου καί λαοῦ», ἐν *Σύναξη* 50 (1994), 102.

47. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Μαγνησιεῖς* 7, 1-2, *ΒΕΠΕΣ* 2,295.

48. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας* 3, ἔκδ. Günter Heil und Adolf Martin Ritter [Corpus Dionysiacum, II], Berlin - New York 1991, σ. 80. Πρβλ. PG 3, 425B. Βλ. καί Ἀ. Σμέμαν, *Εὐχαριστία. Τό Μυστήριον τῆς Βασιλείας*, Μετάφρ. ἀπὸ τὰ Ἀγγλικά: Ἰωσήφ Ρονλίδης, ἔκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 2000, σσ. 19-39.

49. Ὁ ὅρος αὐτός, παρεξηγημένος ἐν πολλοῖς σήμερα, ἔχει τὴν ἐννοία τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τῶν πιστῶν στή θεία λειτουργία διὰ τῆς προσφορᾶς τῶν δώρων, τῆς ἀκροάσεως τῶν εὐχῶν καί τῆς ἀποδοχῆς τῶν ἐννοιῶν τῶν μέ τὸ Ἄμην, ἀλλὰ καί διὰ τῆς μετοχῆς στοῦ ποτήριου τῆς Εὐχαριστίας. Αὐτὸ ἐννοεῖ καί ὁ Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας στοῦ σχετικῶ ἄρθρου του μέ τὸν τίτλο «Ἡ συνιερουργία κλήρου καί λαοῦ ἐν τῇ

λατρεία», ἐν Ἐκκλησία 26 (1949), ἀρ. 18, σσ. 287-288 καὶ ἀρ. 23, σσ. 362-364. Εἶναι μαρτυρημένο ἄλλωστε σὴ λειτουργικὴ μας παράδοση ὅτι «κλῆρος καὶ λαὸς προσφέρουν τὴν δοξολογίαν καὶ μάλιστα τὴν ἁγίαν ἀναφορὰν εἰς τὸν Τριαδικὸν Θεὸν ἐν ἐνότιι. Ὁ ἐπίσκοπος ἢ ὁ ἱερεὺς δὲν προσφέρει τὴν εὐχαριστίαν μόνον διὰ τὸν λαὸν καὶ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦ λαοῦ, ὡς κεφαλὴ τοῦ σώματος καὶ προϊστάμενος τῆς συνάξεως». Βλ. Γ. Καψάνη (Ἀρχιμ., Καθηγούμενου τῆς Ἱ. Μονῆς Ὁσίου Γρηγορίου Ἁγίου Ὁρους), *Ἡ ποιμαντικὴ διακονία κατὰ τοὺς ἱερούς κανόνας*, ἐκδ. «Ἄθως», Πειραιεὺς 1976, σ. 110.

50. Τουστίνου, Α΄ Ἀπολογία, 65-67, *ΒΕΠΕΣ* 3, 197-198.

51. Εὐχὴ προσφύρου Σεραπίωνος Ἐπισκόπου, *ΒΕΠΕΣ* 43,77. Βλ. καὶ Γ. Φίλια, «Στὶς πηγὲς τῆς εὐχαριστιακῆς ἐνότιας κλήρου καὶ λαοῦ», ὅ.π., σ. 103.

52. Μ. Metzger (ἐκδ.), *Les Constitutions Apostoliques*, tom. I, II, 57, *Sources Chrétiennes* 320, 312--314. Βλ. καὶ SC 336, 178--180.

53. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμιλία Ε΄, Ὑπὲρ τῆς σπουδῆς τῶν παρόντων, *PG* 63, 487.

54. Γ. Ν. Φίλια, Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν σὴ λατρεία τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας κατὰ τὰ χειρόγραφα *Εὐχολόγια Η΄ - ΙΔ΄ αἰώνων*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆναι 1997, σσ. 32-46.

55. π. Γ. Φλωρόφσκυ, «Ὁρθόδοξος Λατρεία», ἐν *Θέματα Ὁρθόδοξου Θεολογίας*, ἐκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», Ἀθῆναι 1973, 159.

56. Γ. Ν. Φίλια, ὅ.π., σ. 47.

57. Κλήμεντος Ρώμης, Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α΄, 40, *PG* I, 287A.

58. Α΄ Κορ. 14,40.

59. Ἀ. Σμέμαν, Ἡ λειτουργικὴ ἀναγέννηση καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἐκδ. «Σηματαῶρος», Λάρνακα 1989, σσ. 124-125.

60. Μάρκ. 14,24· Ματθ. 26,28.

61. Π. Β. Βασιλειάδην, Ἀγία Γραφή καὶ Εὐχαριστία, ἐν *Ἐπίκαιρα Ἀγιογραφικά Θέματα. Ἀγία Γραφή καὶ Εὐχαριστία* [Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη, 15], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 23.

62. Α΄ Κορ. 11,26.

63. Λουκ. 22,16.

64. Λουκ. 22,19· Α΄ Κορ. 11,24.

65. Ἰωάννου (Μητροπολίτου Περγάμου), «Εὐχαριστία καὶ βασιλεία τοῦ Θεοῦ», ἐν *Σύναξη* 49 (Ἰαν. - Μάρτ. 1994), 10. Βλ. καὶ *Σύναξη* 51 (Ἰουλ.- Σεπτ. 1994), 92-93.

66. *Ματθ.* 25,32: «*Συναχθήσονται ἔμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη*». Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, σσ. 235-236.

67. *ΒΕΠΕΣ* 2,218: «*Ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὁρέων καὶ συναχθέν ἐγένετο ἕν, οὕτω συναχθῆτω σου ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν*».

68. *ΒΕΠΕΣ* 5,161. Βλ. καὶ Γ. Φίλια, «*Στίς πηγές τῆς εὐχαριστιακῆς ἐνότητας κλήρου καὶ λαοῦ*», ἐν *Σύναξη* 50 (1994), 104.

69. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα εἶναι ἡ ἔναρξη τῆς θείας Λειτουργίας μὲ τὸ «*Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...*», ὅπως καὶ στὴν ἀναφορά γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνάμνηση ὄχι μόνο τοῦ σταυροῦ, τοῦ τάφου καὶ τῆς ἀναστάσεως, ἀλλὰ καὶ «*τῆς δευτέρας καὶ ἐνδόξου πάλιν Παρουσίας*».

70. Γ. Φίλια, «*Ἡ ἐκκλησιολογικὴ θεώρηση τῆς θείας Εὐχαριστίας*», ἐν *Σύναξη* 61 (Ἰαν. - Μάρτ. 1997), 48.

71. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητροπολίτου Τυρολόνης καὶ Σερεντίου), «*Οἱ κανόνες τῆς Συνόδου τῆς Λαοδικείας ὡς "νόμος" τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς θείας Λατρείας*», ἐν *Μελέται Α΄. Κανονικά - Ποιμαντικά - Λειτουργικά - Οἰκουμενικά - Διάφορα* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 17-35.

72. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας* 3,14, ἔκδ. Günter Heil und Adolf Martin Ritter..., σσ. 93-94.

73. Ἰωάννη (Μητροπολίτη Περγάμου), «Εὐχαριστία καὶ βασιλεία τοῦ Θεοῦ», ἐν *Σύναξη* 52 (Ὀκτ. - Δεκ. 1994), 84-86: «*Μόνον ἡ Εὐχαριστία διέσωσε σὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, τουλάχιστον θεωρητικὰ, τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργημάτων, ἀφοῦ ἀπαγορεύεται ἡ τέλεση τῆς Εὐχαριστίας χωρὶς σύναξη λαοῦ, χωρὶς τὸ "Ἀμήν" τοῦ λαοῦ, καὶ χωρὶς πρεσβυτέρους καὶ ἐπίσκοπο... Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀδιανόητα ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐχαριστία, ὅπου κάθε λειτουργημα (λαϊκοὶ καὶ κληρικοὶ) ἐνεργοῦν χωρὶς σύναξη καὶ ἀλληλεξάρτηση. Ἡ Εὐχαριστία ὡς σύναξη τοῦ λαοῦ γύρω ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο καὶ τοὺς πρεσβυτέρους διασώζει καὶ ἐκφράζει μέσα σὴν ἱστορία τὴν εἰκόνα ἐνός κόσμου, πού θὰ ἔχει ὑπερβεῖ τὴ θανατηφόρα ἀποσπασματικότητα καὶ φθορὰ του, χάρη σὴν ἔνωση καὶ ἐνσωμάτωσή του σ' Ἐκεῖνον, πού μὲ τὸ Σταυρὸ καὶ τὴν*

Ἄνάστασή Του, κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν ἀποστόλων Του, ἔνωσε τὰ διεσπῶτα, συνήγαγε “εις ἓν” τὸν κόσμον Του, καὶ ἐγκατέσπινεν ἔτσι τὴ Βασιλεία Του».

74. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας* 3,1, ἐκδ. Günter Heil und Adolf Martin Ritter..., σ. 79: «Οὐ γὰρ ἔνεστιν σχεδόν τινα τελεσθῆναι τελετὴν ἱεραρχικὴν μὴ τῆς θεοτάτης εὐχαριστίας». Βλ. καὶ Ν. Μιλόσεβιτς, *Ἡ θεία Εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας Λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν Μυστηρίων μετὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2001.

75. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῶν ἱερῶν τελετῶν*, ΕΖ', PG 115, 233B.

76. π. Ἄλ. Σμέμαν, *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στὴ λειτουργικὴ θεολογία*, Ἀπόδοσις ἀπὸ τὰ Ἀγγλικά: π. Δ. Β. Τζέρπος, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1991, σ. 107. Βλ. καὶ Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργικὴ (Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις)*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 46-56. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (τεῦχος Α'), Ἀθῆναι 1993, σσ. 308 ἐξ.

77. Παντελεῆμονος Ροδοπούλου (Μητροπολίτου Τυάνων, νῦν Τυρολόπης καὶ Σερεντίου), «Ἡ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἀπόψεις περὶ τοῦ ἐκουγχρονισμοῦ τῆς λατρείας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος», ἐν *Ἐπιστημονικῇ Ἐπιτηρίδι Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.* 19 (1974), 392.

78. Ἄλ. Σμέμαν, *Ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας σιὸ σύγχρονον κόσμον*, Μετάφρ. ἀπὸ τὰ Ἀγγλικά: Ἰωσήφ Ρονλίδης, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1993, σ. 161.

79. Ἰω. 4,23.

80. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ (Πρωτ/ρου), *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, σ. 58.

81. π. Γ. Φλωρόφσκυ, «Ὁρθόδοξος Λατρεία», ὁ.π., σ. 166.

82. PG 60, 312 A.

83. PG 57, 22 BC.

84. PG 61, 314C.

85. PG 49, 104B· PG 59, 320B· PG 49, 119B.

86. PG 59, 174D - 175A «Καὶ γὰρ τοῖς βιωτικοῖς πάντα τὸν χρόνον προσπλωμένους ὑμᾶς ὀρῶ, τῶν πνευματικῶν οὐδέ ὄναρ μετέχοντες».

87. PG 48, 1045B· PG 60, 312A. Περισσότερα γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Ἡ. Βουλγαράκη, «Κρίσεις τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου γιὰ τὸ ἐκκλη-

οίασμα τῆς ἐποχῆς του», ἐν *Χριστιανισμός καί κόσμος. Ἀναζητώντας ἕνα σύγχρονο χριστιανικό λόγο*, ἐκδ. «Ἄρμός», Ἀθήνα 1993, σσ. 265-303.

88. PG 48, 867· PG 63, 131· PG 62, 28· PG 63, 629. Βλ. καί Ξ. Σπ. Παπαχαλαράμπος, *Ὅροι καί προϋποθέσεις διά τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν θεϊαν Εὐχαριστίαν ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου*, Ἀθῆναι 1997, σ. 148.

89. *Ἐβρ.* 7, 22-28.

89α. *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους Ἐπιστολὴν 3*, PG 62,204.

90. Εὐ. Τσαπαρλῆ, «Τὸ βυζαντινὸν τέμπλον – Ἱστορικὴ ἐπισκόπσις», ἐν *Θεολογία* 47 (1976), 908-923. Βλ. καί Ί. Στουφν - Πουλημέ-νου, *Τὸ φράγμα τοῦ ἱεροῦ βήματος σὶ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος*, (διδακτορικὴ διατριβή), Ἀθῆναι 1999.

91. Γ. Ν. Φίλια, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν...*, σσ. 51-52.

92. Γ. Δ. Μεταλλνοῦ (Πρωτ/ρου), *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, σ. 59, 73. Βλ. καί Χ. Γ. Σούλις, *Ἡ βυζαντινὴ Λειτουργία. Μαρτυρία πίστεως καί συμβολικὴ ἔκφραση*, Μετάφρ. π. Δ. Β. Τζέρπος, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1998, σσ. 153-154· 253-259. R. F. Taft, *The Great Entrance...* [Orientalia Christiana Analecta, 200], Roma 1978, σσ. 53 ἐξ.

93. Ἀ. Σμέμαν, *Ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας σὶ σύγχρονο κόσμῳ*, σ. 176. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θά πρέπει νά τονίσουμε ὅτι οἱ μεγάλοι Πατέρες - ἑρμηνευτὲς τῆς ὀρθόδοξης λατρείας ὑπομνημάτισαν τὸν λατρευτικὸν μᾶλλον τόσο μὲ ἱστορικὸν - συγκριτικὸν, ὅσο καὶ μὲ συμβολικὸν - μυστικὸν τρόπον. Διεφύλαξαν ἔτσι τὸν χριστοκεντρικὸν καὶ ἐκκλησιολογικὸν χαρακτῆρα τῆς θεϊκῆς λατρείας. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὸν τελευταῖον ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἑρμηνευτὲς, τὸν ἅγιον Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Γιά τὸ ἑρμηνευτικὸν τοῦ ἔργου βλ. Ί. Μ. Φουντούλη, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τῆς θεϊκῆς λατρείας)*, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 121-141.

94. Ἀ. Σμέμαν, ὀ.π., σ. 162.

95. Γ. Φίλια, «Ἡ ἐκκλησιολογικὴ θεώρησις τῆς θεϊκῆς Εὐχαριστίας», ἐν *Σύναξη* 61 (Ἰαν. - Μάρτ. 1997), 50.

96. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητροπολίτου Τυάνων, νῦν Τυρολόης καὶ Σερεντίου), «Ἡ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἀπόψεις περὶ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς λατρείας...», ὀ.π., σ. 392.

97. Ἄ. Σμέμαν, ὀ.π., σ. 161.

98. π. Ἄ. Σμέμαν, *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη...*, σ. 33. Εἶναι γεγονός βεβαίως ὅτι καί στήν Ἀνατολή παρατηροῦνται φαινόμενα ἐξελίξεως καί συνεχῶς νέων διευθετήσεων τῆς θείας λατρείας, χωρίς νά ἀλλοιοῦται ὁ πυρήνας τῆς καί ἡ θεολογία τῆς. Ἐνδιαφέρουσα μελέτη γιά τό θέμα αὐτό βλ. Th. Pott, *La reforme liturgique byzantine* [Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae»], Roma 2000. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, «Τό αἷτημα τῆς διατηρήσεως τοῦ οὐσιώδους πυρήνος τῆς λατρείας», ἐν *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (τεύχος Α΄), Ἀθήναι 1993, σσ. 327-327. Τοῦ ἰδίου, «Τό σταθερό καί τό μεταβλητό στήν Ὁρθόδοξη λατρεία», ἐν *Θεολογία* 70 (1999), 7-55. Αἰμιλιανοῦ Τιμιάδου, «Ὁ ἱερός Φῶπιος ὑπέρμαχος τῆς λειτουργικῆς ἐλευθερίας», ἐν *Κληρονομία* 23 (1991), 61-128. Ἴ. Μ. Φουντούλη, «Ἡ λειτουργική ἀνανέωση στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Δυνατότητες καί ἐμπόδια», ἐν *Κληρονομία* 21 (Ἰουν. - Δεκ. 1989), 325-334.

99. Τό θέμα αὐτό ἔχει ἀπασχολήσει κατά καιρούς τήν ἐπιστημονική ἔρευνα, ἡ ὁποία καί ἔχει καταγράψει τίς περὶ τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τάσεις. Σημαντικότερη ὡς πρός τήν προβολή τῆς σχετικῆς μέ τό ζήτημα αὐτό χειρογράφου παραδόσεως εἶναι ἡ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Γεωργίου Φίλια, μέ τόν τίτλο: «Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στή λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1997. Βλ. ἐπίσης Π. Ν. Τρεμπέλα, *Ἡ ρωμαϊκή λειτουργική κίνηση καί ἡ πράξις τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ ἐν τῇ λατρείᾳ καί ἡ ἐκφώνησις τῶν εὐχῶν τῆς Λειτουργίας*, Ἀθήναι 1949. Ὑπάρχει ὁμως ἀκόμη γόνιμο ἔδαφος γιά μελέτη τῶν κειμένων τῆς Τουρκοκρατίας καί κυρίως τῶν Κολλυβάδων, οἱ θέσεις τῶν ὁποίων εἴτε ἀγνοοῦνται, εἴτε πολλές φορές παραποιοῦνται. Ἐνδεικτικές πάντως εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ πρωτεργάτη τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου, ὁ ὁποῖος, ἐπικαλούμενος μαρτυρία τοῦ ἱεροῦ Χρυσσοστόμου, σημειώνει: «Οἱ γάρ τῆς τῶν εὐχῶν ἀκροάσεως ὑποτεθέντες ἀνάξιοι, οὐδέ τῆς τῶν μυστηρίων μεταλήψεως εἰσιν ἄξιοι» [ἀπό τόν κώδικα *Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου* 222 (295), ὁ ὁποῖος περιέχει τό Νομοκανόνα τοῦ Νεοφύτου].

100. Ἄ. Σμέμαν, *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη...*, σ. 91.

101. Στό θέμα αὐτό τῆς ἐπισήμανσης τῶν διαφόρων λειτουργικῶν ἀτόπων, ἀλλά καί τῆς μέ βάση τίς πηγές τῆς παράδοσός μας ἀποκατάστα-

οὗς των, τεράστια εἶναι ἡ συμβολή τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἰωάννου Φουντού-
λη. Ἐνδεικτικά μνημονεύουμε τοὺς τέσσερις μέχρι τώρα ἐκδοθέντες
τόμους τῶν Ἀπαντήσεων εἰς Λειτουργικὰς Ἀπορίας. Σήμερα δέ, σὴν
πλαίσια τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἀνανέωση ἢ ἀναγέννηση ἢ ἀναζωπύ-
ρση τῆς θείας λατρείας, ἔχουν γραφεῖ ἀξιόλογα κείμενα μὲ σημαντικὴς
περὶ τοῦ θέματος παρατηρήσεις καὶ προτάσεις. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε
τὰ ἑξῆς: Ἰ. Μ. Φουντούλη, «Περὶ μίαν μεταρρύθμισιν τῆς θείας Λει-
τουργίας», ἐν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 43 (1960), 401-409· 444-456. Διο-
νυσίου Λ. Ψαριανοῦ (Ἐπισκόπου), *Περὶ λειτουργικῆς ἀνανέωσης*
ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1972. Κ. Παπαγιάννη (Μ.
Πρωτο/ρου), «Λειτουργικῶν ἀτόπων ἐπισημάνσεις», ἐν *Γρηγόριος ὁ*
Παλαμᾶς 80 (1997), 209-230. π. Ἀλκιβιάδης Καλύβας, «Μερικὲς
σκέψεις γιὰ τὴν λειτουργικὴ ἀνανέωση καὶ μεταρρύθμιση», ἐν *Σύναξη* 61
(Ἰάν. - Μάρτ. 1997), 13-52. Π.Β. Βασιλειάδης, «Ὁρθοδοξία καὶ λει-
τουργικὴ ἀναγέννηση», ἐν *Lex Orandi. Μελέτες λειτουργικῆς θεολογίας*
[Ἐκκλησία - Κοινωνία - Οἰκουμένη, 9], Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 11-28.

102. Ἀ. Κεσελόπουλου, «Ἡ λατρεία ὡς ἔκφραση τοῦ δόγματος
καὶ τοῦ ἥθους τῆς Ἐκκλησίας», ἐν *Ὁρθοδοξία, Ἑλληνισμός, πορεία σπὴν*
τρίτην χιλιετία, τόμ. Β΄, ἔκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Κουτλουμουσίου, Ἁγίου Ὁρους
1996, σ. 248. Κ. Κ. Παπουλίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, ἐν
Ἀθήναις 1971. Χ. Σ. Τζώγα, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὁρει*
κατὰ τὸν ἸΗ΄ αἰῶνα (διδακτορικὴ διατριβή), Θεσσαλονίκη 1969. Σ. Ν.
Κοσμόπουλου (Διακόνου), «Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση κατὰ τὸν ἅγιο
Ἀθανάσιο τὸν Πάριο» (Διπλωματικὴ Ἔργασία Εἰδίκευσης), Ἀθήνα 2000.
Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ καὶ κυρίως γιὰ τὰ ἀναστάσιμα προνόμια τῆς
Κυριακῆς, κατὰ τοὺς Κολλυβάδες, ἐτοιμάζει ἐνδιαφέρουσα διδακτορικὴ
διατριβὴ ὁ Πανοσιολ. Ἀρχιμ. π. Νικόδημος Σκρέττας, Ἐπιστημονι-
κὸς Συνεργάτης τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

103. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (τεῦχος Α΄), σ.
326.

104. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοὶ τύποι τῆς Δύσεως καὶ Δια-
μαρτυρομένων Agenda* (Συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς
λατρείας), Ἀθῆναι 1966, σσ. 313-317.

105. Ἀ. Κεσελόπουλου, ὁ.π., σ. 245. Βλ. καὶ Ν. Α. Ματσού-
κα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β΄. Ἐκθεσις τῆς ὀρθόδοξης*
πίστις σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ Χριστιανοσύνη [Φιλοσοφικὴ καὶ

Θεολογική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 3], ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη ²1988, σσ. 128-144.

106. Π. Β. Βασιλειάδης, «Ὁρθοδοξία καί λειτουργική ἀναγέννηση», ἐν *Lex Orandi...*, σσ. 19-20. Τοῦ ἰδίου, «Ὁρθοδοξία καί Δύση», ἐν *Ἡ Ὁρθοδοξία στό σταυροδρόμι* [Ἐκκλησία - Κοινωνία - Οἰκουμένη, 4], Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 104-106. Δ. Τσελεγγίδης, *Δυτική Θεολογία καί Πνευματικότητα. Σημειώσεις ἀπό τίς πανεπιστημιακές παραδόσεις*, Θεσσαλονίκη κ.κ., σ. 53.

107. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή ὀφείλεται πάλι σέ θεολογικά αἷτια καί συγκεκριμένα στήν προσθήκη τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς Πίστεως. Ἔτσι «ἡ Ἐκκλησία ἀπό χαρισματικῆ κοινωνία μεταβλήθηκε σέ καθιδρωματικό θεσμό, ἡ ἐσωτερικὴ ἐλευθερία ὑποχώρησε γιά χάρη τῆς ἐξωθεν ἐπιβαλλόμενης αὐθεντίας (εἴτε Πάπας λέγεται αὐτή, εἴτε magisterium κ.λπ.)». Βλ. Π. Β. Βασιλειάδης, «Ὁρθοδοξία καί Δύση», ὁ.π., σ. 103.

108. Π. Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 321.

109. Π. Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σσ. 323-324: «Οὕτω τό ψαλλόμενον *Εἰσοδικόν* (*Introitus*) συμβολίζει κατά τήν ἐξήγησιν αὐτήν τό προαναγγέλλον τήν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ κήρυγμα τῶν προφητῶν. Τό ἐπακολουθοῦν δέ εἰς τό *Εἰσοδικόν* “Κύριε ἐλέησον” ἐσχετίζεται πρὸς τό κήρυγμα τῶν συγχρόνων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ προφητῶν... Ἡ πρώτη εὐχή ἢ *collectio* ὑπενθύμιζε τά ὑπὸ τοῦ Κυρίου γενόμενα ἐν τῷ ναῷ, ὅτε δωδεκαετής ἀνῆλθεν εἰς Ἱεροσόλυμα. Τό ἀποστολικόν ἀνάγνωσμα ἐσχετίζεται πρὸς τό κήρυγμα τοῦ Βαπτιστοῦ καί τό ἐπακολουθοῦν εἰς τοῦτο ἀντίφωνον ἐσήμενε τήν πρόθυμον ὑπακοήν τῶν πρώτων μαθητῶν».

110. Σχετικά βλ. Γρηγορίου (Μητροπολίτου Χίου), *Ἡ φωνή τῆς Ὁρθοδοξίας*, ἐν Χίῳ 1863, σσ. 107-152.

111. Ἰ. Μ. Φουντούλης, *Λειτουργική*, σ. 59.

112. Π. Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 322.

113. Π. Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 322.

114. Π. Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 329.

115. Ν. Ἰ. Μπαλιάφης, *Ἡ θεμελιώδης ἀρχή τοῦ ρωμαϊκοῦ καθολικισμοῦ*, Μετάφρ. ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπό Κ. Λώτσου, ἐν Πειρουπόλει 1901, σ. 88.

116. Π. Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σσ. 326-327.

117. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καί ἡ πρᾶξις τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθῆναι 1949, σσ. 15-17.

118. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοί τύποι τῆς Δύσεως καί Διαμαρτυρομένων...*, σ. 325: «Ἦρκει νά ἴδῃ τις τό σῶμα τοῦ Κυρίου κατὰ τόν καθαγιασμόν, ἵνα ἀνακτήσῃ τήν εἰρήνην τῆς τεταραγμένης συνειδήσεώς του. Εἰς τάς πόλεις δέ ἔτρεχον οἱ πιστοί ἀπό τοῦ ἐνός ναοῦ εἰς τόν ἄλλον, ἵνα ἴδωσιν ὅσον τό δυνατόν περισσοτέρας φορές τόν καθαγιασμένον ἄριον ὑψούμενον».

119. Βλ. ἔκδ. J. Darrouzès, «Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins», ἐν *Revue des Études Byzantines* 21 (1963), 50-100 (Στό ἐξῆς Στιλβῆ).

120. Βλ. ἔκδ. J. Hergenroether, *Monumenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Ratisbonae 1869, σσ. 62-71 (Στό ἐξῆς Φωτίου).

121. Στιλβῆ, σ. 63.

122. Στιλβῆ, σ. 63.

123. Στιλβῆ, σ. 64. Ἡ ἀπάντησις γιά ποιό λόγο ἡ Ἀνατολική Ἐκκλησία δέν ἐπιτρέπει κάτι τέτοιο δίδεται σέ κείμενο ἀποδιδόμενο στό Μέγα Φῶτιο, ὅπου σημειώνεται: «Εἰ γάρ εἰς τό ἐν θυσιαστήριον οὐ συγχωρεῖ δευτέραν θυσίαν ποιεῖν, πολλῶ μᾶλλον τόν ἱερέα τῆς ἡμέρας οὐ θέμις δῖς ἱεραῖσθαι· ἐπεὶ καί ὁ Χριστός ὁ ἀληθινός ἀρχιερεὺς καί θεός οὐ πολλάκις, ἀλλ' ἅπασι τῆς ἡμέρας ἑαυτὸν ἱερούργησεν». Βλ. Φωτίου, *Περί τῆς θείας Λειτουργίας*, ὁ.π., σ. 11.

124. Στιλβῆ, σ. 65. Ἀπό τόν 4ο ὁμῶς αἰῶνα εἶχε ἐπικρατήσει ἡ τέλεσις τῆς θείας Λειτουργίας νά γίνεται τήν τρίτην ὥρα τῆς ἡμέρας. Βλ. Ἀ. Κ. Καλυβόπουλου, *Χρόνος τελέσεως τῆς θείας Λειτουργίας*. «Καιρός τοῦ ποιῆσαι τῷ Κυρίῳ» [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 37], Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 192-196.

125. Φωτίου, σ. 70.

126. Στιλβῆ, σ. 65.

127. Στιλβῆ, σ. 65. Φωτίου, σ. 66

128. Στιλβῆ, σ. 66.

129. Στιλβῆ, σ. 70.

130. Φωτίου, σ. 67.

131. Στιλβῆ, σσ. 65-66. Φωτίου, σ. 70.

132. Στιλβῆ, σ. 67.

133. Στιλβῆ, σ. 68.

134. Στιλβῆ, σ. 68.

135. Στιλβῆ, σ. 73.

136. Στιλβῆ, σ. 72.

137. Φωτίου, σ. 64. Στιλβῆ, σ. 79.

138. Φωτίου, σ. 64.

139. Φωτίου, σ. 64. Στιλβῆ, σ. 80.

140. Στιλβῆ, σ. 80.

141. Στιλβῆ, σ. 80: Τά θέματα βεβαίως τῆς νηστείας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καί τοῦ Σαββάτου ρυθμίσθηκαν μέ σχετικούς κανόνες ἀπό τήν Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδο. Βλ. σχεικά Γ. Χ. Γκαβαρδίνα, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδος καί τό νομοθετικό τῆς ἔργο* [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 4], ἐκδ. «Ἐπέκταση», Κατερίνη 1998, σσ. 251-260.

142. Στιλβῆ, σ. 67, Οἱ ἰουδαϊκές συνήθειες στή θεία λατρεία καταδικάσθησαν ἀπό τήν Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδο. Βλ. Γ. Χ. Γκαβαρδίνα, ὁ.π., σσ. 267-270.

143. Στιλβῆ, σ. 69. Φωτίου, σ. 67.

144. Στιλβῆ, σ. 71.

145. Στιλβῆ, σ. 71. Φωτίου, σ. 68.

146. Στιλβῆ, σ. 71.

147. Στιλβῆ, σ. 79.

148. Στιλβῆ, σ. 82.

149. Νικολάου Καβάσιλα, *Εἰς τήν θείαν Λειτουργίαν καί περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, Εἰσαγωγή - Κείμενον - Μετάφρασις - Σχόλια ὑπό Π. Κ. Χρήστου, ἐν Φιλοκαλία τῶν Νηπιτικῶν καί Ἀσκητικῶν, 22, ΕΠΕ, Πατερικά ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 146 ἐξ.

150. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος ἐν Χριστῷ κατά πασῶν τῶν αἱρέσεων*, PG 155, 970 κ.ἐξ. Βλ. καί Διονυσίου Κ. Κυράτσου (Μητρ. Δράμας), *Ὁ ἅγιος Συμεῶν Θεσσαλονίκης καί ἡ Δύση. Ἡ λατινική Ἐκκλησία καί οἱ καινοτομίαι τῆς* (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη 1993.

151. Μάρκου Ἀρχιεπισκόπου Ἐφέσου (Εὐγενικοῦ), *Ὅτι οὐ μόνον ἀπό τῆς φωνῆς τῶν Δεσποικῶν ρημάτων ἀγιάζονται τά δῶρα...*, PG 160, 1080-1092.

152. Εὐστρατίου Ἀργέντι, *Σύνταγμα κατά Ἀζύμων*, ἐν Λειψία τῆς Σαξωνίας 1760, σσ. 181 ἐξ.

153. Ἀθανασίου Παρίου, *Ἐπιτομή, εἴτε Συλλογή τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων...*, ἐν Λειψία τῆς Σαξωνίας 1806. Βλ. καί Σ. Κοσμό-

πουλου (Διακόνου), «*Ἡ λειτουργική ἀνανέωση κατὰ τόν ἅγιον Ἀθανάσιο τόν Πάριο*», σσ. 30-36.

154. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Πηδάλιον*, ἐκδ. Β. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1987. π. Γ. Μεταλληνοῦ, «*Τό κίνημα τῶν Κολλυβάδων*», ἐν *Μικρά Ἱστορικά Α'*, Λευκωσία 1988, σσ. 27-30. Τοῦ ἰδίου, «*Ὁμολογῶ ἐν βάπτισμα*», ἐκδ. «*Τῆνος*», Ἀθήνα 1996.

155. Ἀ. Δημητρακόπουλου, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἥτις περί τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καί τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Λειψία 1872, ἐπανάκδ. ἀπό βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία, Ἀθήναι ἄ.χ.

156. Ί. Καρμίρη, *Ὁρθοδοξία καί Προτεσταντισμός*, τόμ. Ι, Ἀθήναι 1937, σ. 28. Βλ. καί Ν. Α. Ματσούκα, *Ὁ Προτεσταντισμός* [Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη, 31], ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 62-69.

157. Ί. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, σσ. 60-61.

158. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοί τύποι τῆς Δύσεως καί Διαμαρτυρομένων Agenda* σ. 333. Γιά τίς περί μυστηρίων θέσεις τοῦ Λουθήρου βλ. Δ. Ί. Τσελεγγίδη, *Ἡ σωτηριολογία τοῦ Λουθήρου. Συμβολή στή μελέτη τῆς Θεολογίας τοῦ Λουθήρου ἀπό ὀρθόδοξη ἀποψη* [Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη, 22], ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 105-130.

159. Π. Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 339. Γιά τίς λειτουργικές μεταρρυθμίσεις τῶν ἄλλων προτεσταντικῶν ομάδων βλ. Π. Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σσ. 343-354.

160. Ί. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, σ. 62.

161. Β. Κ. Στεφανίδου (Ἀρχιμ.), *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθήναι 1990, σσ. 610, 660.

162. Δ. Ν. Μωραΐτου, «*Εἰσαγωγή εἰς τὴν Λειτουργικὴν καί τὰς λειτουργικὰς σπουδὰς*», ἐν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 1 (1953), 24.

163. Δ. Ν. Μωραΐτου, ὁ.π., σ. 24. Βλ. καί Εὐ. Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, σ. 65.

164. Δ. Ν. Μωραΐτου, ὁ.π., σ. 24.

165. Δ. Ν. Μωραΐτου, ὁ.π., σ. 24.

166. Δ. Ν. Μωραΐτου, ὁ.π., σ. 25. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, ὁ.π., σσ. 65-66.

167. Δ. Ν. Μωραΐτου, ὁ.π., σ. 24.

168. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, ὀ.π., σσ. 64-67.

169. Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, σ. 62. Βλ. καί Γ. Θ. Βερ-
γωτιῆ, *Ἐγχειρίδιο Ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας*, Θεσσαλονίκη
21991, σ. 43.

170. Ἐμ. Σημανδρηάκη (Πρωτ/ρου), *Ἡ παρά τοῖς Ρωμαιοκα-
θολικοῖς τελεσιουργία τῶν μυστηρίων τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος
καί τῆς θείας Εὐχαριστίας μετά τήν Β΄ Σύνοδον τοῦ Βατικανοῦ ἐξ ἐπόψε-
ως ὀρθοδόξου*, ἐν Ἀθήναις 1979, σ. 34. Ἔχουμε μάλιστα καί παραδείγ-
ματα καταδίκης κάποιων λειτουργικῶν μεταρρυθμίσεων, ὅπως αὐτή τοῦ
ιερέα τῆς Asnières, Jubé, ἀπό τόν πάπα Πίο τόν ΣΤ΄, στά τέλη τοῦ 18ου
αἰώνα. Παρά ταῦτα εἶδαν τήν ἐμφάνισί τους, μέ τήν ἀνοχή τῆς «Ἁγίας
Ἔδρας», νέα λειτουργικά βιβλία ἀπό διάφορες τοπικές ἐκκλησίες, στή
γραμμή τοῦ Τριδεντινοῦ Εὐχολογίου, ἀλλά μέ διάφορες προσθήκες ἢ
ἀφαιρέσεις.

171. Π. Ν. Τρεμπέλα, «Εἰσαγωγή εἰς τήν πρακτικήν θεολογίαν»,
ἐν Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 46 (1963), 185.

172. Δ. Ν. Μωραΐτου, ὀ.π., σσ. 25-26.

173. Δ. Ν. Μωραΐτου, ὀ.π., σ. 26.

174. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, σ. 67.

175. Δ. Ν. Μωραΐτου, ὀ.π., σ. 27.

176. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, ὀ.π., σ. 68.

177. J. - B. Pitra, *Juris ecclesiastici graecorum historia et
monumenta*, τ. II, Ρώμη 1868. Τοῦ ἰδίου, *Spicilegium solesmense...*,
τ. IV, Παρίσι 1858 (ἀνατ. 1963). Τοῦ ἰδίου, *Hymnographie de l'Eglise
Grecque, Rome 1867*.

178. Γιά τό ἔργο τοῦ Gueranger βλ. Dom Olivier Rousseau,
Histoire du mouvement liturgique, ἐκδ. "Cerf" Paris 1945, σσ. 3-4.

179. Dom Olivier Rousseau, ὀ.π., σσ. 23-24. Ἰ. Καλογήρου, *Αἱ
περί τῆς Ὄρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀνιλήψεις νεωτέρων
ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων*, ἐκδ. "Ἀστέρως", Ἀθήναι 1951, σσ. 37-40.

180. Κ. Δ. Φράγκου, *Σχέδιον Ὄρθοδόξου «Λειτουργικῆς Κινή-
σεως» καί «Λατρευτικῆς Ἀγωγῆς» τῶν παιδῶν, συνταχθέν κατόπιν περι-
γραφήσ καί κριτικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐν τῇ Γαλλοφώνῳ περιοχῇ τῆς
Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας παρατηρηθέντων ἀντιστοιχῶν φαινομέ-
νων*, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 24.

181. Κ. Δ. Φράγκου, ὀ. π., σσ. 40, 42.

182. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλῃ. Ἐδῶ ἀναφέρουμε μόνο τίς βασικότερες μελέτες καὶ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἄρθρα: Dom Olivier Rousseau, *Histoire du mouvement liturgique*, ἔκδ. «Cerf», Paris 1945. L. Bouyer, *Liturgical Piety*, Notre Dame, Indiana 1983. B. Botte, *Le Mouvement liturgique*, Paris 1973. F. Brovelli, *Ritorno alla liturgia. Saggi di studio sul movimento liturgico*, ed. Liturgiche, Roma 1989. *Constituzione liturgica «Sacrosanctum Concilium»*, *Studi*, a cura della Congregazione per il culto divino, ed. Liturgiche, Roma 1986. A. Bugnini, *La riforma liturgica (1948-1975)*, ed. Liturgiche, Roma 1997. Κ. Δ. Φράγκου, *Σχέδιον Ὁρθοδόξου «Λειτουργικῆς Κινήσεως» καὶ «λατρευτικῆς ἀγωγῆς» τῶν παιδῶν...*, ἐν Ἀθήναις 1961. J. D. Benoit, *Liturgical Renewal*, trans. E. Hudson, London 1958. Th. Bogler (Hrsg.), *Liturgische Erneuerung in aller Welt (Ein Sammelbericht)*, Maria Laach 1950. B. Fischer, «Das "Mechelner Ereignis" rom 23. Sept. 1909», ἐν *Liturgisches Jahrbuch*, IX (1959), 203-219. E. B. Koenker, *The liturgical renaissance in the Roman Catholic Church*, Chicago 1954. A. R. Shands, *The liturgical movement and the local church*, New York 1965. B. Capelle, «Pie x et la restauration liturgique», ἐν *Questions liturgiques et paroissiales*, 4 (1951), 145-147. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητροπ. Τυάων, νῦν Τυρολόης καὶ Σερεντίου), «Ἡ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἀπόψεις περὶ τοῦ ἔκφυχρονισμοῦ τῆς λατρείας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος», ἐν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπιτηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Α. Π. Θ.* 19 (1974), 390-400. Τοῦ ἰδίου, «Τὸ περὶ θείας λατρείας Σύνταγμα τῆς Β' ἐν Βατικανῶ Συνόδου», ἐν *Μελέται Α', Κανονικά - Ποιμαντικά - Λειτουργικά - Οἰκουμενικά - Διάφορα* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 621-639. Τοῦ ἰδίου, «Μία ἀξιολόγησις τῶν ἀποφάσεων τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ», ἐν *Μελέται Α'...*, σσ. 641-653. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, «Ἡ λειτουργικὴ κίνησις τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν Προτεσταντῶν», ἐν *Θεολογία* 56 (1985), 161-173. Θ. Κοντίδης (ἐπιμέλεια), *Ὁ Καθολικισμὸς, Ἑλληνικὰ Γράμματα*, Ἀθῆναι 2000, σσ. 115-185. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Ἡ Ῥωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἡ πρᾶξις τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθῆναι 1949. Τοῦ ἰδίου, «Αἱ νέαι εὐχαριστιακαὶ εὐχαὶ τῆς Ῥώμης», ἐν *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 51 (1952-1969), 13-26. P. M. Gy, «La reforme liturgique de Trente et celle de Vatican II», ἐν *La Maison-Dieu* 128 (1976), 61-75. Ἐμ.

Σημανδηράκν (Πρωτ/ρου), *Ἡ παρά τοῖς Ρωμαιοκαθολικοῖς τελεσιουργία τῶν μυστηρίων...*, ἐν Ἀθήναις 1979.

183. Ένας ἀπό τοὺς πρῶτους σπουδαίους θεολόγους τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν 20ο αἰῶνα, ὁ Louis Bouyer, ἀναφερόμενος στό κλίμα πού ὑπῆρχε σχετικὰ μέ τή θεία Λειτουργία στίς ἀρχές ἐκείνου τοῦ αἰῶνα, λέγει ὅτι δέν ἦταν ἀπαραίτητη ἡ κατανόσή της, διότι ἐθεωρεῖτο ἀπλῶς «*ἡ επίσημη ἔκφραση τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας*» καί τίποτε περισσότερο. Βλ. *Liturgical Piety*, Notre Dame, Indiana 1983, σ. 3.

184. Έμ. Σημανδηράκν (Πρωτ/ρου), *Ἡ παρά τοῖς Ρωμαιοκαθολικοῖς τελεσιουργία τῶν μυστηρίων...*, ἐν Ἀθήναις 1979, σ. 35. Β. Capelle, «Pie X et la restauration liturgique», ἐν *Questions liturgiques et paroissiales* 4(1951), 145-147.

185. Περιοδικό *Irenikon*, ἀρ. φύλλου 1.

186. Έμ. Σημανδηράκν (Πρωτ/ρου), ὁ. π., σ. 40. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, «Ἡ λειτουργική κίνηση τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καί τῶν Προτεσταντῶν», ἐν *Θεολογία* 56 (1985), 163-164.

187. Κ. Δ. Φράγκου, ὁ. π., σσ. 45-46. Γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς λειτουργικῆς κίνησης στή Δύση καί τό ἔργο τοῦ Beauduin βλ. Β. Botte, *Le Mouvement Liturgique*, Paris 1973, σ. 18 ἐξ.

188. Ἴ. Πελεκανίδου, «Ἡ ἐν Γερμανίᾳ λειτουργική κίνηση καί ἡ Μονή τῶν Βενεδεκτίνων Maria-Laach», ἐν *Ἐκκλησία* 1937, ἀρ. φύλλ. 26-27, σ. 206.

189. Κ. Δ. Φράγκου, ὁ. π., σσ. 41-42.

190. Κ. Δ. Φράγκου, ὁ. π., σ. 43. Έμ. Σημανδηράκν (Πρωτ/ρου), ὁ. π., σ. 41. Β. Botte, ὁ. π., σσ. 119-144.

191. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, ὁ. π., σ. 166.

192. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητροπ. Τυρολόνης καί Σερεντίου), «Τό περί θείας λατρείας Σύνταγμα τῆς Β΄ ἐν Βατικανῶν Συνόδου», ἐν *Μελέται*, σσ. 621-639. J. A. Jungmann, «Konstitution über die Heilige Liturgie. Einleitung und Kommentar», *Lexikon für Theologie und Kirche*, τόμ. II. Das zweite Vatikanische Konzil, Teil I, Herder 1966.

193. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητροπ. Τυρολόνης καί Σερεντίου), ὁ.π., σ. 623. Βλ. καί Έμ. Σημανδηράκν, ὁ.π., σ. 42.

194. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητρ. Τυάνων, νῦν Τυρολόνης καί Σερεντίου), «Ἡ λειτουργική κίνηση καί αἱ ἀπόψεις περί τοῦ

ἐκουγχρονισμοῦ τῆς λατρείας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος», ὁ.π., σ. 393. Ἐμ. Σημανδερράκη, ὁ.π., σ. 43.

195. Ἐμ. Σημανδερράκη, ὁ.π., σ. 44.

196. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητρ. Τυάνων, νῦν Τυρολόνης καὶ Σερεντίου), «Τό περί θείας λατρείας Σύνταγμα τῆς Β΄ ἐν Βατικανῶ Συνόδου», ἐν *Μελέται*, σ. 638.

197. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοί τύποι τῆς Δύσεως καὶ Διαμαρτυρομένων Agenda*, σ. 330.

198. Δ. Σαλάχα, *Τά μυστήρια τῆς χριστιανικῆς μυήσεως (Βάπτισμα - Χρίσμα - Θεία Εὐχαριστία) στό νέο κώδικα Κανονικοῦ Δικαίου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας (Codex Iuris Canonici)* [Διάλογος, 2], ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 157-158.

199. Em. Lengeling, «Liturgie», ἐν *Handbuch theologischer Grundbegriffe*, ἐκδ. ὑπό Η. Fries, II, Munchen 1963, σσ. 76-77. Βλ. καί Ἐμ. Σημανδερράκη, ὁ.π., σ. 45.

200. Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, σσ. 99-100. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, «Ἡ λειτουργική κίνησις τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν Προτεσταντῶν», ὁ.π., σ. 170. Γ. Θ. Βεργωτιῆ, *Ἐγχειρίδιον...*, σ. 43. Π. Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 330. Ἐμ. Σημανδερράκη, ὁ.π., σ. 173 ἔξ.

201. Δ. Σαλάχα, ὁ.π., σ. 161: «Ἡ θεία κοινωνία πρέπει νά μεταδίδεται μόνον ὑπό τό εἶδος τοῦ ἄρτου ἢ σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τῶν λειτουργικῶν νόμων, ὑπό τά δύο εἶδη ὅμως, σέ περίπτωση ἀνάγκης, ὑπό τό εἶδος μόνον τοῦ οἴνου». Διαφοροποιεῖται ἔτσι ἡ Σύνοδος αὐτή ἀπό αὐτήν τῆς ἐν Τριδέντῳ, ἡ ὁποία εἶχε ἀπαγορεύσει τὴν ἐκ τοῦ ποτηρίου μετάληψη. Βλ. Ἐμ. Σημανδερράκη, ὁ.π., σ. 269.

202. Δ. Σαλάχα, ὁ.π., σσ. 171-172. Καί ἐπίδραση μάλιστα τῆς Ἀλεξανδρινῆς λειτουργικῆς παράδοσης στίς νέες ἀναφορές τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας διακρίνονται δύο δεήσεις, δίκην ἐπικλήσεων, μία πρό τοῦ καθαγιασμοῦ καί μία μετά τόν καθαγιασμό. Οἱ Ἀλεξανδρινές ὅμως ἐπικλήσεις ἀναφέρονται ρητῶς στό Ἅγιο Πνεῦμα, ἐνῶ οἱ τοῦ ρωμαϊκοῦ κανόνα ἀναφέρονται ἀπλά πρός τό Θεό καί ὄχι στό Ἅγιο Πνεῦμα. Βλ. Π. Τρεμπέλα, «Αἱ νέαι εὐχαριστιακαί εὐχαί τῆς Ρώμης», ἐν *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 51 (1952-1969), 16-17. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητροπ. Τυρολόνης καὶ Σερεντίου), Ὁ καθαγιασμός τῶν δώρων τῆς θείας Εὐχαριστίας κατὰ τά λειτουργικά κείμενα καί τās μαρτυρίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, [Λειτουργικά Βλατάδων, 3], Θεσσαλονίκη 200, σσ. 251-264.

203. Περί τῶν νέων αὐτῶν εὐχῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κανόνα βλ. Π. Τρεμπέλα, «Αἱ νέαι εὐχαριστιακαὶ εὐχαὶ τῆς Ρώμης», ὁ.π., σσ. 13 - 26. Ἐμ. Σημανδρηάκη, ὁ. π., σσ. 186-267. Βλ. καὶ E. Mazza, *The celebration of the Eucharist*, Minnesota 1999, σσ. 263 ἔξ.

204. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητρ. Τυρολόνης καὶ Σερεντίου), «Τό περί θείας λατρείας Σύνταγμα...», ἐν *Μελέται*, σ. 629.

205. Δ. Σαλάχα, ὁ. π., σ. 57. Ἐμ. Σημανδραράκη, ὁ. π., σ. 47.

206. Π.Ν. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοὶ τύποι τῆς Δύσεως καὶ Διαμαρτυρομένων Agenda*, σ. 331. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητροπ. Τυρολόνης καὶ Σερεντίου), «Τό περί θείας λατρείας Σύνταγμα...», ἐν *Μελέται*, σ. 639. Δ. Ἰ. Σαλάχα, *Τό μυστήριον τοῦ Γάμου στό νέο κώδικα Κανονικοῦ Δικαίου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 43], Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 338-343. Ν. Μιλόσσεβιτς, *Ἡ θεία Εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001.

207. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητροπ. Τυρολόνης καὶ Σερεντίου), «Τό περί θείας λατρείας Σύνταγμα...», ἐν *Μελέται*, σ. 639. Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, σ. 100.

208. Δ. Σαλάχα, *Τά μυστήρια τῆς χριστιανικῆς μυσέως...*, σ. 158: «Ἐκτός ἂν ἡ ὠφέλεια τῶν πιστῶν τό ἀπαιτεῖ ἢ συνιστᾷ διαφορετικά, οἱ ἱερεῖς μποροῦν νά συλλειτουργήσουν· ὅμως, παραμένει ἀκέραιη ἡ ἔλευθερία κάθε ἱερέα νά τελεῖ τὴν Εὐχαριστία ἰδιωτικά, ὄχι πάντως τὴν ἴδια στιγμή κατὰ τὴν ὁποία σπὴν αὐτὴ ἐκκλησία ἢ παρεκκλήσιο τελεῖται τό συλλειτουργο». Βλ. καὶ Ἐμ. Σημανδρηάκη, ὁ. π., σσ. 274-277. Βλ. καὶ Ἰ. Ὁ. Καλογήρου, «Ἡ ἐν Βατικανῶ γενικὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Σύνοδος καὶ ἡ οἰκουμενικὴ ἀνανεωτικὴ προσπάθεια αὐτῆς κατ' ὀρθόδοξον θεώρησιν», ἐν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 48 (1965), 239.

209. Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, σ. 100. Μεθοδίου Γ. Φούγια (Μητροπ. Πισιδίας), *Ὁρθοδοξία-Ρωμαιοκαθολικισμός- Ἀγγλικανισμός*, Μετάφρ. ἀπὸ τὰ Ἀγγλικά Χ. Ε. Γιαννοῦλας, «Νέα Σύνορα», Ἀθήνα 1996, σσ. 301-313. Γιά τίς λειτουργικὲς ἐπιδιώξεις τῆς Β' Βατικανείου Συνόδου βλ. εἰδικὰ τίς μελέτες: Π. Ν. Τρεμπέλα, *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἡ πρᾶξις τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθῆναι 1949. *Ritorno alla liturgia. Saggi di studio sul movimento liturgico*, a cura di Franco Brovelli, ed. Liturgico, a cura di Franco Brovelli ed. Liturgiche, Roma 1989. Β. Botte, *Le Mouvement Liturgique*, Paris 1973, σσ. 144-198.

210. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητροπ. Τυάνων, νῦν Τυρολόπς καί Σερεντίου), «Ἡ λειτουργική κίνησις καί ἀπόψεις περὶ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς λατρείας...», ὁ. π., σ. 394.

211. Εὐ. Δ. Θεοδώρου, «Ἡ λειτουργική κίνησις τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καί τῶν Προτεσταντῶν», ὁ. π., σσ. 170-173.

212. Ἀ. Σμέμαν, *Ἡ λειτουργική ἀναγέννησις καί ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, σ. 35.

213. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Ἡ ρωμαϊκή λειτουργική κίνησις καί ἡ πρᾶξις τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθῆναι 1949, σσ. 38-90.

214. π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, «Ὁρθόδοξος Λατρεία», ἐν *Θέματα Ὁρθόδοξου Θεολογίας*, ἔκδ. «Ἄριστος Ζωῆς», Ἀθῆναι 1973, σ. 159.

215. Dom Olivier Rousseau, *Histoire du Mouvement Liturgique*, ed. «Cerf», Paris 1945, σ. 188.

216. Ί. Μ. Φουντούλη, «Ἡ λειτουργική ἀνανέωσις στὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία. Δυνατότητες καί ἐμπόδια», ἐν *Κληρονομία* 21(1989), 325-329. Τοῦ ἰδίου, «Σύγχρονα λειτουργικά προβλήματα», ἐν *Ἐκκλησία* 1 Νοεμβρίου 1992, ἀριθ. 16, σσ. 607-610, καί 15 Νοεμβρίου 1992, ἀριθ. 17, σσ. 657-660. Βλ. καί Th. Pott, *La refurme liturgique bizantine*, ed. Liturgiche, Roma 2000.

217. Βλ. τὸν κανονισμό τῆς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος συγκροτηθείσης *Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως* (περ. Ἐκκλησία ΟΣΤ (1999) 12): «*Σκοπὸς τῆς Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως εἶναι ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καί τῶν συγχρόνων πνευματικῶν ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας μελέτη καί προώθησις τῶν κατὰ περίπτωσιν ληπτέων μέτρων, ἅτινα θὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ (Ἰω. 4, 24) τέλεσιν τῆς θείας Λατρείας καί εἰς τὴν συνειδητὴν εἰς αὐτὴν συμμετοχὴν τῶν πιστῶν σήμερον*».

218. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, PG 155, σ. 77 D.

219. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περί τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, I, PG 3, 385B.

220. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, PG 155, 680 C.

221. *Irenikon* 1.

222. F. R. Mcmanus, «Back to the future: The early christian roots of liturgical renewal», ἐν *Worship* 72(1998), 386-403.

223. R. Taft, «Eastern presuppositions» and western liturgical renewal, κείμενο πού ἐντοπίστηκε σὸ διαδίκτυο.

224. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητρ. Τυάνων, νῦν Τυρολόνης καί Σερεντίου), «Ἡ λειτουργική κίνησις καί ἀπόψεις περί τοῦ ἐσυγχρονισμοῦ τῆς λατρείας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος», *Επιστημονικὴ Ἐπιτηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς* Α. Π. Θ. 19(1974), 394.

225. Π. Ν. Τρεμπέλα, ὁ. π., σ. 13.

226. π. Ἄ. Σμέμαν, *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στὴ λειτουργικὴ θεολογία*, Ἀπόδοσις ἀπὸ τὰ Ἀγγλικά: π. Δημήτριος Β. Τζέρπος, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1986, σ. 17.

227. π. Ἄ. Σμέμαν, ὁ. π., σ. 17. Βλ. καί Ν. Ἄ. Ματσούκα, *Ὁ Προτεσταντισμὸς*, σσ. 92-93.

228. J. Ratzinger, *Introduzione allo spirito della liturgia*, ed. «San Paolo», Milano 2001, σσ. 70-80.

229. Παντελεήμονος Ροδοπούλου (Μητρ. Τυρολόνης καί Σερεντίου), «Τό περί θείας λατρείας Σύνταγμα τῆς Β΄ ἐν Βατικανῶ Συνόδου», ἐν *Μελέται*, σ. 638.

230. Θ. Κοντίδης, *Ὁ καθολικισμὸς*, «Ἑλληνικά Γράμματα», Ἀθήνα 2000, σ. 181.

231. π. Ἄ. Σμέμαν, *Ἡ Ἐκκλησία Προσευχόμενη...*, σσ. 16-18. Τοῦ ἰδίου, *Ἡ λειτουργικὴ ἀναγέννησις καί ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, ἐκδ. «Σηματαῶρὸς», Λάρνακα 1989, σσ. 44-45.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΠΕΜΠΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(Τρίτη 24.10.2000)

Πρωτοπρ. Νικολάου Χ. Ίωαννίδη
Δρος Θ., Έπ. Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΝΕΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ

Προλεγόμενα

Προτού εισέλθουμε στην ανάλυση τῆς ιστορίας τῆς ρωσικῆς λειτουργικῆς παράδοσης καί τῶν προσπαθειῶν ανανέωσής της, πρέπει νά ἐπισημάνουμε κάποια γενικά στοιχεία πού θά μπορούσαν νά τή χαρακτηρίσουν. Κύριο στοιχεῖο πού διακρίνει τήν παράδοση αὐτή εἶναι ὁ αὐστηρός συντηρητισμός της, δηλαδή ἡ μὴ ἀποδοχή ὁποιασδήποτε σοβαρῆς ἀλλαγῆς εἴτε στό λειτουργικό τυπικό, εἴτε στά κείμενα τῆς λατρείας. Αὐτό μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ Ρωσία, ἀφοῦ τό 988 δέχθηκε ἀπό τό Βυζάντιο τό χριστιανισμό, δέχθηκε συγχρόνως σχεδόν ὀλοκληρωμένη τή λειτουργική παράδοση, τήν ὁποία δέν εἶχε ἢ τουλάχιστον δέν θεωροῦσε ἀνάγκη νά τήν ἀναπτύξει ἢ μεταρρυθμίσει. Ἡ κάθε, λιγότερο ἢ περισσότερο, σοβαρή προσπάθεια ἀλλαγῆς στή θεία λατρεία ἀντιμετωπιζόταν ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας μέ μεγάλες ἐπιφυλάξεις καί μερικές φορές προ-

καλοῦσε κρίσεις. Ἐνα χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι τὸ σχίσμα τῶν Παλαιοπίστων πού ἐμφανίσθηκε κατὰ τὴν πατριαρχεῖα τοῦ πατριάρχου Νίκωνα (1652-1666). Ὁ πατριάρχης αὐτός, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀποφάσισε νὰ γίνουν διορθώσεις στὰ λειτουργικά κείμενα, τὰ ὁποῖα ἦσαν σέ χρήση στή Ρωσική Ἐκκλησία, μέ βάση τὰ σύγχρονα ἑλληνικά πρωτότυπά τους, καθὼς ἐπίσης νὰ γίνουν ἀλλαγές σέ ὀρισμένα λειτουργικά ἔθιμα προκειμένου νὰ ἀντιστοιχοῦν πρὸς ἐκεῖνα τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ μεταρρυθμίσεις αὐτές προκάλεσαν ἔντονες διαμαρτυρίες ὀλόκληρων ὁμάδων πιστῶν καὶ ὀδήγησαν σέ σχίσμα, τὸ ὁποῖο συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Α' περίοδος (1' - 1ε' αἰῶνας)

Κατ' ἀρχάς θὰ κάνουμε μία σύντομη ἀνασκόπηση τῆς ἀρχαίας περιόδου τῆς ἱστορίας τοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Ὅπως εἶπαμε, ἡ ρωσική Ἐκκλησία ἔλαβε τὸ λειτουργικό τυπικό της ἔτοιμο, μετὰ τὴν ὀργάνωσή της κατὰ τὸν 1' - 1α' αἰῶνα, ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Ἡ μετάδοση τῆς λειτουργικῆς πρακτικῆς καὶ τοῦ τυπικοῦ ἔγινε εἴτε ἀπευθείας ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, εἴτε διαμέσου τῆς Βουλγαρίας καὶ τῶν λοιπῶν νοτιοσλαβικῶν λαῶν πού ἤδη εἶχαν βαπτιστεῖ.

Τὸ δεύτερο ἡμῖς τοῦ 1α' αἰῶνα ὁ ὁσῖος Θεοδοσίος, ἡγούμενος τῆς Μονῆς Πετσέρσκου (τῶν σπηλαίων) τοῦ Κιέβου (1074)¹, ἔστειλε στὴν Κωνσταντινούπολη ἓνα μαθητὴ του, τὸν μοναχὸ Ἐφραίμ, μετέπειτα ἐπίσκοπο Περεγιάσλαβλ καὶ ἅγιος τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, γιὰ ν' ἀντιγράψει τὸ τυπικό τῆς Μονῆς Στουδίου, βάσει τοῦ ὁποῖου ἤθελε νὰ λειτουργεῖ τὸ κοινόβιό του². Ἔτσι μέσφ τῆς Μονῆς τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου, τὸ λειτουργικό μέρος τοῦ τυπικοῦ τῆς Μονῆς διαδόθηκε στή «Ρωσία τοῦ Κιέβου» ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Τόν 17^ο αἰώνα μᾶς εἶναι γνωστή ἡ Σύνοδος πού ἔγινε τό 1274 στήν πόλη Βλαντιμήρ, ἡ ὁποία ὑπῆρξε κατά τό πλεῖστον ἡ πόλη διαμονῆς τοῦ μητροπολίτου Κυρίλλου (1281)³. Ὁ μητροπολίτης Κύριλλος, πού κατά τά 33 περίπου χρόνια τῆς διαποίμανσης τῆς ἀχανοῦς μητροπόλεως του περιόδευε ἀπό πόλη σέ πόλη, χωρίς νά ἔχει σταθερή ἔδρα, στή σύνοδο τοῦ 1274 ἐξέθεσε τίς ἐντυπώσεις του καί τήν πείρα, πού ἀπέκτησε ἀπό τίς ποιμαντικές περιοδεῖες του, σχετικά μέ τήν ἐκ μέρους τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ παντελῆ ἀγνοία τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε πολλές φορές σέ μεγάλες πλάνες. Πρότεινε γι' αὐτό νά γίνε ἀποδεκτὴ ἡ «Κόρμτσαγια Κνίγκα» (πρόκειται γιά μιὰ σλαβική μετάφραση τοῦ Βυζαντινοῦ Νομοκάνονα, μιὰ συλλογή ἀπό ἀποστολικούς κανόνες, κανόνες τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καί γενικά τοὺς πολιτικούς καί ἐκκλησιαστικούς νόμους τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας· περιεῖχε μάλιστα καί μετάφραση ὑπομνημάτων τῶν κανόνων. Ἡ «Κόρμτσαγια Κνίγκα» μεταφέρθηκε στή Ρωσία ἀπό τή Βουλγαρία τό 1262 περίπου καί κυκλοφοροῦσε σέ χειρόγραφη μορφή μέχρι τό 1650, ὅποτε ἔχουμε τήν πρώτη τύποις ἔκδοσή της)⁴. Ἡ σύνοδος αὐτή τοῦ Βλαντιμήρ ἀσχολήθηκε μέ τή σιμωνία, τή μέθη τῶν κληρικῶν, κάποια γαμικά ἔθιμα τοῦ Νοβγορόντι, ἀλλά αὐτό πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι ἀσχολήθηκε κυρίως μέ τή λύση διαφόρων ἀποριῶν, πού ἀφοροῦσαν στή λατρεία, ὅπως τή μετάληψη τῶν διακόνων, κάποιες καταχρήσεις περί τό βάπτισμα καί κατ' ἐξοχήν, τή θεία λειτουργία. Δέν ἔλαβε ὅμως καμία ἀπόφαση σχετικά μέ τά λειτουργικά ἔθιμα ἢ γιά κάποια σοβαρή μεταρρύθμιση τοῦ τυπικοῦ⁵.

Μιά μεταρρύθμιση ὅμως τοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ πού ἔγινε λίγο ἀργότερα συνδέεται μέ τό ὄνομα τοῦ μητροπολίτη Μόσχας Κυπριανοῦ (1336-1406), ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στό

Τύρνοβο καί διετέλεσε μοναχός στή Μονή Στουδίου καί στό Ἅγιον Ὅρος⁶. Ὁ Κυπριανός ἀντικατέστησε τό τυπικό τῆς Μονῆς Στουδίου, πού ἐπικρατοῦσε, ὅπως εἶδαμε, στή Ρωσία ἀπό τόν 1α΄ αἰώνα, μέ τό τυπικό τοῦ Ἁγίου Σάββα. Πρός τοῦτο μετέφρασε ὁ ἴδιος λειτουργικά κείμενα, πού χρησιμοποιοῦνταν ἤδη στούς νοτιοσλάβους, καθῶς ἐπίσης καί τό Εὐχολόγιο⁷. Οἱ λειτουργικές μεταφράσεις του ἀπνχοῦν τά ἐνδιαφέροντά του, πού ἐκφράσθηκαν μέ τήν προσπάθειά του νά μεταφέρει στή Ρωσία τή λειτουργική θεολογία τοῦ ἡσυχαστοῦ πατριάρχη Φιλοθέου Κόκκινου (1354-1355, 1364-1376). Ἔτσι ρύθμισε τήν τάξη τῆς θείας Λειτουργίας σύμφωνα μέ τά σύγχρονα δεδομένα τοῦ Βυζαντίου καί συγκεκριμένα μέ τή λεγομένη διάταξη τοῦ πατριάρχη Φιλοθέου «Διάταξη τῆς θείας καί ἱερᾶς λειτουργίας, γινομένης οὕτως ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καί ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὅρει τοῦ Ἄθωνος»⁸. Ὅπως εἶναι γνωστό ὁ Φιλόθεος, ὡς ἠγούμενος τῆς Λαύρας, ἐπεξεργάσθηκε τό λειτουργικό τυπικό τοῦ Ἁγίου Ὅρους, πού χρονολογεῖται περίπου ἀπό τό 1γ΄ αἰώνα καί τό προσάρμοσε στό τυπικό τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁹. Τό τυπικό αὐτό τοῦ Φιλοθέου μετέφρασε ὁ Κυπριανός καί τό εἰσήγαγε στήν Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας¹⁰. Εἶναι ἐπίσης πολύ πιθανό ἡ καθιέρωση τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στή Ρωσία νά ὀφείλεται στόν μητροπολίτη Κυπριανό¹¹.

Β΄ περίοδος (10σ΄-10΄ αἰώνας)

Ἐνας ἄλλος σημαντικός σταθμός στήν ἀνάπτυξη τοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἡ λεγομένη Σύνοδος «Στογκλάβι» (τῶν Ἑκατό Κεφαλαίων) τοῦ ἔτους 1551¹². Ἡ σύνοδος αὐτή δέν ἀσχολήθηκε μέ δογματικά θέματα, ἀλλά κυρίως μέ λειτουργικά καί κανονικά. Στά λει-

τουργικά θέματα ἀναφέρονται συγκεκριμένα τά κεφάλαια Ζ'-Λ'. Ἡ σύνοδος ἀποφάσισε νά διατηρηθεῖ μέ μεγαλύτερη αὐστηρότητα τό υπάρχον λειτουργικό τυπικό, χωρίς νά ἀποφασίσει κάποιες σημαντικές μεταρρυθμίσεις. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι υἰοθέτησε τήν ψαλμωδία τοῦ «ἀλληλούϊα» δύο φορές καί τήν τέλεση τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ μέ τά δύο δάκτυλα, συνήθειες πού ἐπικρατοῦσαν τότε στή Ρωσία. Ἔτσι, ὅπως ἀναφέρει ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, «ἔθεσε τή βάση γιά τό σχίσμα τῶν παλαιοπίστων ἕναν αἰῶνα ἀργότερα»¹³. Γενικά μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ σύνοδος τῶν Ἑκατό Κεφαλαίων ἔδειξε ιδιαίτερη προσκόλληση στό ἔθιμα τοῦ παρελθόντος καί ἐπιβεβαίωσε αὐτό πού λέγει ὁ ἱστορικός Istrin ὅτι «τό δέκατο ἕκτο αἰῶνα ἡ παλιά ρωσική πηγή ἀντικατέστησε τήν ἑλληνική»¹⁴.

Ἕνας ἐξαιρετικά σημαντικός σταθμός στήν ἱστορία τῆς Ρωσίας γενικά καί τῆς λειτουργικῆς πρακτικῆς εἰδικότερα συνδέεται μέ τό ὄνομα τοῦ πατριάρχη Νίκωνα. Ὁ Νίκων ὑπῆρξε μιᾶ ἰσχυρή προσωπικότητα πού διακρινόταν γιά τό οἰκουμενικό πνεῦμα –ξένο πρὸς κάθε εἶδους ἐθνικισμό– πού εἶχε ἀρχίσει νά ἐμφανίζεται στήν Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας ἐκείνη τήν ἐποχή. Ἐμπνεόμενος ἀπ' αὐτό τό πνεῦμα ὁ Νίκων ἀποφάσισε νά συντονίσει τό λειτουργικό τυπικό τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας μέ ἐκεῖνο πού ἐπικρατοῦσε στίς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς.

Ἀπό καιροῦ εἶχε διαπιστωθεῖ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς διόρθωσης τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, πρᾶγμα τό ὁποῖο ὀφείλετο στό πρόβλημα τῆς μή σωστῆς ἔκδοσός τους. Μιά σωστή ἔκδοση ὁμως δέν ἦταν ἀπλῆ υπόθεση. Τά λειτουργικά κείμενα κυκλοφοροῦσαν τότε σέ μεγάλο ἀριθμό ἀντιγράφων καί σέ ποικίλες μεταφράσεις ἀπό διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ἡ ἄγνοια τῆς χειρόγραφης παράδοσης καί ἡ ἀνικανό-

τητα τῆς δημιουργίας ἑνός ἱστορικοῦ «στέμματος», ἀπαραίτητο γιά μιά σωστή ἔκδοση, δημιουργοῦσαν τήν ἐντύπωση ὅτι τά χειρόγραφα παρουσίαζαν δυσεπίλυτες ἀντιφάσεις, πού τίς ἀπέδιδαν στή φθορά τους. Ἡ σχέση μεταξύ τοῦ σλαβονικοῦ καί τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ξεπερνοῦσε τά προβλήματα, πού συνήθως ἀναφύονται μεταξύ πρωτοτύπου κειμένου καί μεταφράσεως, ἀφοῦ πολλές φορές οἱ σλαβονικές μεταφράσεις ἦσαν ἀρχαιότερες ἀπό τά ἑλληνικά πρωτότυπα. Ἐπίσης οἱ ἀνάγκες γιά ἔκδοση λειτουργικῶν κειμένων ἦσαν συνήθως τόσο ἐπείγουσες, ὥστε οἱ ἐκδότες δέν εἶχαν τόν ἀπαραίτητο χρόνο νά προετοιμάσουν τά χειρόγραφα, νά προβοῦν στή σωστή ἐπιλογή τῶν ἀντιγράφων καί νά ἐφαρμόσουν τή μέθοδο τῆς σύγκρισης τῶν χειρογράφων, ἀπαραίτητη γιά μιά σωστή ἔκδοση. Κατέφευγαν λοιπόν σέ μετάφραση ἑλληνικῶν ἐκδόσεων λειτουργικῶν βιβλίων, πού εἶχαν τυπωθεῖ στή δύση (Βενετία, Παρίσι, Ρώμη) καί θεωροῦνταν ἀναξιόπιστες ἀκόμα καί ἀπό τοὺς Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς, ἀφοῦ θεωροῦσαν ὅτι οἱ Λατῖνοι καί οἱ Λουθηρανοί τύπωναν στά ἑλληνικά τυπογραφεῖα, πού εἶχαν δημιουργήσει, θεολογικά καί λειτουργικά κείμενα μέ ἀλλοιώσεις, πού εὐνοοῦσαν τίς αἰρετικές διδασκαλίες τους¹⁵.

Μπροστά σ' αὐτή τήν πραγματικότητα βρέθηκε ὁ πατριάρχης Νίκων, ὅταν ἀνέλαβε τήν πατριαρχεῖα, ἔχοντας δέ ὡς παρακαταθήκη τό ἔργο τῶν προκατόχων του πατριαρχῶν Ἑρμογένη (1606-1612 ἅγιος τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας)¹⁶, Ἰωάσαφ (1634-1640)¹⁷ καί Ἰωσήφ (1642-1652)¹⁸, οἱ ὁποῖοι εἶχαν διαπιστώσει τήν ἀναγκαιότητα τῆς διορθώσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καί εἶχαν κάνει τά πρῶτα βήματα πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση¹⁹, ἀποφάσισε νά ἐνεργήσει δραστήρια. Τό 1654 συνεκάλεσε στή Μόσχα σύνοδο, ἡ ὁποία ἀποφάσισε τήν ἄμεση διόρθωση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων μέ βάση

τά ἑλληνικά καί ρωσικά πρωτότυπα²⁰. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρθηκε ὁ Νίκων γιά τή συλλογή ἑλληνικῶν χειρογράφων καί ἱερῶν ἀκολουθιῶν καί γιά τό σκοπό αὐτό ἀπέστειλε τόν μοναχό Ἀρσένιο Σουχάνωφ στή πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς καί τό Ἅγιον Ὅρος²¹. Ὁ Σουχάνωφ, ὁ ὁποῖος ἐπί τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἰωσήφ εἶχε ἀποσταλεῖ πάλι στήν ἀνατολή γιά νά παρακολουθήσει τή λειτουργική τάξη καί τά ἐκεῖ ἐκκλησιαστικά ἔθιμα, εἶχε διαπιστώσει ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι τῆς ἀνατολῆς εἶχαν ὁμοφωνία τόσο στή θεία λατρεία ὅσο καί στίς παραδόσεις, ἔψαλαν τό «ἀλληλουῖα» τρεῖς φορές καί ὄχι δύο, ἔκαναν τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ μέ τρία καί ὄχι μέ δύο δάκτυλα καί τελοῦσαν τίς λιτανεῖες ἀπό δεξιά πρὸς τὰ ἀριστερά καί ὄχι τό ἀντίστροφο, ὅπως συνήθιζαν στή Ρωσία, γιά νά συμβαδίζει μέ τόν ἥλιο κ.ἄ.²² Ἔτσι ὁ Σουχάνωφ, ἔχοντας τήν ἐμπειρία τοῦ προηγούμενου ταξιδιοῦ, συγκέντρωσε ἰκανό ἀριθμό χειρογράφων, πού τέθηκαν στή διάθεση τῶν εἰδικῶς ἐπιλεγμένων πολυμαθῶν προσώπων, κυρίως Ἑλλήνων κληρικῶν²³. Παράλληλα ὁ Νίκων ἀπευθύνθηκε στόν παρεπιδημοῦντα στή Ρωσία πατριάρχη Ἀντιοχείας Μακάριο νά διδάξει δημόσια πῶς πρέπει νά τελεῖται τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ, ἀλλά καί τήν τάξη τῶν ἀκολουθιῶν, ὅπως γιά παράδειγμα τῶν ἐγκαινίων Ἱεροῦ Ναοῦ, σύμφωνα μέ τό ἑλληνικό τυπικό²⁴.

Οἱ ἐνέργειες αὐτές τοῦ Νίκωνα προκάλεσαν τήν ἀντίδραση τῶν ἀπλοϊκῶν ἀλλά φανατικῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι καθοδηγοῦνταν ἀπό τοὺς πολιτικούς καί ἐκκλησιαστικούς ἐχθρούς του. Τῶν ἀντιδράσεων αὐτῶν ἠγεῖτο ὁ πρωθιερέας Ἀββακούμ²⁵, μετέπειτα ἀρχηγός τῶν σχισματικῶν Παλαιοπίστων, ὁ ὁποῖος κατέκρινε τά διορθωμένα βιβλία καί ὅσους τά χρησιμοποιοῦσαν, τόν δέ πατριάρχη Νίκωνα ἀποκαλοῦσε «ἀντίχριστο» καί «υἱό γεέννης»²⁶. Τό 1666 συγκλήθηκε ἡ λεγόμε-

νη «Μεγάλη» σύνοδος, η οποία καθάισε τον Νίκωνα –κυρίως για πολιτικούς λόγους– μεταξύ όμως των κατηγοριών που του απευθύνθηκαν υπήρξαν και οι λειτουργικές μεταρρυθμίσεις του. Πάντως η σύνοδος αποδέχθηκε τη λειτουργική μεταρρύθμιση του Νίκωνα και άφορισε τους ηγέτες των αντιφρονούντων, οι οποίοι δημιούργησαν ξεχωριστή εκκλησιαστική κοινότητα και έτσι προέκυψε η σχισματική εκκλησία των Ρασκόλνικων (σχισματικῶν) ἢ Σταροβιέρων (Παλαιοπίστων) ἢ Σταροπριάζων (όπαδῶν του παλαιού εκκλησιαστικοῦ τυπικοῦ)²⁷.

Ἡ καθάριση τοῦ πατριάρχου Νίκωνα, η οποία ἔγινε, ὅπως εἴπαμε, για πολιτικούς λόγους (λόγω τῆς κρίσεως τῶν σχέσεων του μέ τον τσάρο)²⁸, ὀδήγησε σταδιακά στην υποδούλωση τῆς Ἐκκλησίας στον τσάρο και κατέληξε στην κατάργηση τοῦ Πατριαρχείου τῆς Ρωσίας τό 1721 ἀπό τον Μεγάλο Πέτρο (1689-1725)²⁹. Ἀντί τοῦ πατριάρχου ἐπί κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας τέθηκε ἡ Ἱερά Διοικοῦσα Σύνοδος. Ἔτσι ἄρχισε νέα περίοδος, ἡ λεγομένη «Συνοδική περίοδος», ἡ οποία διήρκεσε μέχρι τήν ἐπανάσταση τοῦ 1917 και δέν διακρίνεται για κάποιες σημαντικές ἀλλαγές στό λειτουργικό τυπικό.

Γ' περίοδος (κ' αἰώνας)

Ἡ νεώτερη αὐτή περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ἄρχισε μ' ἓνα ἐξαιρετικά σημαντικό γεγονός, τήν τοπική σύνοδο τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας (1917-1918), ἡ οποία ἔλαβε ἀποφάσεις, που ἀφοροῦσαν τόσο στή γενική κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως διαμορφώθηκε μετά τήν ἐπανάσταση, ὅσο και στή λειτουργική της ζωή³⁰. Μία ἀπό τίς σημαντικότερες ἀποφάσεις τῆς συνόδου αὐτῆς ἦταν ἡ ἀποκατάσταση τοῦ θεσμοῦ τοῦ πατριάρχου³¹. Ἡ ἀπόφαση αὐτή σήμαινε τό

ὀριστικό τέλος τοῦ συνοδικοῦ συστήματος, πού εἶχε ἐπιβά-
λει, ὅπως ἀναφέραμε, ὁ Μέγας Πέτρος, βασιζόμενος σέ προ-
τεσταντικά πρότυπα. Πρῶτος πατριάρχης ἐκλέχθηκε ὁ
μιτροπολίτης Τύχων (1925), πού πρόσφατα ἀνακηρύχθηκε
ἅγιος³². Ἡ σύνοδος ἐπίσης ἀποφάσισε τήν ἐπαναφορά
πολλῶν παραδόσεων, πού εἶχαν κατά τό παρελθόν ἀπεμπο-
ληθεῖ, συμπεριλαμβανομένων καί λειτουργικῶν. Μεταξύ
ἄλλων πρέπει νά ἀναφέρουμε τήν ἀπόφαση νά κηρύττεται ὁ
λόγος τοῦ Θεοῦ σέ κάθε θεία Λειτουργία καί ὄχι μόνο τίς
Κυριακές καί τίς μεγάλες ἐορτές, ὅπως συνηθιζόταν μέχρι
τότε. Τό κήρυγμα κατέστη ἀναπόσπαστο μέρος τῶν ἱερῶν
ἀκολουθιῶν. Μάλιστα ἡ σύνοδος προέτρεψε νά κηρύττουν τό
λόγο τοῦ Θεοῦ ὄχι μόνο οἱ ἀρχιερεῖς, ἀλλά καί κληρικοί
κατωτέρων βαθμίδων, ἀκόμη δέ καί λαϊκοί, ἐφ' ὅσον βέβαια
εἶχαν τήν κατάλληλη προετοιμασία. Ἐπίσης συνέστησε τό
κήρυγμα νά γίνεται στίς τοπικές γλώσσες καί ὄχι μόνο στά
ρωσικά, ὅπως γινόταν μέχρι τότε³³.

Δυστυχῶς οἱ συνεδρίες διακόπηκαν πρὶν ἡ σύνοδος ὀλο-
κληρώσει τό ἔργο της λόγω τῶν δύσκολων συνθηκῶν καί τοῦ
ἐμφυλίου πολέμου, πού εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ἀρχίσει. Ἔτσι
παρέμειναν σέ ἐκκρεμότητα πολλά λειτουργικά θέματα, ὅπως
π.χ. τοῦ ἡμερολογίου, τῆς λειτουργικῆς γλώσσας κ.ἄ. Οἱ
προτάσεις τῶν εἰδικῶν συνοδικῶν ἐπιτροπῶν γιά τά θέματα
αὐτά ἀποφασίστηκε νά συζητηθοῦν σέ προσεχεῖς συνεδριά-
σεις τῆς συνόδου, ἡ ὁποία ὀρίσθηκε νά συγκληθεῖ τό ἐπό-
μενο ἔτος 1919³⁴. Δυστυχῶς ὁμως τά σχέδια αὐτά δέν πραγ-
ματοποιήθηκαν καί ἡ Ἐκκλησία εἰσῆλθε στή θλιβερή περίο-
δο τῶν διωγμῶν.

Τό κλίμα τῶν ἀλλαγῶν πού ἐπέφερε ἡ ἐπανάσταση τῶν
μπολσεβίκων δημιούργησε ἕνα κίνημα, τό ὁποῖο ἔπαιξε
ἐξαιρετικά ἀρνητικό ρόλο στήν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς

Ρωσίας. Πρόκειται για τό κίνημα τῶν λεγομένων «Ἀνανεωτῶν» (Обновлѣнцы), πού τό ἀποτελοῦσαν κυρίως κληρικοί καί διανοούμενοι μέ «ἀριστερές» ἀντιλήψεις. Γι' αὐτό ἡ νεοσύστατη σοβιετική κυβέρνησις, μετὰ τήν ἐπικράτησι τῆς ἐπανάστασις τῶν μπολσεβίκων, στή μάχη τῆς ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας, σπρῆχθηκε σ' αὐτό τό κίνημα, προσπαθώντας νά δημιουργήσῃ μιὰ ἀριστερόφρονη «Ἐκκλησία», πού θά ἦταν ὑποτελής στό κράτος καί θά ἀνδρωνόταν ἀποσπώντας σιγά-σιγά τοὺς πιστοὺς ἀπό τήν κανονική Ἐκκλησία. Ἡ νεώτερη ἱστορική ἔρευνα ἔχει ἀποδείξει ὅτι τὰ σχέδια γιά τή δημιουργία τῆς «Ἐκκλησίας τῶν ἀνανεωτῶν» ἐξυφάνθησαν στοὺς κόλπους τῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος. Τό κίνημα τῶν «ἀνανεωτῶν» πολύ γρήγορα, μέ τήν ἐνεργό βοήθεια τῶν σοβιετικῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν, ὀργανώθηκε μέ διοικητική δομή καί τὰ μέλη τῆς ἄρχισαν ἄγριες ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς κανονικῆς Ἐκκλησίας, τήν ὁποία ἀποκαλοῦσαν «Ἐκκλησία τοῦ πατριάρχου Τύχωνα», μέ σκοπό νά τή διαμελίσουν καί ἐξουθενώσουν³⁵.

Στίς 29 Ἀπριλίου τοῦ 1923, ὅταν ὁ πατριάρχης Τύχων βρισκόταν στή φυλακή, οἱ ἀνανεωτές συγκάλεσαν σύνοδο, ἡ ὁποία μεταξύ ἄλλων ἔλαβε ἀποφάσεις, πού ἀφοροῦσαν τήν κανονική καί λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Συγκεκριμένα ἀποφάσισε νά καταργηθεῖ ἡ ὑποχρεωτική ἀγαμία τῶν ἐπισκόπων, πράξη πού ἀκόμα καί ἕνας ἀπό τοὺς ἡγέτες τοῦ κινήματος, ὁ «μυτροπολίτης» Ἀντωνῖνος Γκρανόβσκου (1869-1927)³⁶, χαρακτήρισε ὡς «ἀνταρσία τοῦ ἕγγαμου κλήρου πού ἐπιδιώκει τήν ἐξουσία»³⁷. Ἐπίσης ἡ ψευδοσύνοδος αὐτή ἐπέτρεψε τό δεύτερο γάμο τῶν ἱερέων καί ἀπέρριψε τό μοναχισμό, ὡς θεσμό ξένο πρὸς τήν Ἐκκλησία. Κατ' οἰκονομία δεχόταν τήν ὑπαρξὴν τοῦ μοναχισμοῦ σέ μορφή ἐργατικῶν κοινοτήτων ἀπομακρυσμένων ἀπὸ τίς πόλεις. Τέλος ὅλοι οἱ

ἀνανεωτές ἦσαν ἐναντίον τοῦ πατριαρχικοῦ θεσμοῦ ὡς μοναρχικοῦ καί μὴ δημοκρατικοῦ³⁸.

Τὸ κίνημα τῶν ἀνανεωτῶν δὲν ἦταν ἐνιαῖο ἀλλὰ περιλάμβανε πολλές μικρότερες παρατάξεις. Μία ἀπ' αὐτές ἦταν ἡ παράταξη τοῦ ψευδοεπισκόπου Ἀντωνίνου Γκρανόβσκου, ἡ ὁποία τὸ 1923 ἀποκόπηκε ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἀνανεωτές καί ἀνακήρυξε τὸ «αὐτοκέφαλό» τῆς. Ὁ Ἀντωνῖνος καί πρὶν τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1917 διακήρυττε ἀνοικτὰ τίς μαρξιστικές ἀντιλήψεις του, τίς ὁποῖες φυσικά διατήρησε καί μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Μετὰ τὸ 1923 ὁ Ἀντωνῖνος προέβη σὲ λειτουργικές μεταρρυθμίσεις πού ἔχουν γιὰ μᾶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Καταρχὰς κατήργησε τοὺς τιμητικούς τίτλους τοῦ μητροπολίτη, τοῦ ἀρχιεπισκόπου, τοῦ πρωθιερέα, τοῦ ἀρχιδιακόνου κ.λπ., ὁ ἴδιος δὲ ἀρνήθηκε τὸν τίτλο τοῦ μητροπολίτη πού εἶχε λάβει ἀπὸ τοὺς ἀνανεωτές καί διατήρησε ἀπλὰ τὸν τίτλο τοῦ ἐπισκόπου. Κατήργησε ἐπίσης πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχιερατικά καί ἱερατικά ἄμφια (ὁ ἀρχιερέας π.χ. φοροῦσε μόνο ὠμοφόριο, ἐγκόλπιο καί κρατοῦσε ποιμαντική ράβδο). Εἰσήγαγε τὸ νέο ἡμερολόγιο καί ὡς γλώσσα λατρείας τὴν ὀμιλουμένη ρωσική. Συνέγραψε ὁ ἴδιος δύο λειτουργίες με βάση τὴ θεία Λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου καί τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τίς ὁποῖες τελοῦσε στό μέσο τοῦ Ναοῦ. Τέλος προέτρεπε τὸ ποίμνιό του νά κοινωνεῖ ὅσο γίνεται πιό συχνὰ καί κοινωνοῦσε τὸ λαὸ ξεχωριστὰ τὸν ἄρτο καί τὸν οἶνο³⁹.

Οἱ νεωτερισμοὶ αὐτοὶ χαρακτηρίζουν τὸ ὅλο κλίμα, πού ἐπικρατοῦσε στοὺς κόλπους τοῦ ἀνανεωτικοῦ κινήματος, τὸ ὁποῖο ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ ἔχει χαρακτηρίσει «προτεσιαντισμὸ ἀνατολικοῦ τύπου». Ἡ συνείδηση τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν ὀρθοδόξων πιστῶν εἶχε ἀπορρίψει τοὺς ἀνανεωτές, πρᾶγμα πού ὁμολογοῦσαν καί οἱ ἴδιοι. Ἔτσι

σιγά-σιγά τό κίνημα αυτό αποδυναμώθηκε, μέχρις ότου έξαφανίσθηκε μετά τόν πόλεμο.

Κατά τήν κομμουνιστική περίοδο ή Έκκλησία τής Ρωσίας φυσικά δέν είχε εύκαιρίες νά άσχοληθεῖ μέ λειτουργικά προβλήματα, έπειδή τό κύριο πρόβλημά της ήταν πώς θα επιβιώσει μέσα σ' ένα κράτος μέ κυριαρχούσα τήν άθεϊστική ιδεολογία.

Δ' περίοδος (σύγχρονη έποχή)

Η κατάσταση στήν Έκκλησία τής Ρωσίας άλλαξε ριζικά μετά τούς έορτασμούς τής έπειτείου τών χιλίων χρόνων από τή βάπτισιν τών Ρώσων τό 1988. Τό γεγονός αυτό συνέπεσε μέ τήν άπελευθέρωση τής Έκκλησίας από τά δεσμά τοῦ σοβιετικοῦ κράτους καί μέ τίς συνεχώς αύξανόμενες έλευθερίες, πού λάμβανε από τό νέο καθεστώς. Οί έλευθερίες όμως αυτές είχαν καί άρνητικές έπιπτώσεις καί ιδιαίτερα στή λειτουργική ζωή. Άμέσως έμφανίσθηκε ένα νέο κίνημα, τό λεγόμενο κίνημα τών «νεοανανεωτῶν», τό όποιο άποτελεῖτο από μερικούς πιστούς, πού προήρχοντο από τούς κύκλους τών διανοουμένων καί είχαν σχετικά πρόσφατα βαπτισθεῖ. Έπί κεφαλῆς τοῦ κινήματος ήσαν οί ιερεῖς Γεώργιος Κοτσέτκωφ καί Άλέξανδρος Μπορίσωφ⁴⁰, οί όποιοι μαζί μέ τούς όπαδούς τους προσπάθησαν νά επιβάλουν λειτουργικές μεταρρυθμίσεις παρόμοιες μέ εκείνες, πού στό παρελθόν είχαν προσπαθήσει νά επιβάλουν οί ανανεωτές. Τό γεγονός αυτό, αλλά κυρίως κάποιες λανθασμένες δοξασίες τους γιά τήν Έκκλησία καί τά Μυστήρια, καθώς καί κάποια άδικοιολόγητη κριτική πού άσκησαν σέ βάρος τής κανονικῆς Έκκλησίας, ανάγκασε τό Πατριαρχεῖο τής Μόσχας νά άφορίσει μερικούς άπ' αυτούς. Η πράξη τοῦ άφορισμοῦ συνέβαλε, ώστε οί «νεοανανεωτές» νά αναθεωρήσουν τή στάση τους, νά

παραδεχθῶν ἐπίσημα ὡς ἀντικανονικές τίς ἐνέργειές τους καί νά μετανοήσουν. Αὐτό ὀδήγησε τό πατριαρχεῖο στήν ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ, πρᾶγμα πού ἔγινε πρόσφατα, στίς ἀρχές τοῦ 2000⁴¹.

Ὅλες οἱ προσπάθειες λειτουργικῆς ἀνανέωσης τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, πού ἐπισημίναμε, χωρίς βέβαια νά τίς ἐξαντλήσουμε, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ρωσική Ἐκκλησία οὐδέποτε εἶχε διάθεση νά προβεῖ σέ σημαντικές ἀλλαγές στό τυπικό της καί στά λειτουργικά ἔθιμά της. Ὅσάκις ὅμως ἀναγκάσθηκε νά πράξει κάτι τέτοιο, τό ἔπραξε μέ περίσκεψη προσπαθώντας νά ἀποφύγει τήν ἀντίδραση τῶν πιστῶν της, χωρίς βέβαια νά τό καταφέρει πάντοτε. Πολλές φορές ἡ ἀντίδραση τῶν πιστῶν ὑπῆρξε ἔντονη καί ὀδήγησε μάλιστα καί σέ σχίσμα.

Ἐπιλεγόμενα

Συμπερασματικά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἀπό ὅσα σύντομα καί ἀποσπασματικά ἀναφέραμε γιά τίς προσπάθειες λειτουργικῆς ἀνανέωσης πού ἔγιναν στήν Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας, ἀλλά καί ἀπό τή γνώση μας γιά τίς πολλές καί ἀξιοσημείωτες μεταβολές, πού ἔχουν γίνει στή θεία λατρεία κατά τήν ἱστορική πορεία τῆς Ἐκκλησίας (γιά παράδειγμα ἀναφέρω ἐπιλεκτικά: ἀντικατάσταση τοῦ ἐθνικοῦ ἐορτολογίου ἀπό τό χριστιανικό, ἀλλαγὴ στό χρῖσμα ἀπό τήν ἐπίθεση τῶν χειρῶν στή χρίση ἐλαίου, τήν κατ' οἰκονομία ἀποδοχή μορφῶν βαπτίσματος χωρίς ὕδωρ κ.λπ.), πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ἡ Ἐκκλησία, ὅταν τό ἀπαιτοῦσαν οἱ περιστάσεις καί χάριν τῆς πραγμάτωσης τῆς σωτηριώδους πορείας της στόν κόσμο, προχώρησε πολλές φορές σέ βαθιές μεταβολές, ὄχι μόνο λειτουργικές ἀλλά καί γενικότερες, ὅπως οἰκονομικῆς φύσεως (π.χ. ἡ ἀποδοχή δεύτερου γάμου μετά τό διαζύγιο κ.ἄ.) ἢ

ἀκόμη καί πιά τολμηρές, ὅπως ἡ πρόσληψη τοῦ ὄρου «ὁμοούσιος», πού τόν εἶχαν χρησιμοποιήσει πρῶτα οἱ αἰρετικοί κακοτρόπως, κ.ἄ.

Ὅλα αὐτά ὅμως πρέπει νά κατανοηθοῦν μέσα στό πνεῦμα τοῦ τρόπου ἐρμηνείας τῆς παραδόσεως ἀπό τήν Ἐκκλησία. Ἡ ἐρμηνεία αὐτή συνίσταται στήν ἀκριβέστερη κατανόηση, στήν ἐμβάθυνση, στήν ἀνακεφαλαίωση, στήν ἀνάπτυξη καί διατύπωση τῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως. Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία δέν δίστασε νά δώσει νέο περιεχόμενο σέ παλαιούς ὄρους ἢ καί νά υιοθετήσῃ νέους, χωρίς ὅμως νά προσθέτῃ ἢ νά ἀφαιρῇ κάτι ἀπό τό περιεχόμενο τῆς θείας ἀποκαλύψεως καί τῆς πίστεως.

Ἄρνηση γιά ἀνανέωση λόγῳ μιᾶς στείρας ἐμμονῆς σέ μορφές καί σχήματα, πού ἔστω καί ἄν δικαιώθηκαν κατά τό παρελθόν, ἀλλά σήμερα δέν ἀποδίδουν, σημαίνει ἄρνηση τῆς σωτηριολογικῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας καί συνεπῶς ἀλλοίωση τῆς ὑποστάσεώς της. Ἄς μή ξεχνοῦμε ὅτι οἱ πατέρες τῆς Α΄ ἐν Νικαίᾳ οἰκουμενικῆς συνόδου κατηγορήθηκαν ἀπό τοὺς συντηρητικούς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γιά τήν εἰσαγωγή τοῦ ὄρου «ὁμοούσιος», ὡς καινοτόμοι καί παραχαράκτες τῆς ἀλήθειας⁴². Πολλές φορές μιά τέτοια ἄρνηση μπορεῖ νά ὀδηγήσῃ σέ ἐκκοσμίκευση τῆς Ἐκκλησίας ὑπό τήν ἔννοια ὅτι ἡ ἀπαίτηση γιά μιά μόνιμη πορεία πρὸς σχήματα τοῦ παρελθόντος, σημαίνει ἄρνηση τῆς δυνατότητας τῆς Ἐκκλησίας νά προσλαμβάνει, νά ἐρμηνεύει, νά ἐπεξηγεῖ, δηλαδή ἄρνηση τῆς ἴδιας τῆς λειτουργίας τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία συνίσταται στήν ὀρθή κατανόηση τῆς πίστεως διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί τῆς ἀλλοτριώσεως τοῦ ἰδίου φρονήματος. Μιά Ἐκκλησία, πού τό μέλλον της ταυτίζεται μέ τή διαιώνιση τῶν παραδεδομένων συνηθειῶν μας, πού μέ μεγάλη εὐκολία ὀνομάζουμε πολλές φορές παράδοση, ἔχει χάσει τή

δυναμικότητά της, τή ζωτικότητά της καί ἔχει λησμονήσει ὅτι πορεύεται μέσα στόν κόσμο «ὡς πνευματοφόρο σῶμα Χριστοῦ», πού ἔχει γιά ἀποστολή νά συνάψει τά διεστῶτα, νά ἐνώνει τά διαμερισμένα καί νά ἐπισυνάγει τά πρώην «διεσκορπισμένα eis ἕν»⁴³.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως δέν πρέπει νά ἀποσιωπήσουμε καί τό ἀντίστροφο. Τήν ἔμμομη ἰδέα πολλῶν γιά μιὰ προσαρμογή στή σύγχρονη πραγματικότητα τοῦ κόσμου. Γι' αὐτούς ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νά παραδεχθεῖ αὐτή τήν πραγματικότητα καί νά συμμορφωθεῖ μ' αὐτήν. Αὐτό ὅμως σημαίνει ὅτι τό περιεχόμενο τῆς πίστεως θά ὀρίζεται ὄχι ἀπό τήν ἀλήθεια, ἀλλά ἀπό κριτήρια καί ἀξίες πού καθορίζει ἡ σύγχρονη πραγματικότητα. Ἔτσι ὑπέρτατα κριτήρια γίνονται οἱ «ἀνάγκες», ὁ «ρεαλισμός», τά «ἐπιστημονικά δεδομένα» τῆς ἐποχῆς καί ὄχι ἡ ἀλήθεια τῆς Ἐκκλησίας. Μιά τέτοια ἀντίληψη μᾶς στερεῖ ἀπό τό ὀρθό κριτήριο τῆς ἀνανέωσης καί ἔτσι χάνουμε τήν ἰκανότητα νά διακρίνουμε μεταξὺ τοῦ μόνιμου καί τοῦ μεταβλητοῦ, τοῦ οὐράνιου καί τοῦ ἐνθαδικοῦ, τοῦ αἰώνιου καί τοῦ πρόσκαιρου, διάκριση ἀπαραίτητη γιά κάθε προσπάθεια ἀνανέωσης μέσα στήν Ἐκκλησία.

Τόσο οἱ ἀδιάλλακτοι ἀρνητές κάθε ἀνανέωσης, δηλαδή οἱ συντηρητικοί, ὅσο καί οἱ ὑπέρμαχοι τῆς προσαρμογῆς πρὸς τά σύγχρονα, δηλαδή οἱ μοντερνιστές, ἐστιάζουν τήν προσοχή τους ὄχι στήν ἀλήθεια τῆς Ἐκκλησίας ἀλλά στόν κόσμο τοῦτο καί στίς ἐπιταγές τους, τίς ὁποῖες οἱ μὲν ἀρνοῦνται, οἱ δέ ἀποδέχονται καί προσαρμόζονται πρὸς αὐτές. Ἡ Ἐκκλησία ὅμως ὀφείλει νά γνωρίζει τό σύγχρονο κόσμο, νά διαλέγεται μαζί του, νά τόν ἐξετάζει, νά τόν ἀξιολογεῖ, νά τόν κρίνει καί νά τόν συγκρίνει μέ τήν ἀλήθειά της, νά τόν ὀδηγεῖ στή μέλλουσα Πραγματικότητα, τήν ἐρχόμενη Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, πού χάρη στή μετοχή στή θεία λατρεία

καί στά ἱερά Μυστήρια γίνεται πραγματική πρόγευση καί ἀρραβώνας γιά κάθε πιστό. Ἔτσι μέσα στήν Ἐκκλησία ἡ γνώση καί ἡ ἐμπειρία τοῦ ζῶντος καί ἀληθινοῦ Θεοῦ καθώς καί ὁ λόγος περί Αὐτοῦ δέν μπορεῖ νά εἶναι στοιχεῖα στατικά καί νεκρά, πολύ περισσότερο μέσα σ' ἓνα κόσμο μέ τόσα προβλήματα. Αὐτή ἡ ἴδια ἡ ζωή καί ἡ ὑπαρξη τῆς Ἐκκλησίας, πού δέν εἶναι στατική ἀλλά δυναμική πορεία πρὸς τή βασιλεία τοῦ Θεοῦ, συνιστᾷ τήν ἀνανέωση ἐν τῇ παραδόσει. Γι' αὐτό κάθε ἀνανεωτική προσπάθεια δέν μπορεῖ νά εἶναι ἰδιωτική πρωτοβουλία πού ἀναλαμβάνεται ἀπό ἐπίδοξους μεταρρυθμιστές, ὅσο καί ἂν ἔχουν καλή θέληση ἢ μεγάλες ικανότητες. Τό ἔργο τῆς ἀνανέωσης εἶναι ἔργο τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι διατηρεῖ ἀνόθευτη τήν πίστη καί τή μεταδίδει ὡς δύναμη ἀνανέωσης καί ἀνακαίνισης, ὡς δύναμη ζωῆς καί σωτηρίας.

Παραπομπές

1. Γιά τόν Ὅσιο Θεοδόσιο βλ. Βλαδ. Βοντώφ, «Θεοδόσιος ὁ Σπηλαιώτης», *Θ.Η.Ε.* 6(1965), στ. 167-168. G. Fedotov, *A Treasury of russian spirituality*, London 1952. Τοῦ ἰδίου, *Sviatye drevnej Rusi*, New York 1955. E. Behr-Sigel, *Prière et sainteté dans l' Église Russe*, Paris 1950. Ὁ βίος του ἔχει δημοσιευθεῖ στό *Ctenija v Imperatorskom Obscesive Istorii i Drevnostej Rossiskih pri Moskovskom Universitete*, 1879 Α', σ. 1-42, 1890 Β', σ. 1-26.

2. Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τῆς Ρωσίας (988-1988)*, Ἀθῆναι 1988, σ. 117-118.

3. A. Kartasev, *Ocerka po istorii russkoj Cerkvi*, tom I, Pariz 1959, σ. 290-295.

4. Βλ. Φειδᾶ, ὁ.π., σ. 143.

5. A. Kartasev, ὁ.π., σ. 294.

6. Γιά τόν Μητροπολίτη Κυπριανό καί τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ του βλ. N. Glubokovskij, «Sv. Kiprian mitropolit moskovskij», *Pravoslavnaja Bogoslovskaja Enciklopedija X*, στ. 41-59. Ἄντ. - Αἰμ. Ταχιάου, *Ἐπιδράσεις τοῦ ἡσυχασμοῦ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἐν Ρωσίᾳ 1328-1406*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1962, σ. 61-152 ὅπου καί πλούσια βιβλιογραφία.

7. Γιά τὰ λειτουργικὰ ἔργα τοῦ μητροπολίτη Κυπριανοῦ βλ. I. Mansvetov, *M. Kiprian v ego liturgiceskoj dejatelnosti*, Moskva, 1882. Τοῦ ἰδίου, «O trudah mitropolita Kipriana po casti bogoslyzenije», *Pribavlenija k Izdaniju Tvorenii Sviatyh Otcov*, Moskva 1882 II, σ. 152-205, 413-495, III, σ. 71-175.

8. J. Goar, *Eúχολόγιον sive Rituale Graecorum*, Venetis 1730, σ. 70. Ἔκδοσις τοῦ κειμένου τῆς «Διατάξεως» βλ. Π. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθῆναι 1982², σ. 1-16 καί A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, t. II Kiev 1901, σ. 817-826. Γιά τὴ «Διάταξιν τῆς θείας λειτουργίας» τοῦ Φιλοθέου βλ. περισ-

σότερα Ἰ. Φουντούλη, «Ἡ “διάταξις τῆς θείας λειτουργίας” τοῦ Ἁγίου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου», *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν Ἀγίοις πατρός ἡμῶν Φιλοθέου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Θεσσαλονικέως (14-16 Νοεμβρίου 1983)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 101-114.

9. Βλ. Ἰ. Φουντούλη, ὁ.π., σ. 110-111.

10. Γ. Φλωρόφσκυ, *Σταθμοὶ τῆς Ρωσικῆς Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 25-26. Ὁ Κυπριανός προέβη στὴν ἀνασύνταξιν τοῦ ρωσικοῦ Συνοδικοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας βασιζόμενος στὸ ἑλληνικὸ Συνοδικό, ὅπως εἶχε συμπληρωθεῖ μετὰ τὴν ἡσυχαστικὴ σύνοδο τοῦ 1351 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Φιλόθεο. Βλ. Ἄντ- Αἰμ. Ταχιάου, ὁ.π., σ. 140-152.

11. Γ. Φλωρόφσκυ, ὁ.π., σ. 26.

12. Γιά τὴ σύνοδο αὐτὴ βλ. D. Kozhanchikov, *Stoglav*, St Petersburg 1863. E. Duchesne, *Le Stoglav ou les Cent Chapitres*, Paris 1920. Γ. Φλωρόφσκυ, ὁ.π., σ. 48-57.

13. Γ. Φλωρόφσκυ, ὁ.π., σ. 417.

14. Παρά Γ. Φλωρόφσκυ, ὁ.π., σ. 49.

15. Γ. Φλωρόφσκυ, ὁ.π., σ. 142-144.

16. A. Kartasev, ὁ.π., σ. 64-81.

17. Ὡ.π., σ. 110-112.

18. Ὡ.π., σ. 112-121.

19. Βλ. Φειδᾶ, ὁ.π., σ. 275-277.

20. Paul Meyendorff, *Russia Rutuel, and Reform, The Liturgical reforms of Nikon in the 17th century*, New York 1991, σ. 42-47. Βλ. Φειδᾶ, ὁ.π., σ. 277-278.

21. Γ. Φλωρόφσκυ, ὁ.π., σ. 147.

22. Βλ. Φειδᾶ, ὁ.π., σ. 276-282.

23. Γ. Φλωρόφσκυ, ὁ.π., σ. 450-451.

24. Paul Meyendorff, ὁ.π., σ. 47-52, 278-279.

25. Γιά τὸν Ἀββακούμ βλ. P. Pascal, *Anvacum et les débuts du raskol*, Paris 1963. *Zitie protopapa Anvakumam samim napisonnoe i drugue ego socinnenija*, ἔκδοσις, εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια Ν. Κ. Gudziija, ἔκδ. «Academia» (χωρὶς ἡμερομηνία).

26. Βλ. Φειδᾶ, ὁ.π., σ. 279-280.

27. Paul Meyendorff, ὁ.π., σ. 66-69. Βλ. Φειδᾶ, ὁ.π., σ. 270, 280-281.

28. Ὁ πατριάρχης Νίκων βασιζόμενος στό βυζαντινὸ κώδικα τοῦ Θ' αἰώνα, πού εἶναι γνωστός ὡς Ἐπιναγωγή καί παρουσιάζει μέ λεπτομέρεια τίς σχέσεις μεταξύ Ἐκκλησίας καί πολιτείας, ἀγωνιζόταν γιά τὴν ἐλευθερία τῆς Ἐκκλησίας καί κατηγορήσε τὸν τσάρο ὅτι «προσέβαλε τὴν ἐλευθερία καί ἀνεξαρτησία τῆς Ἐκκλησίας». Στὴν πραγματικότητα στό πρόσωπό του συγκρούσθηκε ἡ ἱερωσύνη μέ τὸν τσαρισμὸ καί ἡ καταδίκη τοῦ Νίκωνα ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Σύνοδο σήμαινε τὴν ἐπικράτηση τοῦ τσαρισμοῦ. Βλ. Γ. Φλωρόφσκυ, ὁ.π., σ. 152· Θεοφάνη Σταύρου, «Νίκων (1605-1681)», *Θ.Η.Ε.* 9 (1966), στ. 562· Βλασ. Φειδᾶ, ὁ.π., σ. 271.

29. Βλασ. Φειδᾶ, ὁ.π., σ. 271.

30. Γιά τὴ Σύνοδο αὐτὴ βλ. *Svjasennij Sobor Pravoslavnoj Rossiskoi Cerkvi. Dejanija*. ἔκδ. Sobornogo Soveta, Moskva-Petrograd 1918. *Svjasennij Sobor Pravoslavnoj Rossijskoi Cerkvi 1917-1918 g. Obzor Dejanii*, ἔκδ. A. G. Kraveckij - G. Sulc, Moskva (Krutickoje Patriarseje podvorie. Obsectvo ljubitelej cerkovnoj istorij), 2000. G. Golubcov, *Poezdka na Vserossijskij Crkovnij Sobor - Rossijskaja Cerkov v godi revoljucii (1917-1918)*, Moskva 1995.

31. *Akti Svjateisego Patriarha Tihona i pozdneislje dokumenti o nreemstve bissej cerkovnoj vlasti 1917-1943*, ἔκδ. M. E. Gubonin, Moskva (χωρὶς ἡμερομ.) (Izdatelstvo Pravoslavnogo patriarsestva v Rossij v 1917 godu), σ. 23-46.

32. Γιά τὸν πατριάρχη Τύχωνα βλ. A. Rohdestvenskij, *His Holines Tychon, Patriarch of All the Russians*, London 1923. M. I. Votrisev, *Svjatitel Tihon. Put Patriarha Moskovskogo i bvseja Rossii*, Moskva 1994.

33. Γιά τίς λειτουργικὲς μεταρρυθμίσεις τῆς Συνόδου αὐτῆς βλ. N. Balasov, *Na puti k liturgiceskomu vozrodeniju* (Kruglij stol po rcligioznomu obrazovaniju i diakonij), Moskva 1991.

34. G. Golubcov, *Poezdka na Vserossijskoj Cerkovnij Gonor*, ὁ.π., σ. 176-184.

35. Γιά τὸ κίνημα τῶν «ἀνανεωτῶν» βλ. A. Krasnov-Levitin-V. Savron, *Ocerki po istorij pusskoj cerkovnoj smuti*, Kusnacht 1977. A. Krasnov - Levitin, *Lihie godi 1925 - 1941*, ἔκδ. YMCA-PRESS, Paris 1977. A. I. Vedenskij, *Cerkov Patriarha Tihona*, Moskva 1923. B. V. Titlinov, *Novaja Cerkov*, Petrograd 1924. A. A. Siskin,

Suskin, *Susmost i krinceskaja ocenka «obnovlenceskogo» paskola ruskoj pravoslanoj cerkvi*, Kazam 1970. D. Pospelovskij, «Obnovlencestvo, pereosmislenie tecenija v svete arhivnih dokumentov» *Vestnik Russkogo Hristianskogo Dvizenija* 168 II-III (1993).

36. Γιά τόν Ά. Γκρανόφκου βλ. Α. Κrasnov-Levitin, *Lihie godi*, ὄ.π., σ. 142-147.

37. ὙΟ.π., σ. 145.

38. ὙΟ.π., σ. 143-145.

39. ὙΟ.π., σ. 146.

40. Γιά τούς Κοστέκωφ καί Μπορίσωφ βλ. Ν. Struve, «O samopresledovanij v Russkoj Cerkvi», *Vestnik Russkogo studentskogo hristianskogo dvizenija*, σ. 177. Innokentij (Pavlov), «Godovlina bescinastva», *Russkaja misij* No 4229, 2-8 ijulia 1998 g. M. Podgorodnikov, «Uznact li apostol v nas hristian?», *Literaturnaja gazeta*, 1-7 Nojabria 2000 g. N. Konstantinov, «Cto govorjat i pisut o Koncetkove. Novij povoroto v dele ocenki bogoslovskih trudov opalnogo svjasenika», *Nezavisimaja Gazeta – Religii*, No 10 (81), 20 Maja 2001 g.

41. Μ. Podgorodnikov, ὄ.π.

42. Μ. Ὁρφανοῦ, «Ἡ ὑπό τῶν Πατέρων ἐρμηνεία τῆς παραδόσεως», *Ἐπιστημονική Ἐπιτηρίς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* ΚΣΤ (1984), σ. 379-384.

43. Πρβλ. Ἰω. 11,52.

Πρωτοπρ. Κων/νου Καραϊσαρίδη
καθηγητῆ Πανεπιστημίου

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΝΕΩΣΗΣ
ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ

Ἦδη οἱ προηγούμενες ἀρκετές καί ἐμπεριστατωμένες εἰσηγήσεις καί οἱ ἐπακολουθήσασες παρεμβάσεις, τοποθετήσεις καί συζητήσεις ἔθιξαν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑπό συζήτηση θέματος.

Ὅμως καί ἡ παρούσα εἰσήγηση ἔχει τή θέση της. Πρῶτον διότι τό κεντρικό θέμα τοῦ παρόντος Β΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου ἔχει μία γενικότερη ἀναφορά, καθότι ἐπεκτείνει τό αἴτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως σ' ὀλόκληρη τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, καί δεύτερον γιατί ἡ Ὁρθόδοξη Ρουμανική Ἐκκλησία παρουσιάζει γενικότερα στά λειτουργικά θέματα ἀξιόλογο ἐνδιαφέρον¹.

Ἀκόμη, ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται καί μία προσωπική ἀναφορά, ἦδη ἀπό τό 1980 δημοσιεύσαμε ρουμανιστί μία σχετική μέ τό θέμα μελέτη μας ὑπό τόν τίτλο: «Θέσεις συγχρόνων θεολόγων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σέ σχέση μέ τό πρόβλη-

μα τῆς ἀναθεωρήσεως τῆς ὀρθόδοξης λατρείας»². Σ' αὐτὴ τὴ μελέτη μας καταγράψαμε τίς κυριώτερες παρατηρούμενες ἕως τότε ἀπόψεις-τάσεις στὴν Ἐκκλησία μας σχετικά μὲ τὸ ὑπὸ συζήτηση θέμα, πρὸς ἐνημέρωση πρωτίστως τῶν ἐνδιαφερομένων στὴν ὀρθόδοξη ρουμανικὴ Ἐκκλησία, ἔχοντας ὁμῶς τὴ συναίσθησιον ὅτι τελικὰ προσφέρουμε ὑπηρεσία καὶ στὴν Ἐκκλησία μας, ἀλλὰ καὶ στίς ἄλλες ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες, γιὰ τίς ὁποῖες ἰσχύουν παρόμοιοι προβληματισμοί, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι τὰ ἐν Ἑλλάδι διαδραματιζόμενα στὸν ἐκκλησιαστικὸ μας βίῳ πάντοτε εἶχαν ἕναν ἀπόηχο καὶ στίς γειτονικές, τουλάχιστον, ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου.

Σήμερα μὲ τὴν παρούσα εἰσήγησις ὑπηρετεῖται ὁ ἴδιος σκοπὸς μὲ ἀντίθετη ἀφετηρία, καθ' ὅσον θὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν καταγραφή τοῦ σχετικοῦ προβληματισμοῦ στὴν ὀρθόδοξη ρουμανικὴ Ἐκκλησία, ἔχοντας πάντα τὴν αἴθησιον ὅτι καὶ δι' αὐτῆς τῆς σύντομης εἰσηγήσεως ὑπηρετεῖται ὁ ἀπὸ κοινοῦ σύγχρονος προβληματισμὸς τῶν ὀρθοδόξων πάνω σὲ θέματα λατρείας. Μάλιστα δὲ τὸ τελευταῖο, ἡ ἐξέτασις δηλαδὴ τῶν λειτουργικῶν θεμάτων πάνω σὲ μία διορθόδοξη, εἰ δυνατόν, βάση, ἔρχεται νὰ ἀποτρέψει φαινόμενα ὀρθόδοξου ἀπομονωτισμοῦ, κινδύνους τυχόν ἀλλοιώσεως τοῦ ἐνιαίου ὀρθόδοξου λειτουργικοῦ τύπου, καὶ ἐπιπλέον θὰ πληρώσει τὸ κενὸ πού δημιουργεῖται ἤδη ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὴν Α' Πανορθόδοξη Διάσκεψις τῆς Ρόδου (1961)³, μὲ τὴ μεσολάβησις τῆς Β' Προσυνοδικῆς Πανορθόδοξης Διάσκεψις (3-12 Σεπτεμβρίου 1982)⁴, τῆς Γ' Προσυνοδικῆς Πανορθόδοξης Διάσκεψις (28 Ὀκτωβρίου - 6 Νοεμβρίου 1986)⁵ καὶ τῆς προετοιμασίας τῆς Δ' Προσυνοδικῆς Πανορθόδοξης Διάσκεψις (γιὰ τὴν ὁποία ἤδη ἔγιναν ἡ Α' Προπαρασκευαστικὴ, Νοέμβριος 1990, ἡ Β' Προπαρασκευαστικὴ, 7- 13 Νοεμβρίου 1993⁶ καὶ

ἡ Γ' Προπαρασκευαστική στό Σαμπεζύ, 28/2-6/3/1995, ἡ ὁποία δέν παρήγαγε ἔργο καί οὐσιαστικά ἀναβλήθηκε δι' εὐθετώτερο χρόνο), ἔχουν σχεδόν ἀπαλειφθεῖ τά λειτουργικά θέματα, ἀφοῦ τό μόνο ἐναπομεῖναν θέμα πού ἔχει καί κάποια λειτουργική χροιά εἶναι αὐτό τῶν διπτύχων.

Τέλος δέν θά πρέπει νά διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι οἱ ἀδελφές ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες μέ τά ὅποια τραύματά τους, ἐξῆλθαν, χάριτι Θεοῦ, ἀπό τήν μακρά περίοδο τῆς ἀνελευθερίας καί τῆς κατευθυνόμενης ἐκκλησιαστικῆς πρὸς τά ἔσω καί πρὸς τά ἔξω συμπεριφορᾶς καί στάσης ἔνεκα τῶν ἐκεῖ ἔως πρότινος ἐπικρατούντων ἀνελευθέρων καθεστώτων. Ἐνδεικτικῶς καί μόνον ἀναφέρουμε ὅτι σήμερα στήν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας λειτουργοῦν 14 θεολογικές σχολές ἐντεταγμένες στό ἐκασταχοῦ πανεπιστημιακά-κρατικά πλαίσια καί 35 ἱερατικές σχολές μέσης ἐκκλησιαστικῆς παιδείας (ἐντεταγμένες στόν ὅλο σχεδιασμό τῆς κρατικῆς παιδείας). Αὐτό σημαίνει ὅτι ἓνας ἀριθμός σπουδαστῶν μεγαλύτερος τῶν δεκαπέντε χιλιάδων σπουδάζει τά ἐκκλησιαστικά γράμματα καί προετοιμάζεται νά στελεχώσει τό πολύπλευρο ἐκκλησιαστικό ἔργο τῆς ἀδελφῆς ὀρθοδόξου Ρουμανικῆς Ἐκκλησίας, καί φυσικά κανεῖς δέν μπορεῖ νά προβλέψει ἢ νά παραβλέψει αὐτή τή δυναμική πού ἀναπτύσσεται ραγδαία σ' αὐτή τήν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία.

1. Διευκρίνιση τοῦ περιεχομένου τῶν σχετικῶν μέ τή λειτουργική ἀναγέννηση ὄρων.

Κατ' ἀρχήν παρατηροῦμε μία προσπάθεια διευκρίνισης τῶν ὄρων ἀνάπτυξη, ἀναθεώρηση, ἀναγέννηση, καινοτομία, ἐνότητα καί ὁμοιομορφία σέ θέματα λατρείας.

Στή σύντομη ἀλλά περιεκτική μελέτη τοῦ ἀείμνηστου Ene Braniste, ἐπιγραφόμενη: «Καταγωγή, διαμόρφωση καί ἀνά-

πτυξη τῆς χριστιανικῆς λατρείας»⁷, ἔχουμε μία σύντομη ιστορική ἔκθεση τῶν κυριωτέρων φάσεων ανάπτυξης τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἀπό τὴν ἀρχικὴ τῆς μορφή μέχρι τὴν πλήρη διαμόρφωσή της. Μὲ τὴν τελευταία Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας (787 μ.Χ.) κλείνει, κατὰ τὸν Ene Braniste, ὁ κύκλος ἀνάπτυξης τῆς λατρείας τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας στὰ βασικὰ μέρη της. Τὸ τέλος τῆς πρώτης χιλιετίας, τὸ Σχίσμα (1054 μ.Χ.), ὀριοθετεῖ καὶ τὴν βασικὴ πορεία ἀνάπτυξης τῆς ὀρθόδοξης λατρείας. Ὅ,τι ἐμφανίζεται ἀπὸ πλευρᾶς ὀρθοδόξου μέχρι τὸν ΙΔ΄ ἢ ΙΕ΄ αἰῶνα στὸν τομέα τῆς λατρείας εἶναι θέμα δευτερεύουσας σημασίας καὶ κατ' οὐσίαν ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη προϋπάρχόντων λειτουργικῶν πρακτικῶν καὶ παραδόσεων. Ἀπὸ πλευρᾶς ὀρθοδόξου ἡ ἀνάπτυξη τῆς λατρείας δὲν τὴν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς φυσιογνωμίας τῆς ἀποστολικῆς καὶ παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Ἐνῶ στὴ δυτικὴ χριστιανοσύνη ἔχουμε μία διαφορετικὴ πορεία ἀνάπτυξης τῆς λατρείας, ἀκόμη ἀπὸ τοὺς Ε΄ καὶ ΣΤ΄ αἰῶνες, σὲ τέτοιο βαθμὸ καὶ μορφή, ὥστε σὲ πολλές περιπτώσεις ἔχουμε πλήρη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς λατρείας τῆς πρώτης Ἐκκλησίας. Αὐτὸ συνέβη διότι ἔχουμε στὴ Δύση τὴν ἐμφάνιση νέων δογματικῶν διδασκαλιῶν (filioque, ἄσπιλη σύλληψη τῆς Παρθένου, παπικὸ πρωτεῖο κ.τ.λ.) καὶ νέες μορφές λατρείας, οἱ ὁποῖες ἔρχονται νὰ ἐκφράσουν τὸ περιεχόμενο τῶν νέων διδασκαλιῶν. Ἐπίσης στὸν τομέα τῆς χριστιανικῆς τέχνης, τῆς εὐλάβειας καὶ τῶν μορφῶν τῆς λατρείας ἔχουμε τὴν ἐμφάνιση νέων ἐντελῶς πρακτικῶν, ξένων πρὸς τὴν ἀρχαία χριστιανικὴ παράδοση. Ἐκεῖνοι, ὅμως, οἱ ὁποῖοι ἀπομακρύνθηκαν καὶ συνεχίζουν νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν λατρευτικὴ φυσιογνωμία τῆς πρώτης ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας εἶναι οἱ προτεστάντες, οἱ ὁποῖοι ὀδηγήθηκαν πολλακίς σὲ ἐντελῶς ἀκραῖες ἐκδοχές,

ὅπως ἡ ἀπόρριψη, οὐσιαστικά, τῆς ἱερωσύνης καί τῆς ἔννοι-
ας τῆς πραγματικῆς θυσίας ὅσον ἀφορᾷ τῇ θεΐᾳ Εὐχαριστίᾳ⁸.

Ἕνας ἄλλος σχετικός ὅρος πού διευκρινίζεται καί ταυτό-
χρονα καταδικάζεται εἶναι ἡ «καινοτομία». Κατά τόν Ene
Braniste, στή λειτουργική πράξη: «...καινοτομία εἶναι ὅποια-
δήποτε ἐπινόηση, ἐφεύρεση, ἡ ὁποία συνιστᾷ μία παράβαση
τοῦ Τυπικοῦ ἢ τῆς τάξης τῆς ἀκολουθίας πού καθιερώθηκε
ἀπό τὰ λειτουργικά μας βιβλία καί τὴν ὁμόφωνη παράδοση
τῆς Ἐκκλησίας, μία ἀλλαγὴ εἴτε σιὸ κείμενο, εἴτε σιὸ σὺλ
τῶν εὐχῶν, εἴτε σιὸν ἱερουργία ἢ τελεουργία. Καινοτομία
μπορεῖ νά συνιστᾷ ἕνας νέος λειτουργικός τύπος ἢ μία νέα
ἱεροτελεστία, μία προσθήκη παραπάνω λέξεων ἀπὸ αὐτές
πού διαλαμβάνει τὸ λειτουργικὸ βιβλίον, ἕνας ἀσυνήθιστος
τρόπος ἱεροτελεστικῆς συμπεριφορᾶς σιὸν μία ἢ σιὸν ἄλλη
σιγμὴ τῆς τάξεως τῆς ἀκολουθίας, μία... τροποποίηση τῆς
διαδοχῆς ἢ τῆς παραδοσιακῆς τάξεως σύμφωνα μέ τὴν
ὁποία εἶναι συρραμμένα τὰ διάφορα συστατικά μέρη μιᾶς
ἀκολουθίας κ.ἄ.»⁹. Ὁ Πανιερώτατος Ἐπίσκοπος Λαυρέντιος
τοῦ Καραντσέπες, ὁ ὁποῖος υἰοθετεῖ τὸν ὡς ἄνω ὀρισμὸ τῆς
λειτουργικῆς «καινοτομίας» τοῦ Ene Braniste, προσθέτει ὅτι
μέσα σιὸν ἔννοια τῆς λειτουργικῆς «καινοτομίας» συμπερι-
λαμβάνονται ἀκόμη καί οἱ συντημήσεις, παραλείψεις πού
γίνονται σιὸς προβλεπόμενες τυπικὲς διατάξεις τῶν ἱερῶν
ἀκολουθιῶν, γιὰ νά καταλήξει σιὸ γενικὴ παρατήρηση: «ἡ
καινοτομία πάντοτε σχετίζεται μέ τὸ Τυπικὸ ἢ τὴν ὁμόφωνη
παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ὅποιος παραβιάζει τὴν παραδο-
σιακὴ τυπικὴ διάταξη εἶναι κατ' ἀρχὴν ἕνας καινοτόμος»¹⁰.
Σιὸ συνέχεια ὁ ἴδιος ρουμάνος θεολόγος ἀποδίδει τίς παρα-
τηρούμενες «καινοτομίες» σέ πέντε παράγοντες, ὅπως: α) σιὸν
ἄγνοια τῶν τυπικῶν διατάξεων ἢ τῶν θεμελιωδῶν
ἀρχῶν τῆς λατρείας, β) σιὸν εἰσοδοχὴ λειτουργικῶν καινοτο-

μιῶν σίς ἔντυπες ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, γ) στήν υιοθέτηση ἑτεροδόξων λειτουργικῶν πρακτικῶν, πρᾶγμα τό ὅποιο κρίνεται ἀπό τόν ἴδιο καί ὡς τό «πλέον ἐπικίνδυνο», δ) σίς ἠθελημένες - συνειδητές καταστρατηγήσεις τοῦ Τυπικοῦ, καί ε) σίς ἐσφαλμένες ἀντιλήψεις ἢ προλήψεις¹¹.

Δέν θά πρέπει νά διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι ὁ ἐν λόγω λειτουργιολόγος ἀναφέρεται σέ μία περιοχὴ τῆς Ρουμανίας, Τρανσυλβανία, ὅπου παρατηροῦνται ὀρισμένες δυτικές (ρωμαιοκαθολικές καί προτεσταντικές) ἐπιδράσεις στόν ἐκκλησιαστικό βίο καί τά ἦθη τῶν ἀνθρώπων, λόγω τῆς ὑπάρξεως ἐκεῖ συμπαγῶν ἑτεροδόξων πληθυσμῶν. Ἀκόμη στήν ὑπό συζήτηση μελέτη ὁ στόχος εἶναι ἡ διατήρηση τῆς ἐνότητας τῆς Ὁρθόδοξης ρουμανικῆς Ἐκκλησίας, διὰ μέσου τῆς λειτουργικῆς ἐνότητας, καθὼς καί ἡ καταπολέμηση τῶν διαφορῶν «ἀντικανονικῶν λειτουργικῶν καινοτομιῶν», ὅπως χαρακτηριστικά ἀναφέρονται. Βέβαια ἡ ἀνάγνωση καί μόνο τῶν περιγραφομένων ὡς ἄνω «καινοτομιῶν» δικαιολογεῖ τόν πολεμικό καί αὐστηρό χαρακτήρα, καθ' ὅσον πολλές ἀπό αὐτές ὄχι μόνο δέν συνιστοῦν κανενός εἴδους προβληματισμό, ἀλλά ἀντίθετα εἶναι καθαρὴ ἀσέβεια καί ἀνευλάβεια τῶν παραβατῶν.

Βέβαια ὁ Liniu Streza δέν περιορίζεται στήν καταγραφή τῶν γεγονότων, ἀλλά προτείνει καί ὀρισμένα μέτρα γιά τήν καταπολέμηση τοῦ κακοῦ ὅπως:

α) τήν ἔκδοση καί ἐπανεκδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, χωρὶς αἰσθητές τροποποιήσεις,

β) τήν ἀνάλογη ἐνημέρωση καί διάπλαση τῶν ὑποψηφίων ἱερέων σίς ἱερατικές καί θεολογικές σχολές,

γ) τήν παράθεση σταθερῶν πληροφοριῶν τυπικῆς τάξεως σίς ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων,

δ) τὴν εἰδικὴ λειτουργικὴ ἐπιμόρφωση τῶν ἱερέων καί, τέλος

ε) τὴ λήψη εἰδικῶν κανονικῶν μέτρων γιὰ τοὺς παραβάτες. Ἡ μελέτη αὐτὴ κατακλείεται καί μέ τὴν αὐτονόμη υπόμνηση ὅτι καί οἱ ἴδιοι οἱ κληρικοί ἔχουν εὐθύνη γιὰ τὴ διατήρηση καί προάσπιση τῆς λειτουργικῆς ἐνότητας μέ τὸ νά ἀγαποῦν καί νά τελοῦν μέ συναίσθηση τὰ λειτουργικά τους καθήκοντα, νά τὰ τελοῦν μέ ἀκρίβεια καί εὐλάβεια, νά σέβονται τίς τυπικὲς διατάξεις, νά ἀπευθύνονται ἀρμοδίως γιὰ τυχόν διευκρινίσεις, νά μὴ σπεύδουν νά δικαιολογοῦν ἀταξίες μέ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς «τοπικῆς συνήθειας», νά συμβουλεύονται καί νά συνεργάζονται μεταξὺ τους μέ σεβασμὸ στὴν καθιερωμένη ἐκκλησιαστικὴ τάξη¹².

Ἐνας ἄλλος ρουμάνος λειτουργιολόγος, ὁ Dumitru Colotelo, δίδει ἓνα συνοπτικὸ ὄρισμὸ ἀνάμεσα στοὺς δύο ὅρους «καινοτομία» καί «ανανέωση», ὡς ἐξῆς: «Ἐξετάζοντας τὸ θέμα τῆς λειτουργικῆς ἀνανέωσης, πρέπει νά διευκρινίσουμε ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀνέκαθεν ἐγνώριζε νά κάνει τὴν καθαρὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ λειτουργικὴ ἀνανέωση καί τὴ λατρευτικὴ καινοτομία, ἀποδεχόμενη τὴν πρώτη καί ἀποφεύγοντας μέ περισσὴ φροντίδα τὴ δεύτερη. Καί τοῦτο γιὰτὶ ἡ καινοτομία προϋποθέτει δομικὴ ἢ θεμελιώδη μεταβολή, εἰσαγωγή νέων στοιχείων στὴ λειτουργικὴ πρακτικὴ, ξένων καί οὐσίαν πρὸς τὴν παράδοση, ἐνῶ ἡ ἀνανέωση προϋποθέτει τὴ δύναμη τῆς προσαρμοστικότητας τῶν παλαιῶν δομῶν στίς νέες συνθῆκες ἢ ἀνάγκες, χωρὶς τὴν ἀπεμπόληση αὐτῶν τῶν δομῶν»¹³.

Τέλος ὁ καθηγητὴς Nicolae Morar, στὴ σύντομη μελέτη του τὴν ἐπιγραφόμενη: «Ἐπιτρέπονται οἱ αὐτοσχεδιασμοὶ καί οἱ “συνταγές” ὅσον ἀφορᾷ στίς ἐκκλησιαστικὲς εὐχές», ἐξετάζει καί καταδικάζει τὸ φαινόμενο τῆς σύνθεσης «αὐτο-

σχεδίων εὐχῶν» ἢ «ἀκολουθιῶν», τίς ὁποῖες χρησιμοποιοῦν ὀρισμένοι κληρικοί γιά νά γίνουν ἀρεστοί σιούς πιστούς, καθ' ἣν σιγμήν ὑπάρχουν κατάλληλες εὐχές καί ἀκολουθίες σιά ἐκκλησιαστικά βιβλία. Αὐτό τό φαινόμενο τό θεωρεῖ ὡς «καινοτομία» καί διάθεση ἄκριτης ἱκανοποίησης τῆς ἐπιθυμίας τῶν πιστῶν, βασισμένης πάνω στήν πελατειακή σχέση μαζί τους, καί ὄχι πάνω στίς ὑγιεῖς πνευματικές καί ἐκκλησιαστικές ἀρχές πού οἰκοδομοῦν πνευματικά καί τοὺς κληρικούς καί τοὺς πιστούς¹⁴.

2. Λειτουργική ἐνότητα καί ὁμοιομορφία - Ἐκκλησιαστικό Τυπικό.

Τό αἴτημα γιά λειτουργική ἐνότητα καί ὁμοιομορφία συναντᾶται συχνά στή σχετική ρουμανική λειτουργική βιβλιογραφία καί ἀπετέλεσε ἕνα ἀπό τά κύρια αἰτήματα τῆς λαμπρᾶς πατριαρχίας (1948-1977) τοῦ μακαριστοῦ Πατριάρχου Ρουμανίας κυροῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐπί τῆς ἐποχῆς του, τό 1948 ἐπανῆλθε ἡ ἐκκλησιαστική ἐπαρχία τῆς Τρανσυλβανίας στό Πατριαρχεῖο Ρουμανίας, μέ τήν ἐγκατάλειψη τῆς Οὐνίας, βοηθοῦντος ὅποσδήποτε καί τοῦ νέου καθεστώτος διά λόγους πολιτικούς, δηλαδή τῆς ἀποφυγῆς τῶν ἔξωθεν παρεμβάσεων διά μέσου τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁδοῦ.

Ἔτσι, καί γι' αὐτόν ἀκόμη τό λόγο, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνσωμάτωσης τῆς περιοχῆς τῆς Τρανσυλβανίας, ὅπου ὑπῆρχαν ἔντονες ρωμαιοκαθολικές ἢ προτεσταντικές ἐπιδράσεις λόγω τῶν ἐκεῖ ἑτεροδόξων πληθυσμῶν (Οὐγγροικαθολικοί καί Γερμανοί-προτεστάντες), ἐπιδιώχθηκε συντονισμένα ἡ ἐπίτευξη λειτουργικῆς ὁμοιομορφίας.

Ἐνας ἀπρόσμενος παράγοντας πού ὑποβόηθησε τήν ἐπίτευξη τῆς λειτουργικῆς ὁμοιομορφίας ἦταν καί ἡ παντελής ἀπαγόρευση ἐκτύπωσης καί κυκλοφορίας λειτουργικῶν

ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, εἰμὴ μόνον αὐτῶν πού ἐγκρίνονταν κατόπιν προγραμματισμοῦ καί ἐλέγχου ἀπό τή σχετική ὑπηρεσία τῆς λογοκρισίας καί ἐκδίδονταν ἀπό τή μοναδική ἐκδοτική πηγή, πού ἦταν τό Πατριαρχικό Τυπογραφεῖο. Ἔτσι, εἰδική ἐπιτροπή, στήν ὁποία προεξῆρχε ὁ καθηγητής Ene Braniste, φρόντισε τήν ἐπιμέλεια καί ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Παράλληλα ἡ ὑποχρεωτική τακτή ἐπιμόρφωση ὄλων τῶν ἱερέων, ἀπό ὅλα τά ἐκκλησιαστικά διαμερίσματα (ἀρχῆς γενομένης ἀπό τό ἔτος 1949), ἔδωσε τή δυνατότητα συζήτησης τῶν διαφορῶν τοπικῶν λειτουργικῶν πρακτικῶν καί ὑποβοήθησε τήν ἐπίτευξη λειτουργικῆς ὁμοιομορφίας μέ τήν ἐπιβολή πρὸς τοὺς κληρικούς λειτουργικῶν ὁδηγιῶν.

Τό 1976 ἐκδόθηκε τό ἐπίσημο ρουμανικό ἐκκλησιαστικό Τυπικό μέ τό συνοπτικό τίτλο: «Ἐκκλησιαστικό Τυπικό», καί μέ τό χαρακτηριστικό ὑπότιτλο: «διαλαμβάνον τήν τάξιν τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας, τῆς Θείας Λειτουργίας, τῶν ἱερῶν Μυστηρίων καί τῶν πύο σημαντικῶν ἱεουργιῶν, καθὼς καί ἄλλες λειτουργικές ὁδηγίες πρὸς χρῆσιν τῶν θεολογικῶν σχολῶν, τῶν ἱερέων καί τῶν ἐνοριῶν τοῦ Ρουμανικοῦ Πατριαρχείου». Ἡ ἔκδοση αὐτή ἔτυχε τῆς ἐγκρισης τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου Ρουμανίας καί τῆς πατριαρχικῆς εὐλογίας τοῦ μακαριστοῦ Πατριάρχου Ἰουστινιανοῦ.

Στόν πρόλογο αὐτῆς τῆς ἔκδοσης γιά τό παλαιό Μεγάλο Τυπικό, τό ἀποδιδόμενο στόν Ἅγιο Σάββα, διατυπώνεται ἡ παρατήρηση ὅτι εἶναι ἐκτενέστατο καί ἔχει ὑπ' ὄψην του τήν καθαρὰ μοναχική ἀκολουθία. Ἐνῶ γιά τό νεώτερο τυπικό τοῦ Πρωτοψάλτη Κωνσταντίνου τονίζεται ὅτι εἶναι μία σύνοψη τοῦ ὡς ἄνω μοναχικοῦ Τυπικοῦ καί ἐμφανίζει πολλές ἐλλείψεις.¹⁵

Ὁ καθηγητής Ene Braniste, σχετικά μέ τό Τυπικό τοῦ Πρωτοψάλτη Κωνσταντίνου, ἐπισημαίνει ὅτι δέν ἐπέτυχε τή ρύθμιση τῶν προβλημάτων τῶν σχετιζομένων μέ τά θέματα τῆς τάξεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν, μέ στόχο τή διευκόλυνση ἰδιαίτερα τῶν ἐνοριῶν. Ἀντίθετα, δημιούργησε κάποια προβλήματα ὅπως:

α) ἔδωσε τήν εὐκαιρία νά γίνει πιστευτό ὅτι οἱ τυπικές διατάξεις δέν παραμένουν ἄθικτες, ἀλλά εἶναι δυνατό νά μεταβληθοῦν μέ μεμονωμένες ἀποφάσεις μιᾶς μόνης Ἐκκλησίας.

β) Ἡ μεταρρύθμιση παρέμεινε μερική. Τό νέο Τυπικό δέν ἔγινε καθολικά ἀποδεκτό ἀπό σύνολη τήν Ὁρθοδοξία. Ἐφαρμόστηκε μόνο ἀπό τήν Ἑλληνική, Ρουμανική καί Βουλγαρική Ἐκκλησία, ὅπου ἔγιναν βαθύτερες καί κατά κάποιο τρόπο καθιερώθηκαν ἐπίσημα οἱ διαφορές μεταξύ τῆς λειτουργικῆς μοναστηριακῆς τάξης καί αὐτῆς τῶν ἐνοριῶν. Ἐνῶ ἄλλες ἐκκλησίες, ὅπως ἡ Ρωσική, διατηροῦν ἀκόμη καί στή λειτουργική ζωή τῶν ἐνοριῶν πλήρη καί ἀμετάβλητη τήν τάξη τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ καί μέ αὐτό τόν τρόπο ἐπέτυχαν ὁμοιομορφία στήν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου.

γ) Τό νέο Τυπικό, ἐπιμελημένο ἀπό ἕναν ἱεροψάλτη, εἶχε πρό ὀφθαλμῶν τήν ἀκολουθία ἀπό τήν πλευρά τοῦ ρόλου τοῦ ἱεροψάλτη καί ἀγνόησε σχεδόν παντελῶς τήν ἀκολουθία ἀπό τή θέση τοῦ ἱεροῦ βήματος ἢ ἀπό τήν πλευρά τοῦ ρόλου τοῦ ἱερέα.

δ) Εἰσάγει γιά πρώτη φορά τό κριτήριο «ὡς δόξη τῶ προεστῶτι», χωρίς νά διευκρινίζει ποιός ἀκριβῶς εἶναι ὁ «προεστῶς» καί μέχρι ποῦ ἐκτείνεται τό δικαίωμά του νά ἐπεμβαίνει στή διάταξη τῆς ἱερᾶς ἀκολουθίας. Αὐτό ἐξάλλου εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά ἐπιτρέπει σέ κάθε ἱερούργό τήν ἐλευθερία νά

κάνει ὅ,τι τοῦ περνάει ἀπό τό μυαλό του καί νά καθιερώνεται, ἔτσι, τό λεγόμενο «ἔθος τοῦ τόπου».

ε) Οἱ ὁδηγίες αὐτοῦ τοῦ τυπικοῦ πού ἀναφέρονται στήν τάξη μερικῶν ἀκολουθιῶν βρίσκονται συχνά σέ ἀσυμφωνία ἢ ἀκόμη καί σέ ἀντίθεση μέ τίς ἀνάλογες ὁδηγίες τῶν Μηναιῶν, τοῦ Τριωδίου καί τοῦ Πεντηκοσταρίου, πού παρέμειναν σέ συμφωνία μέ τίς τυπικές διατάξεις τοῦ Μεγάλου Τυπικοῦ¹⁶.

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας, ἀφοῦ περιουσιολογήθη καί κατέγραψε μέ πρωτοβουλία τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἀπό τό 1953, τό διαφοροποιημένο ὑλικό ἀπό τίς διάφορες ἐπαρχίες τῆς, συνέστησε εἰδική ἐπιτροπή γιά τή σύνταξη νέου Ἐκκλησιαστικοῦ Τυπικοῦ.

Ἡ ἐπιτροπή αὐτή δέν προχώρησε στό ἔργο τῆς, γιὰτί περίμενε τυχόν πανορθόδοξη ἐπ' αὐτοῦ συμφωνία, ἐλπίδα τήν ὁποία γέννησε ἀσφαλῶς ἡ πρώτη Πανορθόδοξη Διάσκεψη τῆς Ρόδου (1951).

Ἔτσι μετά ἀπό εὐλογη ἀναμονή τά ἔτη 1973 -1974 ἡ εἰδική ὡς ἄνω ἐπιτροπή, μέ βάση τό Τυπικό (ἀνεπίσημο) τοῦ Οἰκονόμου D. Lungulesku, τιτλοφορούμενο: Ἐγχειρίδιο Πρακτικῆς Λειτουργικῆς (Craiova, 1926), συνέταξε τό μνημονευθέν Ἐκκλησιαστικό Τυπικό, διηρημένο σέ δύο μέρη:

Στό πρῶτο ὑποδεικνύεται ἡ τάξη τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου καί τῆς θείας λειτουργίας κατὰ τίς τρεῖς περιόδους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους (Ἀναστάσιμη, Τριώδιο, Πεντηκοστάριο).

Στό δεύτερο μέρος διαλαμβάνονται οἱ τυπικές διατάξεις τῆς ἀκολουθίας τῶν ἱερῶν μυστηρίων καί τῶν πιό βασικῶν καί συχνῶν ἱερουργιῶν πού τελοῦνται ἀπό τοὺς ἐκκλησιαστικούς λειτουργοὺς στίς ἐνορίες, τυπικές διατάξεις οἱ ὁποῖες δέν συναντῶνται στά παλαιά τυπικά. Ἐπίσης, σ' αὐτό τό

μέρος καταγράφονται και μερικές περιληπτικές οδηγίες για όρισμένα λιγότερο σημαντικά θέματα της λατρείας, όπως για παράδειγμα: τό άναμμα τών κεριών στίς έκκλησίες, ή κρούση τών καμπανών και τοῦ τάλαντου στά μοναστήρια, τό άνοιγμα και τό κλείσιμο τών βήλων και της ώραιάς πύλης, ή τάξη τοῦ θυμιάματος κ.τ.λ. Σημειωτέον ότι για τήν περιγραφή της τάξης τών ιερών ακολουθιών λήφθηκαν ὑπ' ὄψη τόσο ὁ ρόλος τών ιερών, ὅσο και ὁ ρόλος τών ιεροψαλτῶν.

Τό νέο ρουμανικό Τυπικό, ὅπως διευκρινίζεται στον πρόλογό του, άπευθύνεται πρωτίστως στους κληρικούς τών ένοριών, και κατά δεύτερο λόγο στους ιερομονάχους και τίς ιερές μονές, για τίς ὁποῖες προβλέπονται ειδικές διατάξεις.

Όπου ὑπάρχουν λακωνικές διατάξεις στά έν χρήσει λειτουργικά βιβλία, τό νέο Τυπικό δίνει σαφέστερες και πληρέστερες οδηγίες. Έπιπλέον, έγινε προσπάθεια έναρμονισμού τών διατάξεων τοῦ νέου Τυπικοῦ μέ αυτές τών λειτουργικῶν βιβλίων. Τό τελευταῖο ὑποβοηθήθηκε μέ τήν εύκαιρία τών επανεκδόσεων τών λειτουργικῶν βιβλίων. Όπου, τέλος, ὑπῆρχαν για τό ἴδιο λειτουργικό θέμα περιπτώσεις διαφορετικῶν τοπικῶν λειτουργικῶν παραδόσεων, έγινε άποδεκτή και προτάθηκε από τό νέο Τυπικό εκείνη ή λειτουργική πράξη, ή ὁποία ἦταν σύμφωνη μέ τούς γενικούς νόμους της λατρείας, ἢ ἦταν περισσότερο διαδεδομένη και βασισμένη στά καθιερωμένα ἤδη παλαιά Τυπικά και στά έν χρήσει λειτουργικά βιβλία.

Η ανακήρυξη νέων τοπικῶν άγίων ἔδωσε ασφαλῶς τήν εύκαιρία για τήν προσθήκη νέων ακολουθιῶν στά ὑπάρχοντα Μηναῖα, αλλά βέβαια, ένῶ εἶναι στοιχεῖο λειτουργικῆς, μέ τήν εύρύτερη έννοια, ανανεώσεως, δέν συνιστά ἰδιάζον τι της ρουμανικῆς Έκκλησίας, καθ' ὅσον παρόμοια λειτουργική πράξη ἔχουμε σε ὅλες σχεδόν τίς ὀρθόδοξες Έκκλησίες.

Βέβαια αὐτή ἡ προσπάθεια ἐπίτευξης ἐνότητας καί ὁμοιομορφίας σέ τοπικό ἐπίπεδο δέν παραβλάπτει τήν ὑπάρχουσα σέ διορθόδοξο ἐπίπεδο λειτουργική πολυμορφία. Πάντοτε ἡ λατρεία τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στό σύνολό της συνδύαζε ἄριστα τήν ταυτότητα στά οὐσιώδη λειτουργικά θέματα καί τήν ποικιλία στά ἐπουσιώδη, χωρίς νά ἔχει πάντοτε τήν ἀνάγκη σχετικῶν ἀποφάσεων καί ρυθμίσεων. Πάνω στό θέμα τῆς ἐννοιας τῆς λειτουργικῆς ἐνότητας καί ὁμοιομορφίας ὁ Ene Braniste ἀναφέρει: «*Μία ὁμοιομορφία τῆς λατρείας σέ ὅλα, ἀπόλυτη, γεωμετρική, δέν εἶναι δυνατή, οὔτε δύναται νά ἐπιβληθεῖ... αὐτή δέν ὑπῆρξε ποτέ, οὔτε στή χριστιανική ἀρχαιότητα, οὔτε στήν ἐποχή τῆς χριστιανικῆς οἰκουμενικῆς ἐνότητας, οὔτε στήν ὀρθοδοξία*».¹⁷

3. Λειτουργικός προβληματισμός σέ τοπικό ἐπίπεδο, δηλαδή μέσα στά ὄρια τῆς τοπικῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Μία πρώτη γενική διαπίστωση στήν ὁποία ὁδηγεῖται ὁ μελετητής τῶν συγχρόνων λειτουργικῶν θεμάτων τῆς ὀρθόδοξης Ρουμανικῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὅτι καί σ' αὐτή τήν Ἐκκλησία, ὅπως καί στή δική μας, κυκλοφορεῖ ἡ ὄχι πάντα δικαιολογημένη ἄποψη τοῦ νά μή θιγοῦν τά παραδοσιακῶς κρατοῦντα.

Ὅμως παρά ταῦτα, δέ λείπουν οἱ φωνές καί μάλιστα τῶν πλέον ειδικῶν στά λειτουργικά θέματα πού ἀναλύουν κριτικά τή σύγχρονη λειτουργική κατάσταση τῆς ρουμανικῆς Ἐκκλησίας καί διατυπώνουν ἐνδιαφέρουσες θεολογικές ἀποψεις καί προτάσεις γιά τήν ἀκόμη καλύτερη ρύθμιση τῶν λειτουργικῶν θεμάτων καί τήν ἀπόρριψη ἰδιαίτερα τῶν ἑτεροδόξων ἐπιδράσεων.

Δέν θά μπορούσαμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι παρουσιάστηκαν ἐπαναστατικές ἀλλαγές ἢ ριζοσπαστικές προτάσεις

πάντα σέ λειτουργικά θέματα. Ἐξάλλου κάτι τέτοιο ἀντιβαίνει πρὸς τὸν βαθύτατα παραδοσιακὸ χαρακτῆρα τῆς Ὁρθοδοξίας γενικώτερα. Οὕτε, πάλι, ἔχουμε μίᾳ ἀπόλυτη λειτουργικὴ στατικότητα. Καί τοῦτο γιατί, γιὰ παράδειγμα, στίς διάφορες ἐκδόσεις τοῦ Ἱερατικοῦ ὑπάρχουν προσθαφαιρέσεις λειτουργικοῦ ὕλικου, ὅπως εὐχῶν ἢ σύντομων καί εὐχρηστων ἱερῶν ἀκολουθιῶν.

Μεταπολεμικὰ παρατηρήθηκε μίᾳ ἔντονη καί ταυτόχρονα ἀξιόλογη παραγωγὴ αὐτοτελῶν λειτουργικῶν ἔργων ἢ σχετικῶν μελετῶν, μέ στόχο τὴν καταπολέμηση τῶν «καινοτομιῶν» καί «παραποιήσεων» καί τὴν ἐπίτευξη ὁμοιομορφίας στὰ διάφορα θέματα τῆς λατρείας¹⁸.

Εἰδικώτερα τονίζεται τὸ ἀπαράδεκτο τῆς θείας κοινωνίας τῶν πιστῶν ἐκτός τῆς θείας Λειτουργίας, χωρὶς σοβαρότητα καί ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια παρουσίας τους στό Ναό¹⁹.

Καταδικάζεται ἡ συνθήεια τέλεσης τῆς κηδείας στό σπιτί, χωρὶς τελικά ὁ νεκρός νά ὀδνηεῖται στήν Ἐκκλησία²⁰.

Ἀπορρίπτεται ἡ σύντημηση τῆς ἀκολουθίας τοῦ Βαπτίσματος, μέ τὴν παράλειψη τῆς μεγάλης ἐκτενοῦς, τῆς εὐχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ὕδατος καί τῆς ἀντικατάστασής του μέ μεγάλο ἁγιασμό²¹.

Κατά τὸν Ene Braniste στίς ἐνορίες τῶν μεγάλων πόλεων παραλείπονται τὰ «καθίσματα» (ὀμάδες ψαλμῶν) τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ καί τοῦ Ὁρθρου καί ἄλλων ἀκολουθιῶν, ὅπως π.χ. τῆς κηδείας, καθὼς καί τὰ τροπάρια καί τὸ Κοντάκιο μετὰ τῆ Μικρῆ Εἴσοδο στή θεία λειτουργία. Γίνονται συντμήσεις ἢ παραλείψεις τῶν δεήσεων καί εὐχῶν γιὰ τοὺς κατηχουμένους, τῶν «πληρωτικῶν», μετὰ τὸν Καθαγιασμό τῶν Τιμίων Δώρων, καί πολλάκις τῆς μεγάλης ἐκτενοῦς μετὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου. Βέβαια πολλές ἀπὸ τίς πρὸ πάντων συντμήσεις ἔχουν περιστασιακὸ χαρακτῆρα καί δια-

τηροῦνται, ὡστόσο, στά λειτουργικά βιβλία. Στά μεγάλα ρουμανικά μοναστήρια δέν εἶναι ἀπαραίτητες οἱ ὡς ἄνω συντημήσεις. Ἔχουμε, δηλαδή, μία *de facto* λειτουργική ἐξέλιξη μέ μοναδικό κριτήριο τήν συντόμευση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν. Κύριος μοχλός γι' αὐτή τήν ἐξέλιξη εἶναι οἱ πρωτοβουλίες τοῦ ἱεροῦ κλήρου τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων²².

Σ' αὐτή τή λειτουργική ἐξέλιξη ἀπουσιάζει ἡ ἐπίσημη ἐκκλησιαστική ἀπόφαση, ἐκτός ἂν αὐτή ἡ σιωπηλή θεώρηση τῶν λειτουργικῶν ἐξελίξεων ἀπό μέρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς καί τῶν ὀργάνων τῆς συνιστᾶ ἀπό μόνη τῆς μία λειτουργική τοποθέτηση μέ τήν ἔννοια: *ἀφήνουμε τά λειτουργικά πράγματα στή ροή τους χωρίς οὐσιαστικές, πρὸς τό παρόν, παρεμβάσεις.*

Ἄν μᾶς ἐπιτρέπεται ἐδῶ καί ἕνας λειτουργικός συσχετισμός τῆς ρουμανικῆς καί ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας, θά παρατηρούσαμε πολλά κοινά σημεῖα, ὄχι μόνο στίς παρατηρούμενες λειτουργικές τάσεις, ἀλλά καί στόν τρόπο ἀντιμετώπισης τῶν λειτουργικῶν ἐξελίξεων.

Προσωπικά θεωροῦμε εὐτύχημα γιά τήν Ἐκκλησία μας *ὅτι τά λειτουργικά πράγματα ἐσχάτως ἄρχισαν νά μελετῶνται καί νά δρομολογοῦνται πλέον ἐπισημῶς οἱ ἐξελίξεις τους*, χωρίς νά ἀφήνονται ὅπως συνέβαινε, στήν τύχη τους.

4. Ρουμανικός προβληματισμός σέ διορθόδοξο επίπεδο.

α) Λειτουργική ἐνότητα

Ὅπως σέ κάθε Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, τό ἴδιο καί στή ρουμανική Ἐκκλησία, ὁ προβληματισμός πάνω σέ τοπικοῦ χαρακτήρα λειτουργικά ζητήματα, διευρύνεται καί ἀνάγεται σέ διορθόδοξο ἐνδιαφέρον. Ἐξάλλου αὐτό τό ἀρχαῖο ἦθος

άνεκαθεν διέσωσε τήν ένότητα τής Όρθοδοξίας καί στα βασικά λειτουργικά θέματα, παρά τίς επί μέρους τοπικές ιδιαιτερότητες στα έπουσιώδη θέματα τής λατρείας.

Γράφει ό Ene Braniste:

« Η Όρθόδοξη λατρεία διακρίνεται για τήν όμοιομορφία καί τή σταθερότητα της, κυβερνάται, δηλαδή, από κανόνες ή σαφείς καθορισμένες όδηγίες, καθολικά αποδεκτές, καί εκφράζεται μέ μορφές όριστικά σταθεροποιημένες, πού είναι οι ίδιες για όλους τους όρθόδοξους Χριστιανούς, από όποιοδήποτε μέρος τής γής, συνιστώντας ένα κοινό λεξιλόγιο για τήν έκφραση τής λατρείας του Θεού, παρ' ό,τι χρησιμοποιεί γ' αυτό διαφορετικές λειτουργικές γλώσσες.

»Αυτή ή όψη, ή όποία είναι κοινή στην όρθόδοξη καί ρωμαιοκαθολική λατρεία, τή διακρίνει από τή λατρεία των προτεσταντικών όμολογιών καί παραφυάδων, στίς όποιες, μή υπάρχοντας ενός τυπικού, κυριαρχεί αστάθεια καί διαφοροποίηση.

» Η λατρεία τους ποικίλλει από κοινότητα σε κοινότητα καί από έποχή σε έποχή, ένισχύοντας τόν κατακερματισμό τής δογματικής καί διοικητικής τους ένότητας, μέ τήν εμφάνιση νέων διδασκαλιών καί θρησκευτικών ομάδων.

» Στην Όρθοδοξία, αντίθεια, ή όμοιομορφία καί ή σταθερότητα τής λατρείας συμβάλλει καί στη διατήρηση τής ένότητας τής πίστης καί του πνεύματος μεταξύ των διαφόρων έθνικών ή αυτοκεφάλων Έκκλησιών. Οί τελευταίες, μέ τήν ίδια πάντοτε λατρεία, αισθάνονται σαν μία προσευχόμενη κοινότητα, κάτω από τή δύναμη του ίδιου Αγίου Πνεύματος, τό όποιο έμψυχώνει». ²³

Έτσι, όταν τό 1944 εμφανίζεται ή όνομαζόμενη λειτουργία του αγίου Γερμανού των Παρισίων, ένα συμπλήμα δυτικών καί ανατολικών λειτουργικών τύπων, προς χρήσιν

τῶν γαλλοφώνων ὀρθοδόξων κοινοτήτων τῆς Ρουμανίας, ὁ Ene Braniste θά τήν ἀμφισβητήσει, ὑποστηρίζοντας ὅτι, πέραν τῶν ἐθνικιστικῶν, πολιτιστικῶν καί ἄλλων ὑπερβολῶν, αὐτή ἡ λειτουργία δέν εἶναι: «...*θυγατέρα τῆς αὐθόρμητης εὐλάβειας ἢ τῆς παράδοσης, γεννημένη ἀπό τήν λειτουργική συλλογική ἀνώνυμη ἰδιοφυΐα τῶν μαζῶν τῶν πιστῶν καί τῶν ἱερουργῶν, ὅπως συμβαίνει μέ τήν περίπωση ὄλων τῶν ἀνατολικῶν λειτουργιῶν, ἀλλά εἶναι ἔργο κατασκευασμένο καί βγαλμένο ἀπό τόν ἐγκέφαλο καί τήν ἐπιτηδειότητα ἐνός κύκλου θεολόγων-λειτουργιολόγων*». Γιά νά καταλήξει στήν ἀκόλουθη ὀδυνηρή διαπίστωση: «*Πράγματι, συμβαίνει γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τῆς Ὁρθοδοξίας, νά ἐμφανίζονται νέες ὀρθόδοξες κοινότητες καί νά δημιουργοῦν γιά τόν ἑαυτό τους δική τους λειτουργία, διαφορετική ἀπό αὐτές πού χρησιμοποιήθηκαν μέχρι τώρα, σέ ὀλόκληρη τήν Ὁρθοδοξία*.

»*Θά κατορθώσουν οἱ δημιουργοί αὐτῆς τῆς νέας λειτουργίας νά τῆς ἐμφυσήσουν καί τό ζωοποιό πνεῦμα πού θά τῆς ἐξασφαλίσει τή διάρκεια καί τή δύναμη νά κυκλοφορήσει μέσα στήν εὐσέβεια καί τήν ἐμπειρία τῶν νέων ὀρθοδόξων γαλλοφώνων κοινοτήτων;*»²⁴.

Ἡ πορεία τῶν πραγμάτων δικαίωσε τόν Ene Braniste· οἱ πῖο πάνω κοινότητες ἔχουν ὀλοένα φθίνουσα πορεία.

β) Τό πρόβλημα τῆς λεγόμενης «λειτουργικῆς ανανέωσης».

Εὐρισκόμενοι, ἤδη, στό τέταρτο καί τελευταῖο μέρος τῆς εἰσηγήσεώς μας, σ' αὐτό τό σημεῖο θά ἀναφερθοῦμε πῖο συστηματικά σέ δύο μελέτες τοῦ Ene Braniste, οἱ ὁποῖες θίγουν εὐθέως τό θέμα πού μᾶς δόθηκε. Ἡ πρώτη ἐπιγράφεται: «Ἐπίκαιρα προβλήματα τῶν σημερινῶν Ἐκκλησιῶν:

ανάπτυξη (έξελιξη) και αναθεώρηση (προσαρμογή) στη λατρεία από ὀρθόδοξου πλευρᾶς»²⁵ και ἡ δεύτερη: Μερικές απόψεις, θέσεις και προτάσεις πάνω στο πρόβλημα τῆς «αναθεώρησης» τῆς ὀρθόδοξης λατρείας²⁶. Ἡ χρονική απόσταση τῶν δύο αὐτῶν μελετῶν εἶναι 15 χρόνια. Ἐμεῖς θά βασιστοῦμε, κυρίως, στήν πρώτη μελέτη, γιατί παρουσιάζει μία στέρεα και συστηματική ἀνάλυση και, παρεπιπτόντως, θά αναφερθοῦμε στή δεύτερη, πού ἐμφανίζει ὀρισμένες ἐπαναλήψεις σέ σχέση μέ τήν πρώτη, ἔχει πιά σύγχρονη ἐνημέρωση ἀπό πλευρᾶς προσώπων ἀσχοληθέντων μέ τό θέμα, πλὴν ὅμως στήν πλειονότητα Ἑλλήνων θεολόγων και δῆ τῆς ὀρθόδοξης ἐλληνικῆς διασπορᾶς.

Κατ' ἀρχήν τό θέμα τῆς λειτουργικῆς ἀνανέωσης τοποθετεῖται μέσα σέ ἓνα πολύ γενικώτερο **πλαίσιο δομικῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν** και ἐμφάνισης **νέων προβλημάτων** και ἀπαιτήσεων τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, πράγμα τό ὁποῖο θέτει τήν Ἐκκλησία, και ὄχι μόνο τήν Ὄρθοδοξη, στή θέση τοῦ νά ἀναζητήσει νέους ἴσως τρόπους ἀπάντησης στά τιθέμενα ἐνώπιόν της καινούργια προβλήματα. Εἰδικῶς δέ στά θέματα τῆς λατρείας, ἡ Ὄρθοδοξη Ἐκκλησία βρίσκεται ἀντιμέτωπη μέ τό αἶτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανέωσης, ὥστε και διά τῆς ὁδοῦ τῆς λατρευτικῆς ζωῆς νά δοθεῖ μία σύγχρονη ἀπάντηση στά αἰτήματα τῶν σύγχρονων καιρῶν.

Πρὶν ἀπ' ὅλα τίθεται ἓνα διπλό ἐρώτημα:

Ἡ σημερινή μορφή τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, κυβερνωμένη ἀπό τίς παραδοσιακές μορφές της, τήν καθγιασμένη πρακτική και τίς συγκεκριμένες διατάξεις τοῦ Τυπικοῦ δέν ἀνταποκρίνεται στίς πνευματικές ἀνάγκες τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου; Ἡ, ἀντίθετα, ἔχει ἀνάγκη μιᾶς ἀναθεώρησης, ἀναγέννησης και προσαρμογῆς στίς συνθῆκες τῆς σύγχρονης κοινωνίας²⁷;

Ἡ ἀπάντηση τῆς Ὁρθοδοξίας στά πιό πάνω ἐρωτήματα δέν εἶναι ὁμόφωνη. Παρατηροῦνται **δύο τάσεις**, μία εὐνοϊκή στίς λειτουργικές ἀλλαγές, χαρακτηρίζουσα τήν ὀρθόδοξη διασπορά, κυρίως τήν ἑλληνική, καί μία ἄλλη ἀντίθετη σέ ὁποιαδήποτε ἀλλαγή, χαρακτηρίζουσα τίς σλαβόφωνες ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες. Ὁ ἴδιος ὁ Braniste πιστεύει ὅτι πρέπει ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία νά ἀπαντήσει στά λειτουργικά αἰτήματα τῶν καιρῶν καί μάλιστα, ἀκολουθοῦσα τήν μέση ὁδó σέ σχέση μέ τίς δύο ὡς ἄνω ἄκρως ἀντίθετες τάσεις. Προτοῦ, ὅμως, δοθεῖ ὁποιαδήποτε ἀπάντηση, πρέπει νά ἀπαντηθεῖ καί τό ἐπόμενο διπλό ἐρώτημα:

«Εἶναι, ὅμως, ἀπαραίτητο γι' αὐτό νά γίνει μία μεταρρύθμιση στό σύνολο καί στά ἐπί μέρους τῆς λατρείας; Ἄραγε, μέχρι σήμερα ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δέν φρόντισε νά προσαρμόσει τή λατρεία της στήν κάθε ἐποχή καί δέν ἔκανε τίποτε πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση;

»Τήν ἀπάντηση μᾶς τή δίνει μία περιληπτική θεώρηση τῆς ἱστορίας τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, ἡ ὁποία θά μᾶς δείξει ἄν καί πῶς τέθηκαν στό παρελθόν ἀνάλογα προβλήματα καί πῶς συμπεριφέρθηκε ἡ Ἐκκλησία ἢ μέ ποιές ἀρχές ὀδηγήθηκε στήν ἀντιμετώπιση αὐτῶν τῶν περιστάσεων»²⁸.

Ἀκολούθως, παραθέτουμε κατά ἓνα συνθετικό δικό μας τρόπο τίς ἀπόψεις τοῦ Ene Braniste, ἀκολουθώντας καί τόν δικό του διαχωρισμό σέ μεταβλητά ἢ ἀμετάβλητα στοιχεῖα στήν ὀρθόδοξη παράδοση.

1) *Τά ἐπιδεχόμενα μεταβολές λειτουργικά στοιχεῖα στήν Ὁρθόδοξη Παράδοση.*

Στή λατρεία τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ὑπάρχουν στοιχεῖα ἐπιδεχόμενα μεταβολές. Αὐτά τά στοιχεῖα κατά τόν Ene Braniste εἶναι:

α. **Ἀνασύνταξη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Τυπικοῦ** μέ ιδιαίτερη ἔμφαση στίς λειτουργικές ἀνάγκες τῶν ἐνοριῶν (πράγμα τό ὅποιο ἔκανε μέ τήν οὐσιαστική συμμετοχή τοῦ ἰδίου ἡ ὀρθόδοξη Ρουμανική Ἐκκλησία).

β. **Ἀναπροσαρμογή τῶν αἰτήσεων γιά τοὺς κατηχουμένους καί παράλειψη τῶν ἐπαναλαμβανομένων αἰτήσεων στίς ἱερές ἀκολουθίες.**

γ. **Στό Βάπτισμα, ἀπλοποίηση τοῦ πρώτου μέρους (κατήχηση),** μέ τή μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐξορκισμῶν, τῶν ἀποτάξεων ἀπό τό σατανά καί τῶν συντάξεων μέ τό Χριστό. Παράλληλα, ὅμως, διατήρηση ὅ,τι οὐσιαστικοῦ, γιά νά θυμίζει τήν παλιά τάξη τῶν κατηχουμένων (δ' - σ' αἰῶνες), τῆς ὁποίας μέχρι σήμερα σώζονται ὑπολείμματα στή βαπτισματική ἀκολουθία ὄλων τῶν βασικῶν χριστιανικῶν λειτουργικῶν τύπων. Αὐτή ἡ ἀπλοποίηση μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ καί στήν ἀκολουθία τοῦ Βαπτίσματος (μετά τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος...»), μέ τήν παράλειψη τῶν περιττῶν ἐπαναλήψεων στίς εὐχές καί ἐκφωνήσεις πού ἐκφράζουν τό ἴδιο νόημα ἢ τήν ἴδια λειτουργική στιγμή, ὅπως γιά παράδειγμα οἱ εὐχές τῆς ἀπόλλουσης καί τῆς συμβολικῆς τριχοκουρίας τοῦ βρέφους πού εἶναι διπλές.

δ. **Σύντομη τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἱεροῦ Εὐχελαίου,** πού εἶναι ἀπό τίς πιό μακρές ὀρθόδοξες ἀκολουθίες. Στή θέση τῆς σημερινῆς ἀκολουθίας θά ἦταν δυνατό νά χρησιμοποιηθεῖ μία διασκευασμένη σύντομη ἀκολουθία, ἡ ὁποία θά διαλαμβάνει τήν οὐσία καί παράλληλα θά μειώνει τόν ἀριθμό τῶν ἀναγινωσκομένων Ἀποστολικῶν καί Εὐαγγελικῶν περικοπῶν, ὥστε νά τελεῖται συντομότερα τό ἱερό Εὐχέλαιο. Ἐξάλλου καί γιά τό ἱερό Βάπτισμα παράλληλα πρὸς τήν συνήθη ἀκολουθία ὑπάρχει καί μία συντετημημένη

(Βάπτισμα ἀνάγκης).

ε. **Σύντηψη τῆς ἀκολουθίας τοῦ Γάμου** μέ τήν παράλειψη ἐντελῶς τοῦ ἀρραβῶνος καί τήν μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εὐχῶν καί τῶν αἰτήσεων (γιά παράδειγμα οἱ τρεῖς εὐχές, πρίν τό στεφάνωμα, μποροῦν νά συντηθοῦν σέ μία καί, ἐπίσης, εἶναι δυνατόν νά παραλειθοῦν οἱ αἰτήσεις μετὰ τό «Πάτερ ἡμῶν...»).

στ. **Μελέτη τῆς ἐπαναφορᾶς τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων στή θεία λειτουργία, στό μέρος τῆς λειτουργίας τῶν κατηχουμένων**, ὅπως γινόταν σ' ὀλόκληρη τήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή μέχρι τόν 17^ο καί 18^ο αἰῶνα καί συνεχίζεται μέχρι καί σήμερα στή σχετική λειτουργική πράξη τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν. Ὅποσδήποτε, μία ἐνδεχόμενη ἐπαναφορὰ τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων θά ἔπρεπε νά συνδυασθεῖ καί μέ παράλληλη σύντηψη ἄλλου λειτουργικοῦ μέρους τῆς θείας λειτουργίας, γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ ἐπιμήκυνση τῆς χρονικῆς τῆς διάρκειας.

ζ. **Ἀλλαγὴ ὀρισμένων παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων** στίς ἀκολουθίες τοῦ Ἑσπερινοῦ, τοῦ Ὁρθρου καί τοῦ Μ. Ἀποδείπνου, ὅπως καί ἡ μείωση τῶν ὑπαρχόντων ἀναγνωσμάτων στοὺς Ἑσπερινούς τῶν Χριστουγέννων καί τῆς παραμονῆς τοῦ Πάσχα πού συνδέονται μέ τή θεία λειτουργία²⁹.

η. Πιθανή ἐξέταση τῆς ἀλλαγῆς (ἔστω καί μονομερῶς, ἀπό ὅσες ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες τό ἐπιθυμοῦν), τοῦ ἐπίσιου κύκλου τῶν Ἀποστολικῶν καί Εὐαγγελικῶν ἀναγνωσμάτων, ἰδιαίτερα γιά ὀρισμένες Κυριακές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, χωρίς νά ἀπαιτηθεῖ ἐπ' αὐτοῦ διορθόδοξη συμφωνία.

θ. Ἀνάγνωση ἐκφώνως τῆς εὐχῆς τῆς μεγάλης ἀναφορᾶς, ἰδιαίτερα στή θεία λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου,

μέ παράλληλη ἐγκατάλειψη τῆς ψαλμωδίας τῶν συνδεδεμένων μ' αὐτὴν ὕμνων: «Πατέρα, Υἱόν...», «Ἔλεον εἰρήνης...», «Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος...», «Σέ ὑμνοῦμεν...», «Ἄξιόν ἐστιν...».

Πάντως, ὁ Ene Braniste δέν προτείνει τὴν ἀνάγνωσις ἐκφώνως ὅλων τῶν εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας. Μᾶς δίδει ἐπὶ πλέον καὶ τὴν πληροφορία ὅτι διατυπώθηκαν γραπτὰ παρόμοια αἰτήματα πρὸς τὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρουμανίας, ἀλλὰ δέν εἶχαν κάποιο ἀποτέλεσμα. Στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας ἐπικρατεῖ ἐξ ὀλοκλήρου ἡ λειτουργικὴ συνήθεια τῆς ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας μυστικῶς.

1. Ἐξέταση, κατ' ἀρχὴν, τῆς περιπτώσεως **τέλεσις δύο θείων λειτουργιῶν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἱερέα, τὴν ἴδια ἡμέρα**, μόνο σέ περιπτώσεις ἀπόλυτης ἀνάγκης καὶ μάλιστα γιὰ τὴν ὀρθόδοξη διασπορά.

1α. **Τέλεσις σέ μόνιμη βάση τῆς θείας λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων Δώρων τὸ ἑσπέρας.**

1β. **Τέλεσις τῆς θείας λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου τὸ ἑσπέρας τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανείων καθὼς καὶ τῆς Μ. Πέμπτης καὶ Μ. Σαββάτου**³⁰. Ὅσον ἀφορᾷ στὴ νηστεία αὐτῆς τῆς ἡμέρας (τῆς παραμονῆς) τῶν πιό πάνω ἐορτῶν γιὰ ὅσους θὰ μεταλάβουν τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, ὁ Ene Braniste θεωρεῖ ὅτι δέν ἀρκοῦν οἱ ἕξι ὥρες πρὶν ἀπὸ τὴ Θεία Κοινωνία ἀλλὰ, γιὰ λόγους καλύτερης πνευματικῆς προετοιμασίας, συνιστᾶται ἡ νηστεία ὀλοκλήρης τῆς ἡμέρας.

Γενικά στὸ θέμα τῆς νηστείας θὰ πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ὁ Ene Braniste συντάσσεται μέ τὴ θέσις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ποῦ συνοψίζεται στὴν ἀναπροσαρμογὴ ἐπὶ τὸ ἐπιεικέστερο τῶν σχετικῶν διατάξεων καὶ στὴν παροχὴ εὐρύτερης δικαιοδοσίας στὸν πνευματικό-ἐξομολόγο, ἕως ὅτου τὸ θέμα θὰ ἐλάβανε μία γενικώτερη πανορθόδοξη ρύθμιση³¹.

ιγ. Τό πρόβλημα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Ἡμερολογίου καί τοῦ λεγομένου κοινοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα. Τό θέμα αὐτό ιδιαίτερα ἀπασχολεῖ, ὡς γνωστό, τοὺς ὀρθόδοξους τῆς διασπορᾶς. Ὁ Ene Braniste θεωρεῖ ὅτι πρέπει νά ὑπάρχει σχετική ἀναμονή, πρὶν ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀπόφαση κοινοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, ὥστε πρῶτα νά ἀποδεχθοῦν τό νέο Ἡμερολόγιο (διορθωμένο Ἰουλιανό) καί οἱ ὑπόλοιπες ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες (Ρωσική, Σερβική, Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων) καί τό Ἅγιο Ὅρος καί κατόπιν νά γίνει, ἂν εἶναι δυνατόν, ὁ κοινός ἑορτασμός τοῦ Πάσχα μαζί μέ τοὺς ἄλλους δυτικούς χριστιανούς. Ὅπωςδήποτε, ἀπαραίτητος ὅρος γιά μία τέτοιου εἴδους ρύθμιση θά εἶναι ἡ τήρηση τῶν ἐπιταγῶν τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Νίκαιας καί συγκεκριμένα τό χρονικό διάστημα μεταξύ 22 Μαρτίου καί 25 Ἀπριλίου τοῦ νέου ἡμερολογίου.

ιδ. Τέλος, ὁ Ene Braniste συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς **συμφαλμωδίας τοῦ λαοῦ**, κυρίως γιά ὀρισμένα γνωστά μέλη τῆς θείας λειτουργίας, πράγμα τό ὁποῖο ἐπιτεύχθηκε, ἐν μέρει, στήν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας³².

Μέ ὅλα τὰ προηγούμενα ἴσως δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι στήν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας πνέει ἕνας ἔντονος ἄνεμος ἀναθεώρησης τῆς λατρείας καί μάλιστα πάνω σέ βασικά τῆς θέματα. Ὅμως, ὅλα αὐτά θεωροῦνται κάτω ἀπὸ τό πρίσμα τῆς φυσικῆς καί ἀδιάκοπης ἐξέλιξης τῆς λατρείας.

Ἀκόμη, μερικά ἀπὸ τὰ θιγέμενα θέματα εἶναι προτάσεις κατόπιν σοβαρῆς μελέτης. **Πρόκειται γιά ἤρεμους προβληματισμούς ἀνθρώπων μέ εἰδικές ἐπιστημονικές γνώσεις καί μέ πλούσια πείρα πού γνωρίζουν, ἀγαποῦν καί σέβονται τή λειτουργική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας τους καί τῆς Ὁρθοδοξίας γενικότερα.**

2) Τά ἀμετάβλητα λειτουργικά στοιχεῖα στήν Ὁρθόδοξη Παράδοση.

Βέβαια, πρέπει νά γίνει λόγος καί γιά τά λεγόμενα ἀπό τόν Ene Braniste ἀμετάβλητα λειτουργικά στοιχεῖα. Ὅταν γίνεται λόγος γιά ἀμετάβλητα, μὴ ἐπιδεχόμενα δηλαδή ἀλλαγές ἢ τροποποιήσεις, λειτουργικά στοιχεῖα, σημαίνει ὅτι:

«Υπάρχουν σταθερές καί ἀμετάβλητες βασικές ὁψεις τῆς λατρείας, δηλαδή αὐτές πού συνδέονται οὐσιαστικά καί ἐσωτερικά μέ τή φύση τῆς ἴδιας τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καί εἶναι:

- ἰδρυμένες ἀπό τόν ἴδιο τό Χριστό ἢ τούς ἀγίους Ἀποστόλους,
 - ἐφαρμοσμένες ἀπό τήν Ἐκκλησία τῶν πρώτων τριῶν-τεσσάρων αἰώνων, καί
 - μεταφερμένες, ἐπομένως, σάν λειτουργική κληρονομιά ὀλόκληρης τῆς χριστιανοσύνης πρὶν τό σχίσμα.
- »Σ' αὐτήν τήν κατηγορία ἐντάσσονται, γιά παράδειγμα:
- ἡ τέλεση τῆς χειροτονίας ἢ ἡ μετάδοση τῆς Χάριτος μέ τήν ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ Ἐπισκόπου,
 - τά ὑλικά στοιχεῖα τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας (ἔνζυμος ἄρτος, οἶνος καί ὕδωρ),
 - ἡ τέλεση τοῦ Βαπτίσματος μέ τριπλή κατάδυση,
 - ἡ κεντρική θέση τῆς Θείας Λειτουργίας στά πλαίσια τῆς δημόσιας θείας λατρείας ὡς θυσίας τῆς Ἐκκλησίας καί ἡ διαίρεσή της στά τρία βασικά μέρη, τά ὁποῖα υπάρχουν ἐν σπέρματι καί στή δομή τῆς λειτουργίας τῆς πρώτης Ἐκκλησίας (προσκομιδή, λειτουργία τῶν κατηχουμένων, λειτουργία τῶν πιστῶν),
 - οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, δηλαδή οἱ ἱερές ἀκολουθίες πού ἀπαρτίζουν καθημερινά τήν ἱερή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας (Ἑσπερινός, Ἀπόδειπνο, Μεσονυκτικό, Ὁρθρος καί Ὡρες),

• οἱ βασικές ἐορτές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν ἐορτῶν πρός τιμὴν τῶν ἁγίων μαρτύρων,

• τὰ βασικά λειτουργικά μέρη τῆς ἀκολουθίας τῶν ἱερῶν Μυστηρίων καί τῶν βασικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱερουργιῶν,

• οἱ προσευχές μέ τή μορφή τῶν αἰτήσεων κ.ἄ.

• Ἐπίσης ὀρισμένοι ὕμνοι καί μερικές δογματικές ἐκφράσεις, ὅπως ὁ ὕμνος «Φῶς ἱλαρόν», ἀπό τήν ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ (β΄-γ΄ αἰώνας), ἡ Δοξολογία τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου, οἱ ὕμνοι «Ὁ Μονογενής Υἱός...» καί «Ἅγιος ὁ Θεός...» ἀπό τήν ἀκολουθία τῆς Θείας Λειτουργίας (ε΄-στ΄ αἰώνας), ἡ χρήση τοῦ «Πιστεύω» στή Θεία Λειτουργία (ε΄ αἰώνας), οἱ προσευχές «Βασιλεῦ Οὐράνιε...» καί «Παναγία Τριάς...» ἀπό τήν ομάδα τῶν «εἰσαγωγικῶν προσευχῶν» (οἱ ὁποῖες θεωρεῖται ὅτι ἀνάγονται στόν δ΄ καί ε΄ αἰώνα), οἱ πῶ παλιές μορφές τιμῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου (μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καί θεομυθικές ἐορτές) κ.ἄ.

» Ἀκόμη γιά τοὺς ὀρθοδόξους, δέν εἶναι δυνατόν νά ἀλλάξει ἡ δομή τῆς τάξης τῆς Θείας Λειτουργίας, μέ τήν προσθήκη βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων σιά πλαίσια τῆς λειτουργίας τῶν πιστῶν (βλέπε τό Εὐαγγέλιο στό τέλος τῆς Μῆσα τοῦ Ρωμαϊκοῦ λειτουργικοῦ τύπου, πού εἰσῆλθε σέ χρήση μετά τόν 10^ο αἰώνα) ἢ μέ τή μετάθεση τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως σιά πλαίσια τῆς λειτουργίας τῶν κατηχουμένων (βλέπε τήν ἀναλογική πράξη στόν ἀρμενικό λειτουργικό τύπο) καί ἄλλα θέματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, τά ὁποῖα θά ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀρχική δομή τῆς χριστιανικῆς λειτουργίας τῆς πρώτης Ἐκκλησίας.

» Ὅλα ὅσα ἀναφέρθηκαν –συνεχίζει ὁ Ene Braniste– ἡ Ἐκκλησία τά διαφυλάττει ἀναλλοίωτα, διότι διατηροῦν τό δεσμό τῆς συνέχειας μέ τό ἱστορικό παρελθόν, διότι ἐκφρά-

ζουν καί στηρίζουν τήν ὀρθόδοξη δογματική διδασκαλία καί συνέβαλαν στήν ἰδιαίτεροποίηση, δηλαδή στή διαμόρφωση τοῦ εἰδικοῦ ὁμολογιακοῦ χαρακτήρα τοῦ ὀρθοδόξου λειτουργικοῦ τύπου...

» Ἡ ἀνέπαφη διατήρηση τῶν βασικῶν ὄψεων τῆς λατρείας ἐγγυᾶται καί διατηρεῖ ὄχι μόνο τήν ὁμοιομορφία τῆς λατρείας καί τοῦ λειτουργικοῦ τύπου σ' ὀλόκληρη τήν ὀρθόδοξη χριστιανοσύνη, ἀλλά καί τήν ἐνότητα τῆς διδασκαλίας της, τήν ὁμοιογένεια τῆς ὀρθόδοξης θρησκευτικῆς ζωῆς (πνευματικότητας), τήν ἐξωτερική ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, καθώς καί τό δεσμό συνέχειας μέ τήν ἀρχέγονη Χριστιανοσύνη. Μέ ὅλα αὐτά, ἡ Ὁρθοδοξία διακρίνεται θεμελιακά ἀπό τίς προτεσταντικές καί νεοπροτεσταντικές ὁμολογίες, στίς ὁποῖες κυριαρχεῖ ἡ ἔλλειψη ὁμοιομορφίας, ἡ ἀστάθεια, ἡ ποικιλομορφία καί ἡ ἔμπνευση τῆς στιγμῆς»³³.

Ἐπομένως, πάλι κατά τόν Ene Braniste:

«Μία ἐκτεταμένη ἀναδιάρθρωση τῆς ὀρθόδοξης λατρείας εἶναι κάτι τό ἀδιανόητο γιά τοὺς ὀρθοδόξους, διότι ὁ βυζαντινός λειτουργικός τύπος, θεωρούμενος ὡς σύνολο ἢ τουλάχιστον σιά βασικά του στοιχεῖα, δέν συνιστᾷ ἓνα ἔργο τῶν θεολόγων, τῶν ἐπισκόπων ἢ τῶν Συνόδων, δέν εἶναι ἔργο μιᾶς χριστιανικῆς γενιᾶς, ἀλλά ὀλόκληρης τῆς Ἐκκλησίας, ἓνας καρπός συνεργασίας ὄλων τῶν μελῶν της: τοῦ κλήρου, τῶν θεολόγων καί τῶν πιστῶν γενικά.

» Εἶναι ὁ βυζαντινός λειτουργικός τύπος ἓνας ἀπό τοὺς πρώτους τρόπους ἐκφρασεως τῆς συλλογικῆς καί ἀνώνυμης παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁρατή ὄψη τῆς μυστηριακῆς (χαρισματικῆς) ζωῆς, ἡ ὁποία ρέει ἀκατάπαυστα μέσα στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας, σάν ποταμός πού πηγάζει ἀπό τόν ἴδιο τό Μυστικό Δεῖπνο καί τόν αἵματοβαμμένο Σταυρό τοῦ Γολγοθᾶ καί καρπογονεῖ ὀλόκληρο τόν ἀγρό τῆς χριστιανικῆς πνευματικότητας...

»Διατηρώντας τή σωστή ἰσορροπία ἢ τήν μέση ὁδὸ μεταξύ τῆς **συντηρητικῆς τάσης**, ἡ ὁποία ζητεῖ τὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ σέ ὅλες τίς ἀκολουθίες πού καθιερώθηκαν ἀπὸ τήν παράδοση καί τὸ τυπικό, πάνω στή βάση τῆς σταθερότητας τῶν βασικῶν μορφῶν τῆς λατρείας, ἀφ' ἑνός, καί τῶν **τάσεων καινοτομίας καί μεταρρυθμίσεων**, οἱ ὁποῖες ζητοῦν μία πῶ σοβαρὴ ἀναθεώρηση τῆς λατρείας, ἀφ' ἑτέρου, αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι θὰ ἀπαντήσουν σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ ἐρωτήματα θὰ πρέπει νά μὴ λησμονήσουν ὅτι ὁποιαδήποτε ἀσυλλόγιστη καινοτομία, τροποποίηση, σύντμηση σιὸν τομέα τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν μπορεῖ νά ἀποβεῖ καταστροφικὴ γιὰ τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἐξαιρετικά εὐαίσθητοι σέ τέτοιες τροποποιήσεις»³⁴.

Παραπομπές

1. Βλέπε τό ειδικό βιβλίο μας: *Τά ιδιαίζοντα λειτουργικά στοιχεῖα σπὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας*, ἐκδόσεις «Ἐπέκταση», Κατερίνη 1995.

2. Βλ. στό περιοδικό «*Studii Teologice*» (1980), τευχ. 1-2, σσ. 150-165. Τό ὑλικό τῆς παρούσης μελέτης ἀντλήθηκε ἀπό τίς ἀπόψεις μερικῶν ειδικῶν καθηγητῶν σέ θέματα λατρείας (Π. Τρεμπέλας, Ἄ. Θεοδώρου, Ἰ. Φουντούλης), τριῶν λογίων καί μέ λειτουργικά θέματα ἐνασχολουμένων κληρικῶν (Ἄρχιμ. Γερβάσιος Παρασκευόπουλος, πρωτοπρ. Κων/νος Καλλίνικος, Οἰκονόμος Κων/νος Παπαγιάννης), ἐνός ἀιμνήστου πλέον Μητροπολίτου (Κοζάνης κυροῦ Διονυσίου Ψαριανοῦ) καί, τέλος, μέρος τοῦ ὑπομνήματος πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο τῶν καθηγητῶν τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς Τήνου, πού δημοσιεύθηκε στό περιοδικό «Ἀνάπλασις» τό 1968. Ὅπωςδῆποτε οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν ἦταν ἔως τότε οἱ μοναδικές, ἀλλά παρουσιάζουν μία ἀντιπροσωπευτικότητα καί δείχνουν ὅτι ὁ ὑπό συζήτηση προβληματισμός εἶχε γενικευθεῖ.

3. Ἡ Ἀ΄ Πανορθόδοξη Διάσκεψη τῆς Ρόδου καί στό λειτουργικό τομέα εἶχε πολὺ φιλόδοξους στόχους, ἀφοῦ στή θεματολογία της διαλάμβανε τά κάτωθι θέματα:

Α. Τελετουργική, οἰκογενειακή καί κατ' ἰδίαν χρήσις τῆς Γραφῆς.

Β. Ὁμοιομορφία Τυπικοῦ καί Λειτουργικῶν κειμένων ἐν τῇ Λατρείᾳ καί ἐν τῇ Τελέσει τῶν Μυστηρίων. Ἀναθεώρησις καί κριτικὴ ἔκδοσις αὐτῶν.

Γ. Συμμετοχὴ τοῦ Λαϊκοῦ στοιχείου ἐν τῇ Λατρευτικῇ καί Μυστηριακῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας.

Δ. Μελέτη τῶν μέσων πρὸς σπύριξιν καί ἐνίσχυσιν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καί τῆς κατὰ παράδοσιν Βυζαντινῆς Τέχνης ἐν ταῖς διαφόροις ἐκφράσεσιν αὐτῆς, ἤτοι:

α) Ἐκκλησιαστικὴ Μουσική.

β) Εικονογραφία.

γ) Αρχιτεκτονική.

δ) Τέχνη των Ίερων Ἀμφίων καί Σκευών.

(βλ. Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον, Πανορθόδοξος Διάσκεψις Ρόδου, Κατάλογος Θεμάτων Μελλούσης Συνόδου, Ἰστανμπούλ 1961, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἀριθ. ἐκδόσεως 83, σ. 2).

4. ἡ ὁποία κράτησε ὡς θέματα ἐπίκαιρα πρὸς συζήτηση τὰ ἑξῆς: νηστεία, κωλύματα γάμου, ἡμερολόγιο καί πασχάλιο.

5. Παρέμεινε μόνο τὸ θέμα τῆς νηστείας.

6. Ἐχει στὸν κατάλογο τῶν θεμάτων τῆς τὰ θέματα: διασπορά, αὐτοκέφαλο, αὐτόνομο καί τρόποι ἀνακνήψεως του καί δίπτυχα.

7. βλ. περιοδ. «*Studii Teologice*» (1963), τευχ. 3-4, σσ. 131-140.

8. πρβλ. ὄπ. παρ. σ. 138-139.

9. βλ. L. Streza (σημερινοῦ Λαυρεντίου ἐπισκόπου Καραντσέ-*pes*). *Ἡ διατήρηση τῆς ἐνότητος σπὴν τέλεση τῆς θείας λατρείας καί ἡ σημασία τῆς γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς Ὁρθόδοξης Ρουμανικῆς Ἐκκλησίας. Καταπολέμηση τῶν ἀντικανονικῶν λειτουργικῶν καινοτομιῶν καί πρακτικῶν*, στό περιοδ. «*Mitropolia Ardealului*» (1989), τευχ. 2, σ. 31.

10. ὄπ. παρ.

11. ὄπ. παρ. σσ. 31-33. Πρβλ. Κ. Καραϊσαρίδην. *Τὰ ἰδιαίζοντα λειτουργικά στοιχεῖα σπὴν Ὁρθόδοξην Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας*, σσ. 30-43, ὅπου παρατίθενται οἱ ὡς ἄνω πληροφορίες τοῦ L. Streza, μέ κριτικά σχόλια καί ἀνάλογες ἀναφορές σέ ἄλλους ρουμάνους θεολόγους.

12. L. Streza ὄπ. παρ. σσ. 35-36.

13. βλ. *Ἡ λειτουργικὴ κίνησις στὸ Δυτικὸ Χριστιανισμό* (διδασκαρική διατριβή), στό περιοδ. «*Studii Teologice*» (1985), τευχ. 3-4, σ. 223.

14. βλ. στό περιοδ. «*Mitropolia Banatului*» (1987), τευχ. 2, σσ. 72-77.

15. Ἐκκλησιαστικὸ Τυπικὸ, Βουκουρέστι (1976), σ. 5-6.

16. Ene Braniste, *Ἡ ἐνοποίηση τοῦ Τυπικοῦ καί τῶν λειτουργικῶν κειμένων σπὴν λατρεία καί σπὴν τέλεση τῶν Μυστηρίων*, στό περιοδ. «*Ortodoxia*» (1963), τευχ. 2, σ. 219.

17. ὄπ. παρ., σ. 220-221.

18. πρβλ. Ene Braniste, *Ἐνασχολήσεις καί μελέτες λειτουργικῆς καί ἱστορίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης*, περιοδ. «*Studii Teologice*» (1968), τευχ. 5-6, σ. 434 καί ἐξ. καθὼς καί ὑπ' ἀριθ. 167 ὑποσημείωση

στό ἔργο: Κ. Καραϊσαρίδη, *Τά ἰδιάζοντα λειτουργικά στοιχεία στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας*, ὅπου τά ὡς ἄνω ρουμανικά λειτουργικά κατατάσσονται σέ λειτουργικές θεματικές ἐνότητες.

19. Iona Firca, «Πότε καί πῶς κοινωνοῦν οἱ χριστιανοί;», στό περιοδ. «Mitropolia Banatului» (1964), τεύχ. 11-12, σσ. 751-758.

20. I. Birlanescu, *Μία ἐσφαλμένη πρακτική στήν ἐξόδιο ἀκολουθία*, στό περιοδ. «Mitropolia Banatului» (1967), τεύχ. 4-6, σσ. 306-307.

21. I. Zagreanu, *Μία ἐσφαλμένη πρακτική στήν τέλεση τοῦ Βαπτίσματος*, στό περιοδ. «Mitropolia Banatului» (1966), τεύχ. 4-6, σσ. 288-293.

22. πρβλ. Ene Braniste, *Ἐπίκαιρα προβλήματα τῶν σημερινῶν ἐκκλησιῶν: Ἀνάπτυξη (ἐξέλιξη) καί ἀναθεώρηση (προσαρμογή) στή λατρεία ἀπό ὀρθοδόξου πλευρᾶς*, στό περιοδ. «Ortodoxia» (1969), τεύχ. 2, σ. 208.

23. Ene Braniste, *Liturgica Generala*, Βουκουρέστι 1985, σ. 95.

24. Τοῦ ἰδίου, *Μία νέα λειτουργία, χρησιμοποιουμένη ἀπό ὀρθοδόξους τῆς Δύσης. Ἡ Λειτουργία κατά τόν Ἅγιο Γερμανό τῶν Παρισίων, ἢ ἡ Λειτουργία γαλλικανικοῦ λειτουργικοῦ τύπου*, στό περιοδ. «Ortodoxia» (1959), τεύχ. 1, σ. 47.

25. στό περιοδ. «Ortodoxia» (1969), τεύχ. 2, σσ. 197-216.

26. στό περιοδ. «Ortodoxia» (1974), τεύχ. 3, σσ. 451-466.

27. πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Ἐπίκαιρα προβλήματα τῶν σημερινῶν ἐκκλησιῶν: Ἀνάπτυξη (ἐξέλιξη) καί ἀναθεώρηση (προσαρμογή) στή λατρεία ἀπό ὀρθοδόξου πλευρᾶς*, ὅπ. παρ. σ. 198.

28. ὅπ. παρ.

29. Στήν Ἐκκλησία μας ἔχει ἤδη ἀντιμετωπισθεῖ αὐτό τό θέμα. Ἀκόμη καί στά «Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» ἐμπεριέχεται σχετική ὑπόδειξη γιά ἀνάγνωση τριῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων.

30. Ἐμεῖς πιστεύουμε ὅτι θά πρέπει νά μελετηθεῖ σοβαρά καί ἀπό τήν Ἐκκλησία μας αὐτή ἡ πρόταση τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ene Braniste, διότι τυχόν ἐφαρμογή της θά ἐπιλύσει μερικά πρακτικά λειτουργικά ζητήματα. Πρῶτα-πρῶτα μία Ἑσπερινή Θεία Λειτουργία, ὅπως εἶναι αὐτή τῶν ἡμερῶν πού ἀναφέραμε, θά γίνεται στή θέση της, κατά τήν Ἑσπέρα, καί δέν θά παρατηρεῖται τό φαινόμενο νά ψάλλουμε τό πρῶο ἑσπερινούς ὕμνους. Θά ἀποφευχθεῖ ἡ τέλεση, γιά παράδειγμα, τῆς Θείας

Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Σαββάτου τό πρωί, ἡ ὁποία δέν ἔχει ἐπαρκῆ λειτουργική δικαιολόγηση καί οὔτε σοβαρή πρακτική σημασία, ὅπως τελεῖται σήμερα. Ἄν γίνεται τό ἀπόγευμα, ἡ Λειτουργία τῶν πιό πάνω ἡμερῶν, θά μπορέσουν νά ἐκκλησιαστοῦν καί ἀρκετοί χριστιανοί πού ἀδυνατοῦν λόγω τοῦ ἐργασίμου τῆς ἡμέρας, γιά νά μὴν ἀναφέρουμε –τέλος– τὴν ἀπαράδεκτη –πλὴν σιωπηρά ἀποδεκτὴ– «ἐφεύρεση» τῶν ἱερέων-ἐφημερίων γιά τέλεση, τουλάχιστον τῆ Μ. Πέμπτη καί τῆ Μ. Σάββατο, τῆς συντομότερης Θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου, ἀντὶ τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, χάριν τῶν «ἐργαζομένων» χριστιανῶν. Ἀκόμη, –τό σπουδαιότερο ἴσως–, θά καταστεῖ δυνατὸ νά ἀποκτήσει ἡ ἀναστάσιμη Θεία Λειτουργία τῆς νύκτας τοῦ Πάσχα τὴν παλαιὰ αἴγλη καί θέση της, γιὰ εἶναι κρίμα ἡ κορύφωση ὅλης τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἡ νύκτα τῆς Ἀναστάσεως, νά χάνει τὴ δεσπόζουσα θέση της ἀπὸ κακῆ ἡ, τέλος πάντων, ὄχι ἐπιτυχῆ ρύθμιση τῶν λειτουργικῶν μας πραγμάτων καί ἠθελημένη ἡ ὄχι ἄγνοια –παχυλὴ πάντως– τῶν χριστιανῶν μας.

31. Ὅπως, ὅμως, ἤδη γνωρίζουμε, αὐτὸ τό θέμα, ἀφοῦ γιά ὀρισμένα χρόνια ἦταν στὸν Κατάλογο τῶν θεμάτων τῆς Μεγάλης Συνόδου, τελικὰ ἀπὸ τὴν Γ΄ Προσυνοδικὴ Πανορθόδοξη Διάσκεψη (1986) ἐπανῆλθε σάν θέμα σὶς κατὰ τόπους Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες, ὅπου εἶναι δυνατὸν νά ἀντιμετωπισθεῖ κατὰ περίπτωσιν καί ἀνάλογα μὲ τίς ἀνάγκες καί τίς ιδιαίτερες συνθῆκες κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας.

32. Ὅλες τίς πιό πάνω θέσεις τοῦ Ene Braniste τίς παίρνομε ἀπὸ τὴν ἀξιόλογη ἐπίκαιρη ἐργασία του: «*Μερικὲς ἀπόψεις, θέσεις καί προτάσεις πάνω στὸ πρόβλημα τῆς “ἀναθεωρήσεως” τῆς ὀρθοδόξου λατρείας*» στὸ περιοδ. «*Ortodoxia*» (1974), τεῦχ. 3, σσ. 464-466.

33. Τοῦ ἰδίου, «*Ἐπίκαιρα προβλήματα τῶν σημερινῶν ἐκκλησιῶν: Ἀνάπτυξη (ἐξέλιξη) καί ἀναθεώρηση (προσαρμογὴ) στὴ λατρεία ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς, στὸ περιοδ. «Ortodoxia» (1969), τεῦχ. 2, σ. 199 - 202.*

34. ὅπ. παρ. σελ. 213-215 στὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΕΚΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(Τετάρτη 25.10.2000)

Πρωτοπρ. Δημητρίου Τζέρπου
 Λέκτορας Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΟΥ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ¹

1. Ἄν μέ τόν ὄρο λειτουργική ἀνανέωση² ἐννοοῦμε κυρίως τήν ἀνάδειξη καί ἀποκατάσταση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας μας στή γνήσια καί αὐθεντική της μορφή, ὅπως αὐτή προσδιορίζεται ἀπό τή βιβλική καί πατερική διδαχή, τότε κατ' ἀνάλογο τρόπο θά πρέπει νά κατανοήσουμε καί τό θέμα τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή Θεία Λατρεία πού μᾶς ἀπασχολεῖ στήν εἰσήγηση αὐτή. Θά πρέπει, δηλαδή νά θεωρήσουμε ὡς δεδομένο ὅτι οὐδέποτε ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μας ὑποτίμησε συνειδητά καί ἀπόλυτα τόν ἐνεργό ρόλο τόν ὁποῖο ἔχει ὁ λαός τοῦ Θεοῦ κατά τήν τέλεση τῆς Θείας Λατρείας. Καί οὐδέποτε ὁ λαός αὐτός ἔπαυσε, στό μέτρο τοῦ ἐκάστοτε δυνατοῦ, νά συμμετέχει ἐνεργά καί συνειδητά στά δρώμενα τῆς Θείας λατρείας. Αὐτό πού συμβαίνει καί συνιστᾷ καί τήν οὐσία τοῦ ἐν λόγῳ προβλήματος εἶναι ἄν ὁ βαθμός καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ

λαός του Θεού συμμετέχει σήμερα στα της Θείας Λατρείας είναι εκείνος που τον οικοδομεί πραγματικά σε σώμα Χριστού και του εξασφαλίζει αληθινά την διαμέσου των ιερών μυστηρίων και των άλλων αγιαστικών τελετών παρεχόμενη θεία χάρη³.

Κωδικοποιώντας την ισχύουσα κατάσταση και σε σύγκριση με ό,τι ίσχυε παλαιότερα⁴, θά λέγαμε ότι σήμερα παρατηρείται σε μεγάλο βαθμό μιá έκπτωση από την έννοια της ενεργητικής μετοχής του λαού στη Θεία Λατρεία, στην έννοια της παθητικής παρακολούθησής της. Κατ' αρχήν δέν είμαστε μακριά από την αλήθεια αν πούμε ότι υπάρχουν σήμερα βασικές λειτουργικές ακολουθίες, οι όποιες, παρότι εξακολουθούν να τελούνται ανελλιπώς στις ένορίες, έχουν ουσιαστικά έκπέσει από τη λειτουργική συνείδηση του λαού, αφού έξ αιτίας είτε της διάρκειάς τους, είτε του χρόνου κατά τον όποιον τελούνται, ο λαός δέν έχει τη δυνατότητα να συμμετάσχει σ' αυτές. Είναι επίσης αλήθεια ότι τίς περισσότερες φορές οι λειτουργικές ακολουθίες διεξάγονται από μιá ομάδα «ειδικών», την όποία αποτελούν εκτός από τον ιερέα και τον διάκονο, όταν υπάρχει και αυτός, ένας ή δύο ψάλτες και στην καλύτερη περίπτωση ένας ή δύο χοροί ψαλτών και ο νεωκόρος. Στο λαό δέ έπιφυλάσσεται ο ρόλος του θεατη-άκροατη, που προσεγγίζει τίς λειτουργικές ακολουθίες πιό πολύ ως εύκαιρία περιουλλογής και καθ' έαυτον μελέτης, παρά ως συμμετοχή στην κοινή προσευχή της Έκκλησίας⁵. Άκόμη η πολυπλοκότητα των τελετουργικών τύπων και διατάξεων που χαρακτηρίζει τη λατρεία της Έκκλησίας μας σήμερα, η υπέρμετρη χρήση των λειτουργικών συμβόλων και συμβολισμών και τό διάφορο από τό σημερινό πολιτιστικό κλίμα που αποπνέουν τά περισσότερα από αυτά, η διάσπαση της ένότητας του λειτουργικού χώρου μέ την υπερύ-

ψωση τῶν τέμπλων-εἰκονοστασίων καί τήν κατάργηση τοῦ ἄμβωνα ὡς τῆς κύριας λειτουργικῆς σκηνῆς, πού γιά αἰῶνες κατελάμβανε τό κέντρο τοῦ ναοῦ στό μέσο τῶν πιστῶν, ἡ γλωσσική ἀπόσταση πού ὄλο καί περισσότερο χωρίζει τό σύγχρονο νεοέλληνα ἀπό τή λειτουργική γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἀπορρόφηση ἀπό τήν μουσικῶς τελούμενη ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς τῆς ὑπό τοῦ λαοῦ τόσο ἐκφραστικῆς προσφορᾶς τῶν πρὸς εὐχαριστία προοριζομένων δώρων καί ὁ περιορισμός τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή Θεία Κοινωνία ὀρισμένες μόνο φορές τό χρόνο, εἶναι παράγοντες πού δυσχεραίνουν καί αὐτοί σέ μεγάλο βαθμό τήν ἐνεργό καί συνειδητή συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή λατρεία. Καί διαζωγραφίζουν μιάν εἰκόνα ἐντελῶς ἀντίθετη πρὸς τόν κύριο χαρακτήρα τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς λατρείας ὡς λατρείας λογικῆς (Ρωμ. 12,1), πού προσφέρεται ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ (Ἰωάν. 4,24), καί ἔχει ὡς σκοπό μαζί μέ τή δόξα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καί τόν ἐν Χριστῷ ἀγιασμό τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ μὴ ἐνεργὸς συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή Θεία Λατρεία δέν ἀποτελεῖ μῦθο τῶν ἀπανταχοῦ εὐσεβιστῶν, ὅπως γράφτηκε πρόσφατα, πού πρέπει νά καταρριφθεῖ⁶. Ἄλλὰ πρόκειται γιά ὑπαρκτό πρόβλημα, πρὸς ἀντιμετώπιση τοῦ ὁποίου ἔχει διαμορφωθεῖ ἤδη πανορθόδοξη συνείδηση. Ἄν δέν κρίνουμε ἀπό ὅσα σχετικά συζητήθηκαν κατὰ τήν Α΄ (1961) καί Β΄ (1968) Πανορθόδοξη Προπαρασκευαστικὴ Διάσκεψη ἡ Πληρεστέρα συμμετοχὴ τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου ἐν τῇ λατρευτικῇ καί τῇ ἄλλῃ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας θά ἀποτελέσει πιθανώτατα ἀντικείμενο ἀποφάσεων καί κατὰ τήν μέλλουσα νά συνέλθει Μεγάλῃ Σύνοδο τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας⁷, ἀπό τήν ὁποία μπορούμε νά περιμένουμε πολλά, ἰδιαίτερα σέ θεσμικό ἐπί-

πεδο. “Όμως, μέχρι τότε, μπορούν νά γίνουν επίσης πολλά από τούς άρμοδίους φορείς τών κατά τόπους Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καί ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων σέ καθαρά ποιμαντική βάση. Διότι εἶναι ἀναντίλεκτα ὀρθή ἡ διατυπωθεῖσα ἄποψη ὅτι τά περισσότερα ἀπό τά λειτουργικά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει σήμερα ἡ Ἐκκλησία μας εἶναι κυρίως φύσεως ποιμαντικῆς⁸. Μ’ αὐτή δέ κυρίως τήν ἔννοια θά πρέπει νά κατανοηθεῖ σέ πρώτη φάση καί τό θέμα τῆς ἐνεργοῦ καί συνειδητῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στήν τέλεση τῆς Θείας Λατρείας, πού ἀποτελεῖ ταυτόχρονα στόχο καί μέσο τῆς ἐπιδιωκόμενης λειτουργικῆς ἀνανέωσης. Τό «πῶς, δηλαδή, ὁ λαός τοῦ Θεοῦ θά κατανοεῖ καλύτερα τά τελούμενα, θά μετέχει ἐνεργά σ’ αὐτά, θά συμπάλλει, θά προσεύχεται μέ τήν προσευχή τῆς Ἐκκλησίας ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ, θά ἐκκλησιάζεται τακτικά, θά προσέρχεται μέ φόβο Θεοῦ, πίστη καί ἀγάπη στή Θεία Κοινωνία τακτικώτερα, θά ἐορτάζει μέ ἐπίγνωση τίς ἐορτές, καί θά ἔχει τή δυνατότητα νά ἀνάγεται ἀπό τά ἱερά σύμβολα στίς ὑπερβατικές καί σωτήριες ἀλήθειες τῆς πίστεώς μας»⁹.

Ἀπό ὅλα τά ἀνωτέρω ἀναφερθέντα καί πολλά ἄλλα ἀκόμη στοιχεῖα, πού συνθέτουν τήν προβληματική τοῦ πολύπτυχου αὐτοῦ θέματος, ἐξετάζουμε στή συνέχεια τρία μόνο ἀπ’ αὐτά, πού θεωροῦμε ὅτι προσιδιάζουν περισσότερο στά ἄμεσα ἐνδιαφέροντα καί τίς δυνατότητες δράσης τῶν μελῶν τοῦ παρόντος Λειτουργικοῦ Συμποσίου.

2. Τό πρῶτο καί σπουδαιότερο ἀπό τά θέματα αὐτά εἶναι *ἡ ἀνάγκη περαιτέρω μελέτης καί ἀνάδειξης τῆς περὶ τῆς συνεργουργίας κλήρου καί λαοῦ ὀρθόδοξης διδασκαλίας*.

Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ κληρικοκρατία ἀποτελεῖ ἔννοια πού ἐκφράζει κυρίως τό ἀντίστοιχο γενικό φαινόμενο πού παρουσιάστηκε στό χῶρο τοῦ δυτικοῦ χριστιανισμοῦ ἀπό

τόν μεσαίωνα καί ἐξῆς¹⁰. Προοδευτική ὁμως ἀφαίρεση δικαιωμάτων ἀπό τοὺς λαϊκοὺς καί ἀπόδοσή τους στοὺς ἄρχοντες καί τοὺς κληρικούς παρατηρεῖται ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ., κάτι πού στὸ δικό μας χῶρο γίνεται ιδιαίτερα αἰσθητό κατὰ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ὅσο δέ καί ἂν οἱ ἱστορικές περιστάσεις ἐξηγοῦν καί δικαιολογοῦν ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ, δέν παύει ἡ κληρικολατρία νά ἔρχεται σέ εὐθεία ἀντίθεση μὲ βασικές ἀλήθειες τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησιολογίας, ὅπως εἶναι ἡ περὶ τῆς ἐνότητος τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας καί περὶ τῆς γενικῆς ἱερωσύνης τῶν λαϊκῶν διδασκαλία, πάνω στὴν ὁποία καί στηρίζεται κυρίως ἡ ὀρθόδοξη ἀντίληψη γιὰ τὴν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας καί τῶν ἄλλων ἱερῶν μυστηρίων.

Πράγματι, ἡ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ ἀπὸ τὴ φύση της ἓνα καί ἐνιαῖο σῶμα, τοῦ ὁποίου κεφαλὴ εἶναι ὁ Χριστὸς καί μέλη ὅσοι πιστεύουν σ' Αὐτόν ὡς σωτήρα καί λυτρωτὴ (Ρωμ. 12,5). Εἶναι τὸ μυστήριον τῆς κατὰ τὸ πρότυπο τῆς κοινωνίας τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐπισυναγωγῆς καί ἁρμογῆς διὰ τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος ὅλων τῶν ἀνθρώπων (Α΄ Κορ. 12,13), ἀνεξαρτήτως φυλῆς καί κοινωνικῆς τάξεως σέ μιὰ ἀγιοπνευματικὴ ἐνότητα. Κύρια δέ ἔκφραση καί φανέρωση αὐτῆς τῆς ἐν τόπῳ καί χρόνῳ συγκρότησης τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ὡς μιᾶς κοινωνίας ἁγίων¹¹ ἀποτελεῖ ἡ κοινὴ προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας, πού εἶναι ἡ Θεία Λατρεία¹². Γι' αὐτὸ καί πρὸς δῆλωση τῆς Θείας Εὐχαριστίας, πού ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρο τῆς χριστιανικῆς Λατρείας, ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία χρησιμοποιοῖ ἀνεκάθεν τοὺς συναφεῖς πρὸς τὸν ὄρο *Ἐκκλησία* ὄρους *Σύναξη* καί *Λειτουργία*, θέλοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νά ἐκφράσει τὴ συλλογικότητα τοῦ ἔργου αὐτοῦ, πού γίνεται ἀπὸ ὅλο τὸ λαὸ καί γιὰ ὅλο τὸ λαὸ. Μιὰ συλλογικότητα ὁμως, πού ὄχι μόνο δέν μαζοποιεῖ τὸν

άνθρωπο, αλλά καταφάσκει απόλυτα τήν ἀξία τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, ἀφοῦ στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀγιοπνευματικῆς ἐνότητας, πού κατεργάζεται ἡ ἐκ τοῦ ἐνός ἄριου καί ποτηρίου κοινωνία (Α΄ Κορ. 11,20), δέν καταργεῖται τό Ἐγώ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐντάσσεται καί ἐκφράζεται σωτηριολογικά στό *Ἡμεῖς* τοῦ ἐνός συλλογικοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπιπλέον ὁ πιστός ἐντασσόμενος στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας συμμετέχει μεταξύ τῶν ἄλλων καί στό ἀρχιερατικό ἀξίωμα τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος μέ τόν σταυρικό του θάνατο προσέφερε τόν ἑαυτό του *ἐθάπαξ* (Ἐβρ. 7,27) θυσία ἰλαστική *ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καί σωτηρίας*¹³, καταργώντας ταυτόχρονα κάθε ἄλλου εἴδους ἔννοια ἱερωσύνης¹⁴. Μέ τήν ἔννοια αὐτή τελεσιουργός τῶν ἱερῶν μυστηρίων καί τῶν ἄλλων ἀγιαστικῶν πράξεων εἶναι κατά τήν ὀρθόδοξη ἀντίληψη ὁ ἴδιος ὁ Κύριος, ὁ ὁποῖος ὡς μέγας ἀρχιερεὺς εἶναι ὁ *προσφέρων καί προσφερόμενος καί ἀοράτως συνών* στίς λατρευτικές συνάξεις τῶν πιστῶν, πού μεταδίδει *τῇ κραταιᾷ αὐτοῦ χειρὶ* στοὺς λειτουργούς, *καί δι' αὐτῶν παντὶ τῷ λαῷ* τό ἄχραντον Σῶμα καί τό τίμιο Αἷμα Του. Κατά συνέπεια καί ὀλόκληρο τό μυστικό του σῶμα, ἡ Ἐκκλησία, ἀναδεικνύεται σ' ἓνα κατ' ἐξοχὴν θεσμό τῆς ἱερωσύνης, πού ἔχει ὡς ἔργο καί σκοπὸ *ἀνεύγκαι πνευματικὰς θυσίας εὐπροσδέκτους τῷ Θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ* (Α΄ Πέτρου 2,5/9)¹⁵. Ἐχομε δέ δύο τύπους ἱερωσύνης: Πρῶτον μὲν τὴ λεγόμενη εἰδική (ἱεραρχική-καθιδρυματική) ἱερωσύνη, πού φέρουν οἱ κληρικοί ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ εἰδικοῦ πρὸς τοῦτο μυστηρίου¹⁶, καί δεύτερον τὴ λεγόμενη γενική ἢ βαπτιστική ἱερωσύνη, ἡ ὁποία ἐκπηγάζει ἀπὸ τῆ χάρις τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος καί τὴν ὁποία φέρουν καί οἱ λαϊκοὶ *ὡς βασιλείον ἱεράτευμα καί ἔθνος ἅγιον* (Α΄ Πέτρ. 2,9. Ἔξ. 19,6)¹⁷. Ἡ διάκριση δέ μεταξύ αὐτῶν δέν εἶναι οὐσιαστική, ἀλλὰ λειτουργική, διαίρεση καί

διάκριση χαρισμάτων κατὰ τὸ μέτρο τῆς δωρεᾶς τοῦ Χριστοῦ (Ἐφ. 4,7).

Ἡ συλλογικὴ καὶ ταυτόχρονα ἱερατικὴ αὐτὴ φύση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος προσδιόρισε καὶ τὸν ἀνάλογο χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον ἀνέκαθεν εἶχε ἡ χριστιανικὴ λατρεία, ὡς ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ φανέρωση καὶ πραγμάτωση τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας. Ἦδη στὸ ἱερό βιβλίο τῶν Πράξεων (1,14) χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *ὁμοθυμαδόν*, γιὰ νὰ ἐκφρασθεῖ τὸ πνεῦμα ψυχικῆς ἀλληλοπεριχώρησης καὶ συναλληλίας, πού χαρακτῆριζε τὰ μέλη τῶν πρώτων χριστιανικῶν λατρευτικῶν κοινοτήτων κατὰ τὴν ἐν *ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ δοξολογία τοῦ Θεοῦ*. Εἶναι *ἡ μία καὶ κοινὴ δέσις* τῆς Ἐκκλησίας, διαμέσου τῆς ὁποίας καὶ ἐκφράζεται ὁ *εἶς νοῦς, ἡ μία ἐλπίς ἐν ἀγάπῃ, ἐν πίστει τῇ ἀμώμῳ, τῇ εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν, οὗ ἄμεινον οὐδὲν ἐστίν*, ὅπως λέγει χαρακτηριστικὰ ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος¹⁸.

Μέ βάση τὸ πνεῦμα αὐτὸ διαμορφώνονται στὸ ἐξῆς δύο βασικὰ τελετουργικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τοὺς κινήτριους μοχλοὺς πού ἐνεργοποιοῦν τὴν σύμπραξη καὶ συνεργασία κλήρου καὶ λαοῦ κατὰ τὴν τέλεση τῆς θείας λατρείας καὶ ἰδιαίτερα τῆς θείας λειτουργίας: Πρῶτον τὸ ἀπληθυντικὸ πρόσωπο πού κυριαρχεῖ στὰ ρήματα τῶν εὐχολογικῶν κειμένων γιὰ νὰ ἐκφρασθεῖ μέ αὐτὸ ὄχι ἡ ἔννοια τῆς συλλειτουργίας τῶν κληρικῶν, ὅπως νομίζεται λανθασμένα, ἀλλὰ τὸ συλλογικὸ *Ἡμεῖς* τοῦ σώματος τῆς λατρεύουσας Ἐκκλησίας¹⁹. Καὶ δεύτερον ὁ διαλογικὸς τρόπος μέ τὸν ὁποῖο ἐκφέρονται ὅλες οἱ ἀρχαῖες εὐχαριστιακές ἀναφορές²⁰ καὶ ὁ ὁποῖος κορυφώνεται μέ τὸ ἐπιβεβαιωτικὸ *Ἀμήν* τοῦ λαοῦ²¹, πού χαρακτηρίζεται ὡς λέξη κλειδί στὴν κατανόηση τοῦ κοινοτικοῦ χαρακτῆρα τῆς χριστιανικῆς λατρείας²², ἀφοῦ μέ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ γενικὴ ἱερωσύνη τῶν λαϊκῶν ἀποδει-

κνύεται ἔμπρακτα ὡς τό *ἱερατικόν πλήρωμα* τοῦ ἐπισκόπου, κατά τήν ἔκφραση τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου²³.

2. Ἡ δεύτερη βασική πτυχή τοῦ θέματος πού θά πρέπει νά σχολιασεῖ ἰδιαίτερα στή συνάφεια αὐτή εἶναι ἡ *eis épēkoon tou laou* ἀνάγνωση τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν.

Ἡ ἱστορία τῆς χριστιανικῆς λατρείας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ τελετουργική αὐτή πρακτική ἐτηρεῖτο σχεδόν ἀπαρέγκλιτα μέχρι τόν 5ο αἰ.²⁴. Ἐμπνεόταν δέ κυρίως ἀπό τή διδασκαλία τοῦ ἀποστόλου Παύλου γιά τήν ἐπ' ὄφελος τοῦ λαοῦ καλή χρήση τῶν χαρισμάτων, ὅπως ἡ γλωσσολαλία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης: *Ἐάν γάρ προσεύχομαι γλώσσῃ, τό πνεῦμα μου προσεύχεται, ὁ δέ νοῦς μου ἄκαρπός ἐστιν. Τί οὖν ἐστι; προσεύξομαι τῷ Πνεύματι, προσεύξομαι καί τῷ νοῖ· ψαλῶ τῷ Πνεύματι, ψαλῶ δέ καί τῷ νοῖ. Ἐπεὶ ἐάν εὐλογήσῃς τῷ Πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τόν τόπον τοῦ ἰδιώτου πῶς ἐρεῖ τό Ἄμὴν ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαρισσίᾳ; Ἐπειδή τί λέγεις οὐκ οἶδε· σύ μὲν γάρ καλῶς εὐχαριστεῖς, ἀλλ' ὁ ἕτερος οὐκ οἰκοδομεῖται* (Α΄ Κορ. 14, 13-17).

Ἀντίθετα ἡ μουσική ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν ἀρχίζει νά καταγράφεται στίς πηγές ἀπό τόν 5ο αἰ. καί ἐξῆς. Ἐμφανίζεται δέ κυρίως ὡς μιᾶ διαφορετική ἀντίδραση τῶν λειτουργῶν μπροστά στό δέος πού προκαλεῖ ἡ μέσω τῆς τελέσεως τῶν ἱερῶν μυστηρίων προσέγγιση τοῦ Θείου καί ὡς ἓνας μηχανισμός προστασίας τῆς ἱερότητάς τους, εἴτε ἀπό τήν ἐπιβολή τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν (ἀρχή τοῦ ἀπορρήτου)²⁵, εἴτε ἀπό τό βέβηλο πνεῦμα τοῦ κόσμου πού προοδευτικά ἄρχισε νά παρεισέρχεται στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας²⁶. Αὐτός εἶναι καί ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ σύμφωνη μέ τό πνεῦμα τῆς προμνημονευθείσας παύλειας ἀρχῆς γνωστή παρέμβαση τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ ὅπως *μή κατά τό σεισιωπημένον, ἀλλά μετά φωνῆς τῷ πιστοτάτῳ λαῷ ἐξακουομένης τήν Θεῖαν*

*Προσκομιδὴν... ποιῆσθαι, πρὸς τὸ καντεῦθεν τὰς τῶν ἀκουόντων ψυχὰς εἰς πλείονα κατάνυξιν καὶ τὴν πρὸς τὸν Δεσπότην Θεὸν διανίστασθαι δοξολογίαν*²⁷ δὲν εἶχε κανένα οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα. Ἀντίθετα ἡ διεκυστίνδα μεταξύ ἐκφώνου καὶ μυσικῆς ἐκφορᾶς τῶν εὐχῶν συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὴν μετέπειτα περίοδο, μὲ τελικὴ κατάληξη τὴν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ὀλοκληρωτικὴ ἐπικράτηση τῆς μυσικῆς ἀνάγνωσης. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ διατάραξη τῆς νοηματικῆς ἐνότητας τῆς ἀναφορᾶς καὶ ὁ διεμβολισμὸς τοῦ κοινοτικοῦ πνεύματος τῆς λατρείας ἀπὸ στοιχεῖα ἀνεξέλεγκτης ἰδιωτικῆς εὐσέβειας. Διότι: Οἱ μὲν ραθυμότεροι τῶν ἱερέων ἔφτασαν ὡς τὸ σημεῖο νὰ παραλείπουν ἐντελῶς τίς εὐχές αὐτές ὡς περιπτώσεις, ὁ δὲ λαὸς νὰ ἀκούει μόνον τίς ἐκφωνήσεις οἱ ὁποῖες, ἀποκομμένες ἀπὸ τὴ νοηματικὴ συνάφεια τῶν εὐχῶν πού ἐπιστεγάζουν, κατέστησαν οὐσιαστικὰ ἀκατανόητες. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι περίεργο ὅτι στὰ διάφορα λειτουργικὰ βοηθήματα (Συνόψεις, Συνέκδημοι κ.λπ.), πού κυκλοφοροῦσαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας πρὸς χρῆση τοῦ λαοῦ, καταχωρίζονται καινούργιες εὐχές, πού συντάχθηκαν γιὰ νὰ διαβάζονται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς μυσικῆς ἀνάγνωσης τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν²⁸. Πρόκειται φυσικὰ γιὰ ἀκρότητες, ὅπως ἀκρότητες εἶναι καὶ τὰ συμπτώματα θεατρνισμού τῆς λατρείας, πού παρατηρήθηκαν κατὰ τὴν προσπάθεια ἀποκατάστασης τῆς ἀρχαίας καὶ θεολογικῆς ὀρθῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας, πού καταβλήθηκε ἀπὸ διάφορους φορεῖς κατὰ τὰ νεώτερα χρόνια²⁹. Ἔτσι γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά δὲν κατέστη δυνατό νὰ ἀποδοθεῖ μὲ τελετουργικὴ ὀρθότητα τὸ πνεῦμα τοῦ οὐκ ἄνευ Κανόνα τῆς σὺν Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Κων/πολη, 680-681), πού παραγγέλλει ὅτι: «*Τούς εὐχομένους ἐν Ἐκκλησίᾳ καὶ ψάλλοντας, μὴ ἀτάκτως προῖεσθαι καὶ ἐπιτεταμένας ἐπισκῆπτειν φωνάς, ἀλλ' ἐν συντε-*

τριμμένη καρδιά καί ἤθει κατεσταλμένῳ καί νοῦ προσευχῆ τὰς εὐχὰς ποιεῖσθαι καί ψαλμωδίας, ἐφ' ᾧ τῷ τε ἐντὸς ἤθει καί τῷ ἐκτὸς εἶδει, τοῦ Θεοῦ τό ἔλεος ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις ἐλκῦσαι³⁰. Ἐξ οὗ καί ἡ ἀτυχής, ὅπως χαρακτηρίστηκε, Ἐγκύκλιος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1956³¹, περί ἀναγνώσεως τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν «μυστικῶς καί οὐχὶ εἰς ἐπίκοον τοῦ ἐκκλησιασματος», ἡ ὁποία ἀντὶ νὰ ἐξισοροπήσει τὰ πράγματα, τὰ περιέπλεξε ἀκόμη περισσότερο.

Ἡ πολωτικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη τοῦ τρόπου ἐκφορᾶς τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν εἶναι διδακτικὴ καί γιὰ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστεῖ τό θέμα αὐτό καί στό μέλλον. Ἦδη ἡ ἐνδελεχὴς ἱστορικὴ καί θεολογικὴ μελέτη τοῦ θέματος πού μεσολάβησε³², δέν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ εἰς ἐπίκοον τοῦ λαοῦ ἀνάγνωση τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν εἶναι ἡ ἀρχαία καί γνήσια παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὴν περαιτέρω ἐμπέδωση τῆς ὁποίας ἀξίζει νὰ καταβληθεῖ κάθε προσπάθεια. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἤδη ἔχουν γίνει πολλὰ βήματα. Ὡς ἓνα δέ ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ μέ πρωτοβουλία τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Σερβίων καί Κοζάνης Διονυσίου Ψαριανοῦ καί ἔγκριση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου σωστὴ καταχώριση τῶν εὐχῶν καί τῶν ἐκφωνήσεων στίς ἀντίστοιχες λειτουργικὲς ἐκδόσεις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας (Ἀρχιερατικό-Ἱερατικό), καί ἡ ἀντικατάσταση τοῦ τελεουργικοῦ ὄρου *μυστικῶς* μέ τὸν ὄρο *χαμπλοφῶνως*. Μιὰ νέα γενναία ὠθηση πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἔδωσε καί ἡ σχετικὴ μέ τὴν λειτουργικὴ ἀναγέννηση ἐγκύκλιος τοῦ Μακ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστοδούλου³³. Ἡ δέ ἀναμενόμενη νέα ἔκδοση τοῦ Ἱερατικοῦ, πού ἐκδίδεται μέ εὐθύνη καί ἐπιμέλεια εἰδικὰ πρὸς τοῦτο συγκροτηθείσας Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς θὰ

λύσει, ἐλπίζουμε, μακροπρόθεσμα καί ριζικά τὸ θέμα. Ὡστόσο δέν πρέπει ποτέ νά ἐφησυχάζουμε. Διότι κοντά στους παλαιούς παρεισέρχονται σήμερα καί νέοι παράγοντες, ὅπως π.χ. τὰ μικρόφωνα καί ἡ ραδιοτηλεοπτικὴ μετάδοση τῆς Θείας Λειτουργίας καί τῶν ἄλλων ἱερῶν ἀκολουθιῶν³⁴. Ἀπὸ τὴν καλὴ δέ ἢ κακὴ χρῆση τῶν μέσων αὐτῶν θά ἐξαρτηθεῖ σέ μεγάλο βαθμό, ἐάν μακροπρόθεσμα δέν ἀναπτυχθεῖ, μιὰ νέα ἀρχὴ τοῦ ἀπορρήτου, μέ τὴν ὁποία ἡ εὐσέβεια τῆς Ἐκκλησίας θά προσπαθῆσει καί πάλιν νά προστατεύσει τὴν ἱερότητα τῶν μυστηρίων ἀπὸ κάθε σύγχρονη ἐπιβολὴ καί ἀντὶ οἰουδήποτε τιμήματος.

3. *Ἡ καλλιέργεια τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στὴν ψαλμωδία*³⁵ εἶναι ὁ τρίτος ἄμεσος τρόπος προώθησης τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στὴ λατρεία, πού μᾶς ἀπασχολεῖ στὴν εἰσήγηση αὐτή. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδοποιὰ στοιχεῖα τῆς λατρείας τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, μέ τὴν καθιέρωση τοῦ ὁποίου ἐπιδιώχτηκε, μεταξύ ἄλλων, καί ἡ ἐμπέδωση τοῦ πρωτογενοῦς κοινοτικοῦ χαρακτήρα τῆς δημόσιας προσευχῆς της, ὅπως περιγράψαμε παραπάνω. Ἔτσι ἀνεκάθεν οἱ χριστιανοὶ συνηγμένοι (Ματθ. 18,20) ἐν Ἐκκλησιαίσι ὁσίων (Ψαλμ. 149,1) ψάλλουν ὅλοι μαζί, ὡς μέλη ἰσότιμα τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας κεφαλὴ εἶναι ὁ Χριστός. Διότι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μ. Βασίλειος, ἡ ἀπὸ κοινοῦ ψαλμωδία τοῦ λαοῦ *τὸ μέγιστον τῶν ἀγαθῶν τὴν ἀγάπην παρέχειται, οἶονεὶ σύνδεσμον τινα πρὸς τὴν ἔνωσιν τὴν συνωδίαν ἐπινοήσασα καί εἰς ἐνός χοροῦ συμφωνίαν τὸν λαόν συναρμόζουσα*³⁶ ... *Καί οὕτω γίνεται κύκλος καί χορός ἐναρμόνιος, συμφωνούντων πάντων καί συστοιχούντων ἀλλήλοις*³⁷.

Πρὸς ἐκπλήρωση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ καί μέ δεδομένες δυὸ ἄλλες προηγηθεῖσες σχετικὲς ἐπιλογές τῆς Ἐκκλησίας,

δηλαδή τή φωνητική μουσική³⁸ και τό μονόφωνο χορικό ἄσμα³⁹, ὁ πῖο συνηθισμένος τρόπος ψαλμωδίας στήν ἀρχαία Ἐκκλησία ἦταν ἡ λεγόμενη *καθ' ὑπακοήν ψαλμωδία*. Ὁ Κορυφαῖος, δηλαδή, τοῦ χοροῦ ἔψαλλε κατά σειράν τοὺς στίχους ἑνός ψαλμοῦ καί ὁ λαός ἀπαντοῦσε μέ μιὰ παρεμβολόμενη φράση ὡς ἐφύμνιο (ρεφραίν)⁴⁰. Ἡ φράση αὐτή ὀνομαζόταν *ὑπακοή* καί μπορεῖ νά ἦταν καί ἐπιλογήν ἢ ὁ ἀκροτελεύτιος στίχος⁴¹ τοῦ ἀδόμενου ψαλμοῦ, πού περιεῖχε μιὰ ὑψηλή ἀλήθεια⁴². Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ λαός διευκολυνόταν ὄχι μόνο στήν πρόσληψη τοῦ κεντρικοῦ πνευματικοῦ μηνύματος τοῦ ψαλμοῦ, ἀλλά καί στήν ψαλμώδησή του, ἀφοῦ πρακτικά ἦταν ἀδύνατο νά τόν γνωρίζει καί νά τόν ψάλει ὀλόκληρο. Κατά τόν τύπο δέ τῆς ἀγγελικῆς ἀντιφωνικῆς χοροστασίας⁴³ καί πρὸς διαποίκιση τοῦ μέλους, εὐρύτατα διαδομένη στήν ἀρχαία Ἐκκλησία ἦταν καί ἡ ἀντιφωνική ψαλμωδία. Οἱ ψάλλοντες, δηλαδή, χωρίζονταν σέ δύο χορούς καί ἔψαλλαν ἐναλλάξ τοὺς στίχους τῶν δαβιτικῶν ψαλμῶν⁴⁴. Τήν γενική ἐντύπωση καί τό ἀποτέλεσμα ἀπό τόν τρόπο αὐτό ψαλμώδησης μᾶς τά συνοψίζει καί πάλι ὁ ἱερός Χρυσόστομος: *ὁ ψάλλον ψάλλει κᾶν πάντες ὑπνχοῦσιν, ὡς ἐξ ἑνός στόματος ἡ φωνή φέρεται*⁴⁵.

Ἡ εὐρύτατη, λοιπόν, χρήση τῶν ψαλμικῶν κειμένων καί ὁ κατά τά ἀνωτέρω τρόπος ψαλμώδησής τους εἶναι δύο ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τοῦ λεγόμενου Ἀσματικοῦ Τυπικοῦ, πού κυριαρχοῦσε, ὅπως εἶναι γνωστό, στή λειτουργική ζωὴ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καί ἐξασφάλιζε μιὰ ἔντονη συμμετοχὴ τοῦ ἐκκλησιάσματος κατά τὴν τέλεσή της⁴⁶. Ἀντίθετα ἡ προοδευτικὴ ἀπενεργοποίηση τῶν παραγόντων αὐτῶν, τὴν ὁποία ἐπέφερε ἡ περαιτέρω ἐξέλιξη τῆς Θείας Λατρείας, ὑπῆρξε καθοριστικὴ γιὰ τὴν μείωση τῆς συμμετοχικότητας τῆς λειτουργικῆς Τάξης τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι ἡ περιστολὴ τῆς

λειτουργικῆς χρήσης τοῦ ἱεροῦ Ψαλτήρα πού ἐπέφερε ἡ ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς ὑμνογραφίας καί ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἀπλῶν λειτουργικῶν μελῶν μέ τήν καθιέρωση τῆς ὀκταπχίας⁴⁷ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἰσχυροποίηση τοῦ θεσμοῦ τῶν ἱεροψαλτικῶν χορῶν καί τήν ὑπ' αὐτῶν ὑποκατάσταση τοῦ λαοῦ⁴⁸. Ἐπιπλέον ἡ μετά τόν 4ον αἰ. παρατηρηθεῖσα ἀλματώδης ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ καί ἡ ἐγγενῆς δυσκολία μουσικοῦ συντονισμοῦ μεγάλων λειτουργικῶν συνάξεων, σέ συνδυασμό μέ τήν φυσική ἀταξία, ἀλλά καί τά ξένα πρός τό πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας στοιχεῖα, πού ἔφερνε ἡ ἄμεση συμμετοχή τοῦ ἑτερόκλητου πλήθους τῶν προσελκυόμενων πιστῶν, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν προοδευτική ἀποδοχή τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς. Ἔτσι ἐδικαιολογοῦντο παρατηρήσεις ὅπως ἡ ἀκόλουθη τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου πρός τό ποιμνίό του: *τούς θεῖους ἀναπέμποντας ὕμνους, φόβῳ πολλῶ συνεσταλμένους καί εὐλαβεῖα κεκοσμημένους, οὕτω προσφέρειν τούτους. Καί γάρ εἰσὶ τινες τῶν ἐνταῦθα... οἷτινες καταφρονοῦντες μέν τοῦ Θεοῦ, τά δέ τοῦ πνεύματος λόγια ὡς κοινά ἠγούμενοι, φωνάς ἀτάκτους ἀφιᾶσιν καί τῶν μαινομένων οὐδέν ἄμεινον διάκεινται, ὅλῳ τῷ σώματι δονούμενοι καί περιφερόμενοι καί ἀλλότρια τῆς πνευματικῆς καταστάσεως ἐπιδεικνύμενοι τά ἥθη*⁴⁹.

Στή συνάφεια αὐτή θά πρέπει νά προστεθεῖ ἀκόμη ὅτι ἡ λαϊκότητα τῶν ἀσματικῶν ἀκολουθιῶν τίς καθιστοῦσε εὐάλωτες σέ κάθε εἶδους ἐξωτερικές ἐπιδράσεις. Γι' αὐτό καί ἡ συμβολή τῶν μοναχῶν στή νίκη τῆς Ὁρθοδοξίας κατά τῶν εἰκονομάχων (727-843) διαμόρφωσε στό ἐξῆς τή συνείδηση ὅτι οἱ ἀπό τή φύση τους λιγότερο συμμετοχικές μοναχικές ἀκολουθίες παρεῖχαν μεγαλύτερες ἐγγυήσεις ὀρθοδοξίας ἀπ' ὅτι οἱ ἀσματικές. Γεγονός πού συνέβαλε στήν υἰοθέτηση τοῦ λεγόμενου μοναχικοῦ τυπικοῦ καί ἀπό τίς κατά κόσμον

ἐκκλησίες, πού ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἴσχυε ἰσότημα πρὸς τὸ κοσμικό-ἀσματικό τυπικό⁵⁰. Ἐπιπλέον ἢ ὑπὸ τοῦ λατινικοῦ κλήρου ἐπίδειχθεῖσα προτίμηση πρὸς τὶς ἀσματικές ἀκολουθίες, κατὰ τὴν διάρκειά τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων σταυροφόρων κατάληψης τῆς Κων/πόλεως, ὡς περισσότερο προσομοιάζουσες πρὸς τὸν δυτικό λειτουργικό τύπο, ἐξάλειψε κάθε ψυχολογικό περιθώριο ἐπαναχρησιμοποίησής τους ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο μετὰ τὴν παλινόρθωση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ γεγονός αὐτὸ σέ συνδυασμὸ μὲ τὶς φυσικές καταστροφές τὶς ὁποῖες ἐπέφερε ἡ Φραγκοκρατία καὶ ἀκόμη περισσότερο ἡ ἐπακολουθήσασα Τουρκοκρατία σήμανε καὶ τὴν πλήρη κατάργηση τοῦ ἀσματικοῦ Τυπικοῦ, μὲ ὅσες συνέπειες εἶχε αὐτὸ στὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴ λατρεία, τὴν ὁποία τόσο εὐνοοῦσε⁵¹.

Μὲ βάση, λοιπόν, τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ ἀναδρομὴ ἐκεῖνο πού προκύπτει ὡς συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ ἀσφαλέστερος δρόμος γιὰ τὴν ἐπανεργοποίησι τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ σήμερα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ αὐτὸν πού μᾶς ὑποδεικνύει ἡ ἴδια ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Θὰ μπορούσε δὲ νὰ συνοψιστεῖ στὰ ἐξῆς τρία βασικὰ στοιχεῖα:

1) Ἡ ὅλη ὑπόθεση τῆς συμπυκνωμένης τοῦ λαοῦ δὲ θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἀποσπασματικά καὶ εὐκαιριακά, ἀλλὰ νὰ ἐνταχθεῖ στὰ πλαίσια διαμόρφωσης καὶ ἐπίσημης ἀποδοχῆς ἐνὸς ἐνοριακοῦ τυπικοῦ καὶ μὲ σκοπὸ τὴ σφαιρική ἀντιμετώπιση τοῦ γενικωτέρου θέματος τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στὴ θεία λατρεία. Καθοδηγητικό πρὸς τοῦτο παράδειγμα μᾶς δίδει τόσο ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, ὁ ὁποῖος πρῶτος προσήρμωσε τὸ μοναχικό τυπικὸ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν κατὰ κόσμον ἐκκλησιῶν⁵², ὅσο καὶ ὁ μέγας θιασώτης τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος δὲ δίστασε νὰ τὸ ἐμπλουτίσει μὲ στοιχεῖα ἀπὸ

τίς μοναχικές ἀκολουθίες, προκειμένου νά τό καταστήσει πιό ἐλκυστικό στούς πιστούς⁵³. Ἄλλωστε τό ἰσχύον Τυπικόν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά προσπάθεια προσαρμογῆς τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ στίς ἀνάγκες τῶν ἐνοριῶν⁵⁴.

2) Στά πλαίσια τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος ἐνοριακοῦ τυπικοῦ καί μετά ἀπό ἐνδελεχῆ μελέτη θά πρέπει νά προσδιορισθοῦν τά μέλη ἐκεῖνα, στά ὁποῖα εἶναι ἐφικτή ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ. Ἐνδεικτικά θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε ὅτι προσφέρονται ιδιαίτερα ὅλα τά κατ' ἀντιφωνίαν ψαλλόμενα προοιμιακά στοιχεῖα τῆς θείας λειτουργίας καί ὅπωςδήποτε τά ἀνήκοντα στό λαό στοιχεῖα ἀπό τό διαλογικό τμήμα τῆς ἀναφορᾶς, τά λεγόμενα λειτουργικά, ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι θά ψάλλονται ἀπλᾶ καί κατά τό ὕφος τοῦ πατριαρχικοῦ τυπικοῦ⁵⁵. Ἀπό δέ τίς ὑπόλοιπες ἀκολουθίες ἐπιδεκτικοί συμπαλωδίας εἶναι ὀρισμένοι προσφιλεῖς στό λαό ὕμνοι ἢ ἄλλοι ἀπλοί καί τό μέλος, ὅσοι π.χ. εἶναι τονισμένοι κατά τήν ἔννοια τῆς συλλαβικῆς ψαλμωδίας⁵⁶ ἢ ὑπολείμματα τῶν ἀρχαίων ἀσματικῶν ἀκολουθιῶν, ὅπως π.χ. ὁ ὕμνος τῶν τριῶν παιδῶν τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μ. Σαββάτου, πού ψάλλονται ὡς σήμερα καθ' ὑπακοήν, καί τά ὁποῖα θά μπορούσαν νά ἀποτελέσουν τό πρότυπο γιά τήν κατ' ἀνάλογο τρόπο ψαλμῶδηση ὀρισμένων ψαλμῶν, πού χρησιμοποιοῦνται στίς διάφορες ἀκολουθίες⁵⁷. Ἀκόμη ἡ ἀναβίωση ἔστω καί μέ τήν καθ' ὀρισμένες ἡμέρες τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους πρότυπη τέλεση ὀρισμένων ἐκ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ, ὅπως ἡ Τριθέκτη⁵⁸ καί ἡ Παννυχίδα⁵⁹ μέ τόν ἔντονο συμμετοχικό τους χαρακτήρα θά μπορούσε νά ἀποτελέσει μιᾶ ἐπιπλέον πηγὴ ἔμπνευσης γιά τήν κατ' ἀνάλογο τρόπο ψαλμῶδηση καί ἄλλων ἀκολουθιῶν τοῦ ἰσχύοντος τυπικοῦ.

3) Χωρίς νά παραγνωρίζουμε τό ρόλο τοῦ χοροστα-

τοῦντος ἢ λειτουργοῦντος ἀρχιερέως, τοῦ ἱερέως ὡς τοῦ προϊσταμένου κάθε συνήθους λειτουργικῆς συνάξεως καί τοῦ διακόνου ὡς μέσου μεταξύ κλήρου καί λαοῦ, ἡ εὐθύνη τῆς κινητοποιήσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος σέ κοινή καί σύμφωνο ἰκεσία ἀνήκει σήμερα κυρίως στούς ἱεροψάλτες, τοὺς ἀσίγητους αὐτούς τέτιγες τῆς Ἐκκλησίας⁶⁰. Θά πρέπει ὁμως νά διδαχθοῦν καί αὐτοί ὅτι δέν εἶναι μόνο ἐπιστήμονες τῆς μουσικῆς καί καλλιτέχνες, ἀλλά πρῶτιστα κατώτεροι κληρικοί, πού ὀφείλουν νά συλλειτουργοῦν ἀρμονικά μέ τό ὑπόλοιπο ἐκκλησιαστικό σῶμα. Αὐτό σημαίνει ὅτι δέν πρέπει νά μονοπωλοῦν ὡς ἄτομα τό ἄσμα, οὔτε νά περιορίζονται στή διεύθυνση τοῦ χοροῦ, ἀλλά νά μποροῦν νά συντονίζουν καί ὀλόκληρη τή λειτουργική σύναξη, εἰσάγοντας, ὅταν πρέπει, καί διευκολύνοντας μέ κάθε τρόπο τό λαό στήν κοινή ψαλμωδία⁶¹.

4) Ἡ *eis enós chorō symφωνίαν* συναρμογή, ὅπως λέγει ὁ Μ. Βασίλειος⁶², ὅλου τοῦ ἐκκλησιαζομένου λαοῦ ἀπαιτεῖ μακροπρόθεσμη καί ἐξιδιασμένη λειτουργική ἀγωγή τῶν πιστῶν κατά ἐκκλησιαστικές κοινότητες, ἀνάλογη πρός τή μέριμνα πού καταβάλλει κάθε ὀργανωμένη μοναστική ἀδελφότητα γιά τήν συμμετοχή ὅλων τῶν μελῶν τῆς στήν κοινή ψαλμωδία. Ἔτσι ἡ προσέγγιση καί καλλιέργεια τῆς μουσικῆς εὐαισθησίας τοῦ λατρεύοντος λαοῦ μαζί μέ τήν ταυτόχρονη ἀξιοποίηση τῶν μουσικῶν του γνώσεων ἀπαιτεῖ τήν πρὶν ἀπό κάθε ἄλλη ἐνέργεια ἔκδοση νέων λειτουργικῶν βοηθημάτων πρός λαϊκή χρήση. Ἀκόμη ἡ ἀποφυγή τῆς βαττολογίας καί κακοχίας, μέ πρῶτο παράδειγμα πρός ἀποφυγή τήν ἱερατική συμψαλμωδία σέ ὀρισμένα συλλείτουργα, προϋποθέτει τήν κατά σταδιακά διευρυνόμενους ὁμόκεντρος κύκλους καλλιέργεια τοῦ χορικοῦ ἁσματος, μέ ἀποκορύφωμα τήν ἐπίτευξη τῆς συμψαλμωδίας. Τέλος ἡ ἄχρι καιροῦ ἐλεγ-

χόμενη πειραματικὴ ἐφαρμογὴ τῆς συμψαλμωδίας. Τέλος ἡ ἄχρι καιροῦ ἐλεγχόμενη πειραματικὴ ἐφαρμογὴ τῆς συμψαλμωδίας σέ ὀρισμένες ἐνορίες-πρότυπα ὄχι μόνο θά δώσει στό λαό τοῦ Θεοῦ τή δυνατὸτητα νά ἐξοικειωθεῖ προοδευτικά μέ τό νέο καί ταυτόχρονα παλαιό αὐτό θεσμό, ἀλλά καί θά συντελέσει στήν ἀποφυγὴ διατάραξης τῆς ἐνότητας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, πού συχνά, κατά τό παρελθόν καί γιά παρόμοιους λόγους, ταλαιπώρησε τήν Ἐκκλησία. Πολύ δέ περισσότερο δέν θά πρέπει ἡ συμψαλμωδία νά γίνει αἰτία γιά τήν ἄμβλυνση τῆς ἀρχῆς τῆς ἐμπροϋπόθετης συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή Θεία Κοινωνία, πού ἀποτελεῖ τόν κύριο σκοπό πρὸς τόν ὁποῖο κατατείνει ἡ τέλεση κάθε λειτουργικῆς ἀκολουθίας.

Παραπομπές

1. Εισήγηση στο Β΄ Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχών Ίερών Μητροπόλεων που διοργάνωσε η Ειδική Συνοδική Έπιτροπή Λειτουργικής Αναγεννήσεως στο Βόλο κατά την περίοδο 22-25/10/2000. Πρώτη δημοσίευση *Έφημέριος* ΝΑ (2001) 6, σελ. 15-20. ΝΑ (2001) 7-8, σελ. 29-31.

2. Για τη χρήση των ὄρων ανανέωση, αναγέννηση, μεταρρύθμιση κ.λπ. στο χώρο τῆς Θείας Λατρείας βλ. ιδιαίτερα Pott, *La reforme liturgique*, σελ. 19 καί ἔξ.

3. Βλ. Φουντούλης, *Σύγχρονα λειτουργικά προβλήματα*, σελ. 659.

4. Mathews, *The early churches*, σελ. 3, 177-178: Ὁ γενικώτερος προσανατολισμός καί ἡ λειτουργική Τάξη τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κατά τό χρυσό αἰώνα τοῦ Βυζαντίου ἦταν πολύ διαφορετικά ἀπό τοὺς μεταγενέστερους καί φυσικά καί τοὺς μεσαιωνικούς, ἀκόμη καί τοὺς σημερινούς. Οἱ πιστοὶ συμμετεῖχαν ἐνεργά καί δέν ἦταν ἀπλοί θεατές καί πολύ λίγο ἐνδιαφερόταν γιά ἀφηρημένες συμβολικές ἀναφορές. Ἡ εὐχαριστιακὴ λειτουργία ἦταν ταυτόχρονα ἀπλούστερη καί μεγαλειωδέστερη... ἐνυπόθετη στὴν αἴσθησή της καί λαϊκώτερη στὴν τέλεσή της. Ἄν σ' αὐτὰ προσθέσουμε τὸν οὐσιαστικὸ ρόλο ποὺ ἀρχικὰ διαδραματίζει τὸ μυστήριό τοῦ Λόγου στὴν ὀρθόδοξη ἀνατολικὴ Λατρεία ἔχουμε, νομίζω, ἓνα πολύ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο σύγκρισης. Κατὰ παράθεση Βασιλειάδης, *Lex orandi*, σελ. 125.

5. Φουντούλης, *Λειτουργικὲς ἰδιομορφίες*, σελ. 211.

6. Βλ. Παρακαταθήκη 10 (2000), σελ. 24.

7. Βλ. Καρμίρης, *Ἐκκλησιολογία*, σελ. 496.

8. Φουντούλης, *Σύγχρονα λειτουργικά προβλήματα*, σελ. 609.

9. Φουντούλης, *Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση*, σελ. 332.

10. Καρμίρης, *Ἐκκλησιολογία*, σελ. 517.

11. Θεοδώρου, *Κοινωνία Ἀγίων*, σελ. 554.

12. Φλορόφσκυ, *Ὁρθόδοξος Λατρεία*, σελ. 159: Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι λειτουργικὴ θρησκεία. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα λατρεύουσα κοινότητα. Προηγεῖται ἡ λατρεία καί ἀκολουθεῖ ἡ δογματικὴ διδα-

σκαλία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξη. Βούλγαρης, *Ἡ ἐνότις*, σελ. 446: Ἡ λατρεία τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας ἀπέβη παράγων καὶ συγχρόνως μέσον ἐκφράσεως τῆς ἐνότιος αὐτῆς, καθόσον ὁ συλλογικὸς καὶ ὁμαδικὸς τῆς λατρείας χαρακτῆρ συνήνωνε πάντα τὰ μέλη αὐτῆς εἰς μίαν ἐνότιαν καὶ ἓν σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

13. Θεία Λειτουργία.

14. Γιά τὴν ἔννοια τῆς ἱερωσύνης τοῦ Χριστοῦ βλ. ἰδιαίτερα Βάκαρος, *Ἡ ἱερωσύνη*, σελ. 81-91.

15. Χρυσόστομος, *Εἰς Ῥωμαίους*, 20, 12. PG 60, 595 ἔξ.: Οὕτω καὶ ἡμᾶς τὸν ἅπαντα βίον διακεῖσθαι χρῆ, ὡς λατρεύοντας καὶ ἱερωμένους. Ἔσται δέ τοῦτο ἐάν καθ' ἐκάστην ἡμέραν προσφέρῃς αὐτῷ θύματα καὶ ἱερεὺς τοῦ οἰκείου σώματος γίνῃ καὶ τῆς κατὰ ψυχὴν ἀρετῆς οἷον ὅταν σωφροσύνην προσενέγκῃς, ὅταν ἐλεημοσύνην, ὅταν ἐπιείκειαν καὶ ἀνεξικακίαν. Ταῦτα γάρ ποιῶν ἀναφέρῃς λογικὴν λατρείαν, τουτέστιν οὐδέν ἔχουσαν σωματικόν, οὐδέν παχύ, οὐδέν αἰσθητόν. Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, *Ἐπιστολή*, 3, 75. PG 60, 595: Ἐκαστος τοῦ οἰκείου σώματος ἱερεὺς κεχειροτόνηται.

16. Καρμίρης, *Ἐκκλησιολογία*, σελ. 493-494.

17. Καρμίρης, *Ἐκκλησιολογία*, σελ. 440.

18. *Πρὸς Μαγνησίους* 7. ΒΕΠΕΣ 2, σελ. 295. Γιά τὴν ἔννοια τοῦ «ὁμοθυμαδόν» βλ. ἰδιαίτερα Βούλγαρης, *Ἡ ἐνότις*, σελ. 515.

19. Χρυσόστομος, *Εἰς Φιλιππησίους* 3, 4. PG 62, 204: Καὶ ἐν ταῖς εὐχαῖς πολὺ τὸν λαόν ἴδοι τις ἂν συνεισφέροντα. Ἐπ' αὐτῶν τῶν φρικωδεσιᾶτων μυστηρίων ἐπέυχεται ὁ ἱερεὺς τῷ λαῷ, ἐπέυχεται καὶ ὁ λαὸς τῷ ἱερεῖ τὸν γάρ Μετὰ τοῦ Πνεύματός σου, οὐδέν ἄλλο ἐστὶ ἢ τοῦτο. Τὰ τῆς εὐχαριστίας πάλιν κοινά, οὐδέ γάρ ἐκεῖνος εὐχαριστεῖ μόνος, ἀλλὰ καὶ ὁ λαὸς ἅπας. Πρότερον γάρ αὐτῶν λαβῶν φωνήν, εἶτα συντεθειμένων ὅτι ἀξίως καὶ δικαίως αὐτὸ γίνεται. Ἄξιον καὶ δίκαιον, τότε ἄρχεται τῆς εὐχαριστίας, καὶ θαυμάζεις, εἶπου μετὰ τοῦ ἱερέως, ὁ λαὸς φθέγγεται, ὅπου γε καὶ μετ' αὐτῶν τῶν χερουβεὶμ καὶ τῶν ἄνω δυνάμεων, κοινῆ τοὺς ἱερούς ἐκείνους ἤμους ἀναπέμπει.

20. Φράσεις ὅπως Λεγέτω ὁ λαός, Καὶ ὁ λαός ἀποκρίνασθω, Καὶ πᾶς ὁ λαός εἰπάτω, Καὶ πάντες ἀποκρινέσθωσαν, Καὶ πάντες συμφώνως λεγέτωσαν χρησιμοποιοῦνται λίγο-πολύ σὲ ὅλες τίς ἀρχαῖες λειτουργίες, γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν ἀνταπόκριση τοῦ ἐκκλησιάσματος, στὶς διάφορες ἱερατικὲς καὶ διακονικὲς παρακελεύσεις. βλ. Καλλίνικος, *Ὁ χριστιανικὸς ναός*, σελ. 340 ἔξ.

21. Καβάσιλας, *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας* 15 SC 4 bis, σελ. 124: *Οἱ πιστοὶ πάντες τὸ Ἀμὴν ἐπιλέγουσιν καὶ τοῦτο τὸ ρῆμα βοήσαντες οἰκειοῦνται πάσας τὰς ἐκείνου φωνάς. Θεοδώρητος, Εἰς Β΄ Κορ. 2, 20. PG 82, 384: Τὸ δὲ Ἀμὴν ἐνταῦθα οὐχ ἀπλῶς προσέθεικεν, ἀλλὰ διδάσκων ὡς οὐ μόνος ὁ προσευχόμενος ἱερεὺς προσφέρει τὸν ὕμνον, ἀλλὰ καὶ τὸ Ἀμὴν ἐπιλέγων κοινωνεῖ τῆς προσφερομένης δοξολογίας. Πρβλ. Καλλίνικος, Ὁ χριστιανικὸς ναός, σελ. 317-318.*

22. Dix, *The shape*, σελ. 128-129. Schmemmann, *Εὐχαριστία*, σελ. 19. Βούλγαρης, *Ἡ ἐνότις*, σελ. 451.

23. *Εἰς Φιλιππησίου* 3, 4. PG 62, 204.

24. Φίλιας, Ὁ τρόπος ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν, σελ. 47.

25. Περί τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀπορρήτου στῆς Θεῖα Λατρεία βλ. ιδιαίτερα Clasen, *Die Arkandisziplin*.

26. Ὡς ἄλλοι λόγοι ἀναφέρονται ἡ ὑποκατάσταση ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. τῆς ψαλμωδίας τοῦ λαοῦ μέ τούς χορούς τῶν ψαλτῶν, ἢ ἀπὸ τὸ 4ο αἰ. καὶ ἔξῃς ἀνάπτυξη τῆς Θεολογίας γιὰ τὴν ἐπίκληση πού τόνιζε τὸ θέος, μέ τὸ ὅποιο οἱ πιστοὶ πρέπει νά προσεγγίζουν τὸ μυστήριον καὶ ἢ κατὰ τὰ ἀρεοπαγιτικά συγγράμματα ἰσχυρὴ διάκριση μεταξύ κλήρου καὶ λαοῦ στῆς Θεῖα Λειτουργία. ΦΙΛΙΑΣ, Ὁ τρόπος ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν, σελ. 47-52. Πρβλ. Τρεμπέλας, *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις*, σελ. 61 ἔξ.

27. Schoell-Kroll, *Corpus Juris Civilis*, σελ. 699.

28. Πιθανῶς οἱ εὐχές αὐτές νά συντάχτηκαν μέ βάση λατινικά πρότυπα. Εἶναι ἐνδεικτικὴ ἐπ' αὐτοῦ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀργέντη, *Σύνταγμα*, σελ. 279-280: *Τί πρέπει νά εἰποῦμε λοιπὸν διὰ τοὺς λαϊκοὺς τῶν Παπιστῶν; οἱ ὅποιοι κρατοῦσιν πάντοτε βιβλία προσευχῶν τινῶν, ἀπερχόμενοι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἐν ἧ καὶ ἰδίαν ἕκαστος αὐτῶν ἀναγινώσκει καὶ προσεύχεται, τοῦ ἱερέως ἱεουργοῦντος; ἀποκρίνομαι, ὅτι δέν εἶναι ἄξιοι κατακρίσεως διὰ τοῦτο οἱ λαϊκοὶ τῶν παπιστῶν, ἐπειδὴ ἔχουσιν πρόφασιν εὐλογοφανῆ τῆς πράξεως αὐτῶν ταύτης· οὗτοι γάρ τὸν μὲν ἱερέα αὐτῶν λειτουργοῦντα ὀρώσιν, καὶ τινα σχήματα αὐτοῦ ἐν τῷ λειτουργεῖν κατανοοῦσιν, οὐδὲν δὲ τῶν λεγομένων ἀκούουσιν, ἐκεῖνος γάρ μόνος καὶ καθ' ἑαυτὸν ὑποψιθυρίζει, ὅθεν καὶ οἱ λαϊκοὶ τῶν παπιστῶν ἀπερχόμενοι εἰς τὴν λειτουργίαν, λέγουσιν ἰδεῖν λειτουργίαν, καὶ παρεῖναι τῇ λειτουργίᾳ, ἀκοῦσαι δὲ λειτουργίαν οὐ λέγουσιν, ὡσπερ ἡμεῖς· οὐδὲν γάρ ἀκούουσιν τῶν ὑπὸ τοῦ ἱερέως ψιθυριζομένων· ὅθεν ἐξ ἀνάγκης ἕκαστος αὐτῶν κατ' ἰδίαν προσεύχεται. Ἐξ ἀνάγκης λέγω, ἐπειδὴ τί ἄλλο ἔχει νά κάμῃ ὁ πτωχὸς λαϊκὸς παπιστὴς, πάρεξ νά εὕρῃ τρό-*

πον νά μὴ μείνη χωρὶς προσευχὴν. Ἄλλ' ἐν τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐνθα ἐκφώνως καὶ τρανῶς ἀναγινώσκονται αἱ προσευχαὶ καὶ αἱ Θεϊαὶ Γραφαὶ καὶ τὰ λοιπὰ ἀναγνώσματα, δὲν ἴσχυται κανεὶς χωρὶς ἔγκλημα ἁμαρτίας νά ἀφήσει τὰ κοινῶς λεγόμενα καὶ νά εὐχεται, ἢ νά ἀναγινώσῃ κατ' ἰδίαν. Πρβλ. Dix, *The shape*, σελ. 605. Τρεμπέλας, *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις*, σελ. 17. Σμέμανν, *Εὐχαριστία*, σελ. 17.

29. Διονύσιος, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, σελ. 120: Πρέπει νά ξέρομε πῶς ἡ ὀρθόδοξη λατρεία ἔχει ἕναν πολὺ ἱερό καὶ καταναυχτικὸ χαρακτήρα. Θέλομεν νά ποῦμε ὅτι καὶ ὅταν οἱ εὐχὲς λέγονται μετὰ φωνῆς ἐξυπακουμένους, ὅπως τὸ ἤθελε ἕνας βυζαντινὸς βασιλικὸς νόμος, πρέπει νά προσέξουμε τί ἀκριβῶς ἐννοεῖ τὸ ἐξυπακουμένους. Ὅχι φωνές, ὅχι θεατρικὴ ἀπαγγελία, ἀλλὰ ὅσο πού νά ἀκούγεται καθαρὰ ἡ φωνὴ τοῦ λειτουργοῦ... ἡ ἱερατικὴ ἀνάγνωση εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴ θεατρικὴ ἀπαγγελία. Εἶναι ἕνας φυσικὸς καὶ ἀπέριτος τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ λειτουργὸς μεταβιβάζει στό Θεό τὴ φωνή τῆς λειτουργικῆς σύναξης. Πρβλ. Βασιλείου (Ἀρχιμ.), *Κάλλος καὶ ἡσυχία*, σελ. 77.

30. Ματθαίου Βλαστάρη, *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον Ε*, 35. Ράλνς-Ποιτῆς, *Σύνταγμα ΣΤ*, σελ. 297.

31. Φίλιας, *Ὁ τρόπος ἀνάγνωσης τῶν εὐχῶν*, σελ. 9-10.

32. Γιά τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. ἰδιαίτερα: Trepelas, *L' audition*. Φίλιας, *Ὁ τρόπος ἀνάγνωσης τῶν εὐχῶν*.

33. Ἐγκύκλιος 9/16-10-98.

34. Γιά τὸ προβληματισμὸ αὐτὸ βλ. ἰδιαίτερα Φουντούλης, *Ἡ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας*.

35. Γενικά ἡ ψαλμωδία ὀρίζεται ὡς «ἡ μέσῳ θρησκευτικῆς ποιήσεως καὶ φωνητικῆς ἱεροπρεποῦς μελωδίας προσευχητικὴ κοινωνία καὶ ἀναφορὰ τοῦ πιστοῦ πρὸς τὸν Τριαδικὸν Θεόν». Βουρλῆς, *Δογματικοθητικαὶ ὄψεις*, σελ. 26.

36. Μ. Βασιλείος, *Εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν 2*, ΒΕΠΕΣ 52, σελ. 12.

37. Μ. Βασιλείος, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον Δ*, ε. ΒΕΠΕΣ 51, σελ. 220. Γρηγόριος Θεολόγος, *Εἰρηνικός Γ*, 4. ΒΕΠΕΣ 59, σελ. 175-176: Ἡμεῖς δὲ ἐπὶ παντὶ βελτίσω τὰ τῆς ὁμονοίας, ἵν' ὁμοθυμαδὸν ἐν ἐνὶ στόματι δοξάζομεν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα καὶ τοῦτο λέγεται περὶ ἡμῶν, ὅτι ὄντως ὁ Θεὸς ὁ ἐν ἡμῖν ἐστίν, ὁ τοὺς αἰνοῦντας αὐτὸν ἐνῶν καὶ δοξάζων τοὺς δοξάζοντας.

38. Ἡ ἀνθρώπινη φωνὴ χαρακτηρίζεται ὡς τὸ καταλλήλοτερο μέσο διαπροσωπικῆς λατρευτικῆς κοινωνίας τοῦ μοναδικοῦ ἐλλόγου ὄντος, τοῦ ἀνθρώπου, μετὰ τοῦ Θεοῦ. Βουρλῆς, *Δογματικοθητικαὶ ὄψεις*, σελ. 31.

39. Στάθης, *Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ*, σελ. 404-405: *Τὸ μονόφωνο χορικό ἄσμα ἀποτελεῖ ὁμοούσιο πρὸς τὸν κοινὸ τῆς θείας λατρείας χαρακτηριστὴν βλάστημα, τὸ ὁποῖο σέ συνδυασμὸ μὲ τὸν ποιητικὸ λόγο περισώζει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο τύπο μουσικῆς καὶ τὴν προσωπικὴ πληρότητα καὶ ἀνεξαρτησία τοῦ πιστοῦ μέσα στὴν ὁμάδα... Ἡ ὀρθόδοξη λατρεία εἶναι δράμα ζωντανό, ὅπου τὸ συναίσθημα πρωταγωνιστεῖ καὶ ὅπου οἱ ἱεροὶ πατέρες καὶ ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ἐπέβαλλαν τὸν ποιητικὸ λόγο καὶ τὴ μονόφωνη μουσικὴ γιὰ νὰ τονίσουν τὴν προσωπικὴ πληρότητα τοῦ καθένα πιστοῦ... Ἡ μελωδία εἶναι προσωπικὴ, ἡ ἁρμονία εἶναι ὁμαδική... Ἕνα μέλος μιᾶς πολυφώνης χορωδίας δέν νιώθει ποτέ πληρότητα καὶ ἀνεξαρτησία καὶ δέν παίρνει εὐκολὰ τὴν προσευχὴ σάν προσωπικὴ ὑπόθεση. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ κύριος λόγος πού ἐπικράτησε καὶ πού ἐπιβάλλεται στὴν ὀρθόδοξη λατρεία ἡ βυζαντινὴ μονοφωνία.*

40. Μ. Βασιλείος, *Ἐπιστολὴ ΣΖ. ΒΕΠΕΣ 55*, σελ. 242: *Ἐπιτρέψαντες ἐνὶ κατάρχειν τοῦ μέλους οἱ λοιποὶ ὑπῆκουσιν.* Πρβλ. Μητσάκης, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, σελ. 231-232, 237-238.

41. ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ Π. 57. ΒΕΠΕΣ 2, σελ. 52: *Ἐτερός τις τοῦ Δαυῖδ ψαλλέτω ὕμνους καὶ ὁ λαὸς τὰ ἀκροστίχια ὑποψαλλέτω.*

42. Χρυσόστομος, *Ἑρμηνεῖα εἰς ψαλμὸν 117. I. PG 55, 328 A*: *Τοῦ μὲν γὰρ στίχου οἱ πατέρες ἄτε ἦχον ὄντα καὶ τι ὑψηλὸν ἔχοντα δόγμα τὸ πλῆθος ὑπῆκεῖν ἐνομοθέτησαν, ἐπειδὴ τὸν ἅπαντα ἠγνῶν ψαλμὸν.*

43. Ἦσ. 6, 3: *Καὶ κέκραγεν ἕτερον πρὸς τὸ ἕτερον ἀκαταπαύστοις στόμασιν, ἀσιγήτοις, δοξολογίαις...*

44. Κατὰ τὸν Θεοδώρητο Κύρου (*Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία Β' 19, PG82, 106c*) οἱ Ἀντιοχεῖς Φλαβιανὸς καὶ Διόδωρος ἦσαν οἱ πρῶτοι, οἱ ὁποῖοι διχῆ διελόντες τοὺς τῶν ψαλλόντων χορούς, ἐκ διαδοχῆς ἄδειν τὴν δαυιτικὴν ἐδίδαξαν μελωδίαν, καὶ τοῦτο ἐν Ἀντιοχείᾳ πρῶτον ἀρξάμενοι, πάντοτε διέδραμε καὶ κατέλαβε τῆς οἰκουμένης τὰ πέρατα.

45. Ὁμιλία 36 εἰς Α' Κορ., PG 61, 315.

46. Γιὰ τὸ Ἀσματικὸ ἢ Κοσμικὸ Τυπικὸ βλ. ἰδιαίτερα Μπαλαγεῶργος, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση*, σελ. 96, ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

47. Γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς ὀκτανχίας βλ. ἰδιαίτερα Ἀλυγιζάκης, *Ἡ ὀκτανχία*.

48. Ἀργέντης, *Σύνταγμα*, σελ. 271: *Ἐψάλλοντο δέ πάντοτε οἱ ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῷ Ὁρθρῷ καὶ ἐν τῷ Ἐσπερινῷ καὶ ἐν πάσαις ταῖς ἀκολουθίαις καὶ ἐν ταῖς τελεταῖς τῶν μυστηρίων ἀπάντων, καθὼς ψάλλονται νῦν ἐν τῇ ἱερουργίᾳ. Ἐψάλλοντο δέ ἐν ἀντιφῶ-*

νοις, διηρημένης οὔσης ὅλης τῆς Ἐκκλησίας εἰς δύο χορούς ἀντιφω-
νοῦντας ἀλλήλοις. Καί ἕκαστος χορὸς εἶχεν ἑξαρχον καὶ κορυφαῖον τὸν
ψάλτην, ὁ ὁποῖος δέν ἔψαλλε μόνος του ὡσπερ νῦν, ἀλλ' αὐτὸς μὲν
ἐξῆρχεν τοῦ χοροῦ, σύμπας δέ ὁ χορὸς συνέψαλλεν αὐτῷ. Ἠλλάχθη
τώρα εἰς τὸ χεῖρον αὕτη ἢ τάξις τῆς ψαλμωδίας τῶν ψαλμῶν, οἱ ὁποῖοι
τώρα ψιθυρίζονται καὶ μουρμουρίζονται ὡσάν νά ἦτο κανένα πάρεργον
καὶ εὐτελές μέρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας. Καί εἶναι νά ἰδῆς
τινας ἀνοήτους ὁποῦ ροφοῦσιν καὶ καταπίνουσιν ἀπνευστί τοὺς θεῖους
ψαλμούς, διὰ νά διπλώσουσιν καὶ τριπλώσουσιν τὰ τροπάρια. Ἄλλοι
πάλιν, τῇ μεγάλῃ ἐβδομάδι καὶ ἐν ἄλλαις ἑορταῖς, κατατρῶγουσιν τοὺς
ψαλμούς καὶ ψάλλουσιν δύο ὥρας ἕνα δοξαστικόν ἢ ἕνα ἀλληλουῖα.

49. Ἐπαινος τῶν ἀπαντησάντων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. PG 56, 99, β.

50. Κάλλιστος, Ἱστορικὴ διαμόρφωσις, σελ. 157.

51. Μπαλαγεῶργος, Ἡ ψαλτικὴ παράδοση, σελ. 81.

52. Arragz, *Les grandes etapes*, σελ. 45, 63-67.

53. Φουντούλης, *Τὸ λειτουργικόν ἔργον*, σελ. 153.

54. Κωνσταντίνου, *Τυπικόν*, σελ. γ.: Ἐξ ἀπάντων τὸ τῆς Ἐκκλη-
σίας συγκεκριμένης Τυπικόν, ἐν ᾧ τὰ καθ' ἑκάστην ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις
τοῦ Θεοῦ ἀναγνωσθησόμενα τε καὶ ψαλλησόμενα καθορίζονται καὶ δια-
τυποῦνται, ἵνα μὴ τις διὰ τε τὸ πλῆθος αὐτῶν καὶ τὰς συμπιπούσας πολ-
λάκις ἑορτάς ἐν Κυριακαῖς ἢ νησιψύμοις ἡμέραις, σύγχυσις καὶ διαφω-
νία προσγενομένη, παραλύσῃ τὴν ἐν ταῖς ἱεραῖς μάλιστα ἀκολουθίαις
ἀπαιτουμένην τάξιν τε καὶ εὐοχημοσύνην.

55. Διονύσιος, Ὑπόμνημα, σελ. 13.

56. Καλλίνικος, Ὁ χριστιανικὸς ναὸς, σελ. 108: Ἡ ὄψιαιτέρα κόμ-
μωσις, ὡς μὴ ὄφειλε, καὶ ψιμυθίωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ψαλμωδίας, τῆς
ἄλλοτε ἄγαν ἀπερίπτου καὶ ἀφελοῦς, ἐδυσχέρανεν ἐν τῷ συμπάλλειν τοὺς
πολλοῦς· καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ λαὸς ἀπεκλείσθη τῆς συμμετοχῆς ἐν τῇ
θείᾳ λατρείᾳ διὰ νά χασμῶται ἢ ἀποκοιμῶται. Ἀνάγκη ἀπλοποιήσεως τῶν
μουσουργημάτων, ἀσκήσεως τῆς μαθητιώσεως νεολαίας ἐν αὐτοῖς, ἀνπλε-
οῦς ἀποκοπῆς τῶν παπαδικῶν καλουμένων μελῶν, ἵνα καὶ αὐθις ὁ λαὸς
κινῶν διάνοιαν καὶ χεῖλη, ἀποινάξῃ τὴν νάρκην ἀπὸ τῶν βλεφάρων.

57. Φουντούλης, *Σύγχρονα λειτουργικὰ προβλήματα*, σελ. 660.

58. Στάθης, *Τριθέκτι*.

59. Στάθης, *Παννυχίς*.

60. Στάθης, *Ψάλτες*.

61. Διονύσιος, Ὑπόμνημα, σελ. 15.

62. Μ. Βασιλείος, *Εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν* 2. ΒΕΠΕΣ 52,12.

Βιβλιογραφία

- ΑΛΥΤΙΖΑΚΗΣ, *Ἡ ὀκτανχία* = ΑΛΥΤΙΖΑΚΗΣ ΑΝ., *Ἡ ὀκτανχία σπὴν ἑλληνικὴ λειτουργικὴ Ὑμνογραφία*. Ἐκδόσεις Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1985.
- ΑΡΓΕΝΤΗΣ, *Σύνταγμα* = ΑΡΓΕΝΤΗΣ ΕΥ., *Σύνταγμα κατὰ ἀζύμων*. Λειψία 1845.
- ARRANZ, *Les grandes etapes* = ARRANZ Μ., *Les grandes etapes de la liturgie byzantine: Palestine, Byzance, Russie*. Liturgie de l' Eglise particuliere et Liturgie de l' Eglise Universelle. Roma 1976.
- ΒΑΚΑΡΟΣ, *Ἡ ἱερωσύνη* = ΒΑΚΑΡΟΣ Δ. (Πρωτοπρεσβύτερος), *Ἡ ἱερωσύνη σπὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία τῶν πέντε πρώτων αἰώνων*. Θεσσαλονίκη 1986.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Ἄρχιμ.). *Κάλλος καὶ ἡσυχία* = ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ἄρχιμ., *Κάλλος καὶ ἡσυχία σπὴν ἀγιορειτικὴ πολιτεία*. Ἱερά Μονὴ Ἰβήρων 1999.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *LEX ORANDI* = ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Π., *LEX ORANDI. Μελέτες λειτουργικῆς Θεολογίας*. Ἐκκλησία - Κοινωνία - Οἰκουμένη 9. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994.
- ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, *Ἡ ἐνότης* = ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Χ., *Ἡ ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας* (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 19), Ἀθήνα 1996.
- ΒΟΥΡΛΗΣ, *Δογματοθηκαὶ ὄψεις* = ΒΟΥΡΛΗΣ ΑΘ., *Δογματοθηκαὶ ὄψεις τῆς Ὀρθοδόξου Ψαλμωδίας*. Ἀθῆναι 1994.
- CLASEN, *Die Arkan - disziplin* = CLASEN Η., *Die Arkan - disziplin in der Alten Kirche*. Dissertation, Theologische Fakultät der Ruprecht - Karl Universität zu Heidelberg 1956.
- DIX, *The shape* = DIX G., *The shape of the liturgy*. Dacre press, London 1970.
- ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, *Ἡ θεία Λειτουργία* = ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΨΑΡΙΑΝΟΣ, Μητροπολίτης Σερβίων καὶ Κοζάνης), *Ἡ θεία Λειτουργία*, Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι 1986.
- ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, *Ἐπόμνημα* = ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΨΑΡΙΑΝΟΣ, Μητροπολίτης

- Σερβίων καὶ Κοζάνης), *Υπόμνημα περὶ τῆς Θείας Λατρείας* (Πολυγραφημένο), 15 Αὐγούστου 1985.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Κοινωνία ἀγίων* = ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΕΥ., *Ἡ Ἐκκλησία ὡς κοινωνία ἀγίων*. Θεολογία ΞΔ (1993), σελ. 545-569.
- ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς* = ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ Κ., *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελετούμενα ἐν αὐτῷ*. Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1969.
- ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, *Ἱστορικὴ διαμόρφωσις* = ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ (Ἀρχιμανδριτῆς), *Ἱστορικὴ διαμόρφωσις τοῦ Τυπικοῦ τῆς Ἐκκλησίας*. Νέων Σιῶν ΙΖ (1922), ἐν Ἱεροσολύμοις, σελ. 157-177, 242-258, 363-373, 502-514.
- ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία* = ΚΑΡΜΙΡΗΣ Ι., *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία*, Ἀθήναι 1973.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Τυπικόν* = ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Πρωτοψάλτου), *Τυπικόν Ἐκκλησιαστικόν κατὰ τὴν τάξιν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ἐν Ἀθήναις 1885.
- MATHEWS, *The early churchs* = MATHEWS TH., *The early churches of Constantinople: Architecture and liturgy*, Pennsylvania 1971.
- ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία* = ΜΗΤΣΑΚΗΣ Κ., *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, τόμ. Α, Θεσσαλονίκη 1971.
- ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΣ, *Ἡ ψαλμικὴ παράδοσις* = ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΣ Δ., *Ἡ ψαλμικὴ παράδοσις τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου*. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ (Πολυγραφημένη). Ἀθήναι 1998.
- POTT, *La reforme liturgique* = POTT TH., *La reforme liturgique byzantine. Etude du phenomène de l' evolution non - spontanée de la liturgie byzantine*. CLV-EDIZIONI LITURGICHE (Subsidia 104). Roma 2000.
- SCHOELL-KROLL, *Corpus Juris Civilis* = Schoell-Kroll, *Corpus Juris Civilis*, III, Berolini, Weidmannos, 1899².
- ΣΕΜΕΜΑΝ, *Εὐχαριστία* = ΣΕΜΕΜΑΝ ΑΛ., *Εὐχαριστία*. Ἀκρίτας 1987.
- ΣΤΑΘΗΣ, *Παννυχίς* = ΣΤΑΘΗΣ ΓΡ., *Παννυχίς*, Ἀθήνα 1999.
- ΣΤΑΘΗΣ, *Τριθέκτων* = ΣΤΑΘΗΣ ΓΡ., *Τριθέκτων*. Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας - Λατρευτολογήματα 2. Ἀθήνα 2000.
- ΣΤΑΘΗΣ, *Ψάλτες* = ΣΤΑΘΗΣ ΓΡ., *Ψάλτες οἱ ἀσίγητοι τέττιγες τῆς Ἐκκλησίας*. Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 1989, σελ. ζ-ιγ.

- ΣΤΑΘΗΣ, *Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ* = ΣΤΑΘΗΣ ΓΡ., *Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ στὴ λατρεία καὶ στὴν ἐπιστήμην*. (Εἰσαγωγικὴ τετραλογία). Βυζαντινά, τόμ. 4ος, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 389-438.
- TREMPELAS, *L' audition* = TREMPELAS P., *L' audition de l' anaphore Eucharistique par le peuple*. L' Eglise et les Eglises II. Chevetogne - Bruxelles, 1955, σελ. 207-220.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις* = ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π., *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἡ πρᾶξις τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ ἡ ἐκφώνησις τῶν εὐχῶν τῆς λειτουργίας*. Ἀθῆναι 1949.
- ΦΙΛΙΑΣ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν* = ΦΙΛΙΑΣ Γ., *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*. Ἐκδόσεις Γρηγόρης, Ἀθῆναι 1997.
- ΦΛΟΡΟΦΣΚΥ, *Ὁρθόδοξος Λατρεία* = ΦΛΟΡΟΦΣΚΥ Γ., *Ὁρθόδοξος Λατρεία*. Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας, Ἀθήνα 1973.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας* = ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., *Ἡ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσις*. Ἐκκλησία 2 (2000), σελ. 107-112.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον* = ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεῶν τοῦ Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη 1966.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Λειτουργικὲς ἰδιομορφίαι* = ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., *Λειτουργικὲς ἰδιομορφίαι τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς*, Ἄξιες καὶ πολιτισμός. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου, Ἀθήνα 1991, σελ. 207-235.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Σύγχρονα λειτουργικὰ προβλήματα* = ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., *Σύγχρονα λειτουργικὰ προβλήματα*. Ἐκκλησία 11 (1992), σελ. 607-610, 657-660.

Πρωτοπρ. Ἐλευθερίου Χαβάτζα
Θεολόγου-Φιλολόγου

ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ
ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΖΩΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΛΛΑΔΙΚΗ
ΕΝΟΡΙΑ

Ἀναζητώντας ποιμαντικές προϋποθέσεις γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς λειτουργικῆς μας ζωῆς:

–Θά ἀναφερθοῦμε πρῶτα στό στόχο τῆς Ποιμαντικῆς πού ἐπικεντρώνεται στή λατρεία.

–Ἐπειτα θά δοῦμε σημερινές πραγματικότητες καί θά ἐπισημάνουμε προβληματισμούς μέ ποιμαντική χροιά γιὰ τή λειτουργική ζωή.

–Τρίτο: θά ἀναζητήσουμε κάποια αἷτια τῆς σημερινῆς κατάστασης τῆς λατρείας.

–Τέταρτο: θά προσεγγίσουμε ἀνάγκες καί θά ἀναζητήσουμε δυνατότητες βελτίωσης τῆς λατρευτικῆς μας ζωῆς.

–Πέμπτο: θά ἀναφερθοῦμε στοὺς παράγοντες τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου καθὼς καί στοὺς τρόπους καί τὰ μέσα γιὰ τὴν προσφορά τῆς Λατρείας.

–Τέλος θά καταλήξουμε μέ ἀναφορά στὴν εὐθύνη καί στὴ σοβαρότητα τοῦ ποιμένα τῆς λειτουργικῆς του φροντίδας.

Α. Σχέση Ποιμαντικῆς καί Λατρείας

Εἶναι ἀνάγκη νά ξεκινήσουμε ἀπό τόν κοινό τόπο ὅτι ὁ σκοπός τῆς Ποιμαντικῆς, κάθε ποιμαντικῆς φροντίδας τῆς Ἐκκλησίας, δέν εἶναι ἄλλος παρά «ἡ οἰκοδομή τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ», «ὁ καταρτισμός τῶν ἁγίων»¹, ἡ ἐνότητα τῶν πιστῶν στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ αὔξηση καί ἡ πνευματική τους πρόοδος.

Εἶναι ἐπίσης γνωστό ὅτι ἡ ἐκκλησιοποίηση τῶν ἀνθρώπων στό ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ ἔνταξή μας στήν κοινωνία τῆς Ἁγίας Τριάδος, πραγματώνεται στή θ. Λειτουργία. Στή θ. Εὐχαριστία ἔχομεν «τό κέντρον καί τήν ἔκφρασιν τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας», γράφει ὁ καθηγητής Ἱ. Καρμίρης καί ἐπαναλαμβάνει ὁ π. Γεώργιος Καψάνης².

Ἔτσι μιλάμε γιά ἀμοιβαιότητα ἢ ἀλληλοπεριχώρηση ἀνάμεσα στήν Ποιμαντική καί στή Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας.

Εἶναι τόσο γνωστή ἡ Εὐχή τῆς «Διδαχῆς τῶν 12 Ἀποστόλων» νά συναχθεῖ ἡ Ἐκκλησία ἀπό τά πέρατα τῆς γῆς στή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ὅπως ὁ ἄρτος τῆς Εὐχαριστίας πού ἦταν πρὶν σκορπισμένους ἐπάνω στά βουνά καί «συναχθέν (τό κλάσμα) ἐγένετο ἓν»³.

Στή θεία Εὐχαριστία, πού λέγεται καί εἶναι ἀληθινή κοινωνία, ὅπως μᾶς διδάσκει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκνός, ἔχομεν τήν δυνατότητα «κοινωνεῖν καί ἐνοῦσθαι ἀλλήλοις... ἐπεὶ... ἐξ ἐνός ἄρτου μεταλαμβάνομεν οἱ πάντες ἐν σῶμα Χριστοῦ καί ἐν αἵμα καί ἀλλήλων μέλη γινόμεθα, σύσσωμοι Χριστοῦ χρηματίζοντες»⁴.

Στή συνειδητή βίωση τῆς λατρείας λοιπόν ἐπικεντρώνεται ἡ ποιμαντική φροντίδα τῆς Ἐκκλησίας.

Αὕτη εἶναι ἡ ὄντολογία στό θέμα μας.

Βιώνεται ὁμως ἔτσι σήμερα στήν Ὁρθόδοξη Ἑλλαδική

Ἐνορία; Εἶναι τό μεγάλο μας ἐρώτημα, μέ τό ὅποιο καί περνᾶμε στή δεύτερη παράγραφο.

Β. Σημερινές πραγματικότητες καί ποιμαντικοί προβληματισμοί γιά τή λειτουργική ζωή

Ὁ μακαριστός, λόγιος καί πατερικός Μητροπολίτης Κοζάνης κυρός Διονύσιος, ἐνδιαφερόμενος ἔντονα ποιμαντικά νά λατρεύουμε «εὐαρέστως τῷ Θεῷ μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας»⁵, διατυπώνει μαζί μέ προτάσεις τοὺς προβληματισμούς του καί μιὰ ὀδυνηρή πραγματογνωμοσύνη:

Ἐπάνω στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, γράφει, οἱ αἰῶνες κόλλησαν πολλή σκουριά... Χρειάζεται πολλή μελέτη τῶν πραγμάτων καί γνώση, γιά νά τολμήσουμε ὅ,τι εἶναι ἀνάγκη νά γίνει... ἀκριβῶς ἐπειδή πιστεύουμε πὼς ἡ Ἐκκλησία εἶναι κυρίως ἡ θεία λατρεία, γι' αὐτό καί ἐπισημαίνομε ὅσα νομίζομε πὼς δέν πᾶνε καλά στή θεία λατρεία καί προτείνομε κάποιες μεταρρυθμίσεις, ὄχι γιά νά καταστρέψουμε, ἀλλά γιά νά ἀνακαινίσουμε. Ὅπως ἔχουν τὰ πράγματα τώρα, ἡ θεία λατρεία οὔτε μᾶς διδάσκει οὔτε μᾶς μυσταγωγεῖ... φροντίζομε νά ἀποκαταστήσουμε μερικά πράγματα, ὄχι γιατί φιλοδοξοῦμε νά εἴμαστε ἀνακαινιστές, ἀλλά γιατί μᾶς πιέζουν οἱ ἀνάγκες τῶν καιρῶν»⁶.

Ὁ καθηγητής κ. Ἀλέξ. Σταυρόπουλος γράφει: «Σέ πολούς ἡ Θ.Λ. (Θεία Λειτουργία) φορτωμένη μέ τὰ “ἀκατανόητα” ἐκ πρώτης ὄψεως ἢ ἀνεξήγητα τελεουργικά της, δέν ἔχει κανένα νόημα. Ἀπό λογική λατρεία γίνεται γιά τοὺς περισσοτέρους μὴ λογική, παράλογη ἢ μέ νόημα πού εἶναι κρυμμένο. Χάνεται ἡ συνέχεια τῆς “ἀναγνώσεως” τῆς Θ.Λ., γιατί ἡ “γραφὴ” της εἶναι μικτή: μέ λόγο, εἰκόνες, σύμβολα, σημεία, κινήσεις πού πρέπει νά ἀποκωδικοποιηθοῦν γιά νά φθάσουν σωστά στόν δέκτη, ὥστε νά τὰ κατανοήσει ὁπότε θά

συμπέσουν ἢ καί θά ταυτιστοῦν τά σημαινόμενα μέ τά κατανοούμενα». Καί καταλήγει: «τό χρέος μιᾶς σύγχρονης Λειτουργικῆς Ποιμαντικῆς... (εἶναι) νά ἀναζητήσει καί νά διασώσει τό ἀπολωλός, τό χαμένο νόημα τῶν κινήσεων, τῶν σημείων, τῶν συμβόλων, τῶν λόγων»⁷.

Καί ὁ καθηγητής κ. Πέτρος Βασιλειάδης στό πολύ ἐνδιαφέρον ἄρθρο του: «Λειτουργική Ἀναγέννηση: συμμετοχή τοῦ λαοῦ καί ἐνεργοποίηση τῆς ἀναφορᾶς» φιλοξενεῖ τή διατύπωση (τοῦ Η. Wýbrew): «Ἡ Εὐχαριστία ἀπό ἀπλό κοινό δεῖπνο μετεξελίχθηκε σέ τελετουργική πράξη, ἀπό τόν οἰκιακό περιορισμό μεταπήδησε στή δημόσια μεγαλοπρέπεια, ἀπό βρώση καί πόση κατέληξε στό δέος τοῦ μυστηριώδους, ἀπό τή διαφάνεια καί τήν εἰς ἐπίκοον πάντων ἐπιτέλεση τῶν δρωμένων στήν ἀπόκρυψη καί τή σιωπή...»⁸.

Ὅλοι ξέρομε ὅτι ἡ λατρεία μας πέρασε ἀπό τά πραγματικά βιωματικά στοιχεῖα σέ πολλούς καί ἔντονους συμβολισμούς. Παρακολουθώντας τά διαχρονικά σχόλια στή θεία λατρεία ἀπό τοὺς Ἐκκλησιαστικούς Πατέρες καί συγγραφεῖς καθένas ἀναρωτιέται ποιοί εἶναι οἱ προσφεύστεροι συμβολισμοί, πόσο σωστά βιώνονται οἱ συμβολισμοί, πόσο εἶναι βιώματα ὄχι ἀτομικά, ἀλλά «βιώματα τῆς κοινότητας», ὅπως θά ἔλεγε ὁ Σεβ. Περγάμου Ἰωάννης⁹, πόσο ἡ Ἐκκλησιαστική Σύναξη εἶναι γενεά ζητούντων τόν Κύριον μέ εὐχαριστιακή συγκρότηση καί ἐσχατολογική κατεύθυνση καί ὄχι ἀτομική προσευχή, πόσο ἀκόμη τό Τυπικό τῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλά «ὑπηρετικό μέσο γιά νά συγκροτήσουμε Εὐχαριστιακή Κοινότητα»¹⁰, ὅπως διατυπώνει ὁ κ. Χρ. Γιανναράς.

Καί κάποιοι ἀμείλικτοι πρακτικοί προβληματισμοί πού διατυπώθηκαν ἀπό ὑπεύθυνα ἐφημεριακά στόματα:

«...Δέν μπορεῖ νά γίνει θεολογία τῆς λατρείας, δέν καταλαβαίνει κανεῖς τίποτε ἀπό τά ψαλλόμενα... ὁ κόσμος μᾶς ἔχει

καταργήσει, ἔρχεται ὅποτε ἐκεῖνος θέλει, προσκυνώντας ὅποιον θεό ἐκεῖνος θέλει... Δέν νομίζω ὅτι σήμερα μυεῖται κάποιος ἀπό τούς πιστούς μας σ' αὐτά πού ἀκούει καί δέν καταλαβαίνει ἢ δέν ἀκούει καθόλου» (π. Ἀντώνιος Πινακούλας)¹¹.

«Ὁ λαός ἀδιαφορεῖ γιά μᾶς... κάνει ὅ,τι τόν βολεύει... πρέπει νά λάβουμε σοβαρά ὑπ' ὄψη μας τά σημερινά δεδομένα» (π. Κ. Καραῖσαρίδης)¹².

Οἱ προβληματισμοί καί τά ἐρωτήματα πού παρουσιάστηκαν καί πολλά ἄλλα, καί ἄν ἀκόμη κάποια φτάνουν στήν ὑπερβολή, ὅλα ἀποτυπώνουν, νομίζομε, πραγματικότητες πού οὔτε ἡ Θεολογία καί πολύ περισσότερο ἡ ποιμαίνουσα Ἐκκλησία ἐπιτρέπεται νά ἀγνοεῖ καί νά παραθεωρεῖ.

Γ. Αἷτια τῆς σημερινῆς λατρευτικῆς πραγματικότητας

Ἡ ἀναζήτηση αἰτίων σέ μιά εἰσήγηση σάν κι αὐτή θά ἦταν ἴσως λόγος παραπανίσιος. Ὅμως χωρίς τήν ἀναφορά σέ αἷτια τά πράγματα μένουν ἀπρόσληπτα καί ἄρα καί ἀθεράπευτα.

Ἐπιγραμματικά λοιπόν θά προσπαθήσουμε νά δώσουμε διαχρονικά αἷτια πού ἐπιτείνονται ἀπό σημερινά ἐσωτερικά Ἐκκλησιαστικά, ἀλλά καί λοιπά προβλήματα ἐπικοινωνίας, ὑπαρξης πολιτιστικῶν, κοινωνικῶν, πολιτικῶν, φιλοσοφικῶν καί ἄλλων ἰδεῶν, πού δυσχεραίνουν τήν οὐσιαστική Ἐκκλησιαστική ζωή τῶν πιστῶν.

Ἔτσι:

α. Ὁ ἀναπόφευκτος περιορισμός τῶν ἐνθουσιαστικῶν στοιχείων τῆς πρώτης Ἐκκλησίας συνετέλεσε στόν ὑποτονισμό τῆς ὡς σώματος Χριστοῦ πού πορεύεται μέ ἐσχατολογικό ἐνδιαφέρον. Συχνά δίνει τήν ἐντύπωση μιᾶς σύναξης πού προσφέρεται σάν εὐκαιρία γιά ἀτομική προσευχή, εὐσεβιστική σύναξη χωρίς αἴσθηση κοινωνίας στό σῶμα καί

έντελῶς ἐνδοκοσμική, χωρίς προσανατολισμό πρὸς τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

β. Συμβολισμοὶ πολλοί, ὅπως προαναφέραμε, ἔκαναν ὥστε νὰ ξεθωριάσει ἡ πραγματικότητα τοῦ Εὐχαριστιακοῦ Δείπνου καὶ νὰ γίνει ἀπόμακρη καὶ ἀκατανότη ἡ λατρεία.

γ. Τὸ κοσμικὸ στοιχεῖο πού διεΐσδυσε στὴν Ἐκκλησία δὲν ἄφησε τὴ λατρεία ἀλώβητη. Δεσποτικά-αὐτοκρατορικά κατάλοιπα, πού λειτουργοῦν σὲ βᾶρος τῆς Ἐπισκοπικῆς παρουσίας, κοσμικοποιοῦν τὸ Ἐπισκοπικὸ λειτούργημα καὶ μεταβάλλουν συχνὰ τὸν Ἐπίσκοπο σὲ εἶδος κοσμικοῦ ἄρχοντα-νομάρχη, πού δουλεῖα του μοιάζει νὰ εἶναι τὰ πανηγύρια ἢ τὸ νὰ ὑπογράφει μισθοδοτικές καταστάσεις, ὅπως εἶπε στὸ Θεολογικὸ Συνέδριο τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1999 ὁ καθηγητὴς κ. Ἰ. Κονιδάρης.

«Ἐσχάσαμε τί εἴμαστε καὶ ἀντὶ γιὰ Ἐπίσκοποι ὠνομαστήκαμε καὶ γίναμε δεσπότες» γράφει ἐξομολογητικά ὁ πολὺπειρος Κοζάνης κυρὸς Διονύσιος¹³.

Μέ τέτοια δεδομένα πῶς νὰ ζητήσει κανεὶς μιὰ γνήσια βίωση τῆς Ἰγνατιανῆς Θεολογίας μέ τὸν Ἐπίσκοπο στὸ κέντρο τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας «εἰς τύπον καὶ τόπον Θεοῦ» καὶ τοὺς πρεσβυτέρους «εἰς τύπον συνεδρίου τῶν ἀποστόλων»¹⁴.

δ. Ἀκόμη ἄμφια καὶ στολίδια χρυσοποίκιλτα, ὀφθίγια κοσμικῆς χροιᾶς καὶ πολὺ συχνὰ ὄχι ἀξιοκρατικά θολώνουν στά μάτια τῶν πιστῶν τὸ ἥθος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν ἀρχική γνησιότητα. «Μά οἱ ἄνθρωποι πιά δὲν ξεγελοῦνται καὶ μᾶλλον πειράζονται ὅταν μᾶς βλέπουν χρυσοφορεμένους σὲ κάθε ἱερὴ ἀκολουθία» γράφει πάλι ὁ μακαριστὸς Κοζάνης Διονύσιος¹⁵.

ε. Ὁ παραγκωνισμὸς τῶν Πρεσβυτέρων καὶ τοῦ Λαοῦ καὶ ἡ ἀποξένωσή τους ἀπὸ κάθε οὐσιαστικὴ συμμετοχὴ στὴ Διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας, παραγκωνισμὸς πού εἶναι ἀμαρτωλὸς

καρπός τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁθωνα καί τῶν Βαυαρῶν, συνετέλεσε στήν ἀπομάκρυνση καί ἀπό τή λατρεία. Οἱ μὲν Πρεσβύτεροι μοιάζουν μέ ὑπαλλήλους πού ὑπάγονται ὑπηρεσιακά στόν Ἐπίσκοπο, ὁ δέ λαός μεταβλήθηκαν ἀπό μέλη τοῦ Σώματος σέ παθητικούς δέκτες καί ἀνενεργό παράγοντα ὄχι πιά μόνο τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ὄργανισμοῦ ἀφηρημένα, ἀλλά καί τῆς Λατρείας. Λαός παραγκωνισμένος ἀπό τή λειτουργία τοῦ Ὄργανισμοῦ, ἀπό τίς διοικητικές διαδικασίες, εἶναι φυσικό στό τέλος νά μένει μακριά καί ἀπό τή Λατρεία.

στ. Ἀλλά καί ἀπό πλευρᾶς Πρεσβυτέρων πρέπει νά ἐπισημανθοῦν δύο βασικά ἀρνητικά αἴτια. Πρῶτον, ἓνας ἀνεπίγνωτος καί ἐξουσιαστικός κληρικαλισμός, πού κάνει ὥστε οἱ ποιμένες νά συμπεριφέρονται ἐξουσιαστικά στό λαό, ἀπὸ τοκο μιᾶς ραγιαδικῆς συμπεριφορᾶς πού πιέζεται ἀπό πάνω καί πιέζει πρὸς τὰ κάτω, ἀπωθεῖ τοὺς πιστοὺς. Δεύτερον, ὁ ἐπαγγελματισμός τῶν Ποιμένων, ἀναπόφευκτος κι αὐτός σέ κάποιο βαθμὸ ἀλλά ὄχι σπάνια καί προκλητικός, εἶναι ἓνα ἀκόμη σοβαρὸ πρόβλημα, πού ὑποβαθμίζει τὸ Ἱεραποστολικὸ ἦθος καί δυσκολεύει στό νά πείσει ἡ Ἐκκλησία.

Περιτεθεὶ νά πῶ ὅτι δέν θίγομε ἀνθρώπους ἀλλὰ καταστάσεις, πού συσχηματίζουν συχνά καί τίς πιό καλές διαθέσεις προσώπων, ἐκλεκτῶν κληρικῶν, Ἐπισκόπων, Πρεσβυτέρων καί Διακόνων. Οἱ καταστάσεις μᾶς ἐνδιαφέρουν ὡς αἴτια.

ζ. Ἀκόμη, ἡ ἀποστασιοποιημένη γλῶσσα τῆς λατρείας ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἄνθρωπο καί τὸ ἔντονο ἠθικιστικὸ κήρυγμα, χωρὶς ἐνθουσιασμό, χωρὶς ἐρμηνεῖα τῆς Λατρείας, χωρὶς ἀνάλυση τῶν συμβολισμῶν καί τῶν δεδομένων, χωρὶς ἀναγωγή στό Εὐχαριστιακὸ Δεῖπνο καί στήν πορεία τῆς Ἐκκλησίας στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ, χωρὶς οὐσιαστικὴ διδασχὴ, εἶναι μερικά ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐσωτερικὰ αἴτια πού θά μπορούσε κανεὶς νά παραθέσει.

η. Σ' αὐτά πρέπει νά προσθέσουμε καί ἐξωγενῆ αἷτια, βασικότερα ἀπό τὰ ὁποῖα εἶναι οἱ ἐνδοκοσμικές βλέψεις τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, ἡ εὐτυχία καί ἡ εὐδαιμονία του μέ καθαρά κοσμικό καί ὕλιστικό φρόνημα· οἱ δυνατότητες καί οἱ προκλήσεις θετικές ἢ ὄχι τῆς σημερινῆς τεχνολογικῆς προόδου· ιδέες μέ φιλοσοφικό μανδύα ἢ μέ ἀνατολίτικο μυστικισμό πού φαίνεται νά συλαγωγοῦν¹⁶ περίεργα τόν τεχνοκρατούμενο ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας καί κοντά ἕνας ἔντονος καί ἀποδιοργανωτικός ἀτομικισμός. Ἕνας ἀτομικισμός ὁ ὁποῖος ἀναπτύχθηκε στίς ἀστικές κοινωνίες, τράφηκε στή βιομηχανική ἐπανάσταση καί ἀπειλεῖ τόν ἄνθρωπο τῆς μεταβιομηχανικῆς καί μετανεωτερικῆς ἐποχῆς μας.

Ὁ ἀτομικισμός αὐτός δέν εἶναι πιά ἕνα ἠθικολογικό μόνο πρόβλημα, ἀλλά προχωρεῖ καί γίνεται ὑπαρκτικό.

Ὁ ἄνθρωπος τῶν πόλεων συχνά σήμερα κοντεύει νά μῆ θέλει ἐπισκέψεις. Κλείνεται στόν ἑαυτό του, θέλει νά εἶναι μόνος του, συνυπάρχει μέ κάποια ἀπατηλή αὐτάρκεια μέ τὰ Μέσα Μαζικῆς Ἐνημέρωσης, θέλει νά δεῖ τίς ἐκπομπές καί τὰ «σῆριαλ». Ἔτσι, ὅταν θυμηθεῖ τήν Ἐκκλησία, προτιμáει νά πάει στό ναό μόνος του, κάποια ὥρα πού ὁ ναός εἶναι ἄδειος, νά ἀνάψει τό κερὶ του καί νά κάνει τήν προσευχή του, ὅπως λέει, μιá προσευχή ἰδιωτική, ἄσχετη ἀπό τήν κοινωνία καί τήν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας.

Δύσκολα μπορεῖ νά καταλάβει ὅτι αὐτή ἡ ἐνέργειά του, χωρίς νά εἶναι ἄχρηστη, δέν μπορεῖ νά ὑποκαταστήσει τόν ἐκκλησιασμό του, τήν ἀνάγκη νά ἐνωθεῖ στό σῶμα.

Δ. Ἀνάγκες καί Δυνατότητες

Ἄλλά εἶναι ἤδη ἡ ὥρα νά δοῦμε ἀνάγκες καί δυνατότητες.

Χρησιμοποιώντας τίς δυσκολίες καί τίς διαμορφωμένες δυσμενεῖς πραγματικότητες ὡς ἐφαλτήρια θά ἐπισημάνουμε συγκεκριμένες ἀνάγκες καί δυνατότητες.

Δυνατότητες μακροπρόθεσμες, μεσοπρόθεσμες και άμεσες:

1. Μακροπρόθεσμες

α. Πρώτη ανάγκη και δυνατότητα είναι εκείνη της παρέμβασης στη λατρεία. Έχει γίνει πολύς λόγος, αν μπορούμε να μιλάμε για ανανέωση της λατρείας. Πολύς λόγος για τον χρησιμοποίησιμο ὄρο πρώτα.

Ἀνανέωση, ἢ αναβίωση, ἢ αναζωπύρνηση, ἢ αναθέρμανση, ἢ «λειτουργικός αναβαπτισμός»¹⁷ ἢ ἂν θά εἶναι «μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας», ἢ δέν ξέρω πῶς ἀλλιῶς.

Ὅλοι μας, ὑποθέτω, δεχόμεθα καί εἶναι παρήγορο ὅτι τό ζῶπυρο ἐξακολουθεῖ νά καίει ἀκατάπαυστα μέσα στήν λειτουργική μας παράδοση. Ἀλλά ποιός θά ἰσχυριστεῖ ὅτι αὐτό τό ζῶπυρο βιώνεται ὅσο πρέπει καί ὅπως πρέπει ἀπό μεγάλο μέρος τῶν πιστῶν στή σημερινή ἐνορία;

Προσπάθειες γιά νά ἀναδυθεῖ τό ζῶπυρο καί νά λειτουργήσει στό σῶμα ἐνεργότερα κρίνονται καί ἀναγκαῖες καί δυνατές.

Ὑπάρχουν καί ἀντίθετες φωνές, πού θεωροῦν ἐφάμαρτη κάθε παρέμβαση στήν λατρεία καί ἐπισείου τόν κίνδυνο τῆς ἐκκοσμίκευσης. Ὅσο ὅμως πραγματικός εἶναι ὁ κίνδυνος αὐτός, ἄλλο τόσο πραγματικός εἶναι ὁ κίνδυνος μιᾶς ἄκριτης καί στείρας παραδοσιαρχίας ξένης πρὸς τή γνήσια Παράδοση.

«Τά φορτώνομε ὅλα στήν παράδοση», γράφει ὁ προμνημονευθεῖς σοφός μακαριστός Ἱεράρχης Διονύσιος Ψαριανός. «Αὐτή ἡ παράδοση εἶναι μιά πολύ μεγάλη κακοτοπιά γιά τήν Ἐκκλησία καί τή ζωή. Τέλος πάντων ἡ παράδοση δέν εἶναι γιά νά δεθοῦμε σ' αὐτήν καί νά πᾶμε πίσω, ἀλλά γιά νά πατήσουμε γερά καί νά πᾶμε μπροστά»¹⁸.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Παράδοσή μας, ἡ «Ἱερά Παράδοση» εἶναι πάντοτε δυναμική καί ποτέ στατική.

Ἡ παρέμβαση τῶν Ἁγίων Πατέρων στή λειτουργική ἐξέλιξη τό μαρτυρεῖ. Ὡς ἀναλογιστοῦμε τί τόλμημα ἔκαναν οἱ μεγάλοι Πατέρες Μ. Βασίλειος καί Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος γιά παράδειγμα, ὅταν παρενέβαιναν στή μέχρι τότε λειτουργική πράξη-παράδοση τῆς ἀποστολικῆς καί μεταποστολικῆς ἐποχῆς. Τό ἐπιχείρημα ὅτι ἦταν ἅγιοι δέν εἶναι πειστικό, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι μέσα στήν ἀγιότητά τους δέν εἶχαν συνείδηση ἀγίων, ἀλλά μόνον ὑπεύθυνων ποιμεναρχῶν, πού σκοπός τους ἦταν ἡ πνευματική τροφοδοσία τῶν πιστῶν καί ἡ οἰκοδομή τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ.

Οἰκουμενικές Σύνοδοι προσάρμοσαν ἢ ἄλλαξαν ἀποφάσεις προηγούμενων μεγάλων Συνόδων πάντοτε «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» μέ κριτήρια ποιμαντικά, διότι τό ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγματικοτήτων καί ἄφησαν καί ἀνοιχτές δυνατότητες γιά ἀλλαγές, ὅταν ἡ Ἐκκλησία τίς κρίνει ἀναγκαῖες, ὅπως διδάσκει ὁ καθηγητής κ. Παν. Μπούμης.

Παράδοση ἀσφαλῶς δέν εἶναι μόνο ἡ ἀποστολική, ἀλλά οὔτε καί μόνο ἡ μεταγενέστερη.

Ἡ Παράδοση βιώνεται δυναμικά ἀπό τήν πρώτη ἐποχή μέχρι σήμερα καί δυναμικά διαμορφώνεται σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες καί τίς δυνατότητες στά πλαίσια τῆς μιᾶς πίστεως στό Χριστό μέ τή δύναμη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Καί ἔργο μὲν τῶν ειδικῶν, τῶν ἐπιστημόνων, τῶν λειτουργιολόγων «ἐν προκειμένῳ», εἶναι νά ἀναζητήσουν τοὺς ἀκριβεῖς ὅρους, τίς ἐρμηνεῖες καί τίς βελτιώσεις τῶν λειτουργικῶν κειμένων, πού χρειάζονται ἀποκατάσταση.

Τῆς ποιμαίνουσας Ἐκκλησίας καί τῶν ποιμένων ἔργο εἶναι νά ἀναζητήσουν τίς προσφορότερες δυνατότητες γιά τήν ἐφαρμογή τῆς ζωντανῆς λατρείας.

β. Μετά τή δεοντολογία γιά τή δυνατότητα παρέμβασης στή λειτουργική παράδοση, ὁ λόγος γιά τήν παρέμβαση στήν τυπική διάταξη τῆς Θ. Λατρείας. Θεωροῦμε ὅτι εἶναι καί ἀναγκαία καί δυνατή. Προαναφέραμε ὅτι τό Τυπικό δέν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλά «ὑπηρετικό μέσο» γιά τή συγκρότηση εὐχαριστιακῆς κοινότητας.

Ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι ἡ Ἐκκλησία στήν μακραίωνη ζωῆ της γνωρίζει δύο Τυπικά: τό Μοναχικό καί τό Ἀσματικό Ἐνοριακό. Τό δεύτερο ὑποχώρησε μέ τήν ἐπικράτηση τοῦ πρώτου.

Δέν εἶναι ἔργο τῆς δικῆς μας εἰσήγησης νά ἀναλύσει τά δύο Τυπικά καί νά ὑπογραμμίσει τίς ἰδιαιτερότητές τους.

Ἐμεῖς τοῦτο μόνο ἐπισημαίνομε:

Ἀφοῦ ὑπῆρχε ἰδιαίτερο Ἐνοριακό Τυπικό, αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ Ἐκκλησία μας ἔχει πάντοτε τή δυνατότητα νά ξαναδεῖ καί νά θεσπίσει τό προσφορότερο γιά τοὺς πιστοὺς τῶν Ἐνοριῶν, ὅπως ἔχει ἤδη γίνει στήν Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας καί ὅπως συμβαίνει στίς Ἐκκλησίες τῆς Ἱεραποστολῆς.

Ἀπό τά Μοναχικά Τυπικά μέχρι τίς ἐξωπραγματικές καί ζημιογόνες κάποτε ἄκριτες μεταφορές μοναχικῶν συνηθειῶν ἢ καί ἀρετῶν στίς πόλεις, ὅπως ἡ μοναχική ὑπακοή, ὁ γεροντισμός τῶν «Γερόντων» τῶν πόλεων κ.ἄ., ταλαιπωροῦνται οἱ πιστοί καί δυσκολεύονται καί συγκεκριμένα ἐδῶ στή Λειτουργική τους ζωῆ.

Θά καταφύγω καί πάλι μέ κάποιες ἐπιφυλάξεις στοὺς τολμηροὺς, ἀλλά γενναίους προβληματισμοὺς τοῦ μακαριστοῦ Κοζάνης Διονυσίου:

«Ἄς ἀρχίσουμε, γράφει, ἀπό τίς ἀκολουθίες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Αὐτές εἶναι ἀτέλειωτες καί ἐξαντλητικές, μαζεμένες ἢ μιὰ ἐπάνω στήν ἄλλη καί μετατοπισμένες ἀφύσικα καί παράλογα... Εἶναι τόσα πολλά καί τόσο ἀνακατεμένα

ὅσα λέμε, πού λίγοι ἀπό τούς Ἱερεῖς ξέρουν τήν τάξη καί ἀντέχουν νά ἐπαναλαμβάνουν σαράντα ἡμέρες πρωί καί βράδυ. Ἄς μή φοβηθοῦμε ἐδῶ νά ποῦμε τήν ἀλήθεια καί νά τολμήσουμε ὅ,τι πρέπει, γιατί δέν εἶναι πιά προσευχή αὐτό πού γίνεται... Ὁ Ὅρθρος μέ τίς Ὁδές καί τά Τριώδια, ἔπειτα οἱ Ὑῤρες ἢ μιὰ ἐπάνω στήν ἄλλη, ἔπειτα ὁ Ἑσπερινός καί κάθε Τετάρτη καί Παρασκευή ἢ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων, εἶναι δέν εἶναι νά κοινωνήσει κανείς, ὄλ' αὐτά σέ μιὰ συνέχεια τεσσάρων ὥρῶν, τί νόημα προσευχῆς καί λατρείας ἔχουν: ...Εἶναι λοιπόν ἀνάγκη ὄλ' αὐτά νά μείνουν γιά τά μοναστήρια... νά συντομευθοῦν δέ καί νά τροποποιηθοῦν γιά τίς πόλεις καί τά χωριά...».

Καί ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ γιά τόν ἑαυτό του ὅτι «ὅ,τι καλύτερο μπορούμε νά ξέρουμε σέ Γράμματα καί σέ Θεολογία τό μάθαμε στά λειτουργικά βιβλία τῆς Ἐκκλησίας», ὡστόσο θεωρεῖ ὅτι: «Εἶναι ἀνάγκη νά σκεφθοῦμε καί νά ἀποφασίσουμε κάτι γενναιότερο. Μᾶς ἀναγκάζουν τά πράγματα καί δέν μπορούμε νά κάνουμε ἀλλιῶς, ἂν δέν θέλουμε νά μείνωμε μόνοι μας μέσα στό Ναό»¹⁹.

Τίς τολμηρές καί γενναῖες αὐτές ἀπόψεις τοῦ Κοζάνης Διονυσίου τίς καταχωρίζομε μέ πολλές ἐπιφυλάξεις.

Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι ἓνα Τυπικό βασισμένο στήν Παράδοση καί πρόσφορο στήν Ἑνορία καί ἴσως ἀνάγκη νά τό τολμήσει ἢ ποιμαίνουσα Ἐκκλησία.

γ. Συναφές εἶναι τό πρόβλημα τῆς μετάφρασης τῆς Λατρείας, ἢ καλύτερα τῆς ἐρμηνείας τῆς Λατρείας.

Υπῆρξε σχετική εἰσήγηση. Ἐμεῖς ἐδῶ δέν θά ἐπεκταθοῦμε. Ἐπειδή ὁμως σχετίζεται ἰδιαίτερα μέ τό θέμα μας θά καταθέσουμε ἀπλά τήν ἀποψή μας.

Ἡ λατρεία μας, περισσότερο ἀπό μεταφράσεις χρειάζε-

ται, νομίζομε, ἔρμηνεία. Ἐρμηνεία ὄχι τόσο τῶν κειμένων, ὅσο τῶν συμβόλων καί γενικότερα τῶν δρωμένων. Ὅχι τί λέμε. Αὐτό δέν εἶναι ἀξεπέραστο ἀφοῦ μιλάμε γιά τή δική μας γλώσσα. Ὅχι τί λέμε, ἀλλά τί κάνουμε καί περισσότερο τί εἴμαστε ὡς Ἐκκλησιαστική Σύναξη.

Χρειάζεται ἡ «ἐννόηση» τοῦ Heidegger, ὅπως τήν ἀναλύει σέ σχετική του ἐργασία ὁ καθηγητής π. Νικόλαος Λουδοβίκος, ὁ ὁποῖος γράφει σχετικά: «Ἡ προσέγγιση τοῦ λειτουργικοῦ λόγου δέν μπορεῖ νά εἶναι κατ' ἀρχήν καί θεμελιωδῶς “κειμενοκρατική” ἢ γνωσιολογική ἀλλά ἐξ ἀρχῆς ὄντολογική»²⁰.

Χρειάζεται νά ἐννοήσουμε καί μεῖς καί φυσικά καί οἱ πιστοί. Καί αὐτή ἡ ἐννόηση δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά βιωματική πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὅπως ἔζησαν τό λατρευτικό πλοῦτο γενεές ἀνεξάρτητα ἀπό τίς μορφωτικές τους προϋποθέσεις.

Στά πλαίσια μιᾶς τέτοιας ἐρμηνευτικῆς παρέμβασης στή λατρεία, θά λέγαμε ὅτι ὅσοι ἔχουν τό θάρρος καί τή δύναμη νά παρέμβουν μέ νέες εὐχές σύμφωνες μέ τό πνεῦμα τῶν παραδεδομένων, ἢ μέ ἐρμηνευτικές ἀπόπειρες, ἄς τό κάνουν θέτοντας ταπεινά τίς πρωτοβουλίες τους καί ὑπό τήν ἔγκριση τῆς διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας καί ὑπό τήν ἀναγνώριση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος. Ἄν οἱ προσπάθειες καθοδηγοῦνται ἀπό τήν πνοή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος θά ἐπικρατήσουν. Ἄν ὄχι, θά σβήσουν.

Οἱ παραπάνω δυνατότητες παρέμβασης στό Τυπικό καί στήν ἔρμηνεία τῆς Λατρείας εἶναι μακροπρόθεσμες καί ἀπαιτοῦν ὑπομονή μέν ἀλλά καί ἐπιμονή, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Σεβ. Περγάμου Ἰωάννης²¹.

Ἀλλά ἄν αὐτές εἶναι μακροπρόθεσμες ὑπάρχουν ἄλλες, θά τίς λέγαμε μεσοπρόθεσμες, πού θέλουν νά βιαστοῦμε.

2. Μεσοπρόθεσμες

δ. Εἶναι ἀνάγκη νά ἀναβαθμιστεῖ ἡ Ἐνορία. Νά βρεθοῦν τρόποι ἐνοριακῆς μικρῆς τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότη-
τας, πού νά ἐγγυᾶται δυνατότητα κοινωνίας τῶν πιστῶν.

Τά ποιμαντικά προβλήματα τῆς σημερινῆς Ἐνορίας εἶναι γνωστά.

Οἱ ἀγροτικές, ἡμιαστικές ἢ καί μικροαστικές ἐνορίες δια-
τηροῦν ἴσως ἀκόμη δυνατότητες κοινωνίας. Ὁ ἐφημέριος
ἐκεῖ εὐκολότερα συνειδητοποιεῖται ἀπό τοὺς πιστοὺς ὡς
πατέρας πνευματικός. Ὅμως καί ἐκεῖ ἡ γοργή ἐπικάλυψη τῆς
ζωῆς ἀπό τὰ Μέσα Μαζικῆς Ἐνημέρωσης αἰφνιδίασε τοὺς
πιστοὺς, τοὺς βρῆκε ἀνέτοιμους πνευματικά καί τοὺς ἀνοιξε
δῆθεν εὐδαιμονιστικούς ὀρίζοντες μέ ὑλιστικούς προσανατο-
λισμούς.

Ἔτσι σήμερα παρατηρεῖται στήν ἐπαρχία, ἢ τουλάχιστον
σέ πολλές ἐπαρχίες, μείωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνείδησης
καί μαρασμός τῆς λειτουργικῆς ζωῆς.

Στίς ἐνορίες τῶν ἀστικῶν κέντρων τὰ προβλήματα εἶναι
διαφορετικά: Βρίσκει κανεῖς πιστοὺς μέ συνειδητότητα, πού
ἐνθαρρύνουν μάλιστα καί τοὺς ποιμένες. Ὡστόσο παράλλη-
λα ἡ ἀτομική θρησκευτικότητα κερδίζει ἔδαφος σέ βάρος τῆς
ἐνότητας τοῦ σώματος καί τῆς ἐσχατολογικῆς βίωσης τῆς Θ.
Λατρείας. Ὁ Πανιερώτατος Μητροπολίτης Ἀχελώου κ. Εὐθύ-
μιος στήν διδακτορική του διατριβή: «Τό σύγχρονο Ἀστικό
Περιβάλλον ὡς Ποιμαντικό πρόβλημα», παρουσιάζει τό
θέμα σέ ὅλη του τήν ἔκταση.

Μικρές ἐνορίες καί παρεκκλήσια μέσα στήν Ἀθήνα δεί-
χνουν τή διαφορά. Ἐκεῖ πού ἓνας πρεσβύτερος-ποιμένας
συνδέεται πιά στενά μέ τοὺς πιστοὺς. Ἐκεῖ ἡ λατρεία γίνεται
πιά προσιτή καί περισσότερο οὐσιαστική.

Ἡ δυνατότητα λοιπόν γιά συγκρότηση μικρῶν ἐνοριῶν ἢ ἔστω παρεκκλησιῶν περί τήν ἐνορία, εἶναι ἴσως ἀπό τίς ἀνάγκες πού πρέπει νά πάρουν προτεραιότητα γιά τήν ἀναθέρμανση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς.

Ἦδη ὁ μακαριστός Ἀρχιεπίσκοπος Ἱερώνυμος εἶχε ὀδηγήσει σέ προβληματισμούς μέ τήν ἀναζήτηση δυνατοτήτων νά δημιουργηθοῦν παρεκκλήσια σέ ἰσόγεια μεγάλων πολυκατοικιῶν ἢ ἀλλοῦ.

Καί σήμερα εἶναι ἐμφανές τό ἐνδιαφέρον τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κυρίου Χριστοδούλου γιά σχετικές ἀναζητήσεις γιά τήν οὐσιαστική ἐκκλησιοποίηση τῶν πιστῶν.

ε. Ἄλλη ἀνάγκη πού χρειάζεται ἀντιμετώπιση εἶναι ἡ φροντίδα γιά τή λειτουργική ζωή στίς περιοχές παραθερισμοῦ.

Μεγάλο μέρος τοῦ ἔτους, πού ὑπερβαίνει καί τούς τρεῖς μῆνες, οἱ παραθεριστικές περιοχές κατακλύζονται ἀπό πλῆθος κόσμου κάθε ἡλικίας.

Ἡ ἔξοδος στίς ἐξοχές τό καλοκαίρι εἶναι πιά ἐπιδίωξη ὄλων σχεδόν τῶν ἀνθρώπων. Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ στό θέμα μας εἶναι παρατηρημένο ὅτι μέγανος ἀριθμός παραθεριστῶν προσέρχεται ὅπου τελεῖται Θ. Λειτουργία, ἴσως περισσότερο ἀπό ὅσο τό χειμῶνα. Παρατηρεῖται ὁμως ἐπίσης ἔλλειψη καί λατρευτικῶν χώρων καί ἐφημερίων, μέ ἀποτέλεσμα νά μένουν ἀλειτούργητοι καί νά ἀποδιοργανώνονται καί ζωντανά-τακτικά μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν μάλιστα λάβει κανεῖς ὑπόψη ὅτι πολλοί πιστοί πηγαίνουν καί τά σαββατοκύριακα τοῦ χειμῶνα στά ἐξοχικά τους, τό πρόβλημα γίνεται περισσότερο ὀξύ.

Οἱ ἐξομολόγοι τό πληροφοροῦνται, καθῶς ἀκοῦν ὅτι «τό ἐξοχικό μας» εἶναι μακριά, ὅπωςδήποτε χρειάζεται αὐτοκί-

νπο καί δέν εἶναι διατεθειμένοι πάντοτε οἱ ὀδηγοῦντες νά μεταφέρουν ἐκείνους πού ἐπιθυμοῦν νά λειτουργηθοῦν.

Ἄλλά καί ἂν ὑπάρχουν ναοί, συχνά δέν ὑπάρχουν ἐφημέριοι.

Ἵσως κάποιος τρόπος γιά ἀποκέντρωση λειτουργῶν στή θερινή τουλάχιστον περίοδο μέ διαμνητροπολιτική συνεννόηση, μέ ἀποδοχή καί ἐνδεχομένως καί μέ ἐξυπηρέτηση τῶν ἐφημερίων, θά μπορούσαν νά εἶναι κάποιες λύσεις, ἂν δέν ὑπάρχουν καί καλύτερες.

3. Ἴμμεσεσ

Πιό ἄμμεσεσ ἀκόμη δυνατότητες, πού ἤδη μάλιστα ἀπό πολλοὺς ἐπιδιώκονται, εἶναι οἱ παρακάτω:

στ. Νυχτερινές Λειτουργίες, πού τελειώνουν περίπου στή μία μετά τά μεσάνυχτα ἔχουν δείξει ὅτι βοηθοῦν πολύ τοὺς πιστοὺς, ἂν καί θά σημειώσουμε ὅτι δημιουργοῦν κινδύνους, πού προέρχονται ἀπό «περιθωριακοὺς» ἀνθρώπους πού караδοκοῦν τή νύχτα.

ζ) Ἡ δεύτερη Θεία Λειτουργία σέ μεγάλεσ ἐνορίες μέ περισσότερους ἀπό ἓνα ἐφημερίους ἐξυπηρετεῖ Ἵσως κάποιους. Ὑπάρχουν βέβαια ἀντιρρήσεις γιά τίς δεύτερες λειτουργίες καί γιά τήν ἀναγκαιότητά τους ἀλλά καί γιά τήν ἐκκλησιολογική τους εὐστάθεια.

η) Οἱ Σχολικές-Μαθητικές Λειτουργίες εἶναι χρήσιμες ὡς ἐκπαιδευτικές εὐκαιρίες γιά τή μύηση τῶν μαθητῶν στήν λειτουργική ζωή. Ὡστόσο χρειάζονται προϋποθέσεις, οἱ ὁποῖες δέν εἶναι καθόλου εὐκόλεσ καί μάλιστα στά λύκεια μέ τά πολύπλοκα προγράμματά τους.

Ὁ ὑποφαινόμενος, ἀπό τήν πείρα του ὡς καθηγητής καί μάλιστα καί ὡς διευθυντής λυκείου, ἔχει νά καταθέσει ὅτι μετά ἀπό πολλές προσπάθειες πέτυχε κάποιες λίγες λειτουρ-

γίες νά είναι επιτυχημένες καί έπωφελεῖς ὡς εκπαιδευτικές λειτουργικές εὐκαιρίες.

Ἄλλά πρέπει νά γίνει λόγος καί γιά ἄλλες λατρευτικές δυνατότητες.

θ) Ἐποχικές ἀκολουθίες, ιδιαίτερες ἀγαπτιές, ὅπως οἱ Χαιρετισμοί, τὰ Ἀπόδειπνα, οἱ ἀπογευματινές λειτουργίες τῶν Προηγιασμένων, οἱ Παρακλήσεις τό Δεκαπενταύγουστο, τὰ Ψυχοσάββατα πού παρουσιάζουν μάλιστα μιά ὑποβαθμισμένη εἰκόνα ἀλλά πού συρρέει κόσμος, ἐμπερίστατα τρισάγια πού ὅλοι, περισσότερο ἢ λιγότερο πιστοί, θά τά χρειαστοῦν κάποτε, οἱ εὐχές Γεννήσεως, ὁ Σαραντισμός, ὁ Ἁγιασμός στό σπίτι καί διάφορες περιστασιακές εὐχές εἶναι εὐκαιρίες γιά ποιοτική λειτουργική προσφορά ἀπό τήν πλευρά τῶν πρεσβυτέρων καί εὐαισθητοποίηση τῶν πιστῶν.

1) Ὁ Ἐσπερινός καί μάλιστα τοῦ Σαββάτου δέν εἶναι εὐκαταφρόνητη εὐκαιρία. Δυστυχῶς στίς πόλεις μέ τήν ἀνοχή τῶν ποιμένων καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης ἐπικράτησε ἡ τέλεση γάμων τὰ ἀπογεύματα τῶν Σαββάτων μέ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνο τήν ἀλλοίωση τοῦ ἥθους «ἐν ὄψει» τῆς Κυριακῆς πού ἔρχεται, ἀλλά καί τήν ὑποβάθμιση τοῦ Ἐσπερινοῦ τοῦ Σαββάτου, πού, καί ἂν γίνεται, γίνεται περιθωρικά, βεβιασμένα, σέ ὦρα ὄχι σταθερή, ἔτσι γιά τήν ἐπιτέλεση κάποιας ὑποχρέωσης. Ἔχομε τήν ἐμπειρία: ὅπου δέν υπάρχουν γάμοι, σέ παρεκκλήσια, καί οἱ ἐφημέριοι θέλησαν νά ἀναβαθμίσουν τό σαββατιάτικο ἐσπερινό, σοβαρός ἀριθμός ὄριμων πνευματικά πιστῶν μέ πολλή ἀγάπη συμμετέχουν σ' αὐτόν.

1α) Καί μιά ἀναφορά στά τελούμενα Μυστήρια.

Εἶναι θαυμάσιες ποιμαντικές εὐκαιρίες ἐκτός τῶν ἄλλων καί γιά σωστή λειτουργική τέλεση καί μετοχή τῶν πιστῶν.

Οἱ δυσκολίες βέβαια εἶναι πολλές:

Ξεκίνησαν ἀπό τήν ἀποσύνδεση τῶν Μυστηρίων ἀπό τή Θ. Λειτουργία καί τό Εὐχαριστιακό της κέντρο. Σήμερα εὐτυχῶς ὑπάρχει πάλι σοβαρός προβληματισμός καί ἐνδιαφέρον γιά τήν ἐπανασύνδεσή τους. Δέν θά ἐπιμείνουμε. Ὁ λόγος πάει μακριά. Αὐτή πάντως ἡ ἀποσύνδεση ἐπέφερε ἔντονη ἐκκοσμίκευση. Ὅπου ὅμως οἱ λειτουργοί προσπαθοῦν, μέ ποιμαντικό ἐνδιαφέρον καί προετοιμασία γιά τό Μυστήριον, Γάμο ἢ Βάπτισμα ἢ καί τό Μνημόσυνο, ὅπου προσπαθοῦν, παρατηρεῖται μεγάλη πρόοδος στή συμμετοχή τῶν πιστῶν, στήν προσοχή καί στήν κατανόηση τῶν λεγομένων καί τελουμένων.

Κάνοντας ἐδῶ τήν αὐτοκριτική μας πρέπει νά ποῦμε ὅτι τό πιό μεγάλο ἀγκάθι στή διαδικασία τῶν Μυστηρίων δέν εἶναι ἡ κοσμικότητα, ἡ ἀδιαφορία, ἡ ἀνησυχία τῶν πιστῶν.

Ἀπ' αὐτά ὑπάρχει μεγαλύτερο ἀγκάθι. Εἶναι ἡ οἰκονομική δοσοληψία.

Τό νά εἰσπράττονται χρήματα ἀπό τόν ἄνθρωπο πού προσέρχεται νά ἐνσωματωθεῖ στήν Ἐκκλησία μέ τό Βάπτισμα, τό λουτρό τῆς παλιγγενεσίας, ἢ ἀκόμη τήν ὥρα πού ἀγωνιζόμαστε νά πείσουμε γιά τήν ἀνάγκη τῆς τέλεσης τοῦ Μυστηρίου τοῦ Γάμου ἀπέναντι στόν πολιτικό, οἱ οἰκονομικές δοσοληψίες κάτι τέτοιες στιγμές ὑποβαθμίζουν ἀφάνταστα τά Μυστήρια σέ κοσμικές καί ἐπαγγελματικές ὑποχρεώσεις καί δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση ὅτι ἐξυπηρετοῦν κατεστημένα συμφέροντα.

Δέν τά βάζομε μέ τοὺς ἐφημερίους. Μακριά ἀπό μᾶς τέτοια διάθεση. Εἶναι πρόβλημα ὑπαρκτό καί κάθε συζήτηση γιά τήν ὑπέρβασή του θά ἦταν ἀναγκαῖα, ἂν θέλουμε νά μιλάμε γιά σωστή ποιμαντική καί γιά λειτουργική ἀναβίωση.

Τί νά ποῦμε γιά τίς Κηδεῖες καί τά Μυστήρια, σιά ὅποια σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τά «Γραφεῖα Τελετῶν»;

ιβ) Στὴν παράγραφο αὐτὴ ἄφησα τελευταία τὴν ἀναφορὰ στὴν τακτικὴ Θεία Κοινωνία. Οἱ πιστοὶ πρέπει νὰ καταλάβουν ὅτι λειτουργοῦμεθα γιὰ νὰ κοινωνήσουμε.

Ὅμως πρέπει νὰ καταλάβουν καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς σχετικῆς προετοιμασίας καὶ ἐτοιμότητας.

Ἡ παρατηρούμενη σήμερα στὶς πόλεις ὄλο καὶ περισσότερη τακτικὴ προσέλευση στὴ Θεία Κοινωνία εἶναι ἐνθαρρυντικὴ, δημιουργεῖ ὅμως καὶ πολλὰ ἐρωτηματικά.

Συνειδητοποιοῦν τί κάνουν; Εἶναι ἐτοιμοί; Μήπως γίνεται συρμός ἢ τακτικὴ προσέλευση; Μήπως λειτουργεῖ ἓνας κακῆς ποιότητας μιμητισμός;

Αὐτὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἐρωτήματα εἶναι ἀνοιχτά γιὰ ἔρευνα.

Ε. Παράγοντες τοῦ Ποιμαντικοῦ Ἔργου – Τρόποι καὶ μέσα προσφορᾶς τῆς Λατρείας

Στὶς ἄμεσες δυνατότητες καὶ ἀνάγκες χωρὶς καθυστέρηση καὶ χωρὶς νὰ χρειάζεται καμιά προετοιμασία ὑπάγεται ὁ τρόπος προσφορᾶς τῆς λατρείας ἀπὸ τοὺς παράγοντες τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου. Ἐδῶ εἶναι μεγάλη ἡ εὐθύνη τῶν ποιμένων τῶν ἐνοριῶν καὶ τῶν συνεργατῶν τους, κατωτέρων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, πού βοηθοῦν τὸ ἔργο τῆς Ἑνορίας.

Πρὶν ἀπὸ ὁποιοσδήποτε ἐπισημάνσεις ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ὄλοι οἱ παράγοντες νὰ συνειδητοποιοῦμε τί κάνομε λειτουργοῦντες ἢ τελοῦντες τίς διάφορες ἀκολουθίες.

Ἔχομε τὴν ἐπίγνωση καὶ δέν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ προσφέρεται *ex opere operato* καὶ ὄχι *ex opere operantis*, ὅτι δέν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰκανότητα ἢ τὴν ἀξιοσύνη τοῦ λειτουργοῦ, ὅτι ὁ τελετάρχης καὶ «ὁ μυσταγωγῶν ἡμᾶς» εἶναι ὁ Κύριός μας²². Αὐτὴ ἡ ἐπίγνωση δέν πρέπει ποτέ νὰ μᾶς λείπει.

Ἐδῶ ὁμως μιλάμε γιά τήν ἀνθρώπινη συνέργεια. Αὐτῆς ζητεῖται ἡ βελτίωση. Καί δέν ἐννοοῦμε ὅτι οἱ λειτουργοί θά εἶναι βγαλμένοι μέ «καρμπόν» καί ὅτι θά ἐνεργοῦν σά μηχανές πανομοιότυπα. Ἡ προσωπικότητα τοῦ λειτουργοῦ θά βάζει πάντοτε τήν ὑπογραφή τῆς ἰδιαιτερότητάς του, ὅπως ἄλλωστε οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστές πού παραθέτουν τό μυστήριο τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως καί σωτηρίας, ὥστόσο ὁ καθένας ἔχει τίς ἰδιαιτερότητες καί εὐαισθησίες του.

Πέρα ὁμως ἀπό τίς ἰδιαιτερότητες τοῦ κάθε κληρικοῦ τό ζητούμενο εἶναι νά προσφέρεται ἡ λατρεία μέ ἐπίγνωση καί σοβαρότητα, μέ ἀπλότητα καί λιτότητα πού ἐγγυᾶται γνησιότητα καί ἐπιβλητικότητα.

Μέ αὐτές τίς προϋποθέσεις ἐννοοῦμε ὅτι ἡ οὐσιαστική συμμετοχή πρῶτα ἡ δική μας, τῶν κληρικῶν καί τῶν συνεργατῶν μας, εἶναι ἡ προϋπόθεση γιά κάθε λειτουργική ἀναθέρμανση.

Δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά τονίσουμε πόσο ὑποβαθμίζουμε τή λατρεία, ὅταν πρῶτοι ἐμεῖς τήν τελοῦμε ἀνεπίγνωστα, στή πλαίσια μιᾶς ὑποχρέωσης ἢ μιᾶς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης ἢ καί μιᾶς ἐπιδεικτικῆς μεγαλοπρέπειας.

Ἔτσι:

α) Θεωροῦμε ἀπαραίτητη μιᾶ διαρκή προσπάθεια γιά ἀναβάθμιση τῶν στελεχῶν.

Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή κινεῖται ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος κ. Χριστόδουλος, ὁ ὁποῖος μαζί μέ τίς πολλές του ἐνασχολήσεις διακατέχεται ἐμφανῶς ἀπό ἐκδηλο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀναθέρμανση τῆς λατρευτικῆς μας ζωῆς καί συναφῶς γιά τήν διαρκή ἐπιμόρφωση ὄλων τῶν στελεχῶν. Σχετικές ἐγκύκλιοι, συνέδρια καί συνάξεις κληρικῶν καί λαϊκῶν σκοπεύουν πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση, ἡ ὁποία καί θά ἀποδώσει καρπούς.

Παρένθεση: Θά ύπογραμμίσουμε καί δέν θά παύσουμε νά πιστεύουμε καί νά τό λέμε «εὐκαίρως - ἀκαίρως» ὅτι γιά κάθε ἀναβάθμιση τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας (ἰδιαίτερα Πρεσβυτέρων, Διακόνων καί Λαϊκῶν) προϋπόθεση ἀποτελεῖ ἡ θεσμική ἀποκατάστασή τους στόν ὄργανισμό τῆς Ἐκκλησίας, ἐκεῖ πού τούς θέλησε ἡ Ἀποστολική καί ἡ μεταγενέστερη Παράδοση, ἡ συμμετοχή τους σέ ὅλες τίς διαδικασίες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἀλλά κλείνομε τήν παρένθεση. Ἐδῶ ὁ λόγος εἶναι γιά τή λειτουργική ἀγωγή.

Πρῶτοι οἱ ποιμένες χρειάζομαστε λειτουργική ἀγωγή.

Κοντά σέ μᾶς οἱ πιό σημαντικοί συνεργάτες μας στή λατρεία, οἱ ψάλτες.

Ἐφημέριοι καί Ψάλτες πρέπει νά καταλάβουμε καλά ὅτι στή λατρεία δέν αὐτονομούμεθα, δέν προβάλλομε τόν ἑαυτό μας καί τίς ὅποιες δυνατότιές μας, ἀλλά ὑπηρετοῦμε τή λατρεία καί τό λαό τοῦ Θεοῦ. Δέν κηρύσσομε γιά νά ἐπιδείξουμε ρητορικές ἰκανότητες ἢ μορφωτικό πλοῦτο. Δέν ψάλλομε γιά μουσική ἐπίδειξη. Δέν μεταφέρουμε τό κέντρο στόν ἄμβωνα ἢ στό ψαλτήρι. Κινούμεθα γύρω ἀπό τήν Ἁγία Τράπεζα, γύρω ἀπό τήν «Ἱερουργία τοῦ ἄρτου». Σ' αὐτή τήν Ἱερουργία πρέπει νά ὑπηρετεῖ ὁ ἄμβωνας καί φυσικά οἱ ψάλτες. «Λυπεῖται κανεῖς πραγματικά καί ἀγανακτεῖ, ὅταν διαπιστώνει νά χάνεται ὀλωσδιόλου ἡ μεγάλη Εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς, μέσα σέ κραυγές καί κορῶνες τοῦ ψάλτη στά κρισιμώτερα καί ἱερώτερα σημεῖα τῆς Ἱερουργίας», γράφει ὁ κοντά στά ἄλλα καί καλός γνώστης τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας μουσικῆς μακαριστός Κοζάνης Διονύσιος²³.

Οἱ ψάλτες μας ἄς μή ξεχνοῦν ὅτι καθιερώθηκαν στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας γιά νά συντονίζουν τό ἐκκλησίασμα καί νά κατευθύνουν τήν συμψαλμωδία τοῦ λαοῦ καί τήν ἀπαγγελία τῶν κειμένων, ὅπως τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως καί τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς.

Ἄνάλογη λειτουργική ἀγωγή χρειάζονται ὅλοι οἱ συνεργάτες μας, οἱ Νεωκόροι, οἱ Ἐπίτροποι, οἱ κυρίες τοῦ Φιλοπώχου Ταμείου, τὰ παιδιά τοῦ Ἱεροῦ ἀκόμη, ὅλοι οἱ παράγοντες. Ὅλοι, διότι οἱ πιστοὶ πού μέ λαχτάρα προσέρχονται στό ναό, ὄρθιοι, ταλαιπωρημένοι καί κουρασμένοι ἀπό τή ζωή, ἢ νέοι μέ προσδοκίες καί ἐλπίδα, ἔχουν τό δικαίωμα καί τήν ἀνάγκη νά συμμετάσχουν στή ζωντανή καί λογική μας λατρεία.

β) Θά περάσω σέ τρόπους καί μέσα ἐκφορᾶς ἢ προσφορᾶς τῆς λατρείας.

Δέ φιλοδοξῶ νά ἐξαντλήσω τρόπους καί μέσα. Δειγματοληπτικά θά ἀναφερθῶ:

1. πρῶτα στό πολυσυζητημένο θέμα τῆς ἀνάγνωσης τῶν εὐχῶν στή Θ. Λειτουργία «εἰς ἐπήκοον» τῶν πιστῶν.

– Ἐρευνᾶται τό γιατί καί πῶς παρεισέφρυσε στίς λειτουργικές φυλλάδες τό «Μουσικῶς» στήν ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν καί ποιὰ εἶναι ἡ σημασία του.

Αὐτό τό «Μουσικῶς» πάντως φαίνεται νά βόλεψε πολύ τούς ἐφημερίους.

Ἄλλά καί ἡ Διοίκηση τό ὑποστήριξε καί μάλιστα μέ πάθος. Γιά παράδειγμα θά ἀναφέρω ὅτι τό 1979 ἡ Ἀρχιεπισκοπή Ἀθηνῶν διέταξε «Διοικητική ἔρευνα» –γράφε ἀνάκριση– κατά ἐφημερίων κάποιου ναοῦ μέ τήν κατηγορία «τῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς Θείας Λειτουργίας ἐκφώνως»²⁴.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν «Μουσικῶς» εὐτυχῶς δέν ἔγινε ποτέ γενικά ἀποδεκτή. Αὐτό φαίνεται καί ἀπό τή σχετική ἐγκύκλιο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς «Πρεσβυτέρας Ἱεραρχίας», ὅπως ὀνομάστηκε τό 1974. Ἡ ἐγκύκλιος ἐκείνη, ἐνῶ ὑποδεικνύει τή μουσική ἀνάγνωση, στό τέλος, θέλοντας προφανῶς νά διασώσει τήν ἀκρίβεια, διευκρινίζει «ὅτι ὑπό τήν ἐνδειξιν “μουσικῶς” νοεῖται καί ἡ χαμηλόφωνος ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν».

Θά υπογραμμίσουμε ὅτι ἡ «εἰς ἐπήκοον» ἀνάγνωση βοηθεῖ, ἀλλά δέν εἶναι τό πᾶν. Ἀσφαλῶς ὅλοι ἔχομε γνωρίσει ἀγίους λειτουργούς μέ ὑψηλή συνειδητότητα νά διαβάζουν «μυστικῶς» τίς εὐχές καί ἄλλους τό ἴδιο ἅγιους νά τίς διαβάζουν «εἰς ἐπήκοον». Ἔχομε ἐπίσης παραδείγματα ἀντίστροφα. Μιά ἀνθρωπάρεσκη ἀνάγνωση «εἰς ἐπήκοον», ὅπως καί ἀνεπίγνωση καί ἐπιπόλαια καί ἀνεπίκαιρη σιωπηλή θέαση τῶν εὐχῶν ἢ καί παράλειψη ἔτσι «γιά νά μὴν καθυστεροῦμε» καί νά «τελειώνουμε».

Ὁ μακαριστός π. Ἀλέξανδρος Schmemmann φτάνει στό σημεῖο νά ὀνομάζει «βαθεῖα κατάπτωση» τή μυστική ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν σέ στιγμὴ ἄκαιρη καί κατά τρόπο πρωθύστερο²⁵.

Καί ὅμως ἔχομε δεῖ καί Ἐπισκόπους ἀκόμη νά διαβάζουν τήν εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς τήν ὥρα πού ἀπαγγέλλεται τό Σύμβολο τῆς Πίστεως.

–Τό ζητούμενο ἀσφαλῶς εἶναι ἡ μέ ἐπίγνωση βίωση τῆς Λατρείας, ἀλλά καί ἡ δέουσα ἐκφορά της γιά νά βοηθεῖται καί νά συμμετέχει καί τό πλήρωμα.

Ὁ καθηγούμενος σήμερα τῆς Ἱ. Μονῆς Γρηγορίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους π. Γεώργιος Καψάνης, ὑποστηρίζοντας τήν «εἰς ἐπήκοον» ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν, παραθέτει: «διάταξιν τῶν Βασιλικῶν παραγγέλλουσιν εἰς τοὺς λειτουργούς ὅπως ἀναγινώσκουν τὰς εὐχὰς «εἰς κατά τό σεσιωπημένον, ἀλλά μετὰ φωνῆς τῷ πιστοτάτῳ λαῷ ἐξακουομένης... εἰς πλείονα κατὰ νυξιν καί τήν πρὸς τόν δεσπότην Θεόν διανίστασθαι δοξολογίαν...»²⁶.

Ἐνα κείμενο τό ὁποῖο παρακάτω ἐφιστᾶ τήν προσοχήν τῶν λειτουργῶν, διότι θά ἀπολογηθοῦν κατά τή φοβερὴ κρίση τοῦ σωτήρα Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἐφιστᾶ καί τήν προσοχήν τῶν πιστῶν, νά μὴν ἐφνουχάζουν, ἀλλά νά διεκδικοῦν τήν ἀκρόαση τῶν εὐχῶν.

Γιά κάθε περίπτωση αποφασιστικός είναι ὁ λόγος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στοὺς Κορινθίους: «Προσεύξομαι τῷ πνεύματι, προσεύξομαι δέ καί τῷ νοῖ· ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δέ καί τῷ νοῖ. Ἐπεὶ ἐάν εὐλογήσῃς τῷ πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου πῶς ἐρεῖ τὸ ἀμήν ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ: ἐπειδὴ τί λέγεις οὐκ οἶδε. Σὺ μὲν γάρ καλῶς εὐχαριστεῖς, ἀλλ' ὁ ἕτερος οὐκ οἰκοδομεῖται»²⁷.

Καί σέ μετάφραση: «Θά προσευχηθῶ μέ τό πνεῦμα μου, θά προσευχηθῶ ὁμως καί μέ τό νοῦ μου· θά ψάλω μέ τό πνεῦμα, θά ψάλω καί μέ τό νοῦ. Γιατί, πραγματικά, ἄν εὐλογεῖς τό Θεό στή γλώσσα τοῦ πνεύματος, πῶς θά μπορέσει αὐτός πού δέν καταλαβαίνει αὐτή τή γλώσσα νά πεῖ τό “ἀμήν” στήν προσευχή τῆς εὐχαριστίας πού εἶπες; Ἀφοῦ δέν καταλαβαίνεις τί λές». Καί γιά τήν καλύτερη ἀγίου, ἄν θέλετε, περίπτωση σιωπηρῆς ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν ὁ τελευταῖος στίχος: «Ἐσύ μπορεῖ νά λές μιὰ ὠραία προσευχή εὐχαριστίας, ὁ ἄλλος ὁμως δέν κερδίζει τίποτα»²⁸.

Μετά ἀπό αὐτό τό κείμενο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τί χρειάζονται οἱ συζητήσεις γιά τήν ἀνάγκη νά ἀκοῦν οἱ πιστοί τίς εὐχές τῆς Θ. Λειτουργίας;

Ἀλλά ἄν χρειάζεται ἀκόμη νά ὑποστηρίξουμε τό λόγο, τί σημαίνει, σᾶς παρακαλῶ: «Ἀξίως εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ. Ἄξιον καί Δίκαιον... Τόν Ἐπινίκιον ὕμνον ᾄδοντα...», ἄν αὐτά δέν δεθοῦν μέ τήν εὐχαριστήρια εὐχή πού παρεμβάλλεται;

Ἡ γιατί δέν δικαιούται ὁ λαός νά κινητοποιηθεῖ σέ συμμετοχή στήν εὐχή τῆς Λειτουργίας τοῦ Μεγ. Βασιλείου: «...Τά ταμεῖα αὐτῶν ἐμπλησον παντός ἀγαθοῦ· τὰς συζυγίας αὐτῶν ἐν εἰρήνῃ καί ὁμονοίᾳ διατήρησον· τὰ νήπια ἐκθρεψον· τήν νεότητα παιδαγωγήσον· τό γῆρας περικράτησον· τοὺς ὀλιγοψύχους παραμύθησαι...»;

Τά ὅσα ἀναφέρθηκαν ἔχομε τή γνώμη ὅτι ἀρκοῦν γιά νά καταδείξουν πόσο εἶναι ἀνάγκη νά ἀκοῦν οἱ πιστοί, ἀφοῦ

μάλιστα ὁ ὀρθόδοξος κληρικός δέν μπορεί νά λειτουργεῖ γιά τόν ἑαυτό του ἢ ἄλλο ἄνθρωπο, ἀλλά γιά ὅλη τήν Ἐκκλησία καί μέ ὅλη τήν Ἐκκλησία.

Οἱ εὐχές ἀκούμενες σεμνά καί καθαρά, «μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας», συμβάλλουν, νομίζω, πολύ στή συμμετοχή τῶν πιστῶν.

Κοντά στήν ἐπιχειρηματολογία ἔχομε τήν ἐμπειρία: σέ κατάμεστο ναό, ὅταν σταματᾷ ὁ ψάλτης καί ἀκούγονται οἱ εὐχές, τότε καί οἱ παραμικροί θόρυβοι σταματοῦν. Οἱ πιστοί τήν ὥρα τῆς εὐχῆς ἐντείνουν τήν ἀκοή καί τήν προσοχή τους γιά νά κατανοήσουν.

Ἡ κατανόηση, χωρίς νά ἐξαντλεῖ τό μυστήριο, δέν εἶναι πάντως προϋπόθεση προσευχῆς; Ἡ μήπως, ἐπειδή ἡ κατανόηση δέν ἐξαντλεῖ τό μυστήριο, ὁ πιστός δέν πρέπει οὔτε νά κατανοεῖ οὔτε νά ἀκούει;

2. Ἄν μάλιστα οἱ πιστοί κρατοῦν λειτουργικά βιβλία καί προσέχουν τά κείμενα, οἱ προϋποθέσεις αὐξάνονται.

Καί ἐδῶ ἀναφερόμαστε πιά στή χρήση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, πού πρέπει νά προωθήσουν καί νά θέσουν οἱ ἐνορίες στή χρήση τῶν πιστῶν.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς ὠφελιμότητας τῶν βιβλίων εἶναι τό γεγονός τῆς προσέλευσης κάθε χρόνο καί περισσότερων πιστῶν στήν ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Κανόνος. Ὁ «Μέγας Κανών» μέ τήν κατασκευαστικότητά του εἶναι ἴσως, καί ἄς ἐπιτραπεῖ νά τό ποῦμε, ἡ πιό μονότονη καί κουραστική ἀκολουθία. Καί ὅμως προσέρχονται πιστοί, διότι ἔχουν τά βιβλία τους καί παρακολουθοῦν.

3. Τό κήρυγμα εἶναι ἡ ἐπόμενη ἀναφορά μας.

Πρῶτα θά ποῦμε ὅτι πρέπει νά ξαναβρεῖ τήν πραγματική του θέση κοντά στά ἀναγνώσματα.

Ἐπειτα, τό καί σπουδαιότερο γιά τήν εἰσήγησή μας, θά τονίσουμε ὅτι τό κήρυγμα εἶναι σπουδαία δυνατότητα ἐκτός

τῶν ἄλλων καί γιά τήν ἐρμηνεία τῆς λατρείας. Νά ἐρμηνεύσει, νά ἀναλύσει συμβολισμούς καί γεγονότα, νά τονίσει τό εὐχαριστιακό Δεῖπνο, νά κινητοποιήσει τοὺς πιστοὺς σέ τακτική καί συνειδητή μετοχή στή θεία Εὐχαριστία καί νά καταδείξει τήν ἐσχατολογική πορεία τῆς Ἐκκλησίας μέ τήν ποιοτική βαρύτητα τοῦ ὄρου.

Τό κήρυγμα καί τό ἀπογευματινό, ἀλλά καί τῆς Λειτουργίας.

4. Στήν ὑπηρεσία τοῦ κηρύγματος καί ἄρα καί τῆς λατρείας εἶναι δυνατό καί ἀναγκαῖο νά ἀξιοποιηθοῦν τά Μέσα Ἐπικοινωνίας.

Ραδιόφωνο, Τηλεόραση καί τώρα πιά καί Διαδίκτυο εἶναι πολύτιμα μέσα. Μέσα μέ τά ὁποῖα οἱ πιστοί ἀσφαλῶς δέν μποροῦν νά ὑποκαταστήσουν τήν προσέλευσή τους στό ναό καί τή συμμετοχή τους στή λατρεία.

Εἶναι ὅμως πολύτιμη ἡ χρήση τους γιά δύο βασικούς λόγους:

Ἄς πρῶτος λόγος εἶναι ὅτι ἀποτελοῦν ἐξαιρετική εὐλογία γιά ἀναπήρους, κατακοίτους, ἀδύνατους γέροντες, ἀσθενεῖς, ἐργαζόμενους σέ ἀναπόφευκτες ἐργασίες καί ἄλλους, πού δέν μποροῦν νά ἐκκλησιαστοῦν.

Ἄς δεύτερος λόγος εἶναι ὅτι τά μέσα αὐτά, ἂν δέν εἶναι κατάλληλα γιά ὑποκατάσταση τοῦ ἐκκλησιασμοῦ καί συγκρότηση τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ὅμως χρησιμότητα καί προσφέρονται γιά πληροφόρηση καί λειτουργική ἀγωγή.

Μιά χρησιμότητα πού ὁ Μακαριώτατος κ. Χριστόδουλος τήν ἀξιοποιεῖ καί ἡ Ἐκκλησία μας γενικά δέν πρέπει νά τήν παραβλέψει.

5. Ἐνα ἄλλο πολύτιμο μέσο εἶναι τά σύγχρονα ἀκουστικά μέσα. Μικροφωνικές καλές ἐγκαταστάσεις εἶναι πιά ἀπα-

ραίτητες, ἀλλά ἀπαραίτητη εἶναι καί ἡ σωστή χρήση τους. Ἰσχνόφωνοι κληρικοί καί μάλιστα σέ μεγάλους ναούς, ἢ σέ ναούς μέ ἐλαττωματική ἀκουστική θεωροῦν εὐλογία Θεοῦ τά μικρόφωνα.

Ἀπό εὐλογία ὁμως μετατρέπονται σέ ταλαιπωρία καί κατάρα, ἄν χρησιμοποιοῦνται κακῶς.

Μελετημένη ἀπό εἰδικούς ἐγκατάσταση, προσεγμένη ἔνταση τοῦ ἤχου, κατάλληλοι χειρισμοί μποροῦν νά συμβάλουν, ὥστε καί οἱ εὐχές νά ἀκούγονται ἤρεμα καί μέ εὐκρίνεια καί οἱ ψάλτες νά ἀκολουθοῦν ὀδηγώντας τό λαό σέ ἀνταπόκριση λατρευτική.

Εἶναι περιττό νά ποῦμε ὅτι δέν χρειάζεται νά ἀκούγονται ἔξω ἀπό τό Ναό, ὅταν δέν ὑπάρχει λόγος.

Τρόπους καί μέσα προσφορᾶς τῆς λατρείας μας θά μπορούσε ὁ καθένας νά ἀναφέρει πολλά, πού ἡ ποιμαντική ἐπινοτικότητα μπορεῖ νά ἐφευρίσκει.

ΣΤ. Ἀντί Ἐπιλόγου

Στό τέλος τῆς εἰσήγησής μας θά στρέψουμε καί πάλι τό λόγο στόν φορέα τοῦ ποιμαντικοῦ καί λειτουργικοῦ ἔργου, στόν πρεσβύτερο, γιά νά ὑπογραμμίσουμε τήν εὐθύνη του καί τή σοβαρότητά του στήν ἐφαρμογή τῆς ποιμαντικῆς του φροντίδας.

Εὐθύνη νά βιώνει ὁ ἴδιος πρῶτα καί νά προβάλλει τό ζώपुरο τῆς λατρείας δυνατά γιά οὐσιαστική μετοχή τῶν πιστῶν.

Εὐθύνη ἀλλά καί σοβαρότητα ὥστε οἱ ἐπινοήσεις του γιά προσφορά τῆς λατρείας νά κινοῦνται στά πλαίσια πού ἀπαιτεῖ ἡ διαχρονική ἀγιοπνευματική ζωή τῆς Ἐκκλησίας μας, χωρίς ἐξτρεμισμούς.

Ἐπινοήσεις ἄλλων δογμάτων ἢ ἄλλων λαῶν καί

κοσμικῶν μηχανισμῶν γενικότερα πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται ἐκλεκτικά.

Εὐθύνη, σοβαρότητα καί φροντίδα νά καλεῖ τοὺς πιστοὺς μέ τό ἀπλό καί ἀπαθές κάλεσμα «ἔρχου καί ἴδε». Χωρίς ἀδιάκριτο καί ἐνοχλητικό κυνηγητό.

Νά καλοῦμε τόν πιστό, ἀλλά νά μὴν τόν προκαλοῦμε.

Νά τοῦ προβάλλουμε τόν ἀγιοπνευματικό πλοῦτο τῆς λατρείας, ἀλλά νά μὴν προσβάλλουμε τήν νοημοσύνη καί τήν ἀξιοπρέπειά του.

Ἡ ἐπιμονή στό κάλεσμα ἀλλά καί ὁ σεβασμός στόν ἄνθρωπο καί στήν ἐλευθερία του πρέπει νά εἶναι προϋποθέσεις κάθε ποιμαντικῆς μας πρωτοβουλίας. Εἶναι ἐντυπωσιακή ἡ εὐγένεια τοῦ Κυρίου μας: «Μή καί ὑμεῖς θέλετε ὑπάγειν;»²⁹ εἶναι ἡ ἐρώτηση-ἀπάντησή Του σέ ἐκπληξη τῶν Μαθητῶν, ἐπειδή κάποιοι ἀποχωροῦν, γιά νά ἀφαιρέσει «πᾶσαν βίαν καί ἀνάγκην», ὅπως ἐρμηνεύει ὁ ἱερός Χρυσόστομος³⁰.

Ἡ παραβολή τοῦ Σπορέως ἐξάλλου μᾶς δείχνει ὅτι στοὺς τέσσερις σπόρους ὁ ἕνας καρποφορεῖ. Καί οἱ τέσσερις εἶναι οἱ τέλειοι σπόροι τοῦ Μοναδικοῦ Σπορέα. Οἱ τρεῖς ὅμως δέν βρίσκουν ἀνταπόκριση, διότι τό ἔδαφος εἶναι ἀρνητικό.

Θά καλεῖ λοιπόν ὁ ποιμένας, θά προσκαλεῖ καί θά προκαλεῖ τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων ἀκατάπαυστα ἀλλά καί μέ σεβασμό στήν ἀποδοχή ἢ στήν ἀπόρριψη.

Θά θυμᾶται καί στή λατρεία τήν προτροπή τοῦ προφήτου Ἱερεμία, ὅπως δυνατά μᾶς τήν παρουσίαζε ὁ μακαριστός καθηγητής μας Βασίλειος Βέλλας: «καλαμᾶσθε, καλαμᾶσθε»³¹.

Μέ ἐπιμονή. Μέ ζῆλο. Μέ ἐπίγνωση. Θά σπέρνει συνεχῶς καί μέ ἀγάπη τό ζώपुरο τῆς λατρείας. Στήν ἐνορία. Στίς ψυχές. Θά ἱεουργεῖ. Ἀπό κεῖ καί πέρα «ὁ αὐξάνων Θεός»³².

Παραπομπές

1. Ἐφес. Δ´ 12.
2. Σχέδιον Θεολογικῆς καί Ἐκκλησιολογικῆς θεμελιώσεως τῆς Ποιμαντικῆς, Ἀθήναι 1970, σελ. 20.
3. Διδαχή ΙΧ.
4. Ἐκδ. Ὁρθοδ. Πίστεως Δ´, Περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Θεοῦ Μυστηρίων.
5. Ἐβρ. ιβ´ 28.
6. «Σύναξη», τεῦχ. 73/Ἰαν.-Μάρτιος 2000, σελ. 110-111, Ἐπισκόπου Διονυσίου Ψαριανοῦ, Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης ἀπὸ τό συλλογικὸ τόμο *Ἀναφορά εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, Γενεῦν 1989, σελ. 147-164.
7. Μνήμη καὶ Λήθη σπὴ Θ. Λειτουργία, Ἀθήνα 1989, σελ. 23-24.
8. «Σύναξη», τεῦχ. 72/Ὀκτ. - Δεκ. 1999, σελ. 34.
9. «Σύναξη», τεῦχ. 72/Ὀκτ. - Δεκ. 1995, σελ. 63 καὶ τεῦχ. 71 σελ. 43.
10. «Σύναξη», τεῦχ. 71/Ἰούλ. - Σεπτ. 1999, σελ. 67.
11. «Σύναξη», τεῦχ. 71, σελ. 64 καὶ 66.
12. «Σύναξη», τεῦχ. 71, σελ. 67 καὶ «Σύναξη», τεῦχ. 72, σελ. 63 τοῦ κ. Πάνου Νικολόπουλου *«Εὐχαριστιακὴ Κοινότητα καὶ Ποιμαντικὴ τῆς Λατρείας»*.
13. ὄπ. π., σελ. 112.
14. Ἰγνατίου, *πρὸς Μαγνησιεῖς* VI.
15. σελ. 123.
16. Κολασσ. Β´ 8.
17. π. Βασ. Βολουδάκης, Ὁρθ. Τύπος 21-4-2000, σελ. 4.
18. ὄπ. π., σελ. 110
19. ὄπ. π., σελ. 111-112.
20. «Σύναξη», τεῦχ. 72, σελ. 8 καὶ 11.
21. «Σύναξη», τεῦχ. 71, σελ. 45 καὶ τεῦχ. 73, σελ. 89.
22. Ἰ. Καρμίρη *«Σύνοψις τῆς Δογματικῆς Διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας»* ἐν Ἀθήναις 1960, σελ. 95.

23. ὄπ. π., σελ. 119.
24. Ἰ. Ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν, ἐντολή υπ'ἀριθ. 2301/25-9-1979.
25. «Εὐχαριστία», Ἀκρίτας 1987, σελ. 182.
26. Σχέδιον Θεολογικῆς καί Ἐκκλησιολογικῆς Θεμελιώσεως τῆς Ποιμαντικῆς, Ἀθῆναι 1970, σελ. 22 Σημ.
27. Α΄ Κορ. ΙΔ΄, 15-17.
28. Μτφρ. ἔξι καθηγητῶν ὑπό τόν κ. Σ. Ἀγουρίδη, ἔκδ. Βιβλικῆς Ἐταιρείας, Ἀθήνα 1985.
29. Ἰωάννου σί 67.
30. Π. Τρεμπέλα, Ὑπόμνημα εἰς τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιον.
31. Ἰερεμ. σί 9.
32. Α΄ Κορ. γ΄ 7.

ΕΚΘΕΣΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΜΜΕΤΑΣΧΟΝΤΩΝ

ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

Ἐκθεσις πεπραγμένων Β' Λειτουργικοῦ Συμποσίου
Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων,
Βόλος 22-25/10/2000

Πρός
τὴν Ἱεράν Σύνοδον
τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Μακαριώτατε ἅγιε Πρόεδρε,
Σεβασμιώτατοι ἅγιοι Συνοδικοί Σύεδροι,

Λίαν εὐσεβάστως προάγομαι διὰ τῆς παρουσίας μου, ἵνα ὑποβάλω Ὑμῖν ἔκθεσιν περί τοῦ πραγματοποιηθέντος Β' Λειτουργικοῦ Συμποσίου ἐν Βόλῳ ἀπό 22ας ἕως 25ης παριππεύσαντος μηνός Ὀκτωβρίου ἐ.ἔ.

1. Ἡ διοργάνωσις τοῦ ἐν λόγω Συμποσίου ἀνετέθη τῇ, ὑπό τὴν προεδρίαν τῆς ταπεινότητός ἡμῶν, τελοῦσῃ Εἰδικῇ Συνοδικῇ Ἐπιτροπῇ Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως διὰ τῆς ὑπ' ἀριθμ. πρωτ. 1913/1159/26.5.2000 Συνοδικῆς Ἀποφάσεως.

2. Τό Συμπόσιον προσεκάλεσεν, ὅπως φιλοξενήσῃ, ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ κ. Ἰγνάτιος, ὅστις καί ἔπραξεν πᾶν ὅ,τι προεβλέπετο ὑπό τοῦ

προγράμματος καὶ ἐπεβάλλετο, ἵνα τὸ Συμπόσιον ἐξελιχθῆ ἐπιτυχῶς ἐν πάσῃ ἀνέσει. Συγκεκριμένως ὁ Σεβασμιώτατος ἐπιστράτευσεν ὁμάδα συνεργατῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, οἵτινες διεξήγαγον τὰς ἀπαραιτήτους συνεννοήσεις μετὰ τῶν τοπικῶν παραγόντων, ὑπεστήριξαν γραμματειακῶς τὸ Συμπόσιον καὶ ἐπεμελήθησαν προθύμως παντός θέματος, ἀφορῶντος εἰς τὴν ἀρίτιαν ὀργάνωσιν καὶ πραγματοποίησιν αὐτοῦ. Ἐπίσης, μερίμνη τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀδελφοῦ, ἐξοφασθῆσαν οἱ χορηγοὶ τῶν γευμάτων καὶ δείπνων τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου καὶ τινῶν ἐτέρων ἐξόδων. Ἡ συνεργασία τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐπιτροπῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος καὶ Ἀλμυροῦ, διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ πραγματοποίησιν τοῦ ἐν λόγῳ Συμποσίου, ὑπῆρξεν ἄψογος καὶ διεξήχθη ἐν τῷ πνεύματι τῆς ἐν Χριστῷ Ἀδελφότητος.

3. Εἰς τὸ Συμπόσιον προσεκλήθησαν, ἵνα συμμετάσχουσιν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. πρωτ. 2884/1333/16.6.2000 Συνοδικοῦ Ἐγκυκλίου Σημειώματος, δύο ἐκπρόσωποι ἐξ ἐκάστης Ἱερᾶς Μητροπόλεως. Ἀπέστειλαν δηλώσεις συμμετοχῆς 52 Ἱεραὶ Μητροπόλεις. Τὰ ὀνόματα τῶν συμμετασχόντων 77 κληρικῶν τοῦ Συμποσίου ἀναγράφονται εἰς τὴν ἐπισυναπομένην, τῇ παρούσῃ, κατάστασιν. Δέν συμμετέσχον αἱ ἐξῆς Ἱεραὶ Μητροπόλεις: α) Ἄρτης, β) Γόρτυνος, γ) Γρεβενῶν, δ) Διδυμοτείχου, ε) Δράμας, στ) Δρυϊνουπόλεως, ζ) Ζακύνθου, η) Θεσσαλονίκης, θ) Ἰωαννίνων, ι) Καρυστίας, ια) Κασσανδρείας, ιβ) Καστορίας, ιγ) Κορίνθου, ιδ) Κυθήρων, ιε) Λαγκαδᾶ, ιστ) Λήμνου, ιζ) Μαρωνείας, ιη) Μηθύμνης, ιθ) Ναυπάκτου, κ) Νέας Σμύρνης, κα) Νικαίας, κβ) Παραμυθίας, κγ) Περιστερίου, κδ) Σιδηροκάστρου, κε) Σισανίου, κς) Σύρου, κζ) Φιλίππων καὶ κη) Χίου.

Ἐν τῇ ὡς ἄνω καταστάσει ἀναφέρονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συμμετασχόντων Μητροπολιτῶν.

4. Τό θέμα τοῦ Συμποσίου ἦτο τό αἴτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως εἰς τήν Ἐκκλησίαν ἡμῶν, ὅπερ ἐξητάσθη εἰς 6 θεματικές ἐνότητες.

Εἰς τήν 1ην ἐνότητα ἐδόθη τό ἔναυσμα τοῦ προβληματισμοῦ διά δύο Εἰσηγήσεων.

Εἰς τήν 2αν καί 3ην ἐνότητα ἐξητάσθησαν τά κυριώτερα θέματα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως ὅπως:

–Οἱ βασικοί σταθμοί εἰς τήν διαμόρφωσιν τῆς λειτουργικῆς τάξεως.

–Ἡ ἀναθεώρησις τῶν λειτουργικῶν ἡμῶν βιβλίων καί ἀναγνωσμάτων.

–Ἡ λειτουργική γλῶσσα ὡς μέσον συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ εἰς τήν λατρείαν, καί

– Ἡ μουσική ἔκφρασις τῶν λειτουργικῶν ὕμνων καί ἡ δυνατότης μεταφράσεως αὐτῶν.

Εἰς τήν 4ην ἐνότητα ὁ προβληματισμός μας διευρύνθη συμπεριλαβόν καί τās συναφεῖς πτυχάς τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν καί ἐμπλουτίσθη εἰς τήν 5ην ἐνότητα διά τῆς ἐμπειρίας, ἧς ἀπεκτίθη ἐκ τῶν προσπαθειῶν διά τήν λειτουργικήν ἀνανέωσιν εἰς τās λοιπάς Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας καί τήν Δύσιν.

Εἰς τήν 6ην ἐνότητα ὠλοκληρώθη ἡ προσπάθεια ἡμῶν διά τῆς ἀναφορᾶς εἰς τά ποιμαντικά προβλήματα.

5. Εἰδικώτερον τās εἰσηγήσεις ἀνέλαβον καί ἐπαρουσίασαν οἱ ἑξῆς:

Ὁ Ἐλλογιμώτατος κ. Εὐάγγελος Θεοδώρου, Ὁμότιμος καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, μέ θέμα: «Παράδοση καί ἀνανέωσις στή λειτουργική ζωή τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας».

Ὁ Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρ. κ. Σαράντης Σαράντος, Καθηγητής Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, μέ θέμα: «Ἐκκοσμίκευσις καί Θεία Λατρεία».

Ὁ Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρ. κ. Θεόδωρος Κουμαριανός, Λέκτωρ Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, μέ θέμα: «Βασικοί σταθμοί στή διαμόρφωση τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως (Τυπικοῦ) τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας».

Ὁ Ἐλλογιμώτατος κ. Ἰωάννης Φουντούλης, Ὁμότιμος Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, μέ θέμα: «Τό πρόβλημα τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας».

Ὁ Ἐλλογιμώτατος κ. Πέτρος Βασιλειάδης, Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, μέ θέμα: «Τό πρόβλημα τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων κατά τήν τέλεσιν τῆς Θείας Λατρείας».

Ὁ Ἐλλογιμώτατος κ. Γεώργιος Φίλιας, Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, μέ θέμα: «Γενική θεώρηση τοῦ ζητήματος τῆς λειτουργικῆς γλώσσας ὡς μέσου συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ εἰς τήν λατρείαν τῆς Ἐκκλησίας».

Ὁ Ἐλλογιμώτατος κ. Γρηγόριος Στάθης, Καθηγητής Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, μέ θέμα: «Ἡ μουσική ἔκφραση τῶν λειτουργικῶν ὕμνων καί ἡ δυνατότητα μετάφρασῆς τους στή νεοελληνική γλῶσσα».

Ὁ Ἐλλογιμώτατος κ. Ἀριστείδης Πανώτης, Καθηγητής Θεολόγος, τ. Λυκειάρχης, μέ θέμα: «Οἱ λειτουργικές τέχνες σήμερα. Διαπιστώσεις καί προτάσεις».

Ὁ Πανοσιολογιώτατος Ἀρχιμανδρίτης κ. Ἠλίας Μαστρογιαννόπουλος, μέ θέμα: «Ἡ συμβολή τῶν χριστιανικῶν κινήσεων στή ἀναζωπύρωση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς κατά τά νεώτερα χρόνια».

Ὁ Ἐλλογιμώτατος κ. Παναγιώτης Σκαλοῦνης, Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, μέ θέμα: «Ἡ λειτουργική κίνηση τῆς Χριστιανικῆς Δύσεως καί ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολή».

Ὁ Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρ. κ. Νικόλαος Ἰωαννίδης, Καθηγητὴς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, μέ θέμα: «Προσπάθειες λειτουργικῆς ἀνανέωσης στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας καί τίς ἄλλες σλαβόφωνες Ἐκκλησίες.

Ὁ Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρ. κ. Κωνσταντῖνος Καραϊσαρίδης, Καθηγητὴς Θεολογικῆς Σχολῆς Κραιόβας Ρουμανίας, μέ θέμα: «Προσπάθειες λειτουργικῆς ἀνανέωσης στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας».

Ὁ Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρ. κ. Δημήτριος Τζέρπος, Δρ. Θεολογίας, μέ θέμα: «Τό αἴτημα τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή Θεία Λατρεία σήμερα».

Ὁ Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρ. κ. Ἐλευθέριος Χαβάιτς, Καθηγητὴς Θεολόγος, τ. Λυκειάρχης, μέ θέμα: «Ποιμαντικές προϋποθέσεις γιά τήν καλλιέργεια τῆς λειτουργικῆς ζωῆς, στή σύγχρονη ὀρθόδοξη ἐλλαδική ἐνορία».

6. Τό πρόγραμμα τοῦ Συμποσίου ἐπλασιοῦτο, ὡς εἰκός, ὑπό τῆς τελέσεως καθ' ἡμέραν τῶν κεκανονισμένων λειτουργικῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, ἐξ ὧν κορυφαία ὑπῆρξεν, κατά κοινήν ὁμολογίαν, ἡ ὑπό τῆς Ὑμετέρας Μακαριότητος ἐπιτελεσθεῖσα ἀρχαιότροπος καί πολιά θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου.

7. Τό Συμπόσιον ἀπεσκόπει, ἀφ' ἑνός εἰς τόν καθορισμόν τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου «λειτουργική ἀναγέννησις» καί ἀφ' ἑτέρου εἰς τήν διερεύνησιν τοῦ ἐφικτοῦ καί ἐπιθυμητοῦ αὐτῆς καί τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ἐπιδεχομένων μεταβολάς, βελτιώσεις καί προσαρμογάς, τῶν συγκεκριμένων στοιχείων τῆς θείας λατρείας.

Ἐπεδιώχθη ἰδιαιτέρως, ὅπως κατασιῆ σαφές ὅτι διά τοῦ ὄρου «λειτουργική ἀναγέννησις» σημαίνεται:

α) Ἡ συνειδητή συμμετοχή εἰς τήν θείαν λατρείαν καί ἡ ἀνάπτυξις λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλη-

σίας, ἵνα μή οἱ πιστοὶ εἶναι παθητικοὶ θεαταὶ καί ξένοι πρὸς τὰ τελούμενα, ἀλλ' ἵνα μυηθῶσιν διὰ τῆς θεολογίας καὶ θείας λατρείας εἰς τὰ ἐν τῷ Ναῶ τελούμενα.

β) Ἡ κατανόσις, ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ, τῶν χρησιμοποιουμένων λόγων, τύπων καὶ συμβόλων, ἐφ' ὅσον ἡ θεία λατρεία χαρακτηρίζεται ὡς «λογικὴ λατρεία».

γ) Ἡ διὰ μέσου τῶν παραδεδομένων ποικίλων λειτουργικῶν τύπων καὶ μορφῶν ἐνόησις τῆς λειτουργικῆς πράξεως, δηλαδή ἡ χρῆσις ἐνός τελετουργικοῦ, ἐνός τυπικοῦ.

Διεπιστώθη ὅτι τὰ θέματα ἀνεπύχθησαν ὑπὸ τῶν εἰσηγητῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων τῶν ἐπὶ μέρους τομέων τῆς θεολογίας, ἀλλὰ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς παρούσης συγκυρίας καὶ τῶν ὑπαρχουσῶν ποιμαντικῶν ἀναγκῶν καὶ ἀπαιτήσεων τοῦ Σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ διάλογος, ἀξιόλογος εἰς βάθος, διεξαχθεὶς μεταξὺ τῶν συμμετασχόντων διπύρυνεν τὸν προβληματισμόν. Τὰ μέλη τοῦ Συμποσίου κατέθεσαν ἀξιολόγους προτάσεις καὶ ἀπόψεις, αἵτινες κατεγράφησαν ὑπὸ τῆς Γραμματείας.

Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἐπιτροπὴ ἅπαν τὸ κατατεθέν ὑλικόν μέλλει ὅπως ἐπεξεργασθῆ ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ, καὶ ἐντὸς συντόμου χρονικοῦ διαστήματος θὰ ὑποβάλλῃ τὰ ἐξαχθέντα πορίσματα καὶ θὰ εἰσηγηθῆ Ὑμῖν τὴν λῆψιν τῶν συγκεκριμένων ἐπὶ τοῦ πρακτέου ἀποφάσεων.

8. Ὡστόσον, ἐκ τοῦ Συμποσίου καθημερινῶς ἐξεδίδοντο Δελτία Τύπου, περὶ τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ καὶ πρὸς ἐνημέρωσιν τῶν μέσων ἐνημερώσεως, αἵτινα καὶ ὑποβάλλομεν συνημμένως. Αἱ δὲ ἐργασίαι ἐκλείσθησαν δι' Ἀνακοινωθέντος περιέχοντος τὰ κάτωθι:

«Ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μέ εὐθύνη τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀνανεώσεως, συνεκάλεσε σιὸ Βόλο ἀπὸ 22-25 Ὀκτωβρίου 2000

τό Β΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο μέ κεντρικό θέμα: “Λαιρεύσωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ – Τό αἴτημα τῆς Λειτουργικῆς Ἀνανεώσεως στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία σήμερα”, μέ σκοπό τή βαθύτερη μελέτη τῶν λειτουργικῶν θεμάτων τῆς ὀρθόδοξης λατρείας σήμερα.

Τό Λειτουργικό Συμπόσιο εὐλόγησε καί τίμησε μέ τήν παρουσία του ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστόδουλος. Ἐπίσης, παρέστησαν οἱ Σεβασμιώτατοι Μητροπολίται Νεαπόλεως κ. Διονύσιος, Λαρίσης κ. Ἰγνάτιος, Ἐλασσῶνος κ. Βασίλειος, Δημητριάδος κ. Ἰγνάτιος, Θεσσαλιώτιδος κ. Θεόκλητος καί Καισαριανῆς κ. Δανιήλ. Στίς ἐργασίες τοῦ Συμποσίου συμμετεῖχαν 120 ἐκπρόσωποι Ἱερῶν Μητροπόλεων, εἰδικοί μελετητές, κληρικοί καί λαϊκοί, τῶν θεμάτων τῆς λατρείας καί ἀναπτύχθηκαν ἀπό εἰδικούς ἐπιστήμονες 14 σχετικές πρός τό θέμα τοῦ Συμποσίου εἰσηγήσεις. Τό ὅλο Συμπόσιο φιλοξενήθηκε ἀπό τήν οἰκεία Ἱερά Μητρόπολη Δημητριάδος. Ἀξίζει, τέλος, νά ἐπισημανθεῖ ὅτι τίς ἐργασίες, τοῦλάχιστον τῆς πρώτης ἡμέρας, παρακολούθησαν οἱ τοπικές ἀρχές, Νομάρχης, Δήμαρχοι, οἱ ὁποῖοι ἔκαναν κατάλληλες προσφωνήσεις, καθώς καί βουλευτές τοῦ ἐθνικοῦ κοινοβουλίου.

Δύο βασικοί ἄξονες προβληματισμοῦ τοῦ Συμποσίου ἦταν: ἡ ἀκόμα καλύτερη κατανόηση τοῦ λατρευτικοῦ πλοῦτου τῆς Ἐκκλησίας μας καί ἡ ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερη συμμετοχή τοῦ λαοῦ μας στήν ἀγιάζουσα λατρευτική ζωή τῆς.

Ἡ μέχρι σήμερα δισηχιλιόχρονη λειτουργική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας ἀποτελεῖ πηγὴ ἔμπνευσης καί ἀσφαλῆ καθοδηγητικό παράγοντα γιά τό σύγχρονο προβληματισμό μας σέ θέματα ὀρθόδοξης λατρείας. Παράλληλα, πρέπει νά ληφθοῦν σοβαρά ὑπ’ ὄψιν οἱ σύγχρονες ἀνάγκες τῶν χρι-

στιανῶν καί, ἰδιαίτερα, οἱ νέες συνθῆκες ζωῆς πού προέκυψαν γιά τόν ἀστικό πληθυσμό τῆς Ἐκκλησίας μας».

Μακαριώτατε ἅγιε Πρόεδρε,
Σεβασμιώτατοι ἅγιοι Συνοδικοί Σύνοεδροι,

Ἐπιτρέψατε ἡμῖν, ἵνα καταθέσωμεν ταπεινῶς τήν ἐκτίμησιν ἡμῶν, ὅτι τό ἐν λόγῳ Συμπόσιον ἐστέφθη ὑπό πλήρους ἐπιτυχίας, συντελεσάντων ἀπάντων τῶν συναρμοδίων ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων καί ὑπηρεσιῶν.

Θεωροῦμεν δέ ἀναγκαῖον, ἵνα ἐξάρωμεν τόσο τό ὑψηλόν ἐπίπεδον καί τό ἦθος, μεθ' οὗ συμμετεῖχον οἱ ἐκπρόσωποι τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, καθώς επίσης καί τό ἐνδιαφέρον τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας διά τό Συμπόσιον, διαπιστωθέν ἐκ τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Τύπου καί τῶν διαφόρων μνηυμάτων, ἅτινα ἐδέχθησαν τόσο τά μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς, ὡς Εἰσηγηταί, ὅσον καί ἡ ταπεινότης ἡμῶν.

Δοξάζομεν τόν Τριαδικόν Θεόν ἐν τῷ φωτῷ τοῦ Ὁποίου ἐπορεύθημεν καί ἀναπέμπομεν Αὐτῷ πᾶσαν δόξαν, τιμὴν καί προσκύνησιν.

Ὁ Πρόεδρος

† Ὁ Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ ΔΑΝΙΗΛ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΜΜΕΤΑΣΧΟΝΤΩΝ
ΣΤΟ Β΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ
ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΙΕΡΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ

A. ΑΡΧΙΕΡΕΙΣ

1. Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστόδουλος.
2. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Νεαπόλεως κ. Διονύσιος.
3. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Λαρίσης κ. Ἰγνάτιος.
4. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ἐλασσῶνος κ. Βασίλειος.
5. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος κ. Θεόκλητος.
6. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Καισαριανῆς κ. Δανιήλ.
7. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Δημητριάδος κ. Ἰγνάτιος.

B. ΕΙΣΗΓΗΤΕΣ

8. Καθ. Εὐάγγελος Θεοδώρου.
9. π. Θεόδωρος Κουμαριανός.
10. Καθ. Ἰωάννης Φουντούλης.
11. Καθ. Πέτρος Βασιλειάδης.
12. Καθ. Γεώργιος Φίλιας.
13. Καθ. Γρηγόριος Στάθης.
14. π. Δημήτριος Τζέρπος.

15. καθ. Ἀριστείδης Πανώτης.
16. π. Ἡλίας Μαστρογιαννόπουλος.
17. π. Νικόλαος Ἰωαννίδης.
18. π. Κωνσταντίνος Καραϊσαρίδης.
19. Καθ. Παναγιώτης Σκαλτοῖς.
20. π. Σαράντης Σαράντιος.
21. π. Ἐλευθέριος Χαβάτζας.

Γ. ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΙΕΡΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ

22. π. Θεμιστοκλῆς Χριστοδούλου (Ἀρχιεπισκοπή Ἀθηνῶν).
23. π. Ἐπιφάνιος Καραγιώργος (Ἱ. Μ. Αἰτωλίας καί Ἄκαρνα-
νίας).
24. π. Βασίλειος Δημόπουλος (Ἱ. Μ. Αἰτωλίας καί Ἄκαρνα-
νίας).
25. π. Χαρίτων Ριζιώτης (Ἱ. Μ. Ἀλεξανδρουπόλεως).
26. π. Κωνσταντίνος Κωστάκης (Ἱ. Μ. Ἀλεξανδρουπόλεως).
27. π. Μάρκος Σοῦλιτε (Ἱ. Μ. Ἀργολίδος).
28. π. Ἱερόθεος Καλογερόπουλος (Ἱ. Μ. Ἀττικῆς).
29. π. Χρῆστος Μαρούδας (Ἱ. Μ. Ἀττικῆς).
30. π. Θεόφιλος Λεμονιζῆς (Ἱ. Μ. Βεροίας).
31. π. Δωρόθεος Πάπαρης (Ἱ. Μ. Γουμενίσσης).
32. π. Στέφανος Ταβουλάρης (Ἱ. Μ. Γυθείου).
33. π. Ἡλίας Μανιατάκος (Ἱ. Μ. Γυθείου).
34. π. Δαμασκηνός Καζανάκης (Ἱ. Μ. Δημητριάδος).
35. π. Νεκτάριος Ντόβας (Ἱ. Μ. Δημητριάδος).
36. π. Ἐπιφάνιος Οἰκονόμου (Ἱ. Μ. Δημητριάδος).
37. π. Ἀπόστολος Ραυτόπουλος (Ἱ. Μ. Δημητριάδος).
38. π. Κωνσταντίνος Ζορμπάς (Ἱ. Μ. Δημητριάδος).
39. π. Νικάνωρ Καραγιάννης (Ἱ. Μ. Ἐδέσσης).
40. π. Ἀβραάμ Τουμπίδης (Ἱ. Μ. Ἐδέσσης).
41. π. Νικόλαος Σαρίγκολης (Ἱ. Μ. Ζιχνῶν).
42. π. Ἀθανάσιος Γουρνίκης (Ἱ. Μ. Ζιχνῶν).

43. π. Δαμασκηνός Πετράκος (Ἰ. Μ. Ἡλείας).
44. π. Ἀθανάσιος Μπάχος (Ἰ. Μ. Ἡλείας).
45. π. Δημήτριος Θεοδωρόπουλος (Ἰ. Μ. Θεσσαλιώτιδος).
46. π. Βασίλειος Θερμός (Ἰ. Μ. Θηβῶν).
47. π. Ματθαῖος Μπαρούσης (Ἰ. Μ. Θήρας).
48. π. Χρυσόστομος Μαϊδώνης (Ἰ. Μ. Ἱερισσοῦ).
49. π. Ἰγνάτιος Ριγανάς (Ἰ. Μ. Ἱερισσοῦ).
50. π. Κων/νος Πνευματικός (Ἰ. Μ. Ἱερισσοῦ).
51. π. Διονύσιος Σιφναῖος (Ἰ. Μ. Καισαριανῆς).
52. π. Εὐστάθιος Ἀρκαμούζης (Ἰ. Μ. Καισαριανῆς).
53. π. Καλλίνικος Πουλῆς (Ἰ. Μ. Καλαβρύτων).
54. π. Γεώργιος Χρυσάφογιῶργος (Ἰ. Μ. Καρπενησίου).
55. π. Νικόλαος Σταμούλης (Ἰ. Μ. Καρπενησίου).
56. π. Σπυρίδων Μποντονάκης (Ἰ. Μ. Καρπενησίου).
57. π. Βασίλειος Κακλαμάνης (Ἰ. Μ. Λευκάδος).
58. π. Παναγιώτης Ζαβιτσάνος (Ἰ. Μ. Λευκάδος).
59. π. Γαβριήλ Νικηφορίδης (Ἰ. Μ. Κερκύρας).
60. π. Σεραφείμ Λινοσπόρης (Ἰ. Μ. Κερκύρας).
61. π. Ἰωάννης Μεσολωράς (Ἰ. Μ. Κεφαλληνίας).
62. π. Σπυρίδων Πετεινάτος (Ἰ. Μ. Κεφαλληνίας).
63. π. Γερβάσιος Κούτσουρας (Ἰ. Μ. Κίτρους).
64. π. Νικόδημος Σκρέττας (Ἰ. Μ. Κίτρους).
65. π. Βαρθολομαῖος Μαργαριτόπουλος (Ἰ. Μ. Λαρίσης).
66. π. Παῦλος Χαρίσης (Ἰ. Μ. Λαρίσης).
67. π. Ραφαήλ Εὐαγγέλου (Ἰ. Μ. Λαρίσης).
68. π. Εὐάγγελος Στουρνάρας (Ἰ. Μ. Λαρίσης).
69. π. Βενέδικτος Καρύδης (Ἰ. Μ. Μαντινείας).
70. π. Νικόλαος Βλάχος (Ἰ. Μ. Μαντινείας).
71. π. Ἱερεμίας Φούντας (Ἰ. Μ. Μεγάρων).
72. π. Ἰωάννης Μωραΐτης (Ἰ. Μ. Μεσογαίας).
73. π. Ἱερώνυμος Σχίζας (Ἰ. Μ. Μεσογαίας).
74. π. Κωνσταντίνος Κοντούλης (Ἰ. Μ. Μεσσηνίας).

75. π. Γεώργιος Στασινόπουλος (Ί. Μ. Μεσσηνίας).
 76. π. Γεώργιος Μπλάθρας (Ί. Μ. Μονεμβασίας καί Σπάρτης).
 77. π. Ίωάννης Σκιαδαρέσης (Ί. Μ. Νεαπόλεως).
 78. π. Ἀντώνιος Γεροβασιλείου (Ί. Μ. Νέας Κρήνης καί Καλαμαριᾶς).
 79. π. Ἀθανάσιος Κατζγκᾶς (Ί. Μ. Νέας Κρήνης καί Καλαμαριᾶς).
 80. π. Δημήτριος Καραγκούνης (Ί. Μ. Νικοπόλεως καί Πρεβέζης).
 81. π. Δημήτριος Μπόκος (Ί. Μ. Νικοπόλεως καί Πρεβέζης).
 82. π. Πολύκαρπος Δημητριάδης (Ί. Μ. Ἐάνθης).
 83. π. Ἱερόθεος Ζαχαρῆς (Ί. Μ. Πατρῶν).
 84. π. Παναγιώτης Ταρσινός (Ί. Μ. Πατρῶν).
 85. π. Μεθόδιος Κρητικός (Ί. Μ. Πειραιῶς).
 86. π. Γεώργιος Δημόπουλος (Ί. Μ. Πολυανῆς καί Κιλκισίου).
 87. π. Σωτήριος Κοσμοπούλος (Ί. Μ. Σάμου).
 88. π. Δημήτριος Χαρισίου (Ί. Μ. Σερβίων καί Κοζάνης).
 89. π. Παῦλος Κοσσιτζῆς (Ί. Μ. Σερρῶν).
 90. π. Χαρίτων Μανιταράς (Ί. Μ. Τρίκκης).
 91. π. Νικόλαος Γκαγκάτσιος (Ί. Μ. Τρίκκης).
 92. π. Κωνσταντῖνος Τσακμάκης (Ί. Μ. Τρίκκης).
 93. π. Στέφανος Σουλμινιώτης (Ί. Μ. Τριφυλλίας).
 94. π. Νικόδημος Ἀεράκης (Ί. Μ. Ὑδρας).
 95. π. Ραφαήλ Γρίβας (Ί. Μ. Φθιώτιδος).
 96. π. Νεκτᾶριος Καλύβας (Ί. Μ. Φωκίδος).
 97. π. Ἀνδρέας Μανιταράς (Ί. Μ. Φωκίδος).

Δ. ΠΡΟΣΚΕΚΛΗΜΕΝΟΙ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ

98. Μοναχός Μωυσῆς Ἀγιορείτης
 99. π. Γεώργιος Καψάνης, Ἡγούμενος Ί. Μ. Γρηγορίου.
 100. Ἀρχιμ. Ἰωήλ Φραγκάκος.
 101. Καθ. Σπ. Κοντογιάννης.
 102. Δρ. Δημ. Μπαλαγεώργος.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόγραμμα έργασιών	7
Ἐνὶ προλόγου (Ἐγκύκλιος τοῦ Μακ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστοδούλου)	11
Προσφώνησις τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Δημητριάδος καὶ Ἀλμυ- ρου κ. Ἰγνατίου	23
Προσφώνησις τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Νεαπόλεως καὶ Σταυρουπόλεως κ. Διονυσίου	28
Προσφώνησις τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καὶ Ὑμηττοῦ κ. Δανιήλ.....	31

Εἰσηγήσεις 1ης Συνεδρίας

Παράδοσις καὶ ἀνανέωσις στήν λειτουργική ζωή τῆς Ὁρθο- δόξου Ἐκκλησίας. <i>Τοῦ κ. Εὐαγγέλου Θεοδώρου</i>	41
Ἐκκοσμίκευσις καὶ Θεία Λατρεία. <i>Τοῦ π. Σαράντη Σαράντου</i>	59

Εἰσηγήσεις 2ας Συνεδρίας

Βασικοὶ σταθμοὶ στή διαμόρφωσιν τῆς Λειτουργικῆς Τάξεως (Τυπικοῦ) τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. <i>Τοῦ π. Θεοδώρου Ἱ. Κουμαριανοῦ</i>	85
Τό πρόβλημα τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. <i>Τοῦ κ. Ἰωάννου Φουντούλη</i>	123
Τό εὐχαριστιακό ὑπόβαθρον τῆς λειτουργικῆς ἀναγέννησις καὶ τό ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέον αἴτημα τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν περὶ τὰ βιβλικά ἀναγνώσματα τῆς Ὁρθόδοξης Λατρείας. <i>Τοῦ κ. Πέτρου Βασιλειάδου</i>	141

Εισηγήσεις 3ης Συνεδρίας

- Γενική θεώρηση τῆς λειτουργικῆς γλώσσας ὡς μέσου συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας.
Τοῦ κ. Γεωργίου Φίλια..... 171
- Ἡ μουσική ἔκφραση τῶν λειτουργικῶν ὕμνων καί ἡ δυνατότητα μετάφρασής τους στή νεοελληνική γλώσσα (Δυνατότητα μετάφρασης ἢ ἀνάγκη νέων ὑμνολογημάτων;)
Τοῦ κ. Γρηγορίου Θ. Στάθη..... 191

Εισηγήσεις 4ης Συνεδρίας

- Ἡ συμβολή τῶν χριστιανικῶν κινήσεων στήν ἀναζωπύρωση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς.
Τοῦ Ἀρχιμ. Ἡλίου Μαστρογιαννοπούλου..... 215
- Λειτουργική κίνηση τῆς Χριστιανικῆς Δύσεως καί ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολή.
Τοῦ κ. Παναγιώτη Ἰ. Σκαλτσῆ..... 247

Εισηγήσεις 5ης Συνεδρίας

- Προσπάθειες λειτουργικῆς ἀνανέωσης στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας.
Τοῦ πρωτοπρ. Νικολάου Χ. Ἰωαννίδη..... 307
- Προσπάθειες λειτουργικῆς ἀνανέωσης στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας.
Τοῦ πρωτοπρ. Κων/νου Καραϊσαρίδη..... 327

Εισηγήσεις 6ης Συνεδρίας

- Τό αἶτημα τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ κατά τήν τέλεση τῆς Θείας Λατρείας.
Τοῦ πρωτοπρ. Δημητρίου Τζέρπου..... 361
- Ποιμαντικές προϋποθέσεις γιά τήν καλλιέργεια τῆς λειτουργικῆς ζωῆς στή σύγχρονη ὀρθόδοξη ἑλλαδική ἐνορία.
Τοῦ πρωτοπρ. Ἐλευθερίου Χαβάτζα..... 387
- ΕΚΘΕΣΙΣ ΠΕΠΙΡΑΓΜΕΝΩΝ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ 419
- ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΜΜΕΤΑΣΧΟΝΤΩΝ 427